

РЧЦЧРБ 821(477)06
Г 64

ЛЕСЬ ГОМІН

ГОЛГОФА • ЛЮДИ

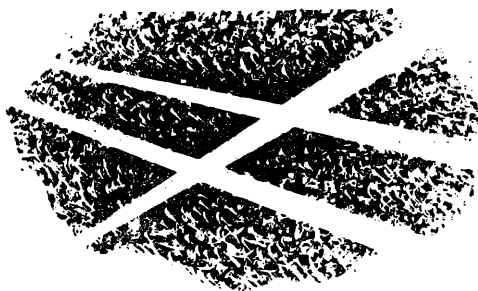

ГОЛГОФА

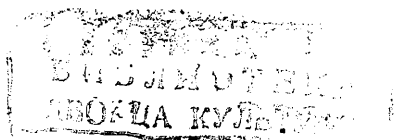
ЛЕСЬ ГОМІН

ЛЮДИ

05440/23

РОМАНИ

Видавництво художньої літератури

«Дніпро»

Київ — 1975

Роман «Голгофа» — один з кращих творів в українській радянській літературі на антирелігійну тему. В романі «Люди» відтворено події першого героїчного року Великої Вітчизняної війни.

*Дружині, другові
присвячую
Автор*

ГОЛГОФА

ПРОЛОГ

1

Отець Досіфей, заступивши на варту при воротах монастиря, вмощувався поспати. Та саме тоді у ворота хтось постукав.

«Нечиста мати,— подумав о. Досіфей.— І кого воно чорти носять уночі?»

Але вголос спитав:

— Во ім'я отця, і сина, і святого духа, хто там?

— Свої... Відчиніть. Не бійтеся,— молодого гукав з-за воріт соковитий голос.

О. Досіфей відчинив хвірточку у воротах. Темна постать, зігнувшись, протислася у вузький вхід і випросталася перед о. Досіфеем. Поночі він не міг розгледіти гостя. Той бовванів над ним, як стрімка вежа.

— А чого тобі, чоловіче добрий, треба? Чого так пізно до нас?

— Справа є, святий отче. Я хотів би бачити ігумена.

— Отець ігумен, мабуть, уже сплять. Зачекай до ранку.

— А ви все-таки покажіть, як пройти до нього. Може, прийме.

Нічого робити. Мав поступитися о. Досіфей настирливості гостя.

— Зажди, брате, ось я покличу вартового.

— А навіщо тут вартовий?— запитав хтось із темряви скрипучим голосом.

— Отець ігумен ідуть,— пошепки мовив о. Досіфей до гостя.— От він.

Гість нашорошився. До них дрібними кроками наближалася якась невиразна постать.

— Слава отцю, і сину, і святому духові нині, і повсякчас, і на віки вічні,— привітався о. Досіфей.

— Амінь,— скінчив ігумен.— Але навіщо тут вартовий?

— Та тут, отче, гість прийшов до вас. Я думав, ви спите, от і не хотів будити вас.

— Дякую, брате, за клопіт. Та хто приходить до мене в імені божім, для того я ніколи не сплю. А ти хто, рабе божий? У яких справах до мене? — спитав ігумен.

— Отче, до вас маю клопіт у справах душі,— падаючи навколішки, промовив гість.

— Добре, ходімо...

Ігумен, дрібно ступаючи, пішов до своєї келії. Гість оддалік пішов за ним.

Русокудрий юнак-послушник, що стояв при дверях келії, низько вклонився ігуменові. Ігумен ледве помітно кивнув головою і наказав:

— Подай, Василю, все, що треба до сповіді.

Мовчки вклонився юнак і зник за дверима.

Гість увійшов у келію ігумена і остовпів, зачудувавшись її обстановою. Пишне різьблене ліжко з горами подушок у вишиваних молдавськими візерунками наволочках; самоткана ковдра гаптована; найдорожчі самоткані молдавські килими вбирали в себе очі. Божниця з лампадкою та золотим розп'яттям, грубезне євангеліє у срібних, золотом кованих палітурках; мармуровий білий умивальник з ангелом-шестикрильцем,

який тримав в обох руках великий ківш з золотою затичкою, навіяли страх на нього. Він ошелешено оглядався, не знаючи, як ступити. А о. Ананій осідлав свого маленького, як кнопка, носа окулярами і пильно розглядав гостя.

Перед ним стояв юнак літ на двадцять п'ять. Високий, стрункий, плечистий. Лице довгообразе, смугляве, з чистою оксамитною шкірою. Довгий, простий ніс вишукано тонкий, червоні губи міцно стиснуті, ніби в якомусь напруженні. Очі, віясті, чорні, виглядали наче з безодні. Уся постать була дужа, поважна. Це було лице, що викликало на одвертість. І тільки десь у куточках, де ніс сходився з лобом, прокладалися риси сваволі, упертості. А брови, збігаючись на носі, одміняли лице, і з-під них визирали вже очі другої людини: допитливої, хитрої. Гість був одягнений у одіж неможливого селянина-молдаванина. О. Ананій щиро дивувався: «Навіщо цьому велетневі придався монастир? Що привело сюди цього дивака?»

Але вголос о. Ананій сказав:

— Рабе божий Іване, віддай честь святим іконам і кажи про своє діло.

Іван швидко обернувся до о. Ананія і бистрим оком оглянув його карикатурну постать.

О. Ананій був низенький, як гриб, сухорлявий, з білою бородою, що сягала йому майже до пояса, з білими пасмами кіс і з білими, мов стріха, навислими над очима бровами. Очі з-під брів як дві зелені цяточки на болотній воді. Лице маленьке, здрібніле. А втім, його ніби й зовсім не було. Очі весь час ворушилися, бігали, ніби чогось шукали. А знайти конче мусили, неодмінно.

Іван тричі перехрестився і, уклонившись, мовчки добув гаманець, вийняв п'ять золотих десяток і поклав перед ігуменом.

— Візьміть, отче, на церкву.

Дві зелененькі цяточки забігали швидко-швидко, а кнопка остаточно не має місця у кущах і завертілася, мов з переляку.

— Сідай, рабе божий, з дороги попоїсти. А тоді, підкріпивши тіло, полікуємо душу.

Пропозиція Іванові сподобалася. Він сквапно сів до столу, але от... Куди мав подіти зашкарублі брудні руки, щоб не покаляти скатертину? Ігумен натиснув на дзвоник. Увійшов послушник.

— Василю, скажи економові, хай зладнає нам вечерю і сам прийде сюди.

Послушник уклонився і вийшов.

— Ну, рабе божий Іване, чи не почнеш справи? Кажи, що привело тебе до божого дому?

Але прокляті брудні, угноєні руки, хоч гречку на них сій, а поза нігтями трава б росла. Глянув на них і остаточно розгубився. Куди подіти ці руки, що на білій скатертині видавалися за дві грудки землі. Іван совався на стільці.

О. Ананій дивився на нього з огидою. У світі він поводився в шляхетному товаристві, і неотесана монастирська братія наганяла на нього відчай. О. Ананій гидував сідати за трапезу. Його нудило товариство ченців, і о. Ананій щоразу ставав draжливіший. Часто братія потай нарікала на суворого ігумена, а він, прочувши про це, ще дужче, ще більше прискіпався до кожного, а зрештою між ним та ченцями стала прірва зненависті; тим-то зараз, як о. Ананій дивився на Івана, з глибини його істоти вставала злість і огида. Фізична краса цього юнака дратувала його, а неохайність нудила. Однак мусив терпіти і довідатись про справу. І він ласкаво звернувся до гостя:

— Чи не помитися тобі з дороги? Ти, певно, пройшов великий шлях, запорошився...

Іван відчув закид і ще дужче зашарівся.

— Мабуть, помиюсь... дозвольте.

О. Ананій знову натис на дзвоник.

— Василю, дай чоловікові помитися.

Гість пішов, а Ананій затримав Василя і квалливо сказав йому:

— Василю, вимий та почисть оцю худобу, хай не скидається на свиню з багна.

— Слухаю, отче, вимию.

За півгодини Іван сидів вимитий, і тільки тепер можна було бачити, що він справді красень. Як увійшов Іван, на столі стояла вже страва, а біля столу сидів отець економ — скоцюрблена мізерна фігурка з великою лисою головою. Привітавшись, Іван сів оддалік.

— Ну, благослови боже,— проказав, перехрестившись, ігумен.— Будемо вечеряти.

Іван теж перехрестився.

— Не годиться, отче ігумене, на суху їсти,— заскрипів економ.— Треба помстити страву. На миру це люблять.

— Ще що скажи! Хіба ж можна перед сповіддю?

— Та бог простить. Однаково ж каятиметься... хе-хе.

— І то правда. Ох, і який ти іскуситель, отче,— усміхаючись, сказав о. Ананій.— Підіб'еш хоч як.

О. Ананій налив чималий келих горілки і подав Іванові.
— Випий, та будемо вечеряти.

Іван випив одним духом і тільки скривився. Швидко почав їсти, а о. Ананій, розважаючи гостя, налив ще.

— Та пий уже й другу до пари.

Іван знову випив. О. Ананій підходив до справи.

— Та повідай же, чого прийшов і за яким ділом?

— Чого? Хочу, отче, гріхи спокутувати у монастирі, та не знаю, чи приймете.

— Ми нікого не проганяємо,— мовив о. Ананій, знову наливаючи.— Пий, рабе божий, та повідай далі.

Іван звеселів. Йому шуміло в голові, перед очима літали метелики. Спорожнив чарку і спорожнив тарілки. За третьою пішла четверта, й уже маленький о. Ананій видавався йому за товстелезне пикате, як гора, опудало. А економ чудно завертівся на своєму стільці. Іван тихо засміявся.

— Ну, й що ж ти надумав? — питав о. Ананій.

— Я? Надумав я... надумав кинути к лихій матері село. Набридло. Він не дає мені спокою... все випитує... чіпляється...

— Хто?

— Хто? Таж той... Нікола Гурян. Він здогадується. Та чортової матері донохається. Іван не дурень. Іван знає, що робить... Що з воза впало, то пропало. Шукай...

О. Ананій налив знову. Іван схопив чарку і випив. Поставити він уже не міг. Чарка скотилася на м'який килим. О. економ підняв.

— Та й чого він чіпляється? — спитав економ.

— Хто? Ви! Ти? Ги-ги-ги-и! — засміявся Іван.— Ану, покажи спину!

Іван брудно вилаявся.

— Іди, отче економе, не злости його.

О. економ вийшов. О. Ананій почав сповідь.

2

Годинник показував шість. О. Ананій ще й досі ходив задумано по келії.

— Отаке мурло! — вголос вигукував він і знову ходив.— Та хто розумний може зробити не зна що, а це хамло сповідається, кається... Плаче, п'яне рило... От уже дійсно худоба.

О. Ананій усе ходив і ходив по келії в глибокій задумі. Все дарма. Іван хоч і п'яний був, проте не виказав своєї таємниці до краю. І як не допитувався о. Ананій на сповіді, Іван

обминав головне. Ананій пригадає сповідь, кожне слово Іванове. Під епітрахиллю — п'яна морда, посиніла з натуги. Очі блискучі, налиті кров'ю, слова плутані, язик п'яно заплутався. І історія, вкладена в ті слова, також плутана. А слова хитрі. О. Ананій натис на дзвоника. Увійшов Василь.

— Поклич економа.

О. Ларіон увійшов, здивований раннім викликом. О. Ананій сам зачинив двері.

— Слухай, отче Ларіоне. Цього гостя треба прийняти до монастиря. Чого так — узнаєш потім. Звели його переодягнути і... дати найчорнішу роботу.

— Слухаю, отче. Але що монастиреві з того?

— Роби, як велю. Даси розпорядок — приходь, поговоримо.

О. Ларіон вийшов, а ігумен планував далі. Раптом щось пригадав. Знову натис на дзвоник. Увійшов Василь.

— Василю, поклич економа.

За хвилину зайшов той знову.

— Слухай, отче Ларіоне, сьогодні пошли нашого гостя за пастуха до отця Гната. Гната покличеш до мене і прийдеш сам.

За годину був уже й Гнат — старий, засмаглий дідуган-ветень.

— От що, отче Гнате, я покликав тебе на раду у дуже важливій справі.— О. Ананій замкнув двері і підкреслено серйозно вдався до о. Гната: — Заприсягнись мовчати про те, що почуєш.

О. Гнат склав присягу. Тоді Ананій, зважившись, розповів історію Іванового гріха. Довгу, заплутану, чорну історію, що тяглася майже від дитинства Іванового з села Косоуц з-під Сорок аж до воріт монастиря.

* * *

Літо. Наймит Іван їхав укосити свіжої отави на пашу худобі. Дорога тяглася степом. Воли тихо посувалися шляхом і раптом стали коло чийогось воза. Іван підвівся. На возі лежав незнайомий мужчина у міській одежі і стогнав. Саме тоді людей качала жорстока пошесть холери. Скривлене обличчя мужчини нагадало обличчя селян, що конали з холери, і Іван злякано побіг до свого воза. Та чоловік благав, кликав до себе. Міська одіж зацікавила Івана. Переміг острах, підійшов ближче. Хворий, плутаючи, почав щось оповідати, але мову йому спинили нові жорстокі корчі. Він завив з болю, зарився в солому. З-під неї виглянула жовта шкіра валізи. Івана

кортіло довідатись, що то за річ. З острахом мацнув жовту шкіру. Вгиналася. Спробував підняти — важка. Витяг її з воза, прорізав ножем і... кинулись в очі рисунки грошей.

Навколо нікого. Хворий конав. Іван поклав валізу собі на віз і чимдуж погнав волів у поле.

За місяць — одійшов од хазяїна, пристав до однієї вдови у сусідньому хуторі у прийми як син. Удова полюбила роботящого, грошовитого приймака, а він упадав біля господарства, як коло своєї батьківщини. Вона вже бачила, як її занепале господарство вирівнюється, доходить достатків, зростає, а вона, поважна хазяйка, пишається у добрі.

Дочка Марися ні про віщо не думала, а бавилася вільною годиною та похваляла дядю Івана. Він з якого часу носив їй цукерки, як був тверезий. А коли підп'є, то й гривеника дасть чи купить щось з одежі.

Якось Марися була сама. Дядько Іван повернувся п'яний, покликав Марисю до себе, узяв за підборіддя і ласкаво спитав:

- Ти мене любиш, Марисю?
- Люблю.
- А дуже?
- От так!

Вона обняла його шию з усієї сили. Молоде її тіло міцно притислося до нього. Іванові кров ударила в голову. Схопив дівча за стан, притис до себе, осипаючи її поцілунками. Дитина не боронилася, тільки злегка відслоняла губи від п'яних вуст Іванових. Аж як тремтячі Іванові руки торкнулися оголеного тіла, дівча зойкнуло, рвонулося. Та розлютований звір зім'яв утле дівча, і воно знепритомніло. Коли вернулася свідомість, дівча скаржилося матері на болі, не розуміючи, в чому річ. Та Іван розумів. Кілька сотень карбованців примусили вдову мовчати, і Іван майже одверто жив з Марисею, як з дружиною.

Час минав. Марися ходила вже вагітна. Десь ненароком сконала в муках передчасних пологів, умерла.

Пішов трус. Урядник, що давно вже нанюхав усю цю справу, вчепився до Івана. Знову дві сотні карбованців замкнули начальницькі вуста. Марисю поховали. Пара волів — дарунок Марисиній матері — замкнули і їй вуста. Справа завмерла.

Та все ж люди подейкували, що смерть скарбника прислужилася Іванові, а смерть Марисі — заподіяв він сам. Чимдалі чутки ширилися, й урядник мав би почати справу проти нього знов. Отут він і намислив «одмолити» свій гріх за мурами святої обителі, а тим часом не спустити з ока близького

маєтку, що на той час продавався. Йому ж, отцеві Ананієві, він дає аж дві тисячі за те, що продержить його з рік у монастирі, доки справа забудеться.

— Зрозуміли тепер, що треба робити? — спитав о. Ананій, закінчивши розповідь.

— Ясно, отче...

— Ну, ідіть і робіть кожен своє. Та тільки ні пари з вуст. Самі знаєте, яка це справа.

Змовники тихо вислизнули з келії, а о. Ананій, зітхнувши, знову ходив по кімнаті.

3

Опівдні Іван прокинувся з важкою головою і почав згадувати вчорашне.

«Сказав чи ні?» — думав він.

Сполохані думки одна за одною сунулися, як важкі хмари дощового дня.

«А що, як сказав?»

З цієї думки йому похолонуло серце. Тіло терпло.

«Тоді пропало... Ченці, напевне, уже викопали гроші, а мене ще сьогодні запроторять туди, де Тарас телят не пас».

Іван ждав вечора. Прийшов економ і передав Іванові ухвалу ігумену.

«Значить, не пропали! — повеселішав Іван. — Коли посилають за пастуха, значить, не дізналися».

Рушив за економом до комори переодягтися. Увійшов до комори. Іван ще раз допитливо оглянув економа, але не помітив нічого. Економ ласкаво звертався до нього, говорив улесливо, мов мед точив.

«Ну, — думав Іван, — значить, не дізналися. Гроші у мене, і ви будете мої».

Зухвало схопив рясу за рукав і вже хотів одягти. Економ, усміхаючись, придержав:

— Е, ні! Не поспішай! Спершу підемо до ігумена під благословення.

О: економ забрав одіж і пішов до ігумена. Іван спокійно, навіть весело ішов за ним до ігуменової келії. Там їх зустрів о. Ананій.

— Ну, рабе божий Іване, не передумав?

— Ні, святий отче.

— А чи немає у тебе якихось справ на миру, чи обов'язків, чи чогось іншого, що б могло бентежити тебе у цьому божому домі?

— Ні, немає, все що було, лишилося там.

— Ну, коли так, благослови боже.

О. Ананій покропив одіж, проказав цілу проповідь, як годиться шанувати високе звання інока. Іван вислухав усе про своє призначення. Йому трохи не подобалося, що його призначають за пастуха, але він змовчав. О. Ананій на відході сказав:

— Паси, Іване, а там видно буде. З богом.

Вийшли. Економ розповів Іванові, як знайти у полі старшого чабана отари, а сам пішов у своїх справах.

Іванові нова одежа припала до смаку. Він почував себе у ній так, ніби все, що було до неї, вона раптом зняла і наділа на нього нову шкіру, чорну, на якій не видно плям. Тихо і спокійно пішов до отари, що чорніла ворухливими цятками на толоці.

О. Гнат вдавав, що зовсім не цікавиться тим, що привело молодого хлопця до чернечої одежі. Проте за вечерею пильно почав розпитувати його. Та Іван молот так, що о. Гнат зрештою зрозумів, що його морочать, і кинув розпитувати. Він насупився і суворо погнав Івана молитися. Сам став поруч. Довго молилися. Потому пішли спати. Не спав Іван на новому місці. Думки тривожні не кидали його. Він усе повертався до того місця, де сховав свій скарб.

Та зрештою заснув-таки. Проте й уві сні ця думка не кидала його. Снилось, що хтось добирається до скарбу, що стара удовиця, обнявшись з Марисею, плазують до одинокого хреста, де він поклав достатки, і скрюченими пальцями розгрібають пухку землю. Тремтячими руками вдова розшморгує її, витягає новенькі папірці, зловтішно сміється, вишкіряючи свої пожовклі два зуби. А Марися, узявшись у боки, танцює круг неї, заливаючись моторошним сміхом, і вигукує:

— Наші! Наші! Тепер усі наші! Усі наші!

Іван схопився. Оглядається. Холодний піт струмками ллється поза комір.

Важкий сон знову змикає вії. Але знов десь узявся урядник з шнурями в руках. За ним старшина, соцький, десяцький. Вони наближаються до Івана, погрожують шнурями, кидаються на нього і починають крутити йому руки.

— Оце тобі чужі гроші! На Сибір його! До в'язниці!

Дужа урядникова рука хапає Івана за горло, тисне — аж дух займає. Іван напружується, викручується і скрикує...

Шелестить загадкова бессарабська ніч. Сопе худоба в кошарі та старий Гнат висвистує носом. Іван знову ліг. Довго не спалося. Та таки заснув...

...Знайомі вулички рідного села. Косоуци близько Сорок. Розтяглося воно на кілька верстов яром по горбочках. Ось старого Йона хата, дядькове Семенове подвір'я, а ось і батькова хата. Іван усе пізнає. Звиклим рухом пересаджується через перелаз і стає серед двору. Тільки рипнув дверима — чує материн голос:

— От уже дракулі наш прийшов. Мабуть, знову десь натворив шкоди, бодай ти малим був луснув.

Іван знає, що буде бійка. Знає, що вчорашня скарга тітки Онисі, якій він убив порося, сьогодні матиме відплату, і лячно посунувся назад. Але батько схопив його за чуб, притяг до себе. Іван упав і дуже забився. Дужий батьків стусан завдав такого болю, що Іван, несамовито скрикнувши, прокинувся. Перед ним стояв хтось.

— Хто тут? — прошелестів Іван, німіючи з жаху.

— Я, Гнат. Ти чого кричиш?

— Та так... приснилося таке...

О. Гнат пробубонів щось і пішов. Іван, посидівши, ліг знову і непомітно заснув.

І знову село. Вечір. Він — підліток — іде селом з костуром і по тинах стукає. Собаки гвалт зняли, як на пожарі. А Івась не боїться, іде сміливо. Собака вискакує з двору і просто до нього. Іван націлився і... лусь! Собака вищить і шкутильгає до двору з перебитою ногою.

— Дракулі! Нібун! — завищала бабуся, вихопившись з хати.— Ти знову тут?

Івась весело регоче. Вишкірив зуби і... трісь бабу по литках палицею. Баба скрутилася, завищала, упала на землю. А Івась сховався у дядька у повітці. Занудився сидячи. Відшукав якусь коробку і причепив теляті до хвоста. Теля мекнуло, підскочило, вихопилося з повітки і стриб через паркан. Та не вгадало. Зависло на кілку і жалібно замакало.

Івасеві весело. Івась регоче. А дядько... клене-проклинає гиця Івана.

Іван прокинувся. У руках він мав соломку. І вже більше не спав. Перед його очима, мов живі, проходили картини його дитинства. Згадує і своє юнацтво — шибайголови, завжди п'яного, битого, з лайкою на вустах. Згадує, як обминали старе і мале проклятого «фулігана». І раптом ніби спіткнувся на ценьок.

«Але як мої гроші? — жахом пройняла його думка.— Треба буде переховати їх...»

Зійшло сонце. Примари ночі розвіялись. Турботи дня охопили його знов, і серце тривожно забилося страхом за гроші. Він нетерпляче гнав день до вечора, злостився на овець і зганяв свою злість на собаках.

Надійшов вечір. Іван збирався довідатись до грошей. Але ні цього дня, ні другого йому не пощастило. Удень він пас овець, а старий Гнат спав у затінку. Вночі старий молився і не спав. Нарешті, вибившись зі сну, спав Іван, міцно забувши про все.

Одного дня, коли Іван поклав собі неодмінно довідатись до грошей і лагодився упросити Гната пустити його вдень на якусь годину, до них на поле приїхав о. Ананій. Привітавшись, розпитував про те, про се, а далі й до Івана:

— А-а, і ти тут? Ну, то як же тобі ведеться?

— Погано, отче.

— То ж чого?

— З вівцями не справляюсь. Не вмю я швидко бігати, а отець Гнат сердяться.

— А то погано, Іване, погано! — проказав о. Ананій. — Погано.

О. Ананій має якийсь план, але хоче його перевірити. Замислився, заглибившись у свої думки, тільки його кнопка-ніс прудко-прудко ворухнеться, як жива цятка.

— От що... Чи ти вмієш кіньми правувати?

— Умію, отче. Я біля коней звик.

— То кидай же сьогодні свої вівці та приходь на стайню. Там тобі покажуть, що робити.

Іван уклонився.

— Пшол! — крикнув о. Ананій до візника, і курява вкрила екіпаж.

4

Літо вагітне добрами. Плодючі бессарабські сади, обтяжені врожаєм, гнуть віття аж до землі. Степи, вкриті буйними хлібами, як золотим руном, обіймають монастирські стіни. Удень, як пече сонце, — пахне землею, хлібом, працею. А вночі...

Тепла бессарабська ніч. Тепла й лагідна. Вона насичена тисячами пахощів трав і квітів. Ніч, сповнена мільйонами чарівних звуків, тривожна. Бурунить вона і манить кудись надіями.

Повновидий місяць потоками лле проміння з чистого срібла на землю, жбурляє його у вікна, сипле на постіль, на біле простирadlo, білизну, на смугляве лице і чорні коси. Вповиває виточену постать зеленавим павутинням, обминаючи острівки — чорні блискучі очі. Вони грають, як два вогники. Їх дражнить ніч, дражнить срібний місяць.

Ніздрі роздимаються, груди часто, поривчасто зносяться вгору й спадають униз. Вони, як дві соковиті груші, налиті сонцем, гойдаються на вітах. Красуні тісно в ліжку. Тоскно їй у могильній тиші келії побіч старої зморщеної черниці.

Соломонія підвелася. Легка сорочка спала їй з пліч: Місяць залоскотав пругасте тіло тонкими шпилечками, і вони проходили глибоко, до самого серця, і воно швидко забилося. Соломонія встала з ліжка й поривчасто роздяглася. Біла сорочка лягла на підлогу колом круг неї і лежала на темному килимі, як білий вінок, з якого щойно виткнулась квітка. У прочинене вікно линув прохолодний вітрець. Соломонія виткнулася з вікна й прислухалася до шепоту ночі.

Їй здавалося, що хтось невідомий кличе її, й вона вся тяглася до нього, відчуючи на собі його гарячу мужню руку. Часом шукала когось і, не знайшовши, з зойком кидалась знову на ліжку. Соломонія, розпустивши розкішні чорні коси, крила ними всю себе перед ним і в солодких мріях незайманої молодості линула у безвість.

Минали години. Соломонія блудила по кімнаті, аж доки блиснув світанок і перший промінь сонця зчервонив небо.

Уже ранок, а сну немає... Господи, доки ж це буде?! Глянула у дзеркало. Боже мій, боже мій! Що за життя!

Одійшла від дзеркала і сіла на ліжку. Спати не хотілося. Тіло горіло. У кімнатці задуха. Соломонія накинула на себе сорочку, зверху чорну рясу і вийшла з кімнати.

Вранішня прохолода трохи остудила її, і Соломонія, мов тіль, попливла садом.

— Доброго ранку! — почула чийсь грубий голос.

— Доброго й вам! — машинально відповіла Соломонія.

— Не спиться?

Соломонія звела очі. Перед нею стояв красень парубок... У рясі.

— Чого тобі, брате, треба тут так рано? — збентежено спитала.

Він усміхнувся.

— Чи давно, дівчино, чудна така?

Вона аж доперва помітила, що біля колодязя, який виходив половиною на вулицю, стояла пара коней, запряжених у

віз, а Іван стояв з відром коло нього. Соломонія ще дуже збентежилася. Дужий, вродливий, Іван так і пік її очима. Йй здавалося, що це і є той, хто кликав її, бентежив уночі, хвилював їй кров. Зникли і монастирські мури з суворими правилами, і шістдесятилітня суха черниця мати Анфіса. Вона відгукнулася на поклик крові і палала, як схід.

Іван бачив це і милувався. Дивував з того, куди поділися брутальність, зухвалість і глузлива мова. Звідкіля на нього хвилею насунула ніяковість, боязкість і ніжність?

— А звідкіля ти, сестро? — запитав несміливо.

— З-під Сорок... З Карасевого хутора.

— З-під Сорок? І я відтіль...

— Відтіль?

— Так... І оце недавно. А ти?

— А я ледве пам'ятаю село. Давно відти. Як помер батько, нас залишилося двоє у матері: мені, старшій,—десять років та молодшій сестрі чотири роки. Дуже бідувала мати, у найми водила, ніхто не брав, мала була. Аж тут до нас на хутір прийшла якась черниця. Побачила злидні, порадила віддати мене в монастир. Та так от уже десять років минуло отут... Ще й за ворітьми не була. Не знаю, як там і люди живуть.

— Бідна дівчина,—тихо мовив Іван.—Десять літ не виходити. Лихо.

— Не виходила. Не була й разу. Не пускає мати Анфіса.

— Жаль мені тебе, сестро, але що ж зробиш?

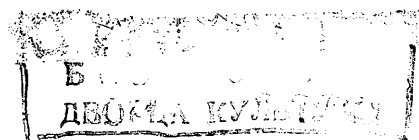
Соломонія замилувано дивилася на нього. Парубок мав широко стурбований вигляд. Йй ущипнув серце жаль, покотилися сльози. Чи з того, що десять років просиділа за мурами, чи з того, що лишилася сиротою, чи від Іванового співчуття, чи, може, й з того, що десь далеко відціль живе убога вдова-мати з її молодшою сестрою Марисею, та й не може стара навіть побачитися з дитиною, тільки переказує їй вітання через люди. Хто й зна. А тільки стислося серце жалем, і вона заплакала. Вона жадала тепла, ласки... І ось вона, ось вона, ця ласка, засвітила з очей Іванових, зазвучала у його голосі, запромінилася на його лиці... Іван враз їй став якийсь близький, свій...

— Ну, не плач, сестро, сльози не розрада. На все воля божа. От і я теж сиротою лишився, один, як палець... а живу.

— І ти сирота?

— З дванадцяти років, сестро... Поневірявся оце, доки сюди прийшов. А тепер сама бачиш,—навіщось брехав Іван.

— Бідний... і ти...

Сонце тим часом розсипало мільярди іскор у зелену траву і збудило день.

— То прощай, сестро. Он уже встають ваші. А мені в епіскопа вранці бути треба.

— Прощай...

І стояла. Іван теж не рушав.

— Сестро... Я той... хотів...

Зрозуміла.

— Добре...

— Завтра в цю пору назад повертатимусь з міста... ждатимеш?

— Добре... Ждатиму...

Соломонії цей день видався без міри довгий. Поволі тяглися години, а сонце, мов прип'яте, стояло на місці. Але зрештою надійшов вечір, а з ним задушлива ніч.

Соломонії жарко. Круг неї пашить тепло, що виходить з ночі. Соломонія скидає набридливу одіж і застигає на білому простирадлі, як тінь од місяця. Лише очі, ці два блудні вогники, виказують у ній життя. Вона вся — напружене питання. Вся — сподіванка, жадання, ніжне, бурхливе, похливе, сміливе, палке.

На дзвіниці б'є два. Схопилася з ліжка. Похапцем одяглася і, як тінь, вислизнула з келії. Тихо посунулася темною алеєю до криниці і сховалася за кущами. Десь далеко заторохтіло щось.

— Він...

Та знову тихо. То десь поїхали селяни на степ. Соломонія знову присіла, напружила слух. Знову гуркіт, тупіт. Знову злилася з парканом, дивилася в темряву.

— Тепер він.

Коло криниці спинилася пара коней. З воза скочив Іван.

— Я тут... — прошепотіла Соломонія.

Іван махнув через колодязь і став коло неї.

— Ждала?

— Ждала, милий... — несподівано для себе сказала Соломонія.

Іван одну мить постояв і обняв її за стан.

— Я теж вітром летів. Ледве коні живі.

Пригорнув її до себе, стис руки і, розстеливши рясу, посадовив на траві. Сам сів поруч.

— А як тебе звуть?

— Соломонія. А тебе?

— Іван.

Помовчали. Обое важко дихали, ніяковіли. Та нараз Іван палко обняв Соломонію і притиснув до себе. Соломонія й собі довірливо горнула до нього, pestила його руки, голову, буйну чуприну й щасливо усміхалася. Та тепер сонце спішило. День виткнув умите лице з-за обрію.

— Люба, коли знову побачимось?

— Коли хочеш. Хочеш, хоч завтра вночі, як усі ляжуть?

Приходь.

Палкий поцілунок лунко ліг їй на уста.

— Милий, так прийдеш? Я ждатиму...

— Прийду. Прощай, час уже.

Ще поцілунок. Щось заgrimіло, загуркотіло, знялася курява, і Соломонія, хитаючись, пішла до себе.

5

Послушник Василь напружено думав:

«Чого воно так, коли економ уходить до Ананія, той наказує йому вийти, а самі замикаються у келії і про щось радяться? Що мають означати ті таємні наради? Про що радяться ченці?»

Загріб патли і застиг у задумі.

«Тут щось є. Дурно ці дві лисиці не ховатимуться. Але що тут криється? Не було Івана, бувало, не відпускав від себе Ананій. Через дурниці годинами сидіти примушував. А тепер... Ні, тут щось є».

Знову дзвоник. Василь сквапно пішов до ігумена. О. Ананій щось писав коло столу. Василь став коло дверей, і саме в цей час у двері постукали. Василь машинально сховався за вмивальник і завмер. І тільки тоді вирішив за всяку ціну довідатись, у чому річ, і це була його остання спроба.

У двері ще раз постукали.

— Василю, відчини! — гукнув о. Ананій, не обертаючись.

Стук повторився.

— Василю! Ах, клятий хлопець, уже зник! Увійдіть, хто там.

До келії увійшов о. економ.

— Нікого?

— Нікого. Василь був, але пішов.

— Ну, то й краще. Не подобається він мені, приглядається все, нюхає... Чи не помічає чого...

— Ти думаєш?

— Все може бути. Хлопак він спритний, а до всього і ми на змовників виглядаємо.

— Це правда. Доведеться його відрядити до Гната на поле. Там він багато не взнає. Ну, а той як?

— Кудись зникає щонаочі. Хотів простежити, та...

— Боязко? — зіронізував о. Ананій.

— Та так... старий уже я... А він вертає у такому настрої, як молодий із заручин. Чи не ходить десь до жінки. Він щось на закоханого скидається.

— О-о-о! Це вже зовсім не до речі.

— Я маю таку підозру. А це попусе наш план, коли що.

— Правда. Гроші ж немалі навіть для нас. Але невже жодного сліду, якогось натяку?

— Аніні. Наче він зроду кучером був, мов у стайні й родився,— розчаровано і злісно казав економ.

— Ну, так от що,— вирішив о. Ананій,— поклич мені його сюди... або краще ходімо ніби обходити келії і зайдемо до нього. Засидимось, доки побачимо, що нетерпеливиться, аж потім підемо.

— Добре, отче, добре.

І вони пішли з келії. Василь і дух притаїв у своїй схованці. Непомітно підкрався до Іванової келії і заліг у кушах. Лежав довго, аж доки вийшов економ. Він постояв і рушив у бік Василевої схованки.

«От іще чорт несе!» — злякався Василь.

Та економ обминув його і заліг трохи далі. Василь заспокоївся. Невдовзі вийшов і Ананій. Постояв, прокашлявся і, мугикаючи молитов, пішов до себе. Василь насторожився. Минуло з годину. Василя брала нетерплячка. Аж от рипнули двері, і на ганок вийшов Іван. Він постояв, прислухався і пішов у сад. Мало не наступив на Василя, як підходив до тину.

— Ну-ну, голубе, побачимо, куди ти,— прошепотів Василь, підтикаючи рясу.

Іван нагнувся. Щось тріснуло. Проліз крізь тин, притулив за собою дошку і пішов просто в степ хлібами, по стежці до жіночого монастиря.

— Ага, он що! Ну, добре, я знаю інший шлях.

Василь підвівся, знайшов ту ж дірку і вислизнув за тин. Спотикаючись і важко дихаючи, він мчав знайомою стежкою. За годину лежав уже у кукурудзі при кінці шляху. Ще за чверть години зачув тупіт ніг і щільніше приліг до землі. Назустріч Іванові вийшла жіноча постать. Василь ніяк не сподівався, що місце зустрічі саме тут. Молодята радо і бурно зустрілися.

— Мій коханий, як я ждала, як мучилася. Думала, не прийдеш.

— Не можна було. За мною стежать.

— Хто?

— Потім... А зараз...

Притяг її до себе і міцно обняв. Узяв її, як пир'їну, й поніс до кукурудзи. Прослав рясу, посадовив поруч себе. Вони злилися в поцілунку, довгому, жагучому. Іван скомкав її, як гру-дочку.

— Ну, годі, любий, годі, а то пізно буде.

— Так, пізно! — випростався Іван.— Отже, слухай, у неділю кинеш монастир і йди до міста. Там спинишся у заїзді і жди мене. Я буду в понеділок, покрутимося день-два, а там... Заберу гроші, і поїдемо звідціль, від усіх оцих святих. Чуєш?

— Чую, серце, чую. Ждатиму. А ти не забудь, де вони лежать?

— Ні, не бійся! — весело гукнув Іван.— Хреста не зняли над дорогою. Вони там, під хрестом. Там усі. Нікому і в голову не влізе.

— Ну, добре. А зараз час, бо вже, мабуть, і світ швидко.

— Ну, йди.

І Іван повів її до монастиря високою кукурудзою. Василь виждав трохи, встав і пішов додому.

«Не сховаєш, Іване. Будеш же ти їх бачити, дурню, як свої вуха», — злісно, але радісно подумав Василь.

Дома Василь спати не лягав, а чекав, доки його покличе до себе о. Ананій. Він чекав цього спокійно. Адже він був певний, що його відсутність помітили. Помітив о. економ, як він повертався до монастиря, і напевно доніс о. Ананію.

Так воно й було. Правда, о. Ананій не здивувався, що молодий чернець десь був цілу ніч. Це не первина, і, як звичайно, він великодушно махав рукою. Та тепер це була приклучка причепитися до молодого ченця. О. Ананій ужив своєї влади. Покликав Василя до себе.

— Ну, що скажеш, Василю? Ти де був цієї ночі і відкіль повертався вдосвіта? — насупившись, питав ігумен.

Василь мовчав.

— Відповідай же, коли тебе питає твій духовний пастир! — крикнув о. Ананій. І ніс йому заворушився, як водяний жушок.— Де, з якою повією ти поганив священну одіж інока? Хто підбивав тебе на такий злочин проти бога і заповітів святих отців, що під їх захистом перебуває наша обитель?

Василь полегшено зітхнув. Справа, очевидно, для нього стала на вигідний шлях. Підозрінь на справжнє не було. Василь удав з себе засоромленого і мовчки стояв перед о. Ананієм, потупивши очі.

— Винен, отче, не гнівайся на мене. Я осквернив одіж інока, не стримавши плоти моєї. Карай, святий отче... Як хочеш карай, бо навіть сюди, до святої обителі, я повій приволив.

Василь говорив щиро. О. Ананій розгнівався.

— Смерд ти паскудний! Бидло нікчемне! Так-то ти чтиш святу церкву, святе місце, сан і одіж інока!? Геть відціль! Щоб і духу твого не було! Складай одіж і йди к бісовій матері, прости господи!

Василь підвівся і тихо вийшов із келії. За які дві години він уже переодягся, попрощався з братією і завітав до Івана.

— Прощай, брате Іване. Іду звідсіль десь-інде доли шукати.

— А далеко мандруєш?

— Не знать куди. Пошукаю, де краще.

— Щасти боже.

— Спасибі.

Вони обнялися, і Василь вийшов. Перед церквою став, помолвився, вклонився до землі і тихо посунув з двору.

6

У неділю ще зранку Соломонія стурбовано ходила по кімнаті в заїзді. Наслухала до дверей, заклопотано виглядала у вікно, і серце обіймала тривога. Пережита баталія з матір'ю Анфісою, що накинулася на неї, мов божевільна, коли взнала, що Соломонія відходить від неї; трудна подорож з клунком до міста; незвичний шлях; невідома майбутність; непевний стан зараз, коли щохвилі її любий поліцей мав би право заарештувати й відрядити етапом на батьківщину, як безпаспортну,— все це хвилювало до знесилення. А Івана не було. Не було певності, що він і буде. Думка, що Іван обдурив її, наганяла жах на молоду дівчину, але так мимоволі думалося, бо ще ж хто він, цей Іван. Чи вона ж його знала? Ждала понеділка, як засуджена.

Понеділок. Соломонія прокинулася, встала з ліжка на світанку. Зразу ж одяглася й сіла коло вікна. Та день минав у тузі. Сонце скотилося на полудень, а його немає... Соломонія, ледве дихаючи, вийшла на ганок.

— Буна зида*,— почувла.

— Буна...

Просто в лице широко усміхався він, Іван. У голові потьмарилося з радощів. Похитнулася від утоми й виснаги. Іван

* Добридень.

сильно обняв її за стан і повів у кімнату. Все відступило десь геть, і вона сама до себе увійшла в душу. Іван, її Іван, прийшов, і світ уже зовсім не страшний їй тепер.

Та дух практицизму не згасав у закоханих. Другого ж ранку у них відбулася нарада. Малодосвідчена Соломонія конкретних планів не мала. Зате Іван знався на справі. Його кмітлива голова вже збудувала кілька планів, і він викладав їх перед Соломонією.

— Та зрозумій же, що ти уже не бідна вдовина дочка-наймичка чи черниця, а багата хазяйка. На все село, на весь повіт. Наймички тобі поратимуться коло твоєї худоби, наймити тобі вклонятимуться. А ти всіма порядкуєш, усьому лад даєш, голова в домі. Та ти знаєш, що з такими грішми — тобі перше місце між жінками. Становий ніколи не обмине твоєї хати, і благочинний не посміє об'їхати. Та що благочинний! У тебе і єпископ буде гостем.

Його плани не мали меж. Він бачив себе першим дукою на селі: сотня десятин землі, коні, воли, вівці — повен двір. Наймити, наймички роблять у нього. А він, пан на всю околицю, походжає по двору, втішається з своєї маєтності. Убогі сусіди — всі йому винні на одробіток і просять відстрочити борг. Іванові приємно дивитися, як вони вклоняються йому, що одне його слово — і з торбами підуть, слово — і кожен з них радий зробити, що йому хочеться.

— Ех, Соломоніє, Соломоніє! Та тобі й не снилося, якою ти панією будеш!

— А чи ж буду?

— Будеш! Будеш, голубко, бо я пан! У мене сила, бо в мене гроші. А в тебе сила, бо ти моя жінка. Чуєш?

— Чую, милий.

— Ех, а тепер випити!

Іван покликав слугу заїзду і послав по горілку. Допізна світилося в номері й лунав дикий регіт і крики ошалілих ченців. Воля п'янила їх, як і вино.

Прокинулися пізно. Іван взявся до справи. Бадьоро, з захватом і вірою говорив:

— Ну, мила моя, завтра рушаємо!

— Куди?

— Туди, куди я казав. А сьогодні ший торбину — і рушимо.

Другого дня вранці Іван найняв підводу і велів приїхати на ранок. А сам надвечір зник. Соломонія лишилася сама.

Іван вийшов на знайому дорогу за місто і попростував до хреста. Ідучи, все оглядався, прислухався. Ішов далі. Зама- нячив хрест. Іван підійшов і сів під ним. Серце стукало.

Голова палала. Посидів трохи. Не встаючи, почав копати руками землю. Одвологла земля піддавалася легко.

Але що це? На тому місці, де він поклав гроші,— земля була пухка, ніби вчора тільки насипана. А він же пам'ятає, як утоптав її, як пригладив, зрівняв з цілиною.

Іван похолов. Гарячково копав землю зраненими руками. Земля вилітала з-під рук, яма більшала... Грошей не було. Іван почав копати з другого боку — земля була ціла, з третього, з четвертого,— дарма, грошей не було.

— Украли-и-и! — дико й тужно завив Іван і впав на землю. В очах потьмарилося, у грудях запекло, задзвеніло у вухах. Він бився головою об землю в безсилій люті і стражданні. Нарешті занімів, стих і не ворухився.

Соломонія ждала до вечора — марно. Настала ніч, марно виглядала вранці. Івана не було. Рано пішла шукати. Не йшла — летіла. Добігла до хреста і впала коло його.

— Іване, голубе мій, що з тобою?

Іван мовчав.

— Іване! Іване! — істерично кричала Соломонія.

Мовчав. Соломонія обернула його лицем догори. На неї глянули скляні, заляккі очі і страшне лице, перекривлене, чорне й з обвислими губами і смужкою чорної застиглої крові у куточках рота.

* * *

Минуло три місяці, як Іван у лікарні. Соломонія освоїлася у місті, а біда вчить людей розуму. Зникли плани безпечного життя, і вже найми улаштували Соломонію. Була вже й зайва копійка про чорний день, зароблена трохи не таким способом, як у думці клалося. Соломонія наспівує та до столу панам готує. Як раптом:

— Питають тебе, — сказала покоївка.

— А хто там?

— Та якийсь парубок. Такий худий, ніби з хреста знятий. Вийшла на кухню.

— Іван?!

Привітався. Був блідий і спокійний.

— Ну що ж... Час рушати звіділь...

Соломонія відійшла від панів.

Нічліжка-заїзд «Затишок» ледве блимав огниками крізь закурені вікна у темну осінню ніч. Під навісом стоять навантажені вози навколишніх селян, що приїхали побазарювати в Одесі. На возах блискають з-під кобеняків цигарки і чується тиха сонно-врівчаста розмова дядьків.

— Зух хлопець. Меткий...

— Кажуть, він у монастирях побував... Із ченців ніби...

— Еге ж...

Висока постать майнула двором і зникла в дверях.

У нічліжці шумно. Величезна кімната, освітлена кількома лампами,— повна людей. Юрба купчиться довкола чогось. Хмари диму криють голови глядачів. Видно тільки широкі спина, перегнуті в попереку. Важке дихання з хрипом виривається з десятків грудей.

— Господа православні і мужики! Спробуйте, спробуйте, спробуйте! Узнаєте своє щастя. Попка не обдурить,— кричав хтось вересливо у юрбі.

Юрба, очевидно, не вірить пощі. Всі переглядаються між себе, тупцюють, вичікують когось охочого.

— Ану ти, чорнявий, візьми! Що було, що й буде, узнаєш. За три копійки всю свою долю як на долоні побачиш. Ану лишень не соромся, як дівка на сватанні. Молдаванка не дурить. Побий мене бог, усю правду знатимеш.

Чорнявий, видимо, здався на вмовини. Ще кілька запросин, і він розіпхав юрбу ліктями й утисся всередину.

У центрі стоїть шарманка і величезний барабан. Зверх шарманки сидить прикутий за ніжку папуга, а перед ним шкатула з пакетиками — щастям. Коло шарманки молода молдаванка і дужий, кремезний молдаванин. Його лице рум'яне, очі грають вогнями. Молдаванка привабна. Її високі пругасті груди, повний круглий стан і блискучі очі манять, надяють до себе.

Іх тут знали всі. Дехто називав і на ім'я. Та й чого ж не знати: всі селяни з-під Одеси часто одвідували одеські базари, а там, поміж возами, ходила ця пара з шарманкою й барабаном. Пересип, Молдаванка часто слухали їхню музику і співи по дворах. Вищала пронизлива шарманка, і гримав барабан. Баритон і сопрано лили журливі струмочки дойни у затхлому повітрі одеських завулків.

— Ну, ти, чорнявий, бери. Накажи мене бог, наш папуга не бреше, молдаванка не дурить.

Чорнявий підійшов до шарманки, взяв пакетик і розгорнув його.

— Е, ні, бери і другий, та вже разом.

Чорнявий узяв і другий.

— Ну, бери й третій. Бог трійцю любить,— усміхаючись, радила весела молдаванка. І ніби ненароком штовхнула його плечем. Той поточився. Вона вхопила його за руку й, сміючись, потягла до себе.

— Іч, який тендітний. Не бійся, як Степанида пхає, так упираєшся.

Молодика переможено. Він рішучим рухом бере з п'ять пакетів і платить гроші. Його обступили з усіх боків, цікавлячись, що написано у тому щасті.

До кімнати увійшла ще валка людей. Один з них, високий, рудий, з довгими кучерями, підійшов, похитуючись, до власника шарманки. Гикнув просто в лице. Той ступив крок назад. А п'яний все насувався на нього, аж доки до стіни притис, де не було нікого.

— Ну? — тихо, ледве чуто спитав рудий.— Ключе?

— Ніби. Сьогодні, здається, карасі беруть.

— Добрі?

— Один гладкий. На вечерю вистачить.

— Котрий же з них?

— Молодий. Вороної масті. Он щастя читає.

— Молодець...— прошепотів рудий. Загнувши нечуваного мата, рудий почав тиснути Івана до стіни.— Ну, твій могорич. Ти сьогодні торгуєш добре. Давай! Давай, а то...

Рудий замірився вдарити. Молдаванин дав на горілку, і рудий одійшов до своїх. Він зараз же вислав по горілку другого, гукнувши навздогін:

— Грек, не барися, бо душа плаче.

Грек вийшов і невдовзі повернувся з кошиком. У кошику були три пляшки горілки, бессарабське вино, булка і ковбаса.

Рудий одразу вибив пляшку, добув кухлика і сів до столу.

— Благослови, хазяїне! — гукнув він до Івана.

— Благословляю, чорт вас бери.

— Амінь! — виголосив грек.

Рудий перекинув у рот кухлика і налив грекові. Потім знову собі, далі знову грекові. Молдаванина, очевидно, забули. Він підійшов до юрби і став біля молодика, що брав щастя.

— Бачив? — спитав його.

— Атож! За твое жито та тебе ж і бито, не будь дурнем.

Раптом рудий визвірився на селюка.

— Ах ти, гаплик од плисової кофти! Як ти сказав, мурляко?

— А ти не лайся, руда собако,— солідно відповів молодик, оглядаючись на юрбу.

Рудого як варом обдало. Схопив пляшку й кинувся на селяка. Тільки-но замахнувся нею, як дужий ляпас потьмарив йому очі.

— Ти куди, гад? Босота диявольська!

Рудий ледве встояв на ногах і вирячився на селяка.

— Так ти так? Ти так?

— А так, як бачиш,— обізвався хтось з юрби.

Юрба була на боці селяка. Рудий пом'як і, усміхнувшись, сів.

— Ну, чорт з тобою. Давай миритись.

Селяк переможно підійшов до столу.

— Давай.

Рудий налив кухлик і подав селякові.

— Пий.

— Дай же, боже, щоб битись та миритись,— проказав селяк і випив.

— Дай, боже, дай,— відповів рудий.

Він цього разу налив уже і молдаванинові. Далі вже ніхто не помічав, що рудий сам не п'є, а частує більше. А як горілку випито, рудий узявся до вина. Налив селякові — той випив. Рудий, ніби помилившись, налив собі з іншої пляшки. А далі знову селякові. За другим кухликом селяк був готовий і, схилившись на стіл, гикаючи, молот дурниці. А далі посунувся з лави й упав на підлогу.

— Слабенький на втори,— мовив рудий.

Він узяв кремезного селяка, як дитину, і поніс на нари. Потім повернувся, узяв недопиту пляшку й поставив коло нього.

— Це на похмілля буде,— вдався він до глядачів.

— Ото добра душа. Упоїв, спати поклав, та ще й про похмілля дбає.

Рудий перестав частувати. Він теж так упився, що вже лив вино повз кухлик.

— Доїхав уже,— сказав один з селян.

— Га? Що? Що таке? — белькотав рудий. Він враз вибухнув буйством. Але Іван та грек підхопили його під руки і вивели з хати. Грек теж пішов, а Іван повернувся, склав шарманку і всі причандали і ліг спати за ширмою. Та він недовго лежав. Скоро прокинувся молодий селяк, що витягав щастя, і у нічліжці зчинився галас. Селяк завив, завищав якимсь нелюдським голосом:

— Ой боже ж мій, боже мій! Ой пропав я, пропав.

Усі схопилися, обступили його, почали розпитувати. Та селяк качався на нарах і дико вив.

— Ой, гроші мої, гроші! Ой, гроші пропали! Триста карбованців, усі ж до копійки...

І знову вив. Безнадійно, сумно, моторошно, і бився головою об нари. Бився сильно, розмірено, ніби мав пробити ці нари і дістати там гроші.

— Поліція... Поліція...— зашепотів хтось.

До кімнати увійшов околочний і троє поліцаїв. Околочний зняв допит з селян і вдався до Івана:

— Рудий і грек були тут?

— Я не знаю, я спав...

— Бреше, були! — крикнув селяк.

— Одягайся.— І він забрав Івана і Соломонію з собою, заховивши і пляшку вина, яку залишив рудий селякові.

— Ходімо.

У поліції Іванові поставили ще кілька формальних запитань і, не маючи чогось певного в обвинувачення, передали їх до етапної тюрми як безпаспортних і вирядили обох додому, відкіль вони назвалися родом.

ЧАСТИНА ПЕРША

1

Осінь 1909 року. Пожовклий лист сумовито роїться у вогкому повітрі і з шелестом падає у змарнілу траву. Тоді з півночі прилітає п'яний вітер. Відчайдушно переплигнувши степ, він упирається грудьми у високий монастирський паркан і, натужившись, розхитує прясла. Міцно стоїть паркан. Міцні стовпи поставила обитель. Не здолає їх п'яний північний гульвіса. Зітхнувши глибоко, він перелітає паркан, ускакує в сад і трясє, жужмить дерева, бахає віконницями у вікна тихої келії о. Ананія. Бахає й співає йому тужним голосом пісню відходу.

О. Ананій не любить осені. Вона нагадує йому руїну, викликає невеселі думки, журбу і смуток. О. Ананій днями ходить по келії, нудьгує, злоститься і прокладає... Тоді високочесний отець згадує друзів.

«У кого давно не був?»

Перебрав з десятків — відкинув. Згадав серед інших о. Амвросія — лаврського архімандрита, товариша давніх літ. Забаглось побачити. О. Амвросій правив за ігумена в Балті в незначному монастирі і там же був вікарним єпископом.

— До нього! До нього!

О. Ананій здав паству о. Гурієві й надіслав до Балти о. Амвросієві телеграму: «Зустрічай на покрову».

О. Амвросій рад був гостеві й улаштував йому бучну зустріч. Зборище ченців вишикувалось при дверях церкви, молитвами, святою водою та хрестом вітали високого гостя й повели у церкву. О. Ананій молився, клав поклони, уважно слухав службу, хоч тихцем проклинав старого йолопа Амвросія, що тягне її, як ледачі воли на гору. Він чимраз дужче нервувал і нетерпляче чекав кінця, щоб спочити. А серед того йому, ніби десь здалеку, почувся знайомий голос у хорі ченців. Соковитий баритон з-поміж десятка голосів доходив до слуху о. Ананія якимись знайомими оксамитними нотками. О. Ананій прислухався. Дійсно, голос знайомий. О. Ананій десь його чув, тільки от не може пригадати, де саме. Напружував пам'ять, але не добув з неї потрібної відповіді. Уривки думок, спогадів, але нічого певного. Оглядатися о. Ананієві незручно у церкві. А крилас аж десь у кутку. О. Ананій чекав кінця відправи, але не втерпів і запитав найближчого ченця:

— Кому належить цей прекрасний голос, що так хороше виводить зверхні ноти?

— Іноківі Іванові, отче. Недавно прибув до нас із Почаївської лаври.

— А як виглядає цей співун? Старий, молодий?

— Та чи й буде тридцять, преподобний отче. Не знаю, але не старий. Спритний і у вірі православній дужий. Отцеві Амвросієві подобається...

Здогади переходили в певність. О. Ананій прагнув їх якнайшвидше перевірити. Разом з ними воскресало бажання знову спробувати добути гроші.

Службі кінець. О. Ананій, виходячи із церкви разом з о. Амвросієм, пильнував юрби ченців, невпаад відповідав на розмову з о. Амвросієм. Амвросій помітив дивацьку поведінку приятеля і спитав про причину.

— Причина поважна, отче Амвросію... От довідаєшся.— І як зачинилися двері за бесідниками, о. Ананій зараз же спитав: — Слухай, отче Амвросію, чи давно у тебе отой співучий інок живе?

— Це Іван? Не сказати б давно, менше року. А хіба що, знаєш його?

— А звідки прибув?

— З Почаєва... Власне, не тільки звідти. На Подолії, Волині й по Бессарабії немає монастиря, де б не знали його.

Бідовий інок. Він тим мені і подобається, що такий спритний, як циган на торговиці. А ти що, знаєш його?

— Та так... Трохи знаю. Цікава фігура, слово честі... А ти непогано живеш,— повів про інше розмову о. Ананій, оглядаючи пишну обстановку Амвросія.— Не нарікаєш на православну паству?

— Критись не буду, шанує народ. Не голодуємо.

— Це видно. Оці килимки, мабуть, з-під Кишинева привезено, тут не видно таких,— говорив о. Ананій, мацаючи килими молдавської ручної роботи.— Чудова робота.

— Є й з-під Кишинева, є й тутешні. Дарма що цих дикунів тринадцятою вірою звать, уміють вони догодити людям, та й майстри на всі руки, яких серед нашої «хохландії» не зустрінеш. А головне — щедрі, молитви люблять, бога в серці носять.

— Дари несуть?

— Несуть... Нівроку, як то кажуть у нас на Наддніпрянщині, як не чують, хай не вадить. Нарікати не можна, особливо перед тобою, колего. Адже ж так, дорогий мій Ананію, ми з тобою з дитинства колеги, коли можна так висловитись. Га?

І о. Амвросій на хвилинку заглянув до минулого, такого барвистого, заплутаного, бурного, як і в Ананія. Виринули роки студентства, дочка багатого поміщика, ресторан, гулянка, а потім... Потім усе укрив туман хмелю. Потім тяжкий ранок, біль у голові, поліція, слідство у справі самогубства молодої панни, згвалтованої юрбою студентів, суд, кілька каторжних вироків і цілковита недоторканість студента Андрія Семеновича, що тільки свідчив на інших. А далі... далі глуха провінція, учителювання у гімназії і знову скандал з ученицею, биття прилюдне і... аж до стін Балтського монастиря, де його вже ніхто не знав і де він опинився вже за сивого волоса у сані єпископа з страшною хворобою. Все це пронеслося у голові о. Амвросія, і він, подивившись на свого приятеля, також спорохнявілого, зморщеного, як гриб, тяжко зітхнув.

— Минуло... Тепер... От ця хламида і згадки, як попіл, легкі. А до речі, як минули твої останні пригоди й чи думаєш повернутись колись хоч на час на батьківщину?

— Та думка та є, тільки... Але не буду тебе інтригувати, а скажу просто... Тут ходить уже про наш спільний інтерес.

— А що? — настрожився той.

— Справа серйозна й поважна. Але перед тим вели трапезу подавати. А за чаркою вина й оповім тобі. Тільки умова — діємо спільно... Згоден?

— Охоче. Кажи, в чому справа.

І о. Амвросій наказав готувати трапезу, а сам приготувався слухати.

— Добре, тільки ти ж гляди, бо... Ти вибач, але я не вірю в зміну характерів.

— Ну от, дивак ти, друже. Та присягаюсь на пастирському сани...

— Кинь, Андрюшо. Я ж знаю тебе... Мене пастирським саном не переконаєш. Я з тобою, як з другом...

— Ну-ну, добре... Даю слово.

— Ти кажеш, той інок Іваном зветься?

— Так.

— А на прізвище?

— Левізор.

О. Ананій кивнув головою.

— Так от що... цей Левізор кілька років тому був у мене. Але це неважно. Важно, розумієш, те, що в цього Левізора... що цей Левізор... Ну, як би тобі сказати... Словом, цей самий мугиряка має силу-силенну грошей і не каже, де вони є.

— Як, як? Гроші? Звідки це ти взяв? Він до мене прийшов, аж глянути гидко, обдрипаній.

— Ото-то й є. І до мене причвалала ця потвора в руб'ї, а потім виявилось, що в тому руб'ї десятки тисяч грошей заховано.

О. Ананій розповів усю історію Іванового багатства, затаївши, проте, як вийшов Іван з монастиря та як він оковпачив о. Ананія.

— Так от,— кінчав він,— ці гроші... Ти розумієш мене? Йому вони не потрібні.

— Розумію,— задумливо відповів йому о. Амвросій.— Я тебе, Ананію, прекрасно розумію і... берусь їх добути.

— Але як?

— Цього я ще не знаю. Час покаже. І даю слово — умови додержу! Тільки тобі треба сьогодні ж виїхати.

Приятелі обговорили план і погодилися на тому, що о. Амвросій мав наблизити Івана до себе й увести його в свій дім, прилучити до свого товариства й тим коштом добути його зізнання. Можна навіть висвятити його на якийсь чин, а потім уже вороття йому не буде й він муситиме йти цим шляхом. А, звичайно, порядком підлеглості можна впливати. А церква на те засоби має.

Порозумівшись, приятелі почали трапезувати. Увечері того дня о. Ананій виїхав.

Монастир готувався до посту. Першого тижня мала говіти вся братія Балтського монастиря. У п'ятницю ввечері посланець вікарного єпископа отця Амвросія повідомив братію, що його преосвященство висловив бажання сповідати їх і прибуде у суботу на вечерню. Братія заметушилася. Ласка панотця ніколи не минала марно. У суботу причепурена братія вишикувалася в храмі, очікуючи єпископа. Він прибув пізно і сів за сповідь. Всі підходили з зарані складеними відповідями, щоб не дістати якої нагінки. Але диво, панотець був м'який, лагідний і милосердний, покуту призначав неважку.

Іван сміливо підійшов до панотця.

— Чим грішний, рабе божий?

Іван навів безліч гріхів. О. Амвросій сподівався, що він і йому розповість свій «гріх». Іван не сказав, хоч і розповів про свою втечу з Добрузького монастиря, про одруження з Соломонією, про блукання по світах. Кінчив тим, що після всього він таки вирішив служити богові, на що й просить благословення від святого отця.

— Добрий твій намір, сину, достойний намір. Бачу я твою щирість, і за неї тобі бог віддасть. А щоб легше було тобі спокутувати того гріха — візьму я тебе до себе. Через який час, як покажеш себе, може, ще й придумаємо що з твоїм майбутнім. Іди.

Іван поцілував руку й, здивований, відійшов набік. Незабаром про ту милість довідалася братія і дуже заздрила йому.

А як обіцянка отця вікарного справдилася, Івана постригли на ієродиякона з іменням Інокентій,— монастир затаїв зло проти нього, бо боявся його шпигунства.

— Треба інокам самим подбати про достояннє храму, а не бунти збивати.

— Правду кажете, отче. Треба нам поширити монастир, я так думаю.— Інокентій подивився гостро й допитливо на вікарного і з притиском сказав: — Святого в нас немає, нема до кого йти... от що.

— Ти що, збожеволів?

— Ні, але ні ви, ні я чудес не можемо робити. А без чудес монастир не житиме... Був би святий — тоді й православні ходили б, і дари були б, і вам, і нам краще було б,— випалив враз Інокентій.

О. Амвросій з несподіванки стеновся й ошелешено дивився на молодого ченця.

— Ти в своєму розумі, Інокентію? Де ж його взяти, святого, коли його немає!

— Де? — Інокентій зважився і летів далі.— А хіба мало у нас блаженних отців церкви, що позначилися за життя богоугодними ділами, й достойних увінчати церкву Христову своїм іменем? Хіба отець Тодось, що помер сто років тому, не святий і чи не можемо ми оголосити його мощі нетлінними?

— Ти збожеволів! Та за такі справи ми з тобою знаєш де будемо? На каторзі.

Інокентій усміхнувся так, ніби перед ним стояла безпорадна наївна дитина.

О. Амвросій зрозумів і щиро дивувався. Широко виряченими очима дивився на молодого, але раннього інока, що так сміливо й нестримно п'явся до свого.

— Ну-ну... спробуй...— збентежено мурмотів о. Амвросій.

— Спробую, отче. Тільки от, у моєму сані мало слухати-муть мене.

— Добре, розумію, отче ієромонаше... Іди й об'яви братії, що в неділю тебе висвячую на ієромонаха й настановляю в монастирі замість себе.

На тому кінчилася ця знаменита розмова, що потім мала наслідки, яких не сподівався не то обмежений о. Амвросій, а й сам великий бессарабський авантюрист Інокентій. Інокентій зараз же пішов до себе й, покликавши до келії одностудців, оголосив їм постанову вікарного. А як усі розійшлися, він з двома давніми приятелями — Варлаамом і Гавриїлом — замкнувся від чужих вух.

— От що, іноки,— сказав їм, замкнувшись,— стара кочерга пристала на наш план. Нам тепер ніщо не заважає, і треба робити діло, тільки гладко. А перед тим подумайте кожний, на що йдете, щоб потім не казали, що я винен.

— Думали вже,— відповів Гавриїл.— Ми з Варлаамом подумали тим часом, як ти ходив до вікарного. Пристаємо... Вище лісу не повісять!

— А коли так, то от вам наказ: ви, іноки, мусите чи піти, чи поїхати до отця Серафима в Кам'янець і повідомити його про всю справу. Хай він дасть дозвіл на відкриття мощей Тодося Левицького, бо без нього не можна. Він дуже впливовий у синоді... Може пошкодити.

— Піти нехитро,— усміхнувся Варлаам.— Та справа в тім, чого ходити. Розумієш? За що? Треба наперед умовитися, кому що...

— Дурні ви не нашого бога! — гримнув на них Інокентій.— Адже ж не ви у мене, а я у вас у руках, коли що. Ви завжди

можете на мене скласти, а тоді то вам клобук, а мені — Соловецький!

— Добре, пиши листа.

— А ви тим часом збирайтеся в дорогу, чи пішки, чи їхатимете, як ви вже знайдете для свого сану зручніше, а тільки поспішайте.

За годину обидва іноки рушили з листами до Кам'янця.

Інокентій, зітхнувши, повернувся до кімнати. Постоявши біля вікна, ніби стежив за мандрівниками, він повернувся й налив собі склянку вина.

У двері постукали.

— Можна,— сховавши пляшку, мовив Інокентій.

До кімнати увійшов чернець, невисокий на зріст, крижастий і вертлявий.

— Здоров був, отче,— весело крикнув чернець, жбурляючи рясу з плечей.

Перед ним стояла повногруда, з руським волоссям жінка. Вільна хода, вільне поводження свідчили, що вона тут не вперше. Інокентій замилювано дивився на неї.

— А гарна ти, Химо, ей-ей, гарна!

— І ти такий, Івасику мій чорнобривий.

Вона обняла його.

— Ну, посидьмо разом, голубко. Уже три ночі й три дні не бачив тебе, не обнімав твого прекрасного тіла, що його ще цар Давид оспівав.

— Не можна було, чоловік був дома. А ти наче змарнів. Постиш усіе!

— О-о, так! Тіло постить — дух звеличується! Я готуюся одкрити мощі святого і тим заморився.

— Якого святого?

— Отця Феодосія. Тут, у Балті, на Микільському кладовищі, давно колись поховано попа Феодосія Левицького. Отож його ми в святі возводимо.

— Це там, де ми ото з тобою вперше зустрілися?

— Там.

— Добре ж ти його шануєш. Та й святий гарний: на могилі його інок бабу мне, а він і не пирхне. Ще, мабуть, і чудотворець буде? — Хима зареготала.— Хороший святий.

— А хіба йому не однаково було? Він же знає, що без вашого брата на світі не проживеш,— вдався до жарту Інокентій, роздягаючи Химу.

— Та ти підожди, ласун ти мій хороший, ти мені скажи, яку це ви штуку задумали встругнути?

Хима була «своя», і Інокентій не крився.

— Добре вигадав, голубе, буде й мені робота.

— Як так?

— А так! Розумний ти, а все ж дурний. То хіба ти не знаєш, що одна баба може язиком за сто попів справитись?

— Діло мовиш,— радо гукнув Інокентій.— Вірно! Ти можеш таки зробити діло, а там... А там ми і з тобою розгорнемо таке... таке...

Інокентій підійшов до неї, поривчасто обняв її і притис до себе.

— Кохана моя! Люба, дорога моя помічниця.

Помічниця жадібно ловила його ласку і гаряче відповідала на неї. Вони забули про святого і віддалися самі собі. До кімнати постукав Юхим.

— Пора,— прошепотів Інокентій.

— Так швидко? Ну, прощай.

Хима вийшла, пакнувши поверх одержі рясу інока.

2

Грузькі шляхи на Молдавії — Бессарабії. Грузькі ж та тягучі. Земля там липка, за ногами вся хоче взятися, хоч чобіття прив'язуй до пліч. А чоботята у Хими не дуже-то... Черниці з богоугодними ділами селами вештаються,— не вирядиш, як поміщицю. Не віритимуть бабки богобоязливі чепурній черниці, сорому тільки набудеш.

Хима, пересуваючи ноги, гайно сунеться до гидиримівської парафії, і злість її давить за серце. Сердиться молодиця з дурної роботи і шпетить отців, що на їхню роботу з жиру пристала. Та згадає Інокентія — стрепенеться і далі.

От уже й Гидирими верхами маячать, виглядають журавлями, ніби наглядають за нею, чи далеко пройшла. Інші села минула Хима і прибилася аж надвечір до Липецького. Згадка про нього веселить шлях молодиці, прийдешня сита днина долає сили. Вона чимдуж поспішає, аж доки стала у селі.

Куди ж тут податися?

Знає Хима заможних господарів, та ба! Легше верблюдові в голчине вухо пролізти, ніж багатому в царство боже потрапити. А в бідного — спухнеш з голоду.

«Чорт його й вигадав у святі шитися! — злісно думала Хима, вибираючи вихід.— І сюди боляче, і туди гаряче».

Клунок письма святого муляв і різав плече. Картки-портрети святого Феодосія Левицького, видрукувані нелегально у друкарні Фесенка в Одесі, розсунулися і витикалися з-під

поли, от-от розсиплються. Ноги вгрузали по коліна в bagno. Вогкий вітер пронизував наскрізь. Хима вагалася.

«Ет, хай буде, що буде. Вони там, чортові сини, вилежуються на м'яких перинах, а мені тут і повечеряти не можна? Піду».

Завернула до першого ж двору. Собаки забрежали на неї і прожогом до литок.

— Ату, бодай виздихали! Чи хазяїв тут немає, чи що? Агов, люди!

— А хто там?

— Пустіть, Христа ради, до хати. Так, не вам кажучи, ухкалася в дорозі, що й ніг не піднесу. Ледве до двору вашого добилася.

— Та й хто знає, сестро, що вам і казати ще. Немає хазяїв вдома, а я, самі знаєте, як у чужому дворі...

— Хоч пересиджу, доки прийдуть вони.

Майже силоміць удралася до господи, і тільки до лави, так і впала на м'який килим. Розправила ноги, потяглася й почувтила себе вільніше. Молода вродлива молдаванка, видно, молодиця, з сумовитими очима, дивилася, жалкуючи, на стомлену Химу.

— Здалека?

— З Балти. У божій справі. Бачся, чудо таке сталося у нас, моці святі обрели, оце от і труджуся для бога.

— Які моці? Хто їх відкрив і якого святого?

— Та у нас-таки, в Балті. Молодий чернець, правда, отець Інокентій, але сподобився ділами праведними. Сон такий бачив, видиво.

Допитливо дивилася на молоду молдаванку, що якомсь гірко самими куточками малинових губ усміхалася, недовірливо оглядаючи Химу, яка так просто на наївність селянську покладалася. Невміло Хима справу провадила, і Соломонія одразу пізнала.

— Так чудо, кажете? А хто той чернець?

— Здалека він. Блукав по світах у божих справах і в Почаєві, і в Києві, і в Одесі.

— У Одесі? Де саме?

— Хто й зна. На миру Іваном звався отець Інокентій. Тільки тепереньки висвятивши — Інокентієм нарекли.

Сказала та й з останнім словом на вустах застигла. Щось чудне з молодницею сталося. Ніби не вистачило повітря їй, ніби вчаділа і поблідлими губами повітря ловила. Щось не в собі молодиця, а сказати не хоче. Хима, відчувши тривогу, припинила розмову.

— Так хазяї, кажеш, придуть?

— Придуть,— кинула, оговтавшись.— А ви тут за чим?

— Почитай, коли письменна,— подала вона аркушик з свіжим портретом.

Соломонія прочитала і ще більше впевнилася. Кількарічне шукання Івана закінчилося, і вона знову бачила у цих незграбних рядках колишнього співробітника своєї багатії на пригоди історії релігійних мандрів. Він знову заговорив знайомими словами до неї, вони лилися з кожного рядка цього невишуканого письма, цієї немудрої літератури, що її автора Соломонія так хорошо знала, так боляче вистраждала протягом цілих років.

— А багато оце-о вас на мир пішло?

— Багато, багато, сестро. Потрудитися кожний хоче, доки снаги. На всі села й за Дністро пішли. Отець Інокентій велів до нього повернутися лиш, як уся ця торбинка спорожніє, на мир піде.

Соломонія вже не слухала Химу. В її голові забігали одна за одною здогадки, плани, серед яких один:

«До нього! До нього! Чим швидше до Балти!!!»

Тим часом надійшла хазяйка й упала біля черниці. Соломонія непомітно вийшла з хати й увійшла у хижку. Серце їй билось, гупало у скроні до нестерпного болю.

«Він тут. Він тут, моя мука, мій біль. Моя помста більше не сушитиме серця, не розриватиме мозку, мій сон вернеться знову до мене. Він тут, ірод, душогуб, убивець моїх маленьких діток, прижитих з ним по-собачому, по-собачому похованих без кропила, без кадила... Він тут...»

Похапцем збирала речі, де потрібніші. Що не потрібно — кидала, залишала на схов хазяйці: «Пом'яне душу, коли що». На ранок, як тільки розвиднілось, устала Соломонія. Встала, не спавши.

— Відходжу від вас, хазяйко. Прощайте.

З тим і пішла. Подибала вздовж села, дорогою на Гидирими, й тільки біля останнього журавля оглянулася назад:

— Прощай, спокою тихий...

А вслід їй стоустий гомін про славу Інокентія балтського слався. Осанну співано Тодосю-чудотворцеві. Заговорило село. Заговорило, зголодніле на мову. А та мова, мов батіжком, підстєбовувала Соломонію по литках, кропивою жалила. Без спочинку гнала вперед. Туди, до Балти, де живе він, батько по-собачому прижитих дітей, туди, де серце перестане сохнути від бажання помсти, де мозок не розриватиметься від жалю.

Гомоніло Липецьке новим гомоном. А потім ще довго гомоніло, аж дотепер гомонить про це.

Соломонія пріла у дорозі, поспішаючи, притамовуючи біль, що все розгорався в серці пошматованому знівеченій матері.

Вона поспішала туди, до нього, втишити серця крики за дітьми, за молодими роками.

3

Йй навряд чи минуло тринадцять, як зажерлива смерть зціпила бліді батькові вуста. За рік мати зсохла, як картопляне бадилля. Постогнала й затихла. Катінка сама. Ой, як тужно вона голосила вночі, коли вітер стугонів у побиті шибки, а сивий патлатий морок вилазив з-під немазаной печі і дерся до неї на піч. До стіни прикипала та все кричала:

— Мамцю ж моя рідна! Мамцю хороша, ось він, ось він бере мене!

Стіна далі не подавалася, а кострубате волосся торкалося стелі. Морок насідав на малу Катінку і здавлював її у лещатах, витискав дух з малої, жбурляв її потім в якусь прірву, де Катінка, гупнувшись головою об щось тверде, непритомніла аж до ранку, сірого і тужного, як сирітство селянської дитини.

На зиму до дядька перейшла. Хату він на паливо звіз, город на озиме зорав, а Катінку біля свого господарства злиденного настановив за помічницю до Одарки, якій пом'яло пальці у панській молотарці. Тут і дістала першої науки Катінка, як бути у чужих людей. Через зиму й у найми годилася. Ходила на базар, ставала в ряд найматися. Днями простоювала, й ніхто не брав. Навіть не питали замлілу дівчину, чому візьме. Так їй минали дні, тижні, аж поки почала сивіти земля перед ранками, а груддя різало ноги шпичками намерзлої землі і синіли литки, як китайка. Наближалася голодна, безнадійна зима.

І враз щастя. Якась панія проходила базаром і спинилася коло Катінки.

— Що вмієш? — спитала, розглядаючи Катінку через пенсне.

— Та так, що загадаєте... воля ваша.

— Почому ж ти візьмеш?

— Почому люди, потому й я.

Умовилися швидко. Катінці ж нічого і нікуди вертатися, а пані однаково, хто носитиме кошик на базарі та помиї з дому. Призначила пані Катінці три карбованці на рік і одержу.

Спочатку лякало все. Катінка зроду не бачила таких вели-

чезних кімнат, вікон і такої блискучої підлоги, по якій годі й ходити, така слизька. Катінка часто б'є панський посуд і тихо плаче у закамарочку кухні біля Федори, у якої була під рукою.

— Не плач, дівонько, чорт їх і злічить отут. Пани і не дивляться, а ти повороткішою будь. Учись, та не хапайся.

І Федора тепло та ласкаво усміхається дівчині.

Подружили Катінка з Федорою. Старе до молодого горнеться за молодість та вдачу, молоде старого шанує за м'якість, привіт, ласку материнську. А вкупі правували панським харчуванням, берегли спокою, тиші та достатків панських. Катінка швидко освоїлась. Молодість з усім справляється. Катінка незабаром заміняла (коли вдома пані не було) стару Федору коло плити. А разом їм іноді і тепло було в чужому кутку. Гріли одне одного щирою любов'ю і сердечним теплом.

Та от з панночкою Вірою у Катінки не клеїться. Розлюються — зінське щеня, та й годі. Аж вие з люті.

— Катінко, а нагнися до мене.

Як мати, ніжно нахилиться, оповіє руками худеньке тільце, до себе горне. І раптом нестямно кричить. Мале бісеня міцно вчепилося рученятами і уп'ялося зубами в шию. Звивалася, сичала од болю, але не шарпалася.

— Пустіть... Не жартуйте, годі-бо... Ну, та буде ж, не зліть-ся, бо знову носом кров піде.

Отоді тільки й пускала Катінку, що з червоною стьожкою крові на шиї бігла до старої Федори виплакаться на присохших грудях.

— Не плач, доню. Не що ж йому й діяти, отому чортеняті. Ще наплачешся. Сирітський вік, як панська нива. За день не перейдеш, за вік не переплачеш. Для себе сльози бережи. Здадуться ще.

Берегла, як уміла, сирітські сльози. Але вони лилися самі. А добула року — знову залишилася. Куди ж підеш, коли чортма кутка, де б притулитися. А світ, кажуть, великий. Заблудиться у йому Катінка, що не годна он і тої вівіски прочитати на крамниці, де Саміло, панський кучер, коли-не-коли конфети купував Катінці. Принесе, бувало, помне в руках та й покладе на стіл. А сам і вийде, покурити ніби. Федора не полюбляла курців.

Катінка бачить, знає, що її то, а не візьме. Цур їм, конфетам парубочим! А Федора усміхається лукаво й штовхає в бік.

— Та візьми ж бо, козо, а то зобидиться хлопець. Тебе ж бо, моя крихіточко, і пожалувати нікому. Візьми ж та подякуй

красенько, по-дівочому. Уже ж тобі не дванадцять літ, а он, бач, уже й у пазусі трохи є. Конфетом не спортиш.

Засоромиться, зчервоніє, як маків цвіт, і ніби згорне в кулачок по одному.

— І вам, бабусю, зо два.

— І-і-і, уже й мені! Зубів немає, нема чим їсти.

І Саміло тут нагодиться на розмову. Все до Федори заговорює!

А Катінка й собі ніби не до нього.

Сиділи. Частенько сиділи, коли, вирвавшись, обоє зітхали вільно од роботи, від цілоденного клопоту. А то, бувало, і пісню заведуть, як у них на селі, на вулиці. Довгу, журну та розлогу, як навесні зорана нива. А Федора кріпиться-кріпиться у закамарочку, вийде, сяде коло них, підпреться кулаком та й собі підтягне. Співає, а на думці своє:

«От і знайшла моя сирітка свою долю. Бог і на неї долю припас. Саміло ж то який же хлопець хороший... Тихий, покірний та ласкавий».

— Катінко-о-о-о!

Не чула, забавившись, як пані гукала:

— Катінко-о-о! Оглухла, чи що?

— Чого?

Йй страх не хотілося саме тоді і обзиватися.

— От я тебе почогокаю! Іди сюди.

Пішла неохоче, як купленими.

— Чого вам, пані?

Пані тикнула в папірець пальцем.

— Миттю мені готувати все з Федорою. Панич приїздить, так щоб ти мені швидко вертілася. Біжи мені кімнату готуй, оту, що від саду. Та прибери гарненько, рук доклади.

Катінка що не робила, як на придане дбала. Отак і тепер. Кімната як лялька, постеля як пух, вибита молодими руками.

Вранці і гість був. Ну й мороки прибуло з того проклятого поїзда. У хаті, як у олійниці, в кухні, як на зарванській вулиці. Катінка і про Саміла забула. Увійде парубок, постоїть-постоїть, об лутку впершись, мугикне щось та й пішов. І жартувати не наважувався.

— Цур дурної навісної! Чи ти не бачиш? До хахоньок тепера, коли пани, як чорти, розходилися!? І він сюди! — гримала Федора, коли Саміло заговорював.

Саміло виходив.

Як одбули бенкет, їх благородіє полуротний офіцер Микола Віталійович ніби піткнувся на Катінку.

— Дівчино!

Обернулася. Очі на підлозі шукали порошинку, що злетіла десь із стелі. Уже й набачила, та вона знов кудись ділася, а Катінці конче треба було її знайти.

— То це ти й з приїздом мене не поздоровила? А я й гостинця маю на знайомство.

Трояк як виріс зеленою цяткою перед самими очима. Аж світ заслав, так близько від очей був (немалі й гроші!).

— Бери на стрічки чи на цукерки, як захочеш.

— Спасибі.

— Та м'якше стели, серденько, а то в боки мулить ночами.

Відтоді якось одмінилося життя. Все щось паничеві треба було. То цигарок, то з запискою до крамниці побігти по вино, то книжку подати, то ще щось. Федора, ревнуючи, гнівалась.

— Та чого ти, дівонько, так увиваєшся коло нього? Чи тобі й діла іншого нема, як ото пундики паничеві носити?

— А як кличе.

— Ще хто кого, лихий вас знає.

Саміло дорікав теж.

— І не побачиш тебе, запаніла з офіцером.

Тільки денщик, Семен Голеніщев, у вус собі дмухав за чаєм. Звісно, добрий солдат знає свого барина, а розказувати всякому — зуби у Семена Голеніщева свої, не куповані. Двох же тепер ніхто не вставить після того, як у Казані на постої були, а він невпопад двері відчинив панночці якійсь. Цього ж він ще не забув.

Тільки Катінка одна знала, що рушники на самому дні скрині для Саміла Федора посклала. Восени ж мали одійти од панів одружені. І вона їх сьогодні знову передивиться, як упорається, а завтра ще раз і ще раз. Для Саміла ж шиті, потай від усіх.

Як усі послунуть — Катінка тоді лічить майно, яке принесе в Самілову хату. І сьогодні так захопилася, замріялася — й не чула, коли пані дзвонила до себе. Аж тоді кинулася, коли дзвоник задзеленчав пронизливо, як оса над вухом. Побігла.

— Паскудо ти! Де ти моду взяла лягати раніше од мене? Як тут треба щось, хоч одубій, тебе не докликешся.

— Та я, пані, не спала. Я не чула.

— З хлопцями водишся, пакость! Набери собі дармоїдів та ще за них і роби.

Похопилася необережним словом Катінка, й пухка долоня знервованої пані борознами п'ятьма лягла на виду. Аж звилася, як в'юн, від глибокого внутрішнього болю. Сльози самі закапали, а ридання рвалися з дна грудей.

Не втерпіла й затужила голосно, як колись над домовиною матері. Вийшла з панського покою й стежки не бачила. Аж тут хтось пригорнув ласкаво й за руку взяв.

— Чого, Катінко, плачеш? Чого оченятка свої виплакуєш марно?

Підвела голову — то панич ласкаво дивився на неї, а тепла рука його стискала стан. Йому поскаржилася, сама не знаючи для чого. Більше для того, щоб біль свій вилити комусь.

— Мати? — здивував панич.— Не може бути.

Рішуче попрямував до матері в покої. За хвилину зачула Катінка його прикрі докори матері. Син вичитував матері за образу Катінці. І ті докори теплом гоїли рану у серці Катінки. А Катінка, прихилившись до стіни, зачаровано слухала й милувалася.

«На світі добрих людей не перевелось. На сирітську долю їх і серед панів знайдеться».

— Так собі і знай, мамо, ці варварські звички ти маєш викоренити в домі, або моєї й ноги тут більше не буде.

І вийшов лютий, знервований.

Катінка поглядом подякувала. Уже й не дивувала, що він, як брат, обняв її за стан і повів до себе в кімнату. Там ще раз перепросився за маму, і тиха розмова попливла, як струмочок десь з-під гори. Більше панич розпитував та дізнавався, як потрапила до міста, у їхній дім. Аж тільки пізно одіслав од себе.

— Іди, бо, чого доброго, поговори почнуться. А ти, дівонько, молода і беззахисна. Всякому зобидити легко.

— Спасибі за ласку. Повік не забуду.

* * *

Саміло вже й не знає, що діяти. Якось усе не бачить Катінки, та й годі. Геть змінилася дівка. Все якось хмуρο до нього.

— Та що тобі, Катінко? Чи поприщило язика, що й слова не мовиш?

— Та-а-а, ніколи все. Все за роботою.

Уночі ніхто не допитував. Уночі Катінка з серцем змагалася. Воно їй одно, а Катінка йому десятеро. Ніяк не переговорить. Уже й бабі Федорі мала сказати, та як ти його скажеш?! А тут, як на гріх, і спати перевели в якийсь закамарок

від баби. Стінам не розкажеш, а таке, як у Катінки в серці клубиться,— тільки закрившись з головою, вночі, розповісти можна, щоб не горіти з сорому.

Не змоглася. Серце гору взяло. І вже приємно стало чути лагідний дзвоник, що двічі натискав Микола Віталійович у себе в кімнаті. Незчулася, коли й радість прийшла від його мови. Саміло десь загубився в лісі почувань нових. Все довше та довше засиджувалася з ним. І раптом...

От цього уже й не пам'ятає Катінка, як воно сталося так, що сонце кинуло промінь просто їй на груди, які витикалися з-під білої ковдри, а Миколина рука грала перснем проти сонця у неї на грудях. Повела перед очима рукою, змахнула сон з повік. Так, це вона з ним, з мужем...

Ранок виринув спогадами вечора, день затуманився завтра, а Катінка все лежала, дослухаючись, як Миколина рука водила по тілу, а уста шепотіли пестоші, за якими, десь пригнувшись, як злодій, сум ходив. Вислизнула до себе непомітно. День минув у маренні. Ніч вела до вчорашнього, і Катінка не чаяла, коли й спати ляжуть. Федора дивилася на Катінку й хнюпилася.

— Чого ти, дівонько, невесело дивишся так? У твій вік отакі очі — знак недобрий. Чи не трапилося чого в серці твоєму?

— Нічого, бабусю. Щось так собі. Це пройде...

Федора ці — «штуки» знає. Бачила у панських покоях і не таке. Тому вона, як тільки впоралася, зараз і лягла. А як Катінка вийшла, Федора підвелася та назирці за нею. А відтак позадкувала до себе й кам'яною грудкою сіла.

— Господи, таке ще молоде...

— Бабо, де Катінка? — спитав, увійшовши, Саміло.— Де вона?

— Ой, куди дивилися мої очі? Чому ж вони та не повилазили, щоб я й світу не бачила, як не вбачила я Катінчиного сирітського горя. Бог же мене покарає за неї, нещасну сироту...

Саміло зрозумів усе. Скрипнув зубами і вийшов.

Так минув місяць. Катінка обвикла з своїм станом дружини Миколиної. І якось, не постукавши, відчинила двері до нього й тихо увійшла до кімнати. Тиша. Катінка оглядається навколо...

На канапі в одній білизні сидить Микола Віталійович, а на колінах у нього, майже гола, та сама миршава панна, про яку він і згадувати без сміху не міг. Йому радили одружитися з нею, бо вона мала гроші. Панна бавилася з ним. Обое сміються.

Серце стислося неймовірним болем. Зойк розлігся, як вистрелив. Катінка гримнула на підлогу.

— Семене! — заревів Микола Віталійович. — Винеси оце падло. Та стій! Збирай речі. Сьогодні їдемо.

* * *

День минув невідомо як. Другий прийшов не для неї. Тиждень і другий Катінка не тямала, де була. На третій очуняла, а через тиждень скинула з себе білий халат, вийшла з лікарні і до панів за рошотом.

Узяла гроші, паспорт і пішла, похнюпившись, до баби Федори.

Увійшла і стала, вражена. Стара Федора одказувала спадщину при попі Самілові та Катінці. А ще за два дні Катінка з Самілом тихо йшли за возом, що одвозив останню порадицю на кладовище!

Домовина тихо спустилася в яму. Її почали присипати землею. Катінка щиро позаздрила Федорі. Ридаючи, вимовляла жалібні слова і кряжем лягла на могилі.

— Катінко, годі. Я ніколи не згадаю, що ти була... Ходімо до села, там не знають, а я не згадаю...

Сумно глянула йому в вічі.

— Саміле... Стежка мені до тебе припала порошею, не втраплю я. Не прокидай стежок для моїх ніжок, бо не понесуть вони до хати чоловікові сором.

Пішла тихо, не озираючись. Пішла вздовж шляху, що повився геть за місто, в степи. Пішла та й зникла в перевулку кривому, як сирітська, наймитська доля.

Саміло довго дивився їй услід. Потім щось вирішив, мабуть, бо стиснув кулаки і пішов швидко, твердо ступаючи, просто додому.

4

Таких днів Балта більше не знає. Ворота всюди навстіж, у кожному дворі — неплатний готель для люду божого юридивого во Христі і калік перехожих. Сам Христос слави зазнав нечуваної: зрання до вечора і пізньої ночі у всіх на вустах славословиться.

Шуміла Балта шумом тривожним. З гори від вокзалу глянеш — бурхливе море люду товпиться. Майдан перед монастирськими ворітьми кіньми, возами заставлений. Дишла вгору, як свічки, стоять, а на дишлах шатра понапинаті. У шат-

рах люд геть засмажений у дорозі; з усієї Бессарабії сюди поз'їжджалися сьогодні молдавани та інші народності, благодаті ждуть. Від скупчення дихати трудно. Воли з незвички бути на людях несамовито ревуть, витягши шиї, коні нервово переступають з ноги на ногу, іржанням тривогу в повітрі будять. Діти вередливо плачуть, просяться, на них гримають старі. Вигуки перекупок клекочуть, смачненики різні лоскочуть ніздрі, а безугавний мінорний дзвін у церкві обухом гатить по голові, рве, шматує серце.

Щось страшне сьогодні нависло над містом. От-от упаде воно й придавить усіх, знищить до одного, з порохом шляху зрівняє. Аж пригинається народ, от уже низько, уже краєчком своєї смертоносною мантії зачіпає за голови і смалить їх вогнем свого гніву. Мова побожна, уривчаста, поважна. Легкі теми кудись зникли. Навіть молодь молдавська, пустотлива й розважна вдома,— тут старішала, вкривалася зморшками старих літ, і сивів кучерявий полукіпок під смушевою шапкою. Одне одному сьогодні, як менший старшому, годить, як мати хворій дитині, прислужується, очі згодою світяться. Зникло десь зло, стерлися межі перед лицем цього страховидного «чогось». Кожний в порошинку дрібну обернувся, таку дрібну, аж виміру свого не має. І ціла юрба, мов первісний дикун, до гурту тиснеться перед лютою, скрушною силою.

Усі говорили. З-поміж розмов — тяжкі зітхання, як подув вітру, шелестіли. Каяття, нарікання шматували душу селянську темну. Пригадувалися давно забуті історії гріховні, що за них відплату аж у теперішній скрутний час бог наслав. Страшний час ось-ось настане. Шепіт молитов терпко проходив поза шкіру, плач холодом серце бере, дражнить нерви, натягує їх, як рвучкі струни на скрипці, каламутить мозок. Яюсь відставала сорочка від пліч і холонула.

Чорноризці сновигали майданом і доповнювали жах зловісним нашіптуванням:

— Беріть, беріть, православні. Ось жива вода із джерела, де пив Христос, син божий, шматочки животворчого хреста, де розп'яли його нечестиві, а от образи його святих угодників Феодосія балтського та Інокентія-інока. Вони поклопочуться перед всевишнім. Близько-бо писане святим євангелієм, близько пророками казане, приходить час відплати світові за гріхи наші, і буде кожному там по заслугах його. Врятується той, хто ці спасенні речі матиме при собі.

Православні брали добутки далеких мандрів іноків. З щирим захватом читали відозви, молдавською мовою писані так от, як і на селі говорять. І так близько ставало рятівне місце

побіч замордованого Христа і його вибранців Феодосія та Інокентія. Так страшно отуманеному мозкові неписьменного селянина, що слухав із чужих вуст страшні слова кари божої.

І раптом страшне нелюдське скиглення, виття, прокльони. То в корчах бився епілептик, що не витримав цієї напруги, запінившись, вив, стогнав, благав і слав прокльони тому богові, якому приніс сюди своє здоров'я. Блюзнірська лайка рвалася зойками вгору й збивала бурунами хвилі психічних розладів. Обличчя присутніх крилися зеленню. Жах колотив натовп, і він ще щиріше упадав перед тим чимсь, воля якого була бити в корчах ці свої нещасні жертви. Це було торжество ошуканства.

Напередодні не спав ніхто. Зі сну-бо не подобає стати перед лицем тайни божої. Сонце застало людей, як і кинуло вчора,— навколішках. Всі чекали гасла від вістунів, що на горі до вокзалу стьожкою стояли та позирали на духівництва ряд біля церкви.

Нарешті знявся пук соломи, мов чиясь голова розкуйовджена, й тихо склонився. Ревнули дзвони, вирвалася пісня «спаси господи», підхопив хор її, і поніс вітер ту пісню назустріч сірим у яблука коням, що з куряви мчали отця Серафима, єпископа кам'янець-подільського. Це ж бо до його за дозволом ходили посланці Інокентія Варлаам та Гавриїл. З його благословення мощі відкрили, і він їх мав допроводити з кладовища куди слід, а потім вдатися до синоду за санкцією.

Зойкнула юрба і стихла перед преосвященим архієпископом Серафимом, що побожно цілував хрест у отця Амвросія, вікарного єпископа Балти.

Серафим на справі знався. Звично все руки роблять, слухняно голова пригинається перед одягом, а тисячі очей нетерплячкою сходять, вичікуючи кінця облачення. Дідок Серафим знався на масі. Поспішати у божому ділі не годиться досвідченому психологові церкви. Тим-то він виснажував юрбу одяганням. І лише тоді, як усе було готове до найпотрібніших шнурівок, підніс руки і благословив юрбу.

«Достойно» підняло юрбу. Духівництво рівно рушило, виліскуючи на сонці травневого дня золотими ризами, до Микільського кладовища. На чолі о. Серафим. За ним молодша братія біло- і чорноризців понесли знамення боже, а за ними строго масою ворушилася, плазувала гігантським страховищем наелектризована юрба. Мов море розлилося і посунуло масу води, мов гори зсунулися і розповзлись широким шаром по землі, горнули неприглядну хмару порошу постолі молдавських селян, прочан з далеких сіл України.

Вдихали отруйний порох і дим ладану церкви, задихалися, але сунули, сунули, сунули...

Слабі, кволі не витримували задухи. Падали, не дійшовши до мети, і гірко нарікали на гріховність свого ества. Дужі дерлися через слабих, а каліки скиглили, благали пустити їх вперед, першими стати біля джерела милості божой.

Юрба стала, як судно, на міліну наскочивши. Кладовище не містило всіх. Багато за огорожею, задерши голови, стали, дослухалися, що там говорять святі отці. Відправа не долітала до вух задніх, але напруженість передніх передавалася заднім, а зітхання, що хвилями перекочувалося по головах, надавало настрою. Плач мимоволі брав знесилене серце, й сльози мережили сотні облич, припалих порохом. Плач цей поволі з тихого голоснішав і далі заревів, як водоспад. Ревом ударився в небо і поплив, покотився долиною понад Кодимою, вниз, вгору побрався, степом залунав. І стихло все перед плачем тисяч. Змовк вітер перед тугою маси. Вмерло повітря і не колишеться, лише плач тугою полонить серце, туманить день.

Це плаче село, у сльозах злидні виливаючи! Плаче народ, виплакуючи віковичну недолю. Плаче клас ратаїв, замкнене в безпорадності коло мертвотне. Плаче цілий край поневолений, визискуваний. Такого плачу ні до, ні після не чула Молдавія — Бессарабія, не чув богохранимий престол, не чули князі церкви, не чули небеса, за якими ховали плачущі той страх від натовпу темних людей. Такого плачу не чула й не чутиме більше історія.

— Домовину, домовину підняли! Домовину вийняли! — зашуміло в юрбі.

Напруження посилилося. Завмер натовп, утопивши очі в новісіньку труну, знесену над головами найвищих.

— Брати і сестри! Всемогутній бог, нарешті, явив милість свою до нас. Явив свою благодать вельми грішному краєві і на врятування післав ось цього святого, моці якого ось тут перед вами. Хай здригнуться серця ваші перед могутністю господа, а невіри хай переконаються чудом. Ми стояли на краю загибелі і врятувалися, ми грішні були, і господь простив нас, ми підлі раби його, осоружні йому в своїй мерзотності, а він нас воліє взяти під свою опіку.

Хай же не буде серед нас невір! Хай умре плоть наша недостойна! Зречемося земних благ, зречемося свого добра, бо недалеко той час, коли кара господня спаде на нас і ніякі добра не врятують грішників. Зараз ми маємо нагоду вмилос-

тивити господа жертвами на його храм, молитвами коло домовини його вибранця. Припадимо ж чолом до землі перед славними мощами, перед знаком милості божої й простімо одне одному, простімо сильному, обнімемо слабшого і в миру та в спокої гріхи відпустимо.

Грізний представник грізного неблаганного бога — Інокентій упивався зором у юрбу. Він ніби шукав найгрішнішого з-поміж них, щоб спелити його на доказ всемогутнього бога. Його статурна постать, барвіста чиста мова влучно били туди, де найболючіше, влучно стріляли слова і в'їдалися в серце й у мозок, як заіржавлені цвяшки, що спричиняють сильний, неповторний і незабутній біль. А зрозуміла юрбі молдавська мова, яку вперше чули бессарабські селяни з вуст духовного отця, справляла глибоке враження, глибокі борозни клала в свідомості, переповнювала серця жахом, покорою і відданістю.

— Доручаємо тобі душі наші й життя наше грішне! Молись за нас, отче! — ревіла юрба.

Інокентія захопив драматичний момент. У його вдачі жив артист чималий, чулий, кмітливий, захватний.

— О, породження єхидни! Злі й погані раби нашого господа! Кайтеся, бо гнів його громом спаде на голови ваші й потолочить вас, як комашню чобіт орача. Кара господня наближається. Вона іде! Іде...

— О-о-о, пустіть! Пустіть мене до нього! — з мукою різко вирвалося з юрби.— Пустіть, православні!

Несамовито вирячивши очі, наосліп дерлася жінка. Юрба розступилася перед очевидно божевільною. Вона вдерлася в середину й, задихаючись, упала у корчах перед Інокентієм.

Інокентій вдоволено дивився на Соломонію і приємно усвідомлював свою владу над нею. Він простяг руки над її головою і урочисто проказав:

— Боже, боже, сотвори чудо! Отче Феодосію, яви милость свою до неї, прослави ім'я господнє чудом над болящою.

Юрба жадібно чекала. Ловила кожний рух, кожне дихання статурного інока з блискучим лицем. Соломонія билася в корчах перед ним і дико вила.

— Жінко, встань і ходи. Вознеси вдома молитву богіві твоему і його вибранцю святому Феодосію.

Узяв за руку і підвів хвору. Та підвелася, почувши сильний потиск руки Інокентія. Озиралася незрозуміло, мов пізнавала, де вона є. Тихо одійшла і стала в молитовному екстазі, згорнувши руки.

— Брати і сестри! Це перший знак божої милості, і продовжити його — ваш клопіт. Кайтеся, бо недалеко вже час відплати за гріхи.

А потім до неї:

— Чи не ти, блудна жоно, жила в розпусті невінчана перед лицем господа? Чи не ти тьопалася в світі з бахуром, привела дитину, а де вона? Де плід незаконного подружжя? Перед якими ворітьми квилів він вустоньками рожевими, проклинаючи матір? Ти, проклята, негідна раба господа, потонула в гріхах. І от бог простив твої гріхи і зцілив твое тіло, що віднині належить тільки йому. Ти повинна спокутувати цей гріх.

Голос його арапником ляскав по лиці грішної, що за кожним словом здригалася. Соломонія вже насправді сприймала ці обвинувачення. Межа між грою і дійсністю стерлася, і дійсне життя її стало перед нею страхолюдними привидами. Вона вже справді трусилася в пропасниці й гнулася перед силою своїх провин, що в них перший же був винен сам Інокентій. Та вона зараз забула про це. Вона стояла сама перед собою, оголена ним же, й розглядала чорні мерзоти свого життя, як якийсь страшний струп на тілі.

Тепер нерви справді не витримали, і вона вже натурально повалилася в справжньому горі перед своїм владарем і божевільно скигвила, благаючи прощення, забуваючи, що умовилася грати.

— О-о, правда, отче, правда твоя! Без міри я грішна, і немає каяття. Я погубила своє немовля, погубила його в своїй далекій безпутній дорозі.

Не могла більше говорити. Лягла кряжем і залилася істеричним плачем, билася головою об землю, трусилася всім тілом, як у пропасниці.

— Устань! Отець небесний хай простить тебе.

Соломонія встала і, п'яно хитаючись, пішла крізь юрбу, що розступилася перед нею. Інокентій стояв переможцем з гордо закинutoю головою. Його ця сцена втомила також, але свідомість перемоги бадьорила послабле тіло. Він цілком ясно, чітко розумів, що він переміг і віднині немає йому перепон. Відціль починалося те, про що тільки мріялось потай, про що й думки своєї нікому не виказував. Відціль починалася влада.

О. Амвросій та о. Серафим приголомшено стояли ні в сих ні в тих. Інокентіїв виступ довів їм, що інок не з дурного десятка і може багато зробити. Архієпископ Серафим кусав губу і поспішав з відправою. А Амвросій мов крізь туман

дивився і слухав далі відправу, як непотрібне нудне оповідання близького, але образливого товариша.

Хам перемиг. Це було для всіх ясно і очевидно. Князі церкви мусили признати це і скорилися. Кров закипала в серцях, і хотілося згребти цього мурляку у кулак, зім'яти, розчавити.

На прощання князі церкви тільки пильно подивилися один одному в очі і розійшлися люті.

5

Семен Бостаніку — багатир. Семена Бостаніку уже втретє обирає громада на старшину. Семена Бостаніку шанує все село, а його хутір одвідує сам становий.

Семена і проклинає вся волость. Суд не один виграв Семен, труснувши копійкою. Там, де й не правий був, — чистим виходив. Усміхався собі у довгий чорний вус, гладив бороду і тихо наспівував. До Семена майже вся волость на одробітки ходить, сказано — чоловік має. За десятий сніп жали. Павук не випустить, доки не висмокче.

— Уже ірод нову межу прокладає, — гомоніло село навесні чи восени, як їхали на поле.

Семен ніколи не орав по старій межі. Усе хоч вершок прикине до торішнього. Заколоти 1905 року каламутом пройшли по Бессарабії. Де-не-де світилося небо панськими копами. Подейкували і на Бостаніку.

— З живих не злізу, — похвалявся він. — Хай тільки сплять. Селом одроблятимуть.

Боялося село. Знало — спалити не штука, а потім... Його ж боронитимуть, а нам...

— Трапиться лихо, куди підеш? Семен найближче. Вкльонишся, попросиш — здере, а дасть. А тоді здохнеш, не дасть. Було так, що й стерегли.

Семен знав про це й усміхався:

— Побоятися лихолати!

А сам походжає двором та оглядає маєтності. Усе в нього є. Сказано, господарство в достатку. А прийде старець — Семен тикне йому сухар:

— На, та йди звідціль. За вами проходу немає. З рота рвете.

А прийдеш позичити — вексель утроє дає.

— Даси на більше — віддаси швидше.

І давали. А що ж ти йому зробиш, коли вся волость, ніби

його колонія. Крутиться-крутиться чоловік та й бахне: бере 50, на 200 заставу приносить. А там гляди — два-три дні від строку минуло — вексель до суду на всю суму пішов, а Семен посміхається:

— Прийдімо, поклонімося тепер, а тоді кирпу гнув, стерво?

У хаті лад патріархально-побожний. Так заведено. Богів — від порога і знову до порога, а в причільнім кутку спас на весь зріст, як чабан з барнаком стоїть. Перед ним, як вечір, лампадка блимає і вся родина вкупі поклони б'є. Батько за часословцем проказує, а родина вторить. І тільки тоді, як навколо люди вляжуться, Семен кидає бога. Кована скриня відчиняє віко, і, перегнувшись у попереку, Семен застави людські переглядає. Це найбільша в нього розвага.

— Чи тобі, жінко, до смаку оця низка коралів? Стара Карасиха вчора за жито дала. Божилася, що від весілля тричі тільки на шиї було.

І так молодечо під бік жінку штовхне.

— Приберу тебе, Насте, як до вінця. Ось обручка, як на діжку велика, Скаматариха Ганна при похороні принесла. Чей же до спаса викупить? Та ніколи зроду. Носи на здоров'я, та й годі.

Настя пишалася у намисті. Настя обручки примірювала, що колись вона їх за свої надіне, і так радісно:

— Та у тебе ж голова генеральська! Хіба ж ти не викрутиш?!

І до глибокої півночі брязкають ключі від комори, від скринь, де поховано застави.

І так щовечора.

Та сьогодні щось не тягне Семена до скринь. На село вісті лихі принесено. Семен замислився. Як повестися, коли стара Софія прийде. Адже ж без суду з ним не буде, а як судитися...

— Чорти ж його батька знають, чого людина доскочити може. Дивись, доскочить чогось, як люди гомонять, а там і лихо прийде. А як не доскочить? Тоді пиши пропало.

Задум чоло морщить, у серці шкребе. А нараз двері рипнули, і на порозі стала Софія.

— Буна сара, домнуле.

— Минценім.

Софія, як велить звичай, причинила двері, перехристилася й низько вклонилася панові в причільний куток.

— Що скажете? Сідайте.

— Та й казати нічого, не вам кажучи. Все про те ж... Як

воно буде, прийшла спитати. Чи по-доброму, чи на суд станемо?

Підібгала губи Левізориха і просто у вічі дивиться, ніби то не вона прийшла до Семена, а він її заступив.

— Та так і буде... гроші віддасте — коралі візьмете. Мені людського не треба, дай боже своє пожити у здоров'ї. А втім, я ще й сам не знаю, чи будуть вони. Мені не з неба падає гріш. Заробити треба. Скрута була, то я й заклав.

Іронічно-глузлива усмішка Софії врзала край серця Семенового.

— Гей, бабо, стережися! Ще ж лежать у мене векселі твого сина одного й другого. Я ще не забув про них. Щоб не довелось, гляди, потім плакати.

— Не лякай. Не боюся я твоїх погроз! А диви! Засмієшся ще й ти на кутні, чорте довготелесий! А це тобі не закрутить у носі?

Папірець, довго м'ятий у паузі Софіїній, перейшов до Семенових рук. Семена він збентежив.

— Гришо, а йди сюди. Читай.

Гриша вже третю зиму до російської школи ходить. Гриша грамоти тне. Він прислужитися батькові завжди охочий. Розіслав на столі папірець і читає:

«Дорога моя мамо. Я, слава богові, живий і здоровий, чого і тобі бажаю від нашого бога всього добра. А ще уклін моїм братам Семенові та Григорові».

— Ну, ну, та й що ж далі?

— «...та скажи тому скруджеві Бостаніку, що коли щось трапиться, то я вже з ним буду говорити десь-інде. Не сам за нього візьмуся, а люди обізнані стануть до права. Тоді у кожній тюрязі йому місце готове.

Твій син Іван, тепер во господі
ієромонах Інокентій»

Такий кінець і не снівся Семенові. Оразу запал минув, а прихильність усмішкою лице скривила. Інокентієва слава широко розпросторилася, і він чував уже дещо через людей, та не вірив на людську розповідь. Аж тепер віри поймав, коли сам пересвідчився.

— Ваше щастя, що так. Тільки на синів сан і вважаю. Хай уже буде так, віддам. Тільки от... коралів таких уже нема, вони у Балту спродані. Треба поїхати забрати, та й векселі у Балті, в банку. Поїду, заберу.

— То й поїдьте, коли так.

— Гаразд.

Софія пішла. Аж надворі щось невиразне муркнула. А Семен як сидів, так і пришився до лави. А тоді вихором до дверей.

— Сидоре! Сидоре! Зозулі б ти не чув! Сидо-о-ре!

Сонний Сидір лупав очима, чухав потилицю і чекав наказу уже в хаті.

— Вівса чалому й вороному засип. На світанні їдемо.

— Куди ж ти, Семеночку, їдеш?

— А тобі заклало на той час, не чула, про що мова з Левізорихою йшла?

— Та то, може, ще й брехня. Чого тільки не наговорять люди. Рак і не такий страшний, та тільки йому очі не там поставлено.

— А в тебе хто питає?

— Та все ж таки, ні сіло ні впало...

Терпець недовгий до жіночих слів у Семена.

— Гей, Насте, не злости мене! Не твогогнилого гарбуза справа, без твого дурного розуму чи ж не дійду й ладу? А чи то я в тебе ради питатиму аж тепер?

— Та бога бійся, Семене, я ж хіба що...

— А ти, суко пашекувата, шлюхо бендерська, чи ж тебе коськати словами?!

Настя прожогом кинулася до дверей, як була простоволоса. Ковдра вплуталася їй між ноги й спутала. Як стій, буря злості навалилася та й гупнула обухом на Настину голову. Упала просто животом на стільчик. Зойкнула й завмерла на підлозі. Ходила вже восьмим місяцем на немовля. Семен вийшов з хати і до ранку більше не повертався. А вранці, не попрощавшись, подався, загримів вигодованими кіннями до міста.

А вранці все село говорило:

— Ой катюга мерзенний, отой Семен. Скалічив жінку навів, родила мертвеньке, а сама мучиться, конає, нещасна.

Того ж вечора Григорій Левізор вирушив поїздом до Балти попередити Івана, що Бостаніку векселів не дав і буде у Балті сам. На селі не знали, що Григорій у Сороки їздив, бо повернувся швиденько.

6

Царат нашим селянам визначну науку дав — ждати. Так довго, терпляче, самовіддано, вперто ніде не ждуть, як «верноподданий» народ. Російської імперії ждав. На траві, під хатою, ціпок межі ноги, цигарка в зубах і... до вечора з рання без їжі просидить. А сьогодні не діждеться, ще день,

тиждень чи й місяць виснажуватиметься, аж доки кінець буде.

А ця жінка, видно, з села. Змарніле її лице селом дихає, селянського горя на йому печать. Вона байдужа до всього світу. Зрідка позіхає чи зітхає важко, перехилиться на другий бік, зиркне на зачинені двері та й голову звисить. Думає, думає, зітхає і жде. Не ворухнеться годинами. Так, не ворущачись, сидить, обхопивши голову руками. Про життя тільки стогін нагадує, що раз по раз виривається з грудей. Іноді хвиля свідомості зрушить мертво лице. Тоді вона озирнеться, закружляє чайкою над минулим, загляне собі у душу, щось там викличе, прислухається, і, мабуть, заболить їй тоді. Скривляться губи, біль зморшками на лобі грає і сльозу витискає. Та й знову спиниться. Завмре, застигне і навіки завісами спустить над своїм горем.

Довго так сиділа. Вчетверте уже засинає глухонімий чернець біля дверей о. Інокентія, що так само чекає на прийом. Уставав, ходив і знову сідав непорушно. Так і застав їх Семен Бостаніку, коли увійшов у прийомну.

— Добридень, люди божі. Чи отець Інокентій у себе?

— Отець Інокентій? Не знаю...

— А чого ти сидиш, коли не знаєш?

— Чого?

Вона ніби у глупу ніч дивилася із світлої хати. Просто у вічі. Семен придивлявся й пригадував.

— А чекай, молодець... Щось ти мені по знаку. Чи не служила ти у панів Грабських, у Сороках?

— Була... Три роки служила. Є що згадувати перед смертю...

— А хіба що? Погані такі?

— Та ні... Добрі та любі...

Сльоза викотилася із самого серця. Почата мова не вривалася. Тільки зупинялась на коротку хвилю. Довге чекання спонукало чимшвидше збутися каменя тяжкого з серця. Рвучко, коротко, болем вистогнала Катінка свою просту історію перед незнайомим чоловіком.

— Так ото знайшлася дитина. Де дінешся? По наймах тиняючись, не вгледіла... впустила в колодязь. А виплакавши горе, другому в руки потрапила. Знову дитина, але підвередилась і скинула. Та після того відлежала у лікарні і от...— показала на двері.— Питатиму, як жити мені.

Горе вже вдарило струмом сліз, і кусаючи пальці, Катінка впала на підлогу біля дверей і завила, заскиглила. Бостаніку збентежився, а чернець вислизнув з кімнати, причи-

нивши за собою двері. Семен не знав, як повестися з хворою, і шукав очима ченця. Той увійшов і став стовпом над хворою.

— Отче, рятувати треба.

Мурмотання глухонімого до краю збентежило Семена.

— Бери,— показав Семен Бостаніку.

Раптом чернець пригадав щось, усміхнувся і жваво схопив за голову хвору, що, здавалося, конала у муках, показуючи Семенові, що робити. Взяли — чернець перший ступив уперед, а за ним, тримаючи хвору, Семен. Спинилися перед якимсь великим домом. Чернець постукав. Вийшла жінка і, ні слова не кажучи, проказала шлях за собою до кімнати. Бостаніку радий був здихатись халепи, поніс хвору до покоїв. Тільки трохи дивувало його, що ніхто не спитав їх, що трапилось, звідкіль вони взяли цю жінку.

Ряд ліжок попід стінами і посеред кімнати справляли враження лікарні. Десятки люду сиділи, лежали на ліжках і ще більше уподібнювали кімнату до лікарні. Семен хотів чимшвидше видертись з тієї установи, бо боявся потрапити до поліції. Та все ж вихопитися так собі не хотілося. Раз тут так близько, то, мабуть же, знають про нього. Семен огинався, не знав, з якого боку вхопитися за розпит.

— А тобі чого, чоловіче, треба? — нарешті запитала його черниця.

— Та так... До отця Інокентія мені, та не знаю...

— До отця Інокентія, кажеш? Іди ж до церкви, коли так, там саме відправа починається. Коли сподобить господь — побачиш.

Семен швидко пішов до церкви. А коли став наближатись, раптом із юрби виступив статний чернець з чорною пухкою бородою і помахом руки спинив його.

— Рабе лукавий, йдеш до храму божого, немов до себе в стайню? Плід диявола, жорстокий звіру, що несеш ти перед вітвар господній у серці своєму? Як станеш перед лицем його з руками, омитими слізьми дружини своєї і кровію немовлятка, що родилося мертве, як ти поїхав?

Семен остовпів. Думки йому плутались. Не годен був навіть ступити.

«Відки йому знати? — думалося.— Хто міг сказати?»

У голову нічого не клалося. Згадав щось про всезнайство молодого ченця. Не йнялося віри, щоб так швидко листом могли сповістити. Мчав же, не жалуючи коней. За півтори доби у Балті став.

Чернець не вгавав.

— Рабе лукавий Семене, іди геть від храму божого, не ступай і на поріг, доки не змиєш гріхів своїх покаянням. Не стану сквернити уст своїх розмовою з тобою, бо прокляття тяжить над твоєю головою нечестивою. Геть відділі! Бог не приймає лицемірів, не приймає їх дару.

Махнув рукою і, одвернувшись, став спиною до нього. Семен стояв, як був, остовпівши. Свідомість не верталася до нього. Не міг оговтатись з раптового удару. Холод пробирав його тіло, морозило спину, а чуб відставав від голови. Ноги дрижали, мов хто трусив коліна. Лячно було перед цим дивом. Він тихо пішов за браму, глибоко вражений чудом провидіння іноків Інокентія.

Як ніч минула, Бостаніку не знав. Вона якось розтанула, як сніг у гарячій воді. Парував сизим туманом над Кодимою свіжий ранок. Виткнувся він десь із очерету на Кодимі, засвітився на вулицях. Не вмившись, Семен тихо пішов знову до монастиря, ще як сонні були вулиці Балти. Не бачив нічого аж до брами. Тільки біля самої брами звернув увагу, як веде за ним очима поліцей у білому одязі.

«Мабуть, той самий, що вчора»,— подумав.

Тихо бриля зняв, уклонився і, нагнувшись, зник у воротях обителі.

7

Тоненька голочка сонця, жовта, як золото, вколола Катінку в лице. Вколола, втислася під шкіру і викликала на щоках рум'янець. Кліпнули повіки, піднеслися і знову впали, як олив'яні. Голочки чимраз дужче кололи її, і Катінка, одмахнувшись рукою, мусила встати. Та вона зараз же знову склепила очі, квола пам'ять її зрадила. Катінка ніяк не могла надуматись, де могла вона опинитися відтоді, як сиділа у приймальні. Бо й скільки могла б вона сидіти там, щоб набралось стільки народу. Неодмінно заблукала десь. Але куди? Вона знову розплющила очі і водила ними на всі боки. Ось у кутку гидка потвора з проваленим носом і покопаним обличчям, вона розмотує скривавлені шматки давньої ганчірки на своїх покарлючених ногах. Він так занурився у свою роботу, що й не чує, як мухи роєм обсіли криваво-червоні рани й длубаються там, у стерві. Слина стікає йому підборіддям, а він лютує, сопе та виспіває молитов.

Поблизу нього, на підлозі, підібгавши ноги, сидить старенька бабуся, віком давня. Вона, як лялька, щосекунди

вертить висохлою, обтягнутою жовтою шкірою головою і тихо собі шепоче: «Де ти, моя донечко, де ти, моя крихітко?» А відтак застигне на хвильку, ніби прислухається, чи не йде вона, та знову своєї. Пасма сивого волосся вибилися їй з-під очіпка, сам очіпок перекрендився набік, а бабуня й ні гадки. Тільки своєї.

І знову запалася у провалля Катінка, в якому от-от задихнеться серед слизьких потвор з роззявленими пащами. А вони ворущаться, плазують, обвивають її тіло й холодять своїм дотиком.

І знову вона дивиться скляними очима на все. І перед нею знову: каліки, сліпі, криві, без'язики, мов з усього світу зібрані. А найогидніший з них он той дідора-велегень з очима, ніби вивернутими, як шматки м'яса, аж висять вони йому на щоки. Він то вставав і дригав однією ногою, то знову сідає і підносить іншу, ніби пробує, чи вони у нього міцно прироблені. І так страшно тоді випадають очі, от-от упадуть і покотяться, як два страховища, під ноги.

Юрба ворущилася, як купа хробаків. Та втім, там не заважали одне одному, кожен робив своє. Смерділо старою одежею, і немитим тілом, і струпом, і солоними селянськими слизьми.

Десь у кутку хтось вив. Вие-вие, а потім просить когось, благає про щось, змовкне, а тоді знову. І всі чогось чекали. Пошепки питали про щось один одного, задовольнялися з відповіді, одверталися самі до себе і провадили кожен своє. Або обіймуться двоє і чоломкаються, як у великий піст перед причастям.

Катінка кам'яніє все дужче. Її нерви напружуються, жили наливаються важкою рідиною. Починало боліти в тім'ї й стукати туди, мов долотом довбало. А в жилах кров оберталася на холодну масу й розпирала їх, аж бубнявіли.

— Хто він, кого ви ждете? Хто прийде? — вигукнула, щоб не збожеволіти або не впасти в ту яму, куди вона щоразу летіла, як не вистачало сили стримати горе.

— Як то хто, хай господь милує! Ти коли народилася, дівонько? — обізвалася старенька бабуся, що сиділа поруч.— Чи не знаєш, де ти?

— Хто прийде? Кого ви ждете?

Катінка втрачала свідомість. До неї не доходили вже слова старої, і вона змагалася з собою, щоб не впасти у ту прокляту глибоку яму, що ось-ось поглинути її готова.

— Во господі зібралися, рабо божа, ми тут. За милістю його святою прийшли.

Біля неї стояв дідуган із страшними очима і дивився червоними дірками на неї. Очі висіли вниз. Ляк спинив Катінку і не дав упасти їй у яму. Дідуган говорив далі:

— Во господі, чуєш? Прийде його святий пророк, дух божий, син чоловічий, і хто достоїн, врятується від муки.

Страшного дідугана слова м'які. Вони так щось знайомі Катінці. Вони нагадали вчорашне. Нагадали приймальню, згадку про панів Грабських і того високого стрункого молдаванина, що її розпитував. Та течію згадок знову урвала ця юрба. Вона раптом вибухнула страшним ревом.

— Осанна! Осанна, гряди во ім'я господне. Господи, спаси і помилуй нас! Спаси і помилуй нас, господи, яко ми раби твої.

Натовп, як вихором звалений, став навколішки, лише одна Катінка стояла, виблискуючи блідою красою з-під темного волосся, що спадалося вниз. Оглядалася, як зацькована, й спинилася раптом на дверях.

Чорна ряса Інокентія, шита до стану і фігури, виказувала в йому дужого мужчину. Очі світилися, іскрились і сипали промінням з-під густого мережива вій. Гривасте волосся вимальовувало смугляве лице, повне краси і здоров'я. Він оглядав паству свою і спинився на Катінці. Пішов до неї і ласкаво взяв за руку.

— Дитино господня! Знаю твоє горе тяжке, знаю неправду, заподіяну тобі лихими людьми, знаю тернисту стежку, якою прийшла ти до дому цього. Той офіцер, що знівечив квітку цю, не матиме щастя повік, а тому панові Дубову, що долив чашу горя своїм знущанням, не піде більше господарство в руку, і вигине йому рід увесь. Смерть твого немовлятка, що впустила ти в колодязь,— не на тобі, дочко, а на тих, хто призвів тебе до того. Лиш покайся і не твори більше гріхів.

Дивнішого на своєму віку Катінка не чула. Страшнішого вона не відчувала, як того разу, коли говорив Інокентій. Як тихий вітрець, зітхання зірвалося з дна горя розбудженого, що вже не так і пекло її.

— Не зітхай, раба божа Катре, господь знає твої помисли хороші. Не рань свого серця, молись.

З тим він одняв свою руку і ніби у тумані кудись поплив і, як магнітом, потяг за собою Катінку. Вона ступала по м'якому килиму, пливла на пухкій поверхні голубого туману, текла, як тече тихий струмок з пологої гори, танула, як тане коліскова пісня над дитиною, що от-от засинає.

І кудись далеко відсунулися каліки, зникло провалля, де човгали своїми пузами гадюки, зіцнілися пащі їхні, й тепло повіяло на неї.

— Спасителю мій! Господе мій! Візьми мене з собою. Буду останньою слугою тобі, буду цілувати ноги твої, мити їх і пити воду ту,— шепотіла вона, протискаючись через гурт за ним.

Гурт розступався перед нею, давав їй дорогу. А відтак замикався й плазував за Інокентієм на вранішню молитву зцілющу. А Катінка все шепотіла:

— Візьми, візьми мене з собою.

І капали сльози тихі на груди.

— Раба божа, перестань плакати, молись, благай його, бо ще багато гріхів на тобі непростених. А ви, народження єхидни, чи молилися ви як слід господові? Чи горить у вашій душі бажання очиститись, чи пломеніє віра у всемогутнього господа, що дух святий його увійшов у мене в образі голуба? У кого є цей племін, той врятується, тому дарую я здоров'я й силу, тому відпущу я гріхи його.

Гриміли громом слова Інокентія над похиленими головами юрби, блискали запальні очі його, і усміхалися тихо уста рожеві, повні.

— Хто ж лицемірить, хто дурить господа і сподівається на молитву за його неробство, той зазнає ще гіршого нещастя. Війна і голод охоплюють край, пошесті й смерть охоплюють країну грішників, падіж і струп'я — доля невірних, серед яких ви будете перші, яко дурили господа. Кайтеся на порозі слави його, падіть ниць перед лицем можності його.

Двері потиху відслонилися до другої кімнати, і білий голуб спускався зі стелі. У той момент крик страшний вирвався з десятків горлянок і потряс приміщення. Починалися корчі епілептиків, залунало нелюдське виття, гавкання, скавчання і прокльони. Інокентій стояв, як вирізьблений, і оглядав покірну юрбу: вона билася у безнастанному горі біля його ніг. Такої влади він хотів і досяг.

А коли втишилися — махнув рукою кудись до дверей, і з них вийшли два здоровенні ченці з барилом, залитим смолою. Підніс руки, очі догори звів, і вуста у молитві ворушилися, як дві рівно роздавлені вишні.

— Милостивий господь ваш до вас, непростені грішники! Одвідайте крові його благочестивої і вознесіть хвалу йому,— знов сказав він до юрби.

У кухоль наливали рідини червоної. Вино іскрилося з рурки, і десятки очей рвалися до нього, десятки ротів заслинених, обведених червоними кружалами ран, пили ту рідину, у десятки рук переходив кухоль. Спорожнилося барило, черга скінчилася. Останній підійшов Семен Бостаніку. Він уже утисся в

юрбу, та не наважувався підійти і вичікував. На нього звів свої тернові очі Інокентій:

— Підеш спочатку до церкви, рабе божий Семене. Там чекає господь твого каяття. Нема зараз тобі місця серед дітей божих.

Обернувся і спроквола пішов до сусідньої кімнати. За ним і вся юрба поплазувала. Катінка стояла перша. Катінку ніби понесли, бо ногами не ворушила. Ступила на щось м'яке й опустила погляд на підлогу. Він сковзнув по килимі дорогому і спинився на блискучій поверхні плеса, що іскрилося під сонячним промінням. Іскри пересувалися то в один бік, то в другий, кидані вітром, що гойдав за вікном деревом. Катінці здалося, що сама вода жива, що це вона ворухиться.

Стали. Аналой закурився димом ладану, засвітився свічками, понеслася пісня богові від стоустої юрби змученої, яка впадала за милістю. Співали всі. Та що за спів то був? У якій мелодії прибрано той неусвідомлений потік звуків, що рвався з горлянок відданих і темних рабів? Вони плакали, вихоплювалися раптовим вибухом туги, різали повітря невисловленим жалем, неоспіваним, нерозрадженим. Скільки прихованої, придушеної, нерозвіяної нудьги у тому співі десятків знедолених, закинутих, нікому не цікавих і не потрібних одлюдків — темних селян.

Та туга не доходила до слуху Інокентія, горе не зачіпало його, він мов купався у тому безнастанному тужінні. Лише помахом рук керував хором мироносиць, жінок, що геловно прислужували за відправою. Аж ось довга виснажлива відправа скінчилася. Благословив воду кришталеву у басейні й ступив до неї.

— Отче мій небесний, пошли благодать свою на мене.

На тому слові зняв клобук і віддав мироносиці. А відтак приступили до нього інші жінки. У одну мить він, роздягнений, потискаючи плечима, найжачившись, опустився у воду і пірнув тричі. Тричі поринав, тричі викликав благословенство отця небесного на воду. Тричі виринав і спльовував, виганяючи біса з води. І, червоний увесь, виліз з басейну. Три мироносиці обтирали тіло його, три намащували миром свіже запашне тіло, три їх возносили молитви, одним їм відомі. І тільки тоді вдався до натовпу.

— Діти мої! Станьте перед господом нагі во плоті своїй, як родила вас мати ваша. Перед лицем бога немає сорому, як не було у праотців наших Адама та Єви. Увійдіть у воду цю святу і прийміть благословенство мое на себе. Хто достойний буде з вас, той видужає від недугів своїх. Не соромтеся, бо

нема нічого сороміцького, коли в гріхах нагим з'являтися перед господом.

Зашамотіли навколо нього, заметушилися. Катінка, роздягнена миронosiцями, стала край басейну, готова замружити своїм точеним тілом спокійне плесо. Натискали на неї ззаду і пхали у воду. Та Інокентій придержав її за оголені плечі.

— Дочко моя, не час тобі ще пробувати тут благості моєї. Увійди спочатку до дому мого і покайся на самоті.

Дужі руки його одвели Катінку від краю басейну. Він передав її до рук миронosiцям.

— Одягніть цю новопреставлену наречену Христову, дайте їй місце серед себе.

Семен Бостаніку стояв тут же. Він, мов собака приручений, дивився покійно Інокентієві у вічі і, тремтячи усім тілом, беззвучно благав про щось очима.

— Ти також увійдеш до мене. У мене й до тебе слово є, грішнику.

Бостаніку покійно одійшов набік і, жахаючись, дивився на все, що тут діялося, перебігав очима з одного на другого. Він шукав чогось, якоїсь відповіді і, здається, знайшов. Його хитрі очі стали блискучіші, і зітхання полегкості зірвалося з вуст.

У басейні тим часом омивалися грішники. Вони втратили зміст того, що робилося, не помічали одне одного, а, захоплені кожний собою, ніби й насправді віддирали товщі гріхів і кидали у воду. Кожний глибоко вірив, що вилізе чистий, дужий, і намагався якнайдовше, якнайглибше пірнати у воду. Хто благав, просив бога про здоров'я, хто вигукував славу йому, хто проклинав себе розпачливими тужними прокльонами, що немає йому рятунку, і благав Інокентія вознести за нього молитву.

І чудо ставалося. Безмежна віра, віддана молитва творили чудеса. Хворі виходили з басейну оновлені, зцілені, вони не почували уже болю в своєму тілі, він утихав під вогнем сліпої віри, переможений нею, притамовувався. Вони славили ім'я Інокентія, падали йому до ніг, скорені своєю вірою в нього. Довго лунали божевільні крики радості, відчайні розпачливі благання зневіри і туги, неусвідомлено дикі вигуки молитов одурілого люду. А зрештою стихло. Юрба перенеслася до церкви, де провадилася відправа, уже звичайна, як і щонеділі.

Ще довго лилися потоки страшних скрушних слів і били, тріпали лихоманкою напружену юрбу. Сковували уста, холодили серця, туманили мозок, витискали відти рештки свідо-

мості. І десь тихо, приглушено зірвалося слово, коротке, страшне, жахливе слово:

— Кара наближається!

— Боже, боже, помилуй нас! Боже, милосердний будь до нас, грішних!

З океану звуків виривалися окремі різкі, пронизливі завивання епілептиків, що втрачали свідомість, починали битися у муках. Спочатку один, за ним другий, а далі всі, а за ними й дужі, що отут втрачали рівновагу й впадали у загальний зойк тужними голосіннями. Інокентій, мов привид, стояв у чорній блискучій рясі і сипав іскрами очей променистих.

— Кайтеся! Кайтеся! Кайтеся!

Підніс руки і благословив юрбу. Благословив і поплив у хвилях виття, як дужий корабель на білогривих хвилях бурного моря. За ним поплазувала сіра покірنا юрба. І в кінці походу Семен Бостаніку та прибіта Катінка. Біля дверей ще раз спинився. Оглянув бистрим оком, поманив до себе Семена і, показавши пальцем мироносицям на Катінку, шурхнув у двері. Натовп застиг на хвилинку, зарухався знову, захвилювався і, як прорвавши загату, полився сірою масою за ворота обителі.

Семен та Катінка увійшли до приймальної святого духа.

8

Мардар Гарасим недавно осів на землі. Перед тим батько правував нею. А перед смертю — поділив землю, 50 десятин на Гарасима припало. До землі й інший достаток від батька дістав, і став Гарасим на господарстві дужими ногами. Не зіб'є золота, що з низин, з села Липецького до нього в нужді дралися. Захоче Гарасим — завжди приоре. На позичках мало прив'язано. Оренда за півціни відбувалася, а то й так, на сирітських землях врожаї брав. Виноградник, сад завів — мислю не змислити, який хороший. Із-за Дністра висадки привіз. Виплекав, було чим похвалитися. Одно погано — товариства нема. Липецькі дуки не гостювали у нього, бо з-під самого носа рвав. Голоти ж собаки не припускали до двору. Так сам і жив на одшибі. Та й гості не любили Гарасима. Не погостюєш у скупого. А іноді так чоловіка хочеться; попити б вина, погомоніти б з ним, розважитися на людях... Та все якось шкода.

Знедавна сусід — Синика — хороша компанія був би. Молодий бессарабець з молодою дружиною — тільки з парою кінями прийшов, а за рік чи не кращого хутора поставив, як

Гарасим за довгі роки. Одразу як з води росло воно у Синики.

Цей припав до вподоби дужому Мардарові. Цілий-бо день, як і він, Синика порпається та піклується, а в гості не йде. Рік минув, а вони тільки на полі й віталися. Навіть жінки не ходили одна до одної. Його хотів і боявся Гарасько. На селі казали, що Синика на його землі пасе. Тривожно слухав Гарасько ці балачки й з острахом дивився на мовчазну оселю Синики, що ховала в собі небезпеку йому. І так рік минув у мовчазному очікуванні. Аж другого року Мардар перший прийшов до Синики.

— Здоровенькі були, пане хазяїне! Рік минув і другий сходить, як оселились, а ось тільки-но-тільки до хати вхожду. А вам же першому годилося б на входини кликати. Та бог з вами, сам знаю, ніколи нашому братові за клопотом.

— Ваша правда. Та клопіт клопотом, а хліба-солі прошу одвідати. Сусіди ж ми,— привітав Мардара Синика, що не хотів перший давати приводу до знайомства, хоч і бажав цього знайомства на відлюдному хуторі.

Знайомство обом уподобалося. Спільна мова, близькі й зрозумілі прагнення обох. А простору — не вкоротиш один одному. Навколо все неспроможне селянство. Сам всього не посядеш, не зігнеш усіх злиднів під себе, не підіб'єш. Це зрозуміли обидва дуки і заспокоїлися. За першими одвідинами другі, а далі Синика на господі у Гарасима побував і нового дечого переносив йому. Бо він господарство своє як поміщик-пан повів і обігнав примітивного Мардара. Вчився у нього Гарасько, до себе досвід переносив.

Отак зберуться, було, посідають, позвішують голови мовчки, а почнуть говорити, ніби про одно думали. Той почне, а той уже й кінця тому дійде. Усміхнуться, запихкають люльками, та й попливла бесіда, як качка по воді. Тільки на окремих місцях скаламуться трохи поважну розмову, але швидко порозуміються.

— А що, сусіде, я вас поспитаю,— сказав якимось Мардар.

— Ай-я?

— Звідки ви, вибачте, приїхали? Так ви мені цього й не сказали. Бачу — свій чоловік, а що, звідкіль, так і не знаю.

Підніс очі Синика на Мардара.

— От що, сусіде... Хочете вітати мене у своїй господі, а самому у мене хліб-солі по-сусідськи заживати — цур не розпитувати.

— Або й так! Хай буде. Я й на те пристаю. Як то кажуть — у піст з поросям не пруться,— згодився Мардар.

На тому й стали. Та й запрягали краще, ніж попереду. Обидва-бо були однаково падкі до господарства і обидва мовчазні. І на селі рідко бували, а більше то в господі, то так полем пройдуться, ніби шуліки з височини, обидва оглядали навколишні лани. А до міста не вчачали. Хіба до Бірзули на базар по господарські закупки їздили. А повернутися, та й знову залягли, як два звірі, що чигають на одну здобич.

Проте різно жили. Мардар давній господар — старіші надбанки мав. Уже діти отару пасли, а в Синики — тільки він та вона. Аж мов пустокою у хаті віє. І ходив, мов хмара, насуплений Синика.

Та й то сказати, не знать, як чоловікові ведеться, що не родини — то похорон. Молода дружина, мов заворожена злою шептухою, родила все мертвеньких. Отак до сьомого ніби й ворушиться, а там і затихне. До восьмого доходить — скине мертвеньке. А що не похорон, то мовчазніший ставав уродливий Синика. Що на небі хмара грозова, було його мармурове лице. А поміж очима, мов гадь, звилася глибока зморшка, і брови, як стріхи з похилої хати, зсунулися на палкі очі. А що більше думав, міцніше сум за серце брав. От ото й приходив. Хоч на Мардарових подивитися, коли своїх не судилося мати. Сідав кінець столу, голову важко клав на п'ятірню та й застигав увесь, як вогонь у вишневій його люльці. А потому, мов спростоння, з далеких світів до Мардара озивався:

— Біда, сусіде... Ой біда мені. Нікому буде і господарства залишити.

— Ай-я! То й чому?

— Знову мертвеньке.

— Ну?

— Пропаща душа! — кивав у безнадії Синика з посмаглих губів.

А сам затягав дойну. Тужно-ущиплива мелодія переливалася спочатку десь глибоко у грудях, а потім виринає, звивається у самих тільки губах, вихоплюється невиразними словами, вибухає снопом перетлілого горя і б'є у стелю Мардарової хати. То стогне тихим прихованим сумом, то відчайсно зойкає від нестерпного болю, то бринчить благальними нотками, а то звивається в розпачливих протестах. Синика зіщулюється, занурюється сам у себе і, сам із себе визируючи, затуманеним зором зноситься потім вгору, ввись, разом із журно-плакальними звуками чабанської пісні. Забував, де він, і замість Гарасима Мардара перед ним привидом стоїть його нещастя. Утопивши у нього очі, лле Синика струм своїх болів, своє горе, свої невисловлені скарги. Скарги ущербленого, надломленого

власника, що свідомить марноту клопоту своїми достатками. Їх не мав кому залишити Синика по смерті, а землі в домовину не візьмеш, як доведеться руки згорнути. Не поживеш грошей, волів, корів, виноградника!

Ні! Всі добра його не давали вдоволення, а лише жорстоку муку, муку заздрості і відчаю. І вони, ці муки, біль, заздрість і відчай, плакали в пісні, тужили та плакали.

Мардар розумів свого сусіду. Його грубий бас устрявав тужним тембром у пісню, розминав, розгортав довгу пісню журби. Обидва як кам'яніли тоді. Тільки пісні очі казань відсвічували. А відтак сп'янілий Синика схоплювався і, хапаючись за голову, з відчаєм гукав:

— Мой, Гараську, душа плаче! Плаче вона в мене, тужить, та горя свого не виплаче. А як і виплаче, мой, то ще більшу тугу нерозраджену.

— Ай-я. Мой, Василю, бачу. Все бачу, та тільки допомогти не в силі. Проти бога що поробиш?

— А так. Усе на бога кладім, голові дурній легше.

Та й з тим з хати. А минув день-другий — знову друзі сидять, у пісні кожен своє виспівують. І знову пісня несеться у прочинене вікно, у темінь степу летить, лине, гукає до когось, про щось скарги несе та кличе, кличе.

Отак і нині. Сидить Синика за столом, очі до стелі звів і тужить. А Мардар слухає невідані болі сусіди. Потім спитав:

— Мой, Василю, про що плаче твоя пісня тепер?

— Гей, Гараську, Гараську! Не зняти твоєю думкою мого горя, туги моєї пісні. Вона плаче про діти. Про діти плаче і скаржиться. Ось сім тижнів минуло, як поховав я третю дитину. Уже молода моя дружина пригорнула мене знову теплістю ночі жагучої, поє солодощами любові своєї... А там... знову... знову...

— Ай-я!

— Знову похорон. І немає рятунку.

— Та й що робити маєш, коли так пішло?

— Та й що? А я знаю? Уже кликав усяких бабів, не одну сотню давав на шепти, усяких їхніх ліків давав, а й що? Є що, я тебе питаю? Нема. І нікому буде господарство залишити.

— Мой, а може б, у церкві у якій поправити, молитви там які вчитати... А то б у монастир, мой...

— У монастир? Дурне то, Гараську, повір мені. Там на гаман очі пасуть, а допоможе, як твоїй кобилі ладан.

Скривив гидливо губи, мов слизь якась упала на них. Гарасим мав би щось заперечити, та надворі заваливали собаки.

— Хто б мав бути?

Звір і в лігві за шкуру тремтить. Тим-то як вийти, Гарасим зняв рушницю, оглянув її і вийшов. А Синика і з місця не рушив, не ворухнувся він і тоді, як до хати увійшов Гарасим у супроводі високого, дужого, бородатого чоловіка в смушевій високій шапці. Тільки очима повів на гостя.

— Гостя маю,— сказав Гарасим до Синики.

— То й добре... А я, мабуть, піду,— понуро сказав Синика, нітрохи не дивуючи з того, що в Мардара, та ще в таку пору, є гість.

— Та чого так рано? Може, гість яку новину скаже, він же з Балти. А там, кажуть, багато новин.

— Ну й що ж то за новини? — уже від порога спитав байдуже Синика.

— Новини, чоловіче, великі і чудні. Чудні, кажу, новини.

— А що хіба?

— Так, так, у церкві новина.

— Та й що ж бо там є?

— Чудеса. Так, так, чудеса неосяжні для розуму людського. Неодмінно тут господь бог позаслав їх.

І Семен розповів цілу свою подорож до Балти і своє побачення з тим, кого народ називає «Преутул шел марі» *

— Отож і я собі не вірив, ні посту, ні молитви, жив, а тепер... Суета все це, браття. Продав оце коні, продав фургон і віддав усе богові. Сам пішки йду додому, попрощаюся з жінкою, з дітьми та й піду, куди звелить мені дух божий Інокентій.

— Ай-я! — скрикнули обидва.

— А навіщо тепер, коли я пізнав бога?

— Що правда, то правда,— відповів Мардар.— Яюсь усе бога забували.

— Усі ми такі, брате. Усі дияволові просто в пельку ліземо, а воно є люди, що й про них дбають перед господом. От бог і сподобав їх сили великої, нечуваної.

Семен ще раз переказав бачені чудеса. З його слів ніби фільм довгий виходив, в якому перепліталися всі ті події казкові в неймовірних ситуаціях, неймовірною, перебільшено великою видавалася постать чудотворця перед темним розумом неписьменного Гараська.

— Мой, Гарасиме,— яюсь загадково, суворо сказав Синика,— я, мабуть, піду. Прощайте.

Гарасим залишився з гостем. І ще довго світилося у нього у вікнах.

* Великий пастир,

Синика вдома довго не спав. Досі із дна перетлілої душі вставала надія.

«А що, як справді може допомогти? А що, коли четверте уже живим родиться? А що, як повірити та поїхати до святого?»

Тісно у хаті Василеві. Тісно і душно йому у м'якій постелі. Мов камінь важкий, давить його груди рука дружини, мов зашморг на шиї стискає його. Запалив люльку і ніби до коней вийшов наглянути та й загаявся. Незчулася дружина, як і світ настав. На ранок, як тільки розвиднілось, запряг коней Синика, підмазав фургон, набив рептух кормом для коней і поставив усе те за повіткою, а сам чекав, доки від Мардара вийде Семен. У нього родився план, і він має його здійснити невідкладно. Нарешті Бостаніку вийшов з двору Гарасимового. Синика нагнав його кіньми.

— Буна дімінаца! — привітався він.

— Буна сана.

— А куди шлях стелеться?

— До Косоуц.

— Далеко. Може, підвезу. Мені по дорозі.

Семен Бостаніку пристав на пропозицію, й вони вихопилися на гору й понеслися вздовж шляху. Гарасим виряджав їх запитливим поглядом і дивився услід, аж доки не зникли вони у хмарі куряви.

9

З десяток верстов одмахали вони і незчулись коли. А як житло з очей зникло, Синика притишив біг коней і зацікавлено обернувся до Бостаніку.

— Мой, а скажи мені, чи ти добре слухати вмієш?

— Ай-я! Усе, що говорять, вухо чує само.

— А чи все, чи тільки поверху?

— Усе, що треба. А хіба що?

Синика помовчав, а далі спитав:

— От ти казав, що сам чудеса бачив... З тією молодницею...

— Так, бачив. Сам тому свідок.

— А хто творив ті чудеса?

— Та святий же Інокентій.

— Так... А Феодосій же як?

Семен Бостаніку не зрозумів закиду Синикового і знову розповів усе, що й перед тим. А Синика слухав і, здається, відшукував у тому якогось змісту, одному йому відомого. Але в оповіданні Семеновім, пристрасному і просторому, він не зна-

ходив потвердженъ, зате впевнявся у чомусь протилежному, і сама собою родилася думка — це він. Він, ніхто інший. Він, з ким Синика так неохоче зустрівся б і в найкращих обставинах, не то що. Це переконання росло в йому мимоволі і викликало тривогу. Він почав питати, щільніше цікавлячись особою інока, закидом, обережно, і від кожної відповіді ставав усе певніший. Він!

Семен відчув зацікавлення Синикове і відповідав обережніше, а коли Синика поставив просте питання — як трапилось так, що він віддав коней, — Бостаніку рішуче змовк. Далі питати вже нічого, і, забачивши поперед себе село, Синика притишив біг коней.

— Так оце і край моєї подорожі, — сказав він Семенові. — Далі вже, мабуть, підеш пішки один.

Як уїхали в село, Синика завернув до постоялю.

Село це, як і всі села на маловодних місцях, у долині розташувалося. Посеред села — волость, а коло волості заїзд низенького миршавого дідка-корчмаря, що осів тут з давніх-давен. Коло шинку завжди спинялися проїжджі, а в шинку повсякчас гуртувались селяни. Тут запивали могорич за спродану худобу, тут землю здавали в оренду, тут громадські справи вершили, тут і дочку віддавали чи сина женили.

Синика спинився тут. Випріг коней, дав їм свободу, а сам увійшов до корчми, де, як у свято, — повно людей. Хто сидить за столами, хто в кутку юршиться, а хто просто серед корчми стоїть. Гуде, як у вулику, у всіх кінцях.

— А-а, пане Синико, здоров'я вам. Давненько вже про вас не чувати. Як жінка, діти, як самі зволите? — заторохтів старий дідок-корчмар.

— Ти от що, старий, не торохти, а слухай.

— А як буде що, послухаю.

— Є що. Чого це люди тут у суботу? Що це за зборище?

Корчмар подивився на Синику так, ніби той питав, чого саме видно, коли сонце світить.

— Що це за зборище тут? Чого люди не на полі, коли там аж кричить робота? Чи що трапилось на селі? — знову запитав Синика.

— Що трапилось? Або я знаю, що у вас трапилось? Я турок, мусульманин, маю знати, що у ваших попів трапляється?

Корчмар Ібрагім — знакомита людина. Він-бо найкраще знає, хто воли має продати і за скільки, знає, у кого дочка на відданні і хто думає брати, і знає, що у волості роблять і що думають; знає, коли становий приїде подушне збирати;

знає, що піп казатиме наступної неділі у церкві. Увесь він найжачений, нашорошений завжди був, як якийсь апарат приймальний. Любого часу у нього можна було знати кожну новину. Не було того, чого б він не знав, не вмів купити, коли то комусь треба, але й не було того, мабуть, по всій Бессарабії, хто б не знав Ібрагіма, що прийняв єврейство заради красуні жінки Рейзі. Усе знав старий Ібрагім, але всі відомості у нього були в той чи той спосіб платні. Тому він хитро подивився на Синику й, усміхаючись, повів:

— Пан Синика, мабуть, питають, чого мужики отут сидять, як роботи по горло?

— Так, Ібрагіме. Заробиш коло мене, от тобі слово, тільки не хитруй. Адже ж сам кажеш, що в полі робота плаче?

— Або ні? Плаче. Тільки й те, що трапилося у Балті, не завжди бувало. Степ тепер мусить ждати.

— А що ж там у Балті?

— Та що ви, пане Синико, чи на світі не живете? Та про це вся Бессарабія знає. Там же об'явився святий чи пророк, от і казяться. Тут і шляху не знати, як суне народ до Балти. Женуть худобу, везуть добро, тягнуть за собою малечу, ніби ззаду їх жене вогонь. Тут таке робиться, таке робиться, що й скільки віку мого, то не бачив я.

— Та що тут таке робиться?

— Та як-то що? Показився народ, я вам кажу. Отут у мене в ресторанті щодня, як оце зараз. Не ресторант, а торговиця. І не виженеш, і не витуриш, так і сидять. Ви тільки послушайте, що говорять.

— А що говорять?

— Що? А те, що тепер уже ніщо нікому не потрібне. Сидить-сидить ото господар дома, а підбив хтось — пішов до Балти. Походив там день-два, вернувся уже не той. Йому ніщо не панує, і все його господарство іде за безцінь. Мені спокою немає від тих пропозицій. Коли гроші, купив би село. Ото продав усе, дітей розігнав, постולי надів і помандрував у Балту. Там віддав усе і тоді вже ходить, жебрає. А то ще в землю закопуються, як кроти, і виють там молитви, як вовки вночі виють, аж страшно.

— Але хто, хто той святий?

— І цього ви не знаєте? Дивак ви!

До корчми увійшов старий дід.

— Ось дивіться, оцей-о дідок, Мирон. Хазяїн був. Невеликий, але так собі, проте роботящий, чесний, хороший мужик. А тепер жебрак.

Дід стояв задуманий і дивився у землю. Він не чув і не

бачив нікого, а увійшов сам у себе і прислухається до чогось потрібнішого, ніж він сам собі. У корчмі затихло.

— Послухайте самі,— шепнув Ібрагім Синикові.— Мироне, а чого ти стоїш? Може, чарку ковтнеш? — озвався він до дідка.

— Що-о? Хто сказав це? У кого язик повернувся скверни-ти слова божі? Хто не бачить знамення божого і наважується пити сьогодні? І так нас карає господь, а ви все ж не кає-тесь? О-о-о, прийде, прийде на вас кара господня. Упаде во-гонь і пожре вас усіх до одного. Кайтесь! Кайтесь! Роззуй-тесь і йдіть босі за ним!

Він підніс свій голос до мескару.

— Гей ви, діти диявола! Преотул шел марі, паринцел Іно-кентій послав мене до вас вістити рай і рятуватися. Зречіться гріха і йдіть до нього. Кидайте хату, бо вона не потрібна вам, кидайте жінку, бо вона стеле вам шлях до диявола, кидайте дітей, бо діти клопіт для голови і згуба для серця. Готуйтеся до зустрічі з богом! — Він потряс руками і впав на підлогу. І, вже лежачи і здригаючись всім тілом, несамовито кричав якісь дикі прокляття й благання.

Синика мовчки оглядав юрбу. Юрба понуро дивилася на Мирона.

— Отак завжди,— казав корчмар.— Як обізвався — пішло. Упав і кричить. Але це ще не все. Те, що в церкві робиться,— страшно повідати.

Охота до їжі пропала. Посиніле лице Миронове в'їлося у мозок і невідступно стояло перед Синиковими очима. Синика з притиском запитав корчмара:

— Але хто ж він, цей святий?

— Та хто ж, Інокентій! Мужик із Косоуц, Іваном Левізо-ром звався, кажуть, у Одесі з шарманкою ходив...

Синика враз схопився і прожогом до коней. Але корчмар його придержав.

— Раджу, пане Синико, піти подивитися на село. За коні не бійтесь, не вкрадуть, нікому.

— А там же що?

— Там таке робиться, що скільки й моєї сивої голови, та-кого не бачив. Там миросищі носять чудотворну ікону... ідіть.

Страх огортав Синику. Але він мусив до кінця в'яснити те нове, що холодить йому серце страшною догадкою — він чи ні? Синика пішов до церкви.

За рогом вулиці гуло щось. І, виткнувшись, Синика побачив тисячну юрбу, яка тиснулася тісною вулицею так щільно,

аж загати валилися. Святкова одіж мінилася вишивками на жінках і чорними свитками на чоловіках. Хмара куряви завісою стояла над головами. Попереду шість жінок несли образ божої матері, завітчаний квітками і перевитий рушниками. Мари заслані дорогими килимами. Шість інших жінок несли букет квіток. А на головах у них чорні хустки, вкриті порохом. А за ними три жінки розпатлані, розкуйовжені, з безумними поглядами, втопленими в образ. Ще попереду всього походу двадцять дівчаток віком до десяти років. У руках у кожної убори до образу. А за ними дванадцять хлопчаків з пучками свічок у руках. А за тим усім юрба загипнотизованих селян з тупою покорою і жахом у застиглих очах. Юрба враз стала біля церкви. Випари поту від скупчення тіл хмарили небо. Ставало душно, дихати нічим.

— Слухайте, слухайте, слухайте всі! — почала одна мирносиця. — Сьогодні вночі, коли я спала, снилося мені... снилося мені, що сама мати божа заплакала... і я прокинулася. А далі знову заснула і знову бачу...

Юрба вже не слухає. Вона заворушилася, як вода у морі перед грізною бурею. Вже ту казку кожний знає напам'ять. Вже ніхто не слухає її, лише від самого початку щось стискає у горлі й стає трудно ковтати густу слину. Вже тільки думка про це пече селянське темне серце гострою тугою й болем. Тільки згадка про це мулить очі, й вони самі кліпають, а в горлі пече, пересувається розтоплена маса. Груді підносяться, і... вибухає дике, страшне, неугавне ридання.

Юрба ще тісніше тиснеться навколо чудотворної ікони. Задні тиснуть на передніх. Хвиля підноситься і раптом... прорвалася. Передні не встояли. Задні повалилися на них, і перед білою церквою з гострими шпилями виросла купа тіл. Купа ворушилася, звивалася, ревла, металася сама в собі, зойкаючи страшним, нелюдським зойком задавлених людей. Зойком, якого сама смерть перелякалася б і втекла, бо з тієї купи підводилися розчавлені і спотворені постаті й металися майданом, на осліп кидаючись у всі боки.

На дзвіниці ревноу дзвін. Ревнуу, мов на пожар, на сполох. Гупнуу у серця очманілої юрби і довершив безумство. Юрба впала навколішки й занімала. Старенький попик вийшов щось казати, але його ніхто не слухав. Уся тисячна юрба плазувала навколо розтрощеного образу, збираючи шматочки, й дико, тужно, у розпачі вила.

Жах скував Синику. Він посірів від пороху й ляку. Чуб звалив шапку з голови, і він аж прикипів до землі.

А юрба галасувала:

— Преотул шел марі! Ту синт монтуіторул ностру! *.

І ледве переставляючи ноги, Синика пішов до корчми.

Находив вечір. Синикові коні вже винесли тачанку на гору. Він став ще раз оглянути місце цієї страшної драми темного села старої Бессарабії. І довго стояв, споглядаючи страшне видовище: численна юрба велетенським спрутом розляглась на майдані й так застигла. Застигло село. Тільки дзвін на дзвіниці несамовито лизав язиком мідні вінця горла і бив, бив, бив на страшний скрушний сполох стихії людської. Гупав, відбиваючись у вухах страшним, жакливим подзвінням. З його горла вилітали ніби страшні прокльони. Мідні звуки неслися туди, де за муром засів страшний привид, що сполохав цих мирних гречкосіїв і виноробів, таких веселих, безжурних і роботящих.

Юрба мовчала, а дзвін гув. Гув і лизав кожного за серце своїм страшним язиком, шматуючи їх на тисячі дрібних відламків. І глухо, з витягом вили собаки. Василь стояв і дивився, аж доки ніч не впала на воза й не запнула того страховища.

І раптом грозова блискавка червоним язиком вогню оперезала десь хату. Десь ударило, як з гармати, і застугоніло над землею страшним стогоном. Запалала, як свічка, хата, полив дощ. Ще раз креснуло в небі, і Василь побачив, як страшний струп випростався, заворушив гігантськими лапами. Зайнялася інша хата, за нею ще. Ціле море вогню освітіло дикую орду. Вона відступала перед ним сюди, на гору, де стояв Василь. Василь упав на воза й стьобнув коні.

Рвонулися сірі на знайому дорогу й вихором помчали. А ззаду, як прибій моря, гарчав, стугонів тисячорукій струп з людських, замордованих іменем бога, тіл і гудів жахним гудінням.

10

Дивувалася Настя, з якої то причини стара Левізориха і днює, і ночує у неї. Тут устала, тут і лягла, та ясочкою прикидається.

«Ой, чи, буває, не надумала чого? Чи то не добирається до мене з якого іншого боку, щоб ужалити?»

І приймала ласку старої Левізорихи, як гіркі ліки хворий. Аж кривилася. А Левізориху свій клопіт журило.

* Великий пастир. Ти наш рятівник!

«Чи, буває, скурвий син не подав до суду за ті векселі? Чин чином, а судом візьме проклятий келеп». Виглядала Бостаніку з Балти, аж на шлях виходила. А Насті годила, як дочці. І мертву дитинку приймала, як поїхав Семен, і похороном турбувалася, а Насті аж двічі помаранчів привозила з Сорок. Ніби навмисне їздила, а насправді до «аблаката» ганяла, все випитувала, чи можна того суду спекатися. А попитавши, щоразу повертала сумніша.

Страшно старій. Через якогось скруджа доведеться знову піти на позики.

Тим часом гула Бессарабія. На всіх шляхах і роздоріжжях той гул чути було. Імення Іванове з вуст не сходило. Хто казав, що він від дівни непорочної вродився, як Ісус, інші присягалися, що сам батюшка, що приймав його у дитинстві, казав, ніби світлосяйна дитина ця ще на грудях матері «достойно» проказувала. А дехто із старих оповідав цілу історію: двадцятилітній юнак Інокентій пас скот поблизу монастиря. Як раптом ударив грім і вгорнуло його світлосяйною хмарою. А з хмари тієї виринув дух божий і осяяв його, та від того часу і пішло. Але дехто божився, що коли паринцел Інокентій виходив з балтської церкви, перед ним, незримо для інших, став Ісус Христос і сказав:

— Іди за мною, і я уславлю тебе пребільше всіх пророків.

А старий Қоврига казав, що то в йому зійшов на землю Ілля пророк та й прийняв вигляд молдаванина, щоб урятувати наш страдницький люд.

Росла слава його буйно. Росло і множилося прихильників, щодень більше уславлюючи родину Левізорів. Двері старої, ще дідівської хати не зачинялися, а калачам навіть ліку не знала Софія. Аж розквітла була. Та в'ялила її справа з тим Бостаніку клятим.

— Отже, доведеться пропасти через нього. Потягне до суду, проклятий.

— Та ноги він швидше потягне, ніж нас до суду,— грізно блискав очима Марко — четвертий син Софіїн,— наперед ребра потрошу.

— Тю на тебе, навісний! Чи не чуєш, як мене богородицею величають, а ти людям ребра трошити та по острогах ходити!

Левізориха аж губи облизувала. Тож клопоту якого з тим бельбасом. А тут щодень більше одвідин. Увійде бабуся, бухне лобом у діл та й:

— Радуйся, богородице, господь з тобою! Сподобав бог і мене, грішну, вздріти пресвітле лице твоє, не осуди за сміли-

вість. Візьми, що бог дав, та передай до престолу божого про мою душу молитву.

І так усе село. Вся Бессарабія, повертаючись із Балти чи йдучи туди, шанувала її. Так усі сіряки молдаванські спину гнули і шапкою діл мели перед нею. Та й чи могла допустити, щоб усе те згнуло?

Одного ранку Марко увійшов веселий.

— Семен повернувся, Бостаніку. Кажуть, босий прийшов і коні у Балті покинув,— оповістив він.

Не втерпіла Софія, доки Семен прийде. Кинула на плечі хустку та хортю під вікно. Прилипла до шибки. Дивиться, як мугир— Семен перед ліжком хворої жінки плазує. Приклала вухо до шибки, вслухалась.

— Та що тобі, Семеночку, голубе? — стогнала Настя з постелі.— Де ж це ти бачив, щоб хазяйство таке збувати.

— Прости мене, дружино вірна. Сліпий я був, а нині прозрів. Глухий я був і нині почув слово істини. Прости.

— Та бог свят з тобою! Я й не сердюсь... Не ти перший з жінкою таке коїш, всі ви однакові, у всіх кулаки пудові. Мені слово добре скажи — я й дужа.— І заплакала.

Семен, навколішках стоячи, втішає її. А як утихла трохи — почав розповідь про Балту. І стара хортиця чула геть усе. Слухала і бачила, як ширилися очі Настині, від тої розповіді, як жах вилазив десь із-під заклопаного килима лави і своїми пазурами брав за горло Настю і тиснув його. А вона трудно так, трудно дихала. А з тим диханням виривалося лячно:

— Та що це ти, Семеночку? Та хто ж нас хазяями назве, щоб отаке добро збути? Та ти ж про діток забув!

— Діти? Не наші то діти — божі! Немає у мене дітей. Про них бог піклуватиметься, так сказав паринцел Інокентій.

Хвора Настя не в силі була боротися з чоловіком, поставила навколішки всю малечу благати татка не спродувати їхнього притулку. Хор тонких голосів завив у безмежній тузі, з переляку від слів матері, понуро-хижого вигляду батька. Гвалт зчинився у хаті Семеновій. Діти голосінням збудили сусідів. Карпусь-каліка, на шахті потовчений, переміг свою зненависть до Семена і в хату увійшов.

— А що, бородатий, надумав? Чи не дітей у жебри пустити? Коли сам підеш — туди тобі й дорога. А дітей пожалій,— понуро сказав Семенові.

Семен не визвірився на нелюбого сусіда, а тихо відповів:

— Брате! Надійшов час суду божого...

— Брешеш, він тільки надійде незабаром.

— Надійшов час суду, і ні хата, ні жінка, ні діти мені не потрібні.

— А потрібні тобі фурії монастирські, хліб нетруджений попівський, от що тобі треба! А цю музику кинь!

Семен і тут не нагнівався, як раніше, а тільки подивився на нього люто і тихо сказав:

— Годі. Иди, брате, додому.

Слухали вражені сусіди. А Семен говорив до них:

— Паринцел Інокентій так сказав. Він наш — і дурити не буде. Він дух божий, а не людина.

У хаті дихати трудно. Гурт німо слухав, і, як один, важко хилили голови.

— Ох-хо-хо! Гріхи наші тяжкі. Такий час! Такий час! Воно й справді не з свого розуму людина робить, щось тее... То обома до себе тяг, а то як замовило.

— Та все ж ми невіри... А воно по всіх селах таке. З усіх усюд лізуть, як мурашки.

— Он і в нас Корик спродав усе, жінку кинув напризволяще і пішов. Кажуть, уже в монастирі душу спасає.

— Та й не один Корик. Миколу Дадула знали? Остан-не поніс. Геть із двору все вимів, тільки попелище лишилося.

Десятки імен, близьких, далеких, щодень бачених... Усі вони вже вийшли з села у місто, де паринцел Інокентій души лікує. Багато господарств пустокою стояли або перейшли багатіям у руки.

Софія теж увійшла до господи і, склавши руки, привіталася:

— Добрий вечір, Семене!

— Радуйся, богородице, господь з тобою! — упавши навколішки, простогнав Семен.— Прости, пресвітла жоно, що закривдив тобі. Тепер тільки моїм очам дав син твій світло і вони бачать. Прости і прийми дарунок від мене, що маю.

Семен витяг із скрині намисто коралів, що тричі на шию обвинуті, і надів його їй. Хортиця солоденько кинула:

— Бог простить, сину мій. Прости й мене та прийми ласкаво борг наш.

— Не треба мені, матушка, боргу, не про борг голова моя думає. А як маєш віддати, то оберни його на діла божі, а векселі твої ось.

Білі метелики паперу посипалися на долівку. Хортиця аж губу вкусила, щоб не скрикнути від щастя. Ця сцена заколихала юрбу.

— Та кажи ж, що там? Чи тобі вже й на світі не ведеться, що прощаємося з усіма?

Семен випростався.

— Браття, вийдемо надвір, щоб мене більше чули. Те, що бачив я там, треба звістити на всі світи, на всі околиці; бо то є світло боже, голос його святий.

Надворі до ранку Семен Бостаніку розповідав про Інокентія і славив ім'я його.

Попереду натовпу, проти Семена, сидить напочіпки Кіндрат Малагуша. Він обхопив обома руками щіпок, опустив між руки кудлату голову і німо, безрушно сидить проти Семена. Він увесь увага, увесь слух і пильність до Семенових слів.

Всім серцем своїм, усіма помислами, цілим своїм костистим худорлявим тілом п'є Кіндрат терпкі слова Семенові, що доходять до нього єдино потрібною для нього думкою-рятунком.

Все інше, що в тім оповіданні було,— все кудись повз нього минуло, обтікало по йому, як вода.

— Рятуюнок! Рятуюнок! Рятуюнок! — кричало, зойкало все у Кіндратові. Кожний атом його втомленого і густого, як топле-не олово, мозку кричав про це: рятуюнок! Рятуюнок дає паринцел Інокентій. Він визволяє від жорстокого і зажерливого урядника, від тяжкої, надривної роботи на виснаженому кам'янистому шматочку поля, де й кукурудза — єдиний харч Кіндратів — виростає рахітичним, неплодним стовбуром.

Кіндрат мацає велике одвисле воло (пелагра), наслідок безмежного споживання кукурудзи, і важко вергає думками у застояній голові. Він намагається добути з пережитого хоч одну невеличку згадочку втіхи. Але дарма. Перед ним жовтою вигорілою пустокою розіслалося нескладне його життя, і він проходить ним, ні за що не зачепившись, як на скошеному полі.

Підлітком пас худобу у Гицеску. Старий поміщик об'їздив сам свої отари овець, шмагав арапником за кожну хвору вівцю, а за кожну здохлу вивертав з заробітку чабанів. Його ледве згадає тепер Кіндрат. Пам'ятає тільки страшні вуса і громовий голос та посинілий ніс.

Юнацтво не виразніше за дитинство. Воно, мов у тумані, пропливає перед ним і зникає між копами чужого хліба і не-своєю худобою. Лише один епізод з його життя він не забуде ніколи — це страшної казарми в імператорських казармах. Він пам'ятає його від глузливого сміху в приймальній комісії військового начальника, жорстокого фельдфебеля в 167-му Острозькому полку, де Кіндрат відбував службу, аж до дисциплінарного батальйону, де відбував кару за те, що не

виконав наказу командира полку, бо... не розумів його мови. Опанував її лише в дисциплінарному батальйоні з-під кулаків лютого, жорстокого унтера. Проте він і досі не знає, ні за що терпів п'ять років тортур, ні того, як позбувся їх якогось урочистого свята. Пам'ятає тільки, як читали в той день якийсь імператів папір — маніфест і сказали, що в тому папері імперат повелів його випустить.

Кіндрат зітхає, мацає воло і поволі йде далі пустою свого життя. На хвилину спочиває на привітній місцині — одруження з Мариною. За нею взяв півтори десятини поля, корову і двоє ягнят. Вона була одна в свого батька. Та спочивок недовго тривав. Його порушив сільський примар, як одписував тесть придане. Він нагадав Кіндратові про казарму і жорстоко сказав:

— Ти, Кіндрате, землі мати не можеш, бо тебе права позбавлено. Ти проти імперата завинив.

Примар землі не переписав, і вона залишилася за жінкою. І корова, і ягнята, і отари, піврозвалена хата — бабина Маричина.

Роки збігали, як дощова вода. Кіндрат відзначав це лише святами — різдвом та великоднем. Як минуло різдво та великдень — значить рік минув. Він любив свої півтори десятини, свою корівчину, свою пару ягнят. Від різдва до великодня і від великодня знову до різдва він жив ними. Він любив свої півдесятини городу. І коло цього всього любив свою роботу жінку Марику. Любив дітей.

Кіндрат захлинувся з думки про них. Його Марика...

Але що він знає про неї? Він знає тільки, як працювала вона на землі, коло худоби, коло дітей. Ні, він не знає Марики. Він узнав її тільки тоді, як вона сокирою розвалила голову урядникові, що виводив корову за несплачені податки. Він прийшов, цей урядник, прочитав якийсь папірець і сказав, що велів імперат узяти в нього корову.

Марика плакала, як за батьком. Вона благала переказати імператові, що вона одробить йому, чи глини наносить хату мазати, чи скопає йому виноградник, чи маслом віддасть, як корова стелиться. Та жорстокий урядник тільки реготав, як божевільний. А далі накинув налігач і повів корову. Тоді Марика прокляла імперата і вдарила з усієї сили урядника по голові сокирою. Вона б так і імперата вдарила, та він сам хто й зна де, Марика не знала, де його хата.

Це торік було. Забрали Марику. Забрали й корову з вівцями. Не забрали тільки дітей та старої хати, бабиного спадку. І тепер...

Але що може сказати Кіндрат про тепер? Що він має сказати про тепер, коли за рік він невдолі заробити кукурудзи на себе і на двох своїх дітей, і навіть не знав, де поховали з острогу Марику?

Ні, Кіндрат нічого не скаже. Він тільки знає одно — йому нема ходу. Він знає одно — перед ним пустка, ще порожніша, безнадійніша, чорніша, ніж за ним. Кіндрат знає одно — він не проживе цієї зими й витягнеться десь під тином.

Кіндрат хоче одного — рятунку. Рятунку з цього мороку, з цього безвихіддя. Рятунку.

Кіндрат слухає Семена Бостаніку. Кіндрат піймав тут бажане одно — рятунок! Піймав і прислухається, як у ньому виростає звага, вирішення.

«Піду до нього. Він з молдаван, з мужиків. Він сильний і знає, куди мені йти».

Поволі встав і вийшов з гурту. Повагом пішов до своєї хати. Накинув налигач на одну в господарстві теличку, збудив дітей, взяв меншого на руки і знову повернувся до гурту. Протиснувся до Семена і кинув йому край налигача:

— На, віддаси в жертву. Сам не доведу...

Повернувся і тихо пішов з дітьми. Але спинився, обернувся до гурту і чужим голосом кинув:

— Люди добрі, хатою розпорядіться, як хочете. Я пошукаю хати в бога... Я питаю його, де і як жити молдаванинові? Я піду до паринцела Інокентія.

Повернувся і провалився в темряву. Юрба дивилася понуро йому вслід.

— Кіндрат уздрів бога,— урочисто сказав йому вслід Семен і перехрестився. За ним перехрестилися всі і, рухані якоюсь таємничою силою, пішли по домівках.

А трохи згодом у Левізорів у дворі загомоніла юрба, заревла худоба, загриміли вози. З усіх кінців, за прикладом Кіндрата, сунули прочани, зносили дари богів у його Віфлієм новітній — старій Левізорісі під посередництво.

А надвечір велика валка селян із співами молитов, під орудою Інокентієвого брата Семена вирушила до Балти в обитель «добра і спокою». Хмара встала над табором людей, що навіки виселялися з своїх насиджених гнізд до обітованого раю.

Так було тоді по всіх селах Бессарабії, що задихалися від визиску і гніту. Так п'явся хоч до будь-якої відтулини молдавський сіряк, якому снаги не ставало жити серед «буйної красоти неизведанного» краю провінції страшного імперата. Так починався масовий вихід молдаван із Молдавії —

Бессарабії, вихід з пекла до раю, вихід з безвихіддя у закуток релігійного молу.

Заплакали степи, виноградники. Затужили сади по господарях, ловили злидні по сотнях осель, і у сотнях хат дукачів правили бал павуки — дуки, збагачені коштом виселених до бога.

11

Куди поїхав Синика, ніхто не знав. Так уже завів він у себе в хаті: як що подумав — він тільки і знає. Навіть Домаха, його кароока жінка, не знає.

Так і тепер. Ніжно, але мовчки поцілував її і вийшов. А поцілунок — нібито старий її батько цілує. Такий довгий, теплий і м'який. Знає вже Домаха, що то є, коли Василь так цілує. То десь поважна справа у нього на думці. Він поцілував, вийшов і більше не входив. Чула, як заторохотіла тачанка з двору, заіржали коні. А де, з чим полетів її Василик, того не знала. Подивилася у вікно — курява шлях укрила. Курява чи туман заслав їй очі? Щось гаряче полилося вздовж рум'яних її щік, залоскотало горло. Домаха довго стояла, аж доки не ввійшла Варвара-наймичка.

— Чого ви, хазяйко, плачете? Не на смерть же поїхав. Тільки сушите серце, а він у вас, як дай господи кожній жінці. А що вдача така мовчазна, то нічого. У таких серце більше говорить.

— Ех, Варко, не завжди чути серце, якщо вуста кригою сковано. А як мовчить тобі дружина твоя, а під тобою земля не стоїть, а світу тобі мало з молодощів, а побавитись, як жити, хочеться, то мови тієї й не почувеш, бува. А втім... Підшли до Мардара та кликни мені Гараська. Скажи, що пильно треба.

Знову до вікна припала. Знову вдивлялася у синій день, що обійняв степ навколо і бавився собі травою та хлібом. То тихо гладив зелену чуприну степу, то вихрив її, кудочив, а то знову любовно розгладжував і чесав. Але й день хмарнів. Десь тумани із яру вставали і заволокли, затягли сірою завісою день. Сіла на лаві, замислилася.

— Добридень, сусідо! Чи яке лихо сталося, що так пильно треба мене? — сказав, як увійшов, Гарасько.

— Не знаю, сусіде. Здається, лихо, як кіт до миші, підкралось до мене. Чогось серце болить, як подумаю. Та втім... Сідайте.

Гарасько сів, а самому кортить швидше довідатись, куди

то помчався Синика з тим проханням. Домаха мовчить; тільки долішня губа чогось ніяк не притулиться до горішньої. Ніби та її відпихає дрібними частими поштовхами. Мардар мовчки дивиться на Домаху. Вона тихо поскаржилася:

— Горе, біда...

— Ай-я! Чого ж саме, хай господь милує? Чи що сталося в домі?

— Десь дівся Василь. Поїхав кудись, а куди — тільки сам знає. Ні слова не сказав... поїхав.

— Та й куди ж то так пильно?

— Не знаю, сусіде, мала вас спитати про те. Ви ж там учора радились, може, вам сказав, як дружині змовчав...

— Хіба не казав?

— Мой, сусіде, не тільки, мабуть, мені, а самому господові не сказав би, коли б він до нього прискіпався. От уже чотири роки живемо, а я й досі не знаю, де він був, звідкіль прийшов... Та сумує все, сумує і хмурий, як осінній день.

— Дітей треба, моя хороша, от що. Будуть діти — все перемелеться. Дітей треба тобі мати, от що.

Гарасько звик біля землі, наймитів та худоби. Де ж Гараськові знати, як поводитися з людським серцем, що його точить невсипущий хробак? А він точить, не вгаваючи, ні на хвилю не кидаючи. І, мабуть, розточив його, сама тільки оболонка лишилася. Хіба знає він, як підступити до нього, як обійтися, щоб не вразити? Ні, не знає Гарасько. Тому хворе серце Домашине вразив словом необережним. Шпигнуло голкою в нього при одному слові — «діти».

— Мой, сусіде, де ж узяти дітей? Де взяти, коли бог не дає? За чотири роки от уже трое родилося... мертві всі. Та коли б я тільки могла...

Гарасим звик коло землі, наймитів та худоби. Гарасим з ними вміє упоратись, як справжній хазяїн. На селі більше ніхто так не впорається. Але де ж Гарасимові знати, як підійти до матеріної туги глибокої, до болів її зраненого серця? Того Гарасим не знає. Не передав батько, як помирав. Усе передав: землю, наймитів, худобу — тільки не дав уміння з людським серцем поводитись. Тим-то й сидить Гарасим, безпорадно кліпає очима та губами жує. Та так незграбно, ніби хтось чимсь гірким у роті помастив. Аж сам собі дивує. Та замість утішити молодицю, розповів їй, як приходив до нього Василь та на долю свою нарікав. Розповів і про останній вечір і з ким поїхав Василь.

Аж пізно увечері пішов Гарасько додому. Дома розповів жінці про молоду сусіду. А в самого десь з очей, що в

бороду вросли, світилася глибока світла пляма вдовolenня з долі.

— Нас, слава богу, не обійшла доля. Маємо кому і господарство залишити, маємо чим і потішитись.

Минув день, минув другий, минув тиждень, немає Василя. Два тижні Домаха у вікно на шлях дивилася — нема й не чути. Уже й зовсім видужала, уже й піклувалася хазяйством, а Василь не прибував. І косовицю без нього почали, уже й у копи склали... Дивувалася околиця, що сталося з тим дукою Синикою, що напризволяще кинув степ? Уже й жнива сходять — нема його. Одна жінка з усім порається. Три тижні сплило, а він як у воду впав. Домаха без нього звезла, молотити стала.

Минув і третій тиждень. Четвертого знебулася молодиця, безпросвітно затужила. Ні ночі, ні дня їй не годинилося, й усе нило серце. Сидить кінець столу, на край черевика дивиться і не змигне. Так її й застав Гарасько, як увійшов про молотників поговорити.

— Домо, а час би втішитися. Та ви ж не в могилу йдете. А з чоловіком натішишся ще. Те не втече.

«Не втече». Він, Гарасько, це може казати, коли ноги пашать теплом, пекучим вогнем, а зісподу десь холодно. Хіба Гарасько може знати, як холодно Домі гарячої літньої ночі? Десь зі dna серця бризнули ридання. Гарасько сів близько неї і за руку взяв.

Гарасько звик біля коней, наймитів та землі. Його руки спинять найбаскіших коней із своєї і Синикової стайні. Але хіба Гарасько може знати, що діється з руками одинокої жінки, коли вони відчують гарячість чоловічої крові у напружених, товстих, як бич, жилах? Хіба Гарасько вчився угадувати, що там діється, у молодій крові жінки, що всім серцем, всією істотою вчула кружіння гарячої крові, твердість крицевих м'язів і змістовність ночей? Гарасько звик біля коней, волів, наймитів та землі... І тому він підвівся і пішов до порога.

— Ідете, сусіде?

Гарасим спинився.

— Іду. Дітей треба вам, Домахо, от що...

Він як знайшов раптом щось. Підійшов до неї і радо сказав:

— А чого б не піти вам до нього, у Балту? Може б, вимолвив він вам дитину.

— Василь не пустить. Він не любить їх.

— А ви умовте, я допоможу, та жінка, та гуртом і зломимо. Га? А там, бог дасть, і pomoже.

Гарасим говорив це поквалпно і сам собі дивувався з дере-

в'яності свого голосу. Щось будила в йому Домаха, але він не піддавався тому і втікав від свого бажання. І він, навіть не попрощавшись, вийшов із хати і, широко ступаючи, прагнув побачити свою Липу. Домаха тужно зітхнула і впала на постіль. Їй боліли Гарасимові слова про дітей, яких з Василем вона не матиме. А ще боліла його дерев'яність. І, ридючи, Домаха думала про все це. Думала й поволі починала усвідомлювати, що вона піде, піде на звагу проти Василевої волі. Він і не повинен знати всього.

12

Балта давно уже спить. Спить і обитель святого Феодосія. Лише в крайній келії від саду блимає світло. То в отця Кіндрата бесіда з отцем Вустимом. Бесіда неприємна, прикра, але неминуча, неухильна, і її мусить відбутися, допровадити до кінця о. Кіндрат.

О. Кіндрат гостро дивиться в підсліпуваті очі о. Вустима, ніби шукає в них якоїсь захованої думки, затаєного наміру. Він мовби проймає його своїми запаленими очима, щоб дійти до самого серця і там обстежити всі закутки, чи не сховав о. Вустим чогось у найдальших тайниках, чи не держить чогось там прихованого навіть від нього, давнього друзяки ще з дисциплінарного батальйону, де відбували вони разом свою кару.

О. Кіндратові трудно розмовляти з давнім друзякою, шкребе за душу і сором, і жаль, і образа, що він має потай розпитувати свого побратима. Але він гостро пам'ятає наказ — стежити за ворогами святої обителі о. Інокентія, що обіцяв рай устанавити на землях молдаванських, повалити жорстоку владу імперата страшного і дати полегкість знесиленій бідноті молдавській. А цього всім серцем хоче о. Кіндрат, всіма помислами. Прагне він хоч раз дихнути вільно, на всі груди, хоч раз твердо пройти по землі, так ото твердо, упевнено ступаючи, й одверто глянути у вічі кожному, навіть примареві своєму. Цього непоборно хоче о. Кіндрат, це бажання в йому невгасиме, незламне. Ради цього він і прийшов сюди з Косоуц, кинувши хату, ради цього покинув дітей, яких привів сюди із села, ради цього став до послуг паринцела Інокентія. Не з охоти пішов, о ні! О. Кіндрат це міг би засвідчити безсонними ночами у своїй келії. О. Кіндрат глибоко, всім серцем, усіма помислами повірив у нього, в його діла святі, нерушимі, в його слова м'які й ласкаві, в його чисті і щирі наміри.

Як він міг не вірити, Кіндрат Малагуша, як вперше на віку почув ласку у словах, співчуття до його нещасливої долі, коли вперше на віку, о так! Вперше!

Тим-то о. Кіндрат гамує в собі і сором, і жаль за вдавання перед друзякою Вустимом і викликає з серця лють і зненависть до нього за його невіру в діла Інокентія. Тим-то зараз йому вже й не жаль Вустима, що має заплатити дорого за цю невіру. О. Кіндрат відчуває якусь ненажерну жадою добутися глибин Вустимових надумів і люто, жорстоко за них відомстити. Бо невіру його о. Кіндрат має за замах на себе, у ній він відчуває жорстоке презирство до себе, в ній чується примар, і урядник, і всі лихі імператорів порядки, які так досолили йому ще в селі. Він би і зараз кинувся б на Вустима, схопив би його за горло і перегриз би його, щоб випустити з нього кров, як те вино з барила.

О. Кіндрат важко ставить ущерблений глечик на стіл і паляхкотить на Вустима очима. Але враз вирішує спробувати ще раз повернути свого друзяку на вірну путь і піти з ним, із старим товаришем каторги дисциплінарного батальйону, по тій путі рятування таких, як вони обидва. І він знову лагідно і приязно говорить:

— Отже Вустиме, друже мій, ти б подумав про це своєю головою, а не чужою...

— Нічого думати. Босякам, шарманщикам п'яти лизати не буду.

— А я тобі кажу — треба. Треба, бо він у силу входить і ми коло нього. Чуєш? Наш вікарний товаришує з ним, начальство всяке. А як з начальством помириться, а ми за ним станемо, отоді...

О. Кіндрат прихильно гладить коліно Вустимові і всім тілом бажає, щоб зрозумів він його щирі приязнь, щоб був з ним. Та Вустим не слухав.

— Ет, сто чортів його матері! З начальством битись, а не миритись треба, бо чорт чортові ока не виколе. Не буде того. Я до синоду дійду, я йому такого встругну, що його й мати в купелі так не обливала. Цей-бо гірший буде за інших.

О. Кіндрат підсунув свої брови, і з-під них визирнули дві вуглики на червоному тлі. Засіп важко, і голова, як чавун на кілку, заходила в обидва боки. Жаль і лють краями йому серце. Поважно, з притиском відповів Вустимові:

— А я тобі кажу, дурне ти опудало, що буде. Він нам хоче добра. Нас рятує, наші злидні з тобою. Чоловік праведний за нас перед богом і імператором став, а ми, як вівці, від нього

врозтіч. А нам би слухати та коритися своєму ж чоловікові, підкоритися йому.

— А трясці! Завтра ж я до стражника піду; і закують його; голубчика, та на Сибір, на Сибір до чортової матері!

Вустим викилив одним духом глечик вина і поставив його так, аж він тріснув. Кіндрат важко дивився на нього і почував, що аж з дна душі здіймалося зло і лють перемагала щирість.

— Дурноголовий бовдуре старий! Кого ти на Сибір пошлеш? Інокентія? Ти його пошлеш на Сибір? Га? Та ти бачив, яка сила народу за ним стоїть? Ти бачив, як увесь наш край молився, бо він добре діє? Бачив? Ти думаєш, що ти наймудріший? На це святе діло треба всім іти, всім...

Йому бракувало слів висловити, як гостро він бажав, щоб отак усі, старе, молоде, мале та за ним, проти старих порядків імперата. Кіндрат злісно совається на лаві, не годен висловитись. А Вустим холодно дивиться на нього, і насмішка кривить йому уста.

— Ех ти, старий друже! І ти, і я, і всі ми сіряки немудрі. Коли б мудрі були, не допустили б такого. Ти питаєш мене, чи я бачив його силу? Бачив. А чи ти знаєш, звідкіль його сила? Ні, ти не знаєш. Так, слухай, я скажу тобі, відкіль вона. Його сила з нашого безсилля, з нашої темряви, з нашого нікчемства. Ти глянь навколо себе, дурню: Соломонія — раз. Ти думаєш, де ото вона ходить цілими місяцями, а потім вертає до нього на ночівлю. Та вона вже всю Бессарабію обходила, цілими лантухами його образ святий шестикрилий розносила та благодать його святого духа вістила на селах. А це боже? Ні! Це не його сила, а наша. А преподобна Хима не дражнила по селах собак, на храм Інокентія спрошуючи, та вона вже он цілі села піднімає до твого раю, і все за те, що він з нею спить добре. Ночами наскрізь мене. І це боже? А Лукерія ота, Орчаєва, що прийшла причаститися святого духа у нього в келії, хіба не трусить задом по цілій Подолії та не розкажує, що на землю зійшов святий дух Інокентій і вона перша, що знала чуда,— встала з постелі від тяжкої хвороби за один день. А вона хворіла? А Килина, що в селі Незавертайлівці дитину з кимсь прижила і у колодязь кинула, а від острогу її Інокентій викрутив, щоб його благодать вістила? А Степаніда Шпилева, ота, що недавно тільки на вівтар його святий пелену принесла із Липецького, ось уже тисячами гроші йому несе. І це боже? А ти отут сидиш, у собачий ковтун збитий, і гарчиш на всіх. Та що там! Це ж тільки мироносиці, що варті трьох чортів кожна. А ти бачив, що розпочалося, як його

мати богородиця Софія сюди приїхала з його братиками? Бачив, який шинок і торговлицю у церкві завели? А те, що справник буває у них і вікарний єпископ Амвросій їй першій проскуру у церкві дає, не справничисі, не приставші, а матері Софії. Це не боже, а це гроші оті, що на храм спрошують. Знаєш? У чому ж тоді його сила без нас?

О. Кіндрат, зеленіючи, слухав. А Вустим не вгавав.

— Отож дивися, доки тобі не повилазять, та не пнися з дурною головою у радники, бо останеться вона чортам на холодець.

О. Кіндрат спроквола налив собі глечик, а Вустим вів своєї.

— Отож мовчи, дурний, та пий, поки тобі дають, а не вчи. Я це все бачу і знаю. Бачу, і болить мені отут,— показав він на груди,— за нашу кривавицю п'ють. Нею багатіють. І там, на миру, і тут, у монастирі, і, мабуть, там, на небі.

О. Вустим узяв десь велике полотно і розвинув його. Перед його сліпими очима заблискала перша смужка жажливих фарб. Заблисла багато, строкато, але моторошно. А Вустим розгортав і розгортав полотна з дивовижними малюнками.

— Ти от дивися: ми сидимо отут, і нам не видно. А ти бачив, як цілі валки сунуться до нашого монастиря? Ти попитай, відкіль то люди, що з рання до вечора під'їздять і під'їздять. З-під Орчева, Сорок, Акермана, Ізмаїла, з-під Кишинева, Бендер, Галаца, аж з-над Пруту, Дунаю, Бугу, Дніпра. Сунуть, і сунуть, і сунуть... Старі, малі, каліки, дужі. А кожен з них, як смерть, як з хреста знятий, бо сотні верстов пішки пройшов, щоб побачити його, святого духа. І спродують все, спродують, братику. Спродують хати, коні, воли, виноградники, спродують все, чим багата селянська душа. Кидають жінок, чоловіків, дітей, домівки, кидають господарство, свої кубла, батьківські могили, усе до нього несуть. Ти бачив, як цілі гори золота, срібла виростають перед образами, як старчиха кладе останній випрошений гріш на його святе діло, як злидень несе свою торбу святому духові Інокентієві, на могилу Феодосія святого? Ти бачив, що скарбничий наш уже нову комору будує, а у преосвященного Амвросія нова карета і четверик сірих та вороних на станції стало? Ти все те бачив, питаю? Не бачив? Так піди подивися. Піди на шлях стань та послухай. Пройди селами, де тільки горе з діда-прадіда проходило, та подивися, яка пуста встає, як господарства валяється, розлазяться, як гнилий гарбуз у вола під ратицею. І все то він. Його іменем все те руйнується, нищиться, розлазиться й гине, щоб піднімався він, Інокентій, так високо, аж у нас з тобою клубок спаде, коли ми подивимось. А то боже?

Боже, я тебе питаю? Отче, клобук спаде, коли ми подивимося!
А чи то боже?

Він аж поблід від тої страшної, змальованої ним картини.

— О-о-о, що тільки робиться! Що тільки робиться!!! Бідні, бідні наші люди! Шукають раю, живучи в пеклі, та тільки не знають, де знайти. І пливе, лине, мов вода вниз. А рай той не тут. Я вже зрозумів, друже Кіндрате, зрозумів... Рай не тут.

Він аж бігав по келії.

— Та якого раю? — аж крикнув о. Кіндрат.

Вустим спинився.

— Раю? Небесного раю, від земного лиха. Молдавани його шукають, шукає вся Бессарабія.

— Отче Вустиме, на варту кличе Гапон,— гукнув хтось у двері.

Вустим підвівся.

— Ну, старий, подумай про це. Над собою подумай.

Тихою, важкою напівп'яною ходою похилив до дверей. Клямка легко подалася, й чорна пашека дверей проковтнула Вустима. Щось чорне впало на голову йому і стисло за горло. Зуби затисли якусь тканину, й дужий Вустим провалився у прірву. Отець Кіндрат хижо облизнувся. Він раптом відчув у серці лють до Вустима, що став йому на шляху до рятунку.

Світло блимнуло й погасло. У спорожній келії о. Кіндрата залишився один вищерблений глечик з недопитим вином. А вікна так моторошно дивилися на дорогу своїми чорними дірками.

13

Станіслав Едуардович Масловський нервує сьогодні. Ніяк не всидить у м'якому фотелі. То присяде, ніби раптом заболять ноги, то знов схопиться й мірє просторий кабінет. А пресвященний архіпастир іронічно посміхається та водить за ним очима.

— Вам би не вадило сісти, Станіславе Едуардовичу. Ви так багато ходите, що у мене аж в очах рябіє. Коли б ви йшли все просто, певне, десь на Сахаліні вже були б. Та й не розумію, чого ви маєте так дуже мордуватись? Єй-ей, справа не варта того. А до того, справа тут про церкву, а адміністрація...

— Отче Амвросію, здається, я засвідчив своє до вас ставлення, і воно не потребує доказів. Ви цього й самі не заперечите, шановний отче. Але... треба ж міру знати. Це ж уже чортзна-що, а не святоші. Ви тільки гляньте, за якийсь рік два — ваша обитель розрослася на ціле містечко. Народу

вештається, як на ярмарку; завжди коней, волів, возів і всякої нечисті, там пройти не можна. Та й то б нічого. Ну, їздять молитися — хай їдуть. Але капище з храму робити ж не можна! Ви даруйте мені, але у вас не монастир, а притон! Вибачте на одвертому слові, ваш святий інок трохи не з усією Балтою живе, не кажучи про його особистий гарем, про його свиту одалісок, що майже на вулицю голі вискакують. Тут уже, отче, моя компетенція громадського ладу допильнувати. Розумієте? А то так, чого доброго, можна дійти й до червоного ліхтаря на воротах, замість ікони святого Тодося.

О. Амвросій поморщився.

— Ну це вже занадто, Станіславе Едуардовичу, це вже занадто. Ви надто суворі у присуді. Ну, я згодний, що дещо треба притишити, але... червоний ліхтар — це вже особиста образа. Слово честі, я не заслуговую на таке, як хочете.

— Справа не в словах. Або візьміть ви ваш «странноприймний». Та це ж найстрашніше, що будь-коли траплялося людству бачити. Я вже не кажу про те безоглядне шахрайство, яке дозволяв собі цей тип. Але самі методи, форми «лікування», чого вони варті? Такої безсоромної, такої злочинно-авантурної кар'єри — останній головоріз із каторги зрікся б.

— Ви, любий мій, схильні перебільшувати. Нічого там страшного немає у тому странноприймному домі. Дім, як і у всіх монастирях доми. Тільки трохи... оригінальніший, чи що б то. І все.

— Отче, чи ми у піжмурки граємо? Чи ви мене уважаєте за якогось блазня? — дразливо спитав Станіслав Едуардович, відчувши іронію в словах вікарного.

Став різко й трохи неввічливо, аж сам засоромився.

— Простіть, отче, за трохи різке поводження. Але це вже виходить за всякі межі. Ви тільки подивіться: сотні темного, затурканого люду останнє збуває й суне до нього. Ну, я згоден, що треба жити. Треба. Але ж міру знай. Міру! А то ви тільки гляньте: божевільні, сифілітики, коростяві, епілептики, каліки, сліпі, криві, косоокі — всі пруться безперестанку до нього. А він жене всю ту худобу голісіньку в одну купіль, поїть з одного кухля, кладе спати разом усіх... і вибачте, але це нечуване злочинство, адже ж він ширить усі ті хвороби, ширить же він їх, передаючи сифіліс сотням дужих людей, передаючи коросту та й саму епілепсію. Адже ж масовий психоз — це річ... річ...

— Не трудіться, знаю. Знаю, що кажуть, шепотять вороги церкви: «Там і дужий з глузду зсунути може, що там ціл-

ком дужі робляться епілептиками». Одначе, милий мій Станіславе Едуардовичу, дозвольте вам сказати, що все це перебільшено. Ну ходять, ну йдуть, ну сунуть. І що ж? Що ж робити накажете з височини свого адміністративного поста? Не пускати?

— Не пускати — пізно...

— Пізно? Так. Пізно, дорогий мій адміністраторе. Цей проклятуший мужлан як і авантурник, то авантурник дуже високого гатунку, і нам устрявати у ту справу не треба, доки нас не примусять. Ми тоді якось виберемося... бо ми ж самі й пропустили. Так, так, і ви, і я, і всі ми. Чи не правда ж? Перед нашими ж очима все те починалося, а ми букети дамам у салони носили. Так? Так. А тепер, говорім одверто, мужик нам на голову сів, і ми й писнути не сміємо, бо в нього всі козири. Отож не шуму тут треба, любий мій Станіславе Едуардовичу. Будьмо розумні, й давайте трохи поміркованіше ставитися до всього. Отак краще для здоров'я... До речі, як воно у вас? Як почуває себе шановна Марія Карлівна? Як дітки?

— Нічого, дякую...

— Не шкодуєте себе, нервуєте, все ретельність показуєте? Це добре. Але й про себе подбати треба...

О. Амвросій помовчав і люб'язно спитав:

— А справді, Станіславе Едуардовичу, чом би вам не полікувати нерви в Криму? Га? До речі, в мене там вілла є, над самим морем. Серйозно. А я цього літа там не буду, рад був би прислужитися вам. А тут, якщо трапиться щось, я вже допильную... викличу вас чи як...

— А що має трапитись?

О. Амвросій загадково посміхнувся.

— Все може бути... Комісія яка чи з синоду там... Знаєте, над нами теж старші є... Але запевняю вас, вам турбуватися не випадає. Ідьте, дорогий мій, спочивайте, живіть без клопоту. Га? І Марії Карлівні, і діткам приємність зробіте.

— Я б не від того... Ви маєте рацію, спочити треба.

— Отож-то,— усміхнувся князь церкви. І натис на дзвоник.— Мавро, принесіть нам холоденького винця. А то щось спека мене знемагає. А ви як? Не призволитесь?

— Охоче, рад буду випити в компанії з вами.

14

Доступитися до Інокентія не можна. Не приймає святий отець. Кажуть, наклав на себе ланцюги важкі й молиться, на Молдавію нужденну благодать господню вимолює. Кажуть, не

Ість уже сороковий день і все сльози лле за народ свій, що дуже прогрішив перед богом. Кажуть, що навіть матері своїй від побачень відмовляє, і сумна ходить богородиця Софія. Сумна, але милостива, роздає сльози його святі, перед богом проліті на врятування грішників. А він усе не виходить. Тільки найближчі проходять усі десять кімнат, що передують його покоєві.

Замкнені стоять покої святого. Дозволено лише перед святим мироносицям поріг переступати, тіло його пречисте до молитов готувати. Та й тим вхід з іншого боку проказано, від свого гуртожитку, де вони спали, благості його, після молитви, сподіваючись. Ба й то тільки чергова входила без дозволу.

Сумує і сам святий муж. Тоскно святому, за гріхи землі душа мліє. І тихо перебирає, мов чотки, чорне, буйне волосся Соломонії, на палець накручує.

— І все ж, Соломоніє, без тебе якось нудно мені. От і багато вас тут, а нема тебе — душа неспокоїна.

— Нespoкoiйна? А чоґо ж то так часто Катінка тобі купіль готує й миром твоє тіло мастить? І Хима частіше від мене ходить. Хіба я не знаю.

— Ти, Соломоніє, не розумієш великого заповіту господа, який я виконую. Адже ж усмиряти плоть людську — справа трудна. А кожна наречена Христова зі мною побуде — приймає дух мій на себе і гріхів збувається.

— Гей, мой, Ваню! Кажі кому іншому. Вже я твій «дух» знаю. Знаю, чим та як відпускаєш гріхи «грішницям». Та хіба так святий робить, як ти? А де ти бачив серед святих такого ласуна, як ти? Та й хіба у святих по келіях такої погані намальовано, як у тебе? А чи личить святим до купелі входити голим перед жінками, а вони щоб його тіло миром мастили? То, мой, святість твоя у тому. Ти, Ваню, кинь ці штуки, говори зі мною, як колись, як ми з тобою добре жили. Та згадай, як ходили ми оцими батьківськими, шляхи-дороги топтали. Як пара голубів, як діти; що одне, те й друге. А тепер сидиш, як кнур у загороді, й тільки ждеш ласощів бабських.

— Е-е, згадала! Було, не повернеться, — невдоволено відповів він. Йому прикрі були згадки минулого. — Все попливило, як за водою. Не вернеться більше. Тепер я не той Іван. Не личить мені, Соломоніє, так просто жити, як жив, бо народ, що мені вірить, звик на розкоші низу дивитися. Та й чоґо ради маю те все кидати тут, а шукати знову тих злиднів?

— А про себе ти мало думаєш, мой! А що, як дізнається хто про твоє життя?

— Дурепа ти, Соломоніє. Тепер мені нічого не страшно. Я вже знаю, що роблю...

Рука впевнено навірчує косу чорну, як воронове крило, і пестить вид рум'яний свіжої мирносиці. А очі грають вдоволенням.

— Піймаєшся! Та ти знаєш, що полум'я цього не вгасити нікому. Хай не буде мене тут, але ця юрба не відійде від нашого монастиря. Тільки б тим роздражнили більше, що мене тут не стане. Ти дурне кажеш, Соломоніє. Я не боюся цього, бо тепер і сам імперат нічого не вдіє. І ти, Соломоніє, не бійся нічого. А що нам з тобою не ходити більше по світах — ти це знай. Хочеш бути зі мною — сиди, ні — іди, куди хочеш. Я не випущу тебе без нічого, матимеш гріш на прожиття. А мені шлях вище стелеться. Бог мене на інше призначив і шлях мені показав. Нічого я, Соломоніє, не боюся, хай плещуть. Так і знай. Це я тобі давно хотів сказати і... хотів ще сказати, не встрявай у цю справу, бо з того добра тобі не буде. Любити я тебе буду, як і любив, тільки не одну тебе. Бо сан мій подружнього життя мені не дозволяє. Та й не потрібно мені того.

Пришив її очима до підлоги, критої килимами. А рука тісно обійняла шию її й так злегенька притисла.

— А тепер іди й скажи готуватися до вечері. Та скажи Катінці, що сьогодні вона мені готує купіль і зі мною вечеряє.

Соломонія встала й зігнута вийшла. Остання нитка, що в'язала її з Інокентієм, увірвалася. Вона відчула, як летить кудись у прірву. То ступне вперед, то знову відступить. І чує вона, що позаду пекучі очі стоять і в спину уперлися гарячим промінням. Тільки не ті це очі, що колись пропікали наскрізь лоскотливою хіттю. Ні.

— Не треба, Соломоніє, плакати, краще подумай над тим, що я казав. Знайдеш собі когось, житимеш, діток матимеш, а я... тебе не забуду.

Обернулася. Швидко, як від пострілу над вухом, метнулася всім тілом назад.

— Ти...

...Нічого більше не сказала. Вийшла з келії тихою ходою. Вийшла, поточилася, як п'яна, посунулася по килимі. У голові все змішалось в неї. І губи як мертві шепотіли... Лайку? Прокльони? Молитву?

Катінка того не чує. Вона лежить у глибокому фотелі і милується з себе, хіба вона не поповніла, як до цієї тихої обителі ступила? Хіба не вернулася кров, висмоктана горем, до її щік? Хіба не розкохалося тіло її, у розкошах плекане,

в купелі з миром мите? Усьому цьому знає ціну Катінка. Ні на кого більше й не гляне, заповнилася ним одним, йому одному вірна, його одного знає.

А він? Чи вона одна у нього, як хоче Катінчине серце? Про це Катінка не хоче думати. Навіщо має сушити серце питаннями, що її мало бентежать? Чи ж мало? Катінка того не знає. Йй так затишно сидіти отут у фотелі і чекати його, владаря її серця, її нічних дум... Такого сильного, такого дужого і такого...

Святий чи ні?

Та навіщо питати? Стільки народу вірять, а вона одна, Катінка, сумнівається? А хіба не він угадав усе її життя, аж до воріт його обителі? Чи не він перший сказав слово ласкаве, полив ним її зранене серце й загоїв його? Чи не він вернув щокам її рум'янець, а губам її м'якість усмішки? Чи не він грудям її надав знову повнокровної пружкості, а крові швидкості руху? Усе це Катінка знає якраз. Знає, що він усе це зробив.

Катінка більше не сумнівається. Навіть Соломонії згодна простити її частенькі докори. Болить у неї серце за Іваном, та не відірвати його від Катінки. І Катінка не хоче поступатися. Навіщо те має робити? Щоб знов десь блукати з пораненим серцем?

Ні, вона того не хоче і віддано чекає на нього у дорогім серпанковім уборі, отут, при його келії. Вона любовно маститиме тіло його сьогодні миром і омиватиме його літеплом. Вона цілуватиме кожний шматочок цього дужого рожевого тіла й своїм оксамитовим тілом зогріватиме його. Вона питиме воду з його купелі й своїми довгими косами витиратиме ноги йому. Вона піде за ним... милим... дорогим.

— Милий... дорогий... хороший мій... Мій бажаний...

— Ха-ха-ха! Твій, Катінко, твій! Сьогодні теж твій, бо наказав тобі готувати купіль. Твій, бо ще не нагнав тебе, як суку з двору.

Соломонія злісно випліскувала слова зневаги. Катінка пашла соромом.

— Дорогий, кажеш? А поспитай кожну з нас, чи не такий самий і йй. Тільки, думаєш, тобі?

— Соломоніє, ти перестань... Перестань, кажу, бо ти злотишся, що йому більше не треба тебе... А мені... він дорогий...

— Хто ж бо то є дорогий нашій милій мироносиці? — запитала Лукерія. Вона прокралася на цю територію і махнула назад рукою. За нею утислися решта мироносиць, що чекали на вечерю.

— Невже десь за монастирськими стінами? — кинула Хима.

— У справника в наймах. Бачили, як у неділю дивився на неї, коли свічки ставила.

Килина цинічно сміялася просто у серце Катінці. І так глибоко, глибоко болів у серці той сміх. А з того болю встала зненависть до мироносиць, що розкрадали його у неї. Підвелася й погідливо стала. А з тої зненависті виринуло те, чого вже так давно Катінка не знала. Ця хижа лють самиці, яка щойно побачила своїх суперниць на шляху до свого милого, бажаного, знadливого...

— Замовкніть, ви, шлюхи! Не вашим заздрісним гадючим пискакам пасталакати про нього, бо ви й у слід його недостойні ступити. Він батько... моєї дитини.

— Ай-я! — гукнула Соломонія. — Дивись ти! Та ти думаєш, що ти тільки мати його дитини? Ти думаєш, шлюхо бендерська, що я не мала від нього? У тебе тільки буде, а у мене... у мене були... живі були... Ти, шкуро барабанна, чуєш? Живі були.

— Мой, подивись, яка цариця! — кричала Химка. — Та чи знаєш ти, паршива вівця, що він був моїм, як ти тут ще й не смерділа? Та чи знаєш ти, що він цілував мене ще тоді, як ти десь тягалася з бахурами та дітей у колодязі топила?

Грізно ступила до них Катінка. Соломонія не відступила.

— Повія? А ти не повія? Ти не знаєш, що, як він не знав ще, як з бабою спати, — я перша була у нього? Мой, я перша його жінка й перед богом, і перед людьми. Ви це знаєте, що з вами він бахурував, а був моїм чоловіком? — гриміла Соломонія.

Піна бризкала з розлютованих вуст. Очі блискавками ганяли з кутка в кутку, і слова стьобали Катінку.

— Гей, ти, шлюхо одеська! Чого розпустила губу? — гукнула Лукерія. — Де ж пак, «перша». «Мене першу він давив». «Я перша...» — мовила Лукерія Соломонії.

— А цитьте лишень, — тихо заговорила і зареготала Ганна. Регіт ляскав у вуха «тихий» Лукерії, ляскав по лиці Соломонію, яку всі мироносиці ненавиділи.

— Регочете? Чого? — визвірилася Лукерія. — Ви думаете, як зі мною він найменше спить, так я нічого не знаю? Був і мій час... Та не про це я хочу казати. А про те, що оця шлюха дарма кричить: де ж пак, перша! А чи бачила ти свою стару матір? Чи спитала ти її від кого твоя молодша сестра дитину привела? Чи питала, хто її згвалтував і до смерті довів? Ні? Так знай же ти, пе-е-ерша! Це Іван твій. Оцей самий Іван.

Грім ударив просто в голову Соломонії. Вдарив і опалив її всю з ніг до голови, вибив останню краплину свідомості.

— Що ти сказала? Що ти сказала?

— А те, перша, що чуєш.

— Ну? А далі? Що далі?

— А далі... Марика не могла родити та з натуги й померла. А Іван дав гроші матері — та й замовкло все. А мати твоя потім дочку замінила та й сама з ним спала. От тобі й перша-а! Усіх вас купив.

Катінці перед очима стала прірва. Та сама прірва, в яку так часто провалювалася вона тоді, перед монастирем. Дух захопило, у грудях стиснуло, й посипалися з очей гарячі іскри. Пальці скрючилися, сіпнулося тіло, ідкий крик розрізав надвое кімнату, й вона з гуркотом упала.

Крики. Зойк. Муки страшні зігнули й Соломонію. Хтось пхнув її, і вона впала. Упала й забилася поряд з Катінкою. Це був сигнал. Припадок охопив усіх, і тільки Хима, склавши руки, люто, із зненавистю дивилася на чорноболізних. Хи-жо засміялася й вислизнула з кімнати.

15

Хто скаже, яку силу закладено у ці очі гострі, як списи, в ці слова меткі, як стріли, у ці брови, чорними стьожками прокладені на високому чолі, у глибокі зморшки, що зійшлися на лобі в Інокентія? Хто скаже, де сидить та сила, що рушить його на всі небезпеки?

— О-о-о, я піду ще далі! Мене не спинить слинявий старець Амвросій, мене не спинить нікчема Серафим кишинівський!

Інокентій стукнув по столу кулаком.

— Ніщо не спинить мене. Сила моя в тому народі темному, сила моя у тій вірі глибокій, якою палає той люд. І я не поступлюсь. Я їм покажу, що може зробити Інокентій, дух божий.

Інокентій згадав свої давні наміри й подуми, згадав мрії палкі, що надили його на перших ступенях великої подорожі: бути дукою на селі, мати землю, отару овець, череду корів, свиней, коней, верховодити на селі.

Ах, як то давно було. Як давно і як наївно, і дрібно, як і в кожного з цих тисяч, що пруться до нього, щоб лизнути кінчик чобота чи чорної ряси, що зносять щедрі дари, за щастя мають віддати йому останній гріш від проданої шапки. Ах, як то давно, наївно і дрібно думалося, коли порівняти владу найміцнішого дуки на селі з неосяжною владою

над цілим краєм. Та й дука володіє селом лише в скруті, його ненавидить, проклинає село. А тут владу підпирає віра, любов підвладних, підпирає безнастанна готовність жертви. Це влада над тілом і душами. Влада над серцем і помислами. Влада! Цілковита, необмежена, неосяжна, непохитна влада над краєм!

Та й чи тільки над краєм? Що таке сірий гамплик молдавван? Яку втіху, радість яку дасть така влада? Чи вдовольнить вона вимоги великої пристрасті духу святого Інокентія?

Ні. Сірий молдавванин у покорі — це піввлади йому. Це ще кілька ступеньок угору до справжньої влади, до справжньої втіхи, яка так кортить, манить і вабить блаженного мужа. Але це ступеньки — широкі й міцні. З них не впаде, з них не звалиться ієромонах Інокентій, бо вони спираються на широкі спини сірого люду цілого краю. Воли, вівці, корови — мізерно. Так мізерно. Вони не ведуть до широкого світу, вони присосяють до чорної брудної землі, до низької хати в глухому середовищі. Це наївно й обмежено: ієромонах Інокентій це відкидає з огидою на пишних губах.

— Ні! Скрині золота! Так, скрині золота і лантухи паперів, сильних, як смерть. Скрині золота і лантухи паперів державної скарбниці імперата російського. Вони, тільки вони дають владу. Цілковиту, неосяжну, непохитну владу, якої...

Блаженний інок зором своїм кидає вперед, сторожко вдивляється в майбутнє, шлях до нього вимірює, досліджує далекі, але досяжні перспективи.

Золото! Велика Єпархія! Петербург! Синод! Двір імперата.

Це п'ять стовпів, які мусить пройти він до визначеної мети. А тоді сила Інокентієва невломна. Пастухова сила. Сила його, пастухового, слова. Ні, ради цього варто змагатися, варто й головою зважити. Варто...

Але навіщо головою? Хто ж поживе добутки з цього бою?

Ні... він буде обережний і вдумливий. Він до останнього моменту не кине заступництва й спільництва отця Амвросія балтського й отця Серафима кам'янець-подільського. Він до останнього моменту буде ділитися з ними, як досі. Ні, навіть збільшить їм пайку від себе, щоб на їхніх митрах певніше в'їхати в блискуче майбутнє. А там... від п'ятого стовпа Інокентій поверне назад, на Бессарабію. На Бессарабію поверне, щоб сісти князем церкви цілого краю, архієпископом кишинівським. Отоді влада! Отоді простір! Від Пруту, до Бугу, від Дунаю до Дніпра! Тоді його воля. Простір. Тоді...

А як підсковзеться? А що, коли, справник балтський неоднаково думає з вікарним і встриє в справу? А що,

як о. Серафим кишинівський, якого руйнує балтська обитель, ударить на його своєю архієпископською зброєю раніше, ніж він дійде до п'ятого стовпа? А він же в синоді, найсвятішому синоді. Що тоді?

Хто скаже, яку силу закладено у маленькі клітинки невідомого страху? Хто скаже, відки беруться оті-о невидимі колючі мурашки, що бігають поза шкірою, коли станеш віч-на-віч з небезпекою? Хто скаже, де дівається рішучість, коли невидимим жучком проповзає у отвори свідомості, у щілини серця маленький, сіренький жах? Хто скаже, які нові, глибокі зморшки прокладе він на чолі мармуровім, якими судорогами зведе дугасті брови, як заворушить палкі чорні очі, гострі, як списи, як зневолить слова, меткі, як стріли, і заворушить розум у полохливім переляку?

Інокентій знов стукнув кулаком по столу.

— Та ні ж, не встигне! Я випереджу його! А що, як ні?

Холодний піт краплинами покотив з лоба. Очі замружили жовті кола, й нога права дрібно затіпалася.

Тоді розстрига... Сибір...

Майнули в голові уривки думок. Одна якось затнулася, стала й розгорнулася перед очима.

Мироносиці... Так, вони, насамперед Соломонія. Небезпечні свідки, зайві язики. Соломонія найуперед.

Ряса стала простора, як на більшого шита. Але кров раптово припливла до щік.

— Та ні ж, не так! Не вона перша копає... Соломонія не страшна. Покажиться й кине...

Та маленький, сіренький жах колов голками у мозок, у серце, просочувався й шарудів там кавалками застиглої крові.

А вона найбільше знає. Вже її подіти кудись нелегко. Дуже помітно буде, коли найперша мироносиця зникне. Тоді другі в руки візьмуть...

— Отче Інокентію, Іване,— біда.

— Що там? Чого увірвалася сюди, які тебе вихри принесли? Я ж казав не входити, доки кликну до себе!

— Мой, не до цього мені. Не про себе дбаю, а про тебе. Там Лукеря такого наробила, що тільки ну. Геть твої справи у тих косоуцьких хуторах виляпала, і про Маринку, і про матір...

Хто бачив, як і куди уповзає страх до людського серця? Хима це бачила.

«А ба! І тебе, святий, перелякати можна?» — подумала вона, додавши:

— Біжи, отче, усмирай, бо біда буде.

Вийшла вслід за ним. Ще й у гривастій потилиці бачила, як страх ворухив ніжками, задираючи догори гриву. Навіть у коді бачила той маленький жах, що трусив коліна Інокентієві.

А далі зник він, той страх. Дужа рука Інокентія схопила його за горлянку й притисла. Він, дригнувши востаннє ногами, скоцюрбився і стих. І велич, сила, дужість блиснули в очах.

— Ей ви, діти диявола! Чого крик зняли у місці святому? Встаньте і робіть своє діло. Бог жадає жертви і молитви, і ми вознесемо йому вкупі ці дари. Встаньте, кажу!

Хто скаже, як слова перетоплюються в метал і ляскають, як постріли, у хворих знервованих істотах рабів! Хто скаже, як просочуються слова до хворої свідомості, як вони падають важким камінням і придавлюють до самої землі найрішучіші постаті? Та й чи виясниш це Катінці, Лукерії, Ганні, Соломонії?

— Рабо божа Лукеріє! Пощо язик твій бентежить душі праведних, що стоять на путі до бога? Хіба відомо тобі, якими шляхами сходить благодать господня на людей його? Та чи знаєш ти, що Маринка, сестра Соломонії, сподобилася найвищої благості і зачала від духа святого? Чи знаєш ти, що, разом з плоттю своєю, я передаю кожній з вас частину бога самого, частину духа святого, що його я ковтнув у образі голуба? Рабо лукава! Рабо, проклята богом! Покайся, бо гріхи твої сягають вище твоєї шиї і вже затоплять тебе швидко.

Полився вир стрімкий. Вир жаху закрутив Лукерію, Соломонію, Катінку, Ганну, Оксану, Килину — мироносиць Інокентієвих. Він підвівся десь із глибини і заколисав, каламутом закрутив і вибух ревом відчаю.

— Хай бог простить вам ваші гріхи, як я прощаю.

Знеслися руки на благословення і попливла божественна постать. За нею потяглися мироносиці, притиснені жахом. Хор голосів, надтріснутих з туги, співав осанну, а Катінчині руки старанно втирали дороге миро в тіло блискуче Інокентія. Гаряча купіль парувала пахощами й дурманила свідомість. А він стояв у купелі і проказував слова божі, що тонули на дно темних душ, як камінь у болоті.

Катінчине тіло близько його ворухилося й дражнило злегка. Пахощі заволокали його туманом, і так солодко мріялося. А на жертovníку все курів димок сизий і догори тонкою цівкою пахощі ніс. А відті спадали ті пахощі просто на похилені голови мироносиць, що стояли навколо купелі і співали, злиті єдиним поривом прислужитися богіві, що ось тут дає сумирність і спокій збентеженим душам. Тільки сьогодні одна

Катінка має право на повну міру благоді, і тому не сміють нічії очі звестися на його тіло, не сміють торкнутися руки, не сміють уста припасти до нього, хоч і співає, стогне вся істо-та, рознеможена пахощами і його близькістю. Не сміють глянути на жертovníк, де Катінка сьогодні мастить його пахучими мастилами, натиратиме після купелі пахощами і колисатиме його після молитви. А всі мають тільки стояти й поглядати, як благодіть господня сходитиме сьогодні на сумирну Катінку від духа святого Інокентія.

Як Інокентій, вгорнутий у тонку прозору тканину, зійшов з ліжка, спочивши з Катінкою після купелі, хор мирноносиць, співаючи славу господню, перейшов до прибраного столу за трапезу.

— Пийте кров мою, яку для вас я дарую, їжте тіло моє, що за вас на тім світі карається.

Ганна подала перший келих іскристої «крові», і вона пахла потом селян-виноградарів.

— Пийте мою кров у благоді і смиренстві души.

Келих обійшов стіл. За першим далі пішли келихи «крові» зцілющої, вона ворушила нерви, гарячила прибитий мозок, наливала серця гарячим соком. Обходив келих стіл і повертався щоразу до Інокентія. І він давав його ще і ще своїм мирноносицям.

— Пийте всі з чарки цієї, благодію господа освяченої. Пийте з неї життя вічне, що дарує вам господь за терпіння й молитви ваші.

І знову келих пішов. Загорілися очі новим життям. Танцювали столи, танцювала підлога, перегойдуючись, кружляла стеля, прив'язана на тонкому шнурі, і люстра вертілася веретеном над головами. А з бороди Інокентія виглядало страховисько. Страшне, приємне, бажане, одворотне, привабне...

— Ги-ги-и-и, отче бахуре! Скількох жінок ти переночував у своїй святій постелі? Га? — Соломонія стала на стільці і хиталася, як лозинка. — Скільки, питаю, переночував ти, в благоді потопуючи? Скількох ти скалічив, святій бахуре, на своєму віку?

Дикий виск. Дикий нелюдський виск.

— Маринко! Маринко-о, мамо-о! — Щось кольнуло Катінку у саме серце. У потьмареному розумі, як на канві вишитий, устав молодий офіцер-красень, похитнувся трохи, усміхнувся голеним обличчям і застиг так.

— Пустіть мене! О-о-о, пустіть мене до нього. Я до нього хочу, хочу перекусити йому горло, випити його крові! Пустіть! Офіцер застиг. Він враз чудно заморгав очима, закрутив

головою та й став обростати. І вже то не офіцер, а він, Інокентій. Стоїть і так приязно усміхається, а на руках дитину держить. І подає Катінці до рук. А воно, маленьке, ручками ворушить, простягає їх до неї. А губенятка тоненькі ворушається, всміхаються чи плачуть... І чує вона:

— Мамо! Матусю! Візьми мене до себе. Татко давить мене.

Кинулась прожогом до малятка, вихопила його і припала поцілунком. Палким, всмоктуючим поцілунком, як жовтобрюх жабу висмоктує. І чує солоне на язичі.

Невже кров?

І так боляче, боляче опекло те слово.

Поглянула на руки — кров. Червона кров на пальцях. Мацнула за губи — кров. Червона кров на підборідді, і пече на виду. І в Інокентія на шиї тече смужка крові. І Катінка припала до дорогої, милої, любої шиї, прокушеної нею в істеричному припадку.

А навколо вихор веселих звуків. Водоспадом вони падають на неї, крутять її у дивній, знайомій мелодії болгаряски. Тільки вже долітають до неї, як з туману, і такими ж туманними неясними сполученнями багатьох, цілого моря звуків. І запалася Катінка десь у прірву, закручена чіємись дужими руками, заколисана чіємись дужими обіймами. Понеслася у пінявих хвилях кудись просто і просто, то спускаючись у яму, аж дух забивало, то зносилася на білий гребінь буруна.

Знову запалася Катінка. Запалася і знепритомніла, підпливаючи кров'ю, що точилася з її замордованого тіла. Обірвалася свідомість.

Щось кололо Катінку. Там, усередині, де ворушилась уже Інокентієва дитина. Вона тихо стогнала.

— Що тобі, голубко моя? — схилилося над нею обличчя сумирної мироносиці Оксани.

— Болить, сестро. Отут болить,— показала вона на живіт.

— Болить?

— Болить... дуже...

Біль скривив обличчя літньої Оксани. Біль виступив великими краплинами поту у неї на лобі.

— Дитину скинеш...

16

Вихопившись з села на рівну дорогу, Василь спинив коней, добув кирею брезентову і надів її на себе. Вийняв з клунка пляшку вина і навхильці випив. Аж потім обернувся знову до села. Воно палало десь у долині, і заграва крила півнеба,

Катінка має право на повну міру благості, і тому не сміють нічії очі звестися на його тіло, не сміють торкнутися руки, не сміють вуста припасти до нього, хоч і співає, стогне вся істота, рознеможена пахощами і його близькістю. Не сміють глянути на жертovníк, де Катінка сьогодні мастить його пахучими мастилами, натиратиме після купелі пахощами і колисатиме його після молитви. А всі мають тільки стояти й поглядати, як благость господня сходитиме сьогодні на сумирну Катінку від духа святого Інокентія.

Як Інокентій, вгорнутий у тонку прозору тканину, зійшов з ліжка, спочивши з Катінкою після купелі, хор мирноносиць, співаючи славу господню, перейшов до прибраного столу за трапезу.

— Пийте кров мою, яку для вас я дарую, їжте тіло моє, що за вас на тім світі карається.

Ганна подала перший келих іскристої «крові», і вона пахла потом селян-виноградарів.

— Пийте мою кров у благості і смиренстві душі.

Келих обійшов стіл. За першим далі пішли келихи «крові» зцілющої, вона ворушила нерви, гарячила прибитий мозок, наливала серця гарячим соком. Обходив келих стіл і повертався щоразу до Інокентія. І він давав його ще і ще своїм мирноносицям.

— Пийте всі з чарки цієї, благостю господа освяченої. Пийте з неї життя вічне, що дарує вам господь за терпіння й молитви ваші.

І знову келих пішов. Загорілися очі новим життям. Танцювали столи, танцювала підлога, перегойдуючись, кружляла стеля, прив'язана на тонкому шнурі, і люстра вертілася веретеном над головами. А з бороди Інокентія виглядало страховисько. Страшне, приємне, бажане, одворотне, привабне...

— Ги-ги-и-и, отче бахуре! Скількох жінок ти переночував у своїй святій постелі? Га? — Соломонія стала на стільці і хиталася, як лозинка. — Скільки, питаю, переночував ти, в благості потопуючи? Скількох ти скалічив, святий бахуре, на своєму віку?

Дикий виск. Дикий нелюдський виск.

— Маринко! Маринко-о, мамо-о! — Щось кольнуло Катінку у саме серце. У потьмареному розумі, як на канві вишитий, устав молодий офіцер-красень, похитнувся трохи, усміхнувся голеним обличчям і застиг так.

— Пустіть мене! О-о-о, пустіть мене до нього. Я до нього хочу, хочу перекусити йому гърло, випити його крові! Пустіть! Офіцер застиг. Він враз чудно заморгав очима, закрутив

головою та й став обростати. І вже то не офіцер, а він, Інокентій. Стоїть і так приязно усміхається, а на руках дитину держить. І подає Катінці до рук. А воно, маленьке, ручками ворушить, простягає їх до неї. А губенятка тоненькі ворушається, всміхаються чи плачуть... І чує вона:

— Мамо! Матусю! Візьми мене до себе. Татко давить мене.

Кинулась прожогом до малятка, вихопила його і припала поцілунком. Палким, всмоктуючим поцілунком, як жовтобрюх жабу висмоктує. І чує солоне на язичі.

Невже кров?

І так боляче, боляче опекло те слово.

Поглянула на руки — кров. Червона кров на пальцях. Мацнула за губи — кров. Червона кров на підборідді, і пече на виду. І в Інокентія на шиї тече смужка крові. І Катінка припала до дорогої, милої, любої шиї, прокушеної нею в істеричному припадку.

А навколо вихор веселих звуків. Водоспадом вони падають на неї, крутять її у дивній, знайомій мелодії болгаряски. Тільки вже долітають до неї, як з туману, і такими ж туманними неясними сполученнями багатьох, цілого моря звуків. І запалася Катінка десь у прірву, закручена чіємись дужими руками, заколисана чіємись дужими обіймами. Понеслася у пінявих хвилях кудись просто і просто, то спускаючись у яму, аж дух забивало, то зносилася на білий гребінь буруна.

Знову запалася Катінка. Запалася і знепритомніла, підпливаючи кров'ю, що точилася з її замордованого тіла. Обірвалася свідомість.

Щось кололо Катінку. Там, усередині, де ворушилась уже Інокентієва дитина. Вона тихо стогнала.

— Що тобі, голубко моя? — схилилося над нею обличчя сумирної мирносиці Оксани.

— Болить, сестро. Отут болить,— показала вона на живіт.

— Болить?

— Болить... дуже...

Біль скривив обличчя літньої Оксани. Біль виступив великими краплинами поту у неї на лобі.

— Дитину скинеш...

16

Вихопившись з села на рівну дорогу, Василь спинив коней, добув кирею брезентову і надів її на себе. Вийняв з клунка пляшку вина і навхильці випив. Аж потім обернувся знову до села. Воно палало десь у долині, і заграва крила півнеба,

кидаючи до нього проміння жовтого вогню. Його трусило, і руки не держали хліба, яким заїдав він кислий смак домого вина.

«Куди ж тепер?»

Густий дощ шумів навколо, і морок посідав степ і обіймав самотнього Синику. З шелесту степу, з шуму дощу родився страх. Василь одганяв його. Пустив коней на дорогу, сів на віз і, відхилившись від струмів дощу, рушив. Коні йшли повагом, брѳохаючись у калюжах, а розбитий Синика дослухався до ночі, до себе, до благання в собі, що родилося там, у селі, перед юрбою самовідданої віри людей.

«Що воно є? Що жене їх до нього? Хто він? Невже той самий Іван?»

Дощ так само раптом ущух, як і вибухнув. Повний місяць викотився з-за хмар, упав з розгону на шлях і поплив поперед коней в калюжах. На перехресті доріг Василь круто звернув на ту, що ліворуч пішла.

«До нього! Сам побачу, хто він і що там діється. Сам усе бачитиму. До нього!»

Підстьобнув коні, щоб наздогнати срібний місяць, що плыв балками води. У глибокій задумі Василь і не помітив, як уїхав у село. Аж як забрехали собаки — Синика кинувся і спинив коні. Підїхав далі до церкви і випріг коні. Прикував їх залізними путами до коліс і ліг на возі. Важкий сон в момент склепив очі. І враз:

— Бам! Бам! — важко загував у скроні подзвін у церкві. — Бам! Бам! Бам! — тривожно загуло в серці.

«Що? Що таке?»

Протер злякано очі Синика, оглянувся навколо, і вчорашній холод пройняв його знову.

Село прокинулося. З хат вибігали заспані люди. Малеча з гиком і криком неслася наввипередки туди, за село. Собаки валували, вили. Ще не вигнана за село отара шарахнулася врозтіч вулицями і з диким ревом неслася, відкидаючи від ратиць кетяги грязі. А люди біжать.

— Бам! Бам! Бам! — вихаркує дзвін з широкого горла тужно тривожні поклики. Він кидає їх у степ, у лісок, полохає тишу. — Бам! Бам! Бам! — згукує, скликає.

Люди біжать. Хрестяться на ходу, падають навколішки, моляться. Люди біжать одиноко, по двоє, гуртами, юрбами, стовпищами випливають з вузьких вуличок через городи, садки... Тріщать ліси, загороди, падають кам'яні і глиняні загати.

— Бам! Бам! Бам!

Люди біжать. Люди тиснуться навколо церкви. Люди плачуть. Люди стогнуть.

— Спаси, господи, люди твоя...

Високий піп стає перед юрбою і махає руками, юрба рушає за ним, як широкий струм у вузьке річище, з ревом, гуком і тріском вривається у вуличку.

Дрижачими руками знімає Синика залізні пута з коней, запрягає їх, але не рушає з місця. Виліз на віз і дивиться у той бік, куди посунув натовп.

На пагорку, за селом, щось замаячило. Далі збільшилося. Одно, друге, гурт, натовп потоком полився згори вниз, до села. З ревом, стогоном котилися осліплі маси назустріч другій навалі з села.

Синика стоїть на возі і пильно стежить за рухом великого стовпища, яке важко рухається, ворухиться, плазує. Вже край його за селом, а другий ще не зійшов у першу вуличку.

І лише тоді, як задні виходили за село, Синика рушив за юрбою. Порожні вулиці. Порожні хати.

Синика задумано сидить на возі.

«Куди? Що жене їх? Хто він?»

І встає перед ним горе його, безнастанна туга бездіття.

— Поїду.

Ударив по конях і за годину обігнав юрбу. Заїхав спереду і ще раз глянув на натовп. Попереду всіх ішов Мирон. Його очі дивилися просто себе невидючим зором. Голова високо піднесена, ноги ступають, як дерев'яні. За ним потрощений образ божої матері. Синика гукнув на коні і покотив до Балти, де ховалась остання його надія.

У Балті кинув коні у знайомому дворі і, розпитавши про Інокентія, рано пішов до церкви. Терпляче вистояв до початку відправи. Напружив очі, скільки міг з відстані... Уклав у той погляд всю силу і глибину надій, і раптом:

— Назад! Омана! Жахлива омана! Це він! Він! — рвалося з грудей.

Обірвалася надія і покотилася з сумним брязкотом униз, від серця.

— Він, босяк, шарманщик, злодій і душолюб, чудотворить! Він!

Рвучко повернувся і побіг до коней. Запріг і вперше сильно, нещадно ударив пугою буланих.

— Агей! Гей! Додому! Нема правди, нема надії мені, нема! Агей, чорти, несіть мене не по землі, а в повітрі! До жінки!

Духом пролетів дванадцять верстов до Гидиримів. Спинився напоїти коней. Сів на возі і злісно, оскаженіло заїдав півкварту гіркої, щойно випиту.

«Один мені край — жити для себе. Себе вдовольняти, жінку... Придбати добра, кинути хутір і до міста, як пан».

І інша думка протестом звилася.

Хутір? Землю? Виноградники? Ні. Він їх не кине, він, Синика, видрав у долі їх і не кине нікому. Ні, він ще поширить, поліпшить, він з'їсть, без солі і хліба з'їсть Гарасима, видере у нього його землі і сяде сам на рівнодолі Липецькому, зіб'є багатство, проживе щасно, славно, повно. Ні, він не продасть, а збільшить маєтності.

Синика доїдає сніданок і зіскакує з воза напоїти коней. Тут до воза підходить дідок з сльозоточивими очима. Дідок мене шапку і повагом, з пошаною питає Синику, чи він би не купив у нього пару волів. Добрих, молодих пару волів, за яких дід візьме недорого. Зовсім недорого. Це останнє і все майно дідове, дід більше нічого не має. І за це майно дід хоче купити своїй душі вічний спочинок там, у раю, біля паринцела Інокентія.

— Скільки ж ви хочете, діду?

— Двадцять карбованців...— шепоче з острахом дід.

Він боїться названої цифри. Він би і не просив стільки, та хоче більший дар дати на церкву, щоб більше благості заробити. Та коли пан проїжджий не може стільки дати, він поступиться трохи. Бог бачить, що він менше не повинен брати.

— П'ять карбованців,— глузливо кидає Синика.— П'ять, діду, більше не дам.

— Мало, домнуле... Воли дуже добрі.

— П'ять, діду, більше не дам ні копійки.

Дід розводить руками. Він щиро жалкує, що не може більше принести в жертву богові, і простягає жилаву руку до Василя.

— Давай, домнуле... бог з тобою. Мені не треба волів. Я душу свою рятую.

— Ведіть, діду, воли...— ошелешено каже Синика, сам не розуміючи, що сталося.

За чверть години дід приводить волів. Добрі, рослі мурі пара волів. Дід ставить коло тачанки Синикової волів і прив'язує їх. Дід навіть не згадує про добрий ремінний налігач. Він дає його з волами Синикові. Але дід, беручи гроші, не сміливо питає Синику, чи не купив би він і корову. Добру, молочну корову. Її продає його сусідка, стара вдова.

А чому б не купити й корову? Василь може купити й корову. Він дасть змогу придбати куток у раю і вдовиці.

— Хай приведе.

Удовиця просить дорогенько за сіру молочну корову. Вона править десять карбованців.

— Гей, бабо, я за пару волів дав п'ять, дам і тобі стільки за одну корову.

— Так то ж воли, а то молочна корова. Одна тільки й е...

— П'ять карбованців.

— Вісім.

— П'ять.

— Сім.

— П'ять, бабо, більше не дам.

— Минценім, домнуле... Хай вам буде на щастя.

Синика з подиву шапку на потилицю збив. Десять карбованців пара волів і корова, яким ціна повтороста чи й двісті.

Ні, Синика не поїде додому. Синика допомагатиме молдаванам виряджатися в рай до бога, він допомагатиме їй добувати рятунок коло ніг паринцела Інокентія. Синика має гроші на початок, і йому нічого не варто списатися з купцем Єлізаровим у Москві, з тим, що купує в нього виноград на торг. Синика лишає куплену худобу у дворі у діда і летить знову до Балти. Синика телеграфує купцеві Єлізарову, що міг би приставляти йому м'ясну худобу за дуже дешеву ціну.

Відповіддю була згода. Василь, тремтячи всім тілом, іде до станції Балта, фрахтує вагони і вантажить перших дванадцять вагонів скоту. Всі дванадцять вагонів коштують йому... сто шістдесят карбованців, а з купця Єлізарова він просить дві тисячі чотириста чотири карбованці. Майже дарма.

Трепетно ждав відповіді — грошей на вислані накладні і, коли дістав переказ на повну суму, вирішив:

«Куплю Мардара! Не сидітиме він мені на грудях. Дихати му вільно».

Найняв кількох наймитів Синика і рушив з ними в глибинні села Бессарабії жати врожай з сівби Інокентія. Пожадливо, захватно, не шкодуючи коней, літав, гасав по селах. Швидко вивчив операції банків, залізниць і далеко, на грудях, ховав свідчення банків про вклади на його ім'я.

Лише п'ятого тижня згадав про домівку. Залишив на час роботу і помчав додому.

В'їхав у двір, кинув віжки й прожогом у хату. Назустріч йому пташкою вилетіла Домаха. Упала на груди, притислася до нього. А він тихо-тихо так погладив її по голові, поцілував міцно в уста і ліг спати ні слова не сказавши.

Не повертався язик ні до запиту, ні до розказу. Чудно відчув себе Синика. А вранці подався на степ, обдивився навколо і аж надвечір до хати прийшов. І тільки повечеряв — пішов до Гараська. Увійшов та, як і вперше, сів на кінець столу, підпер голову п'ятірнею, запалив люльку й мовчав. А відтак стара чабанська дойна знову залунала і звилася вгору. А Мардар дивився на нього та аж його жаль дойняв:

— Мой, Василю, та й що ж ви привезли?

— Ай-я! Що ж привезти відтіль, де немає нічого? Не знать чого не казатиму...

Синика ні слова не сказав Гарасимові про свої операції. Ба й сидів якось неспокійно у нього, ніби у ворога, якого прийшов убити, а пізнав у йому родича.

— От вдача у вас, сусіде, запекла,— мовила Мардариха.— Ви ніби в темній коморі: ходите, стукаєте, торгаєте скрізь, а воно стіни і дверей немає. Ніяк до дверей вам не дійти. Кинув дружину, поїхав, приїхав і не питає, як воно й що.

— Правда ваша, сусідко, правда. Дверей саме й нема. Та хоч би й були, то навряд чи на світ треба було б виходити. Але от що, сусіде, вам, Гараську,— велике спасибі. Уже коли що трапиться — пам'ятайте, Василь Синика найперший вам приятель і порадник. Життям би зважив, а допоміг би вам. Присягаюсь, що нема такого, чого б не зробив би вам за вашу ширість.

Тут Василь остаточно признав у ворогові рідного і простив йому його провини. Ба й більше — відчув шире бажання відкритись йому у всьому. Та це була мить. Наступної миті він уже став таким же нашорошеним.

— То й де ж це ви були? — спитала Мардариха.— Де їздили?

— Ет, де був, там уже нема. Шукав долі — не знайшов. Заблудила вона, сусідко.— В йому зараз визріло вирішення, якого він ще не доходив досі. З тим він удався до Гарасима: — Слухайте, сусіде... У мене є справи у місті. Я ще поїхати мушу з дому. Розумієте? Хочу вас просити допомогти порадами моїй Домі. А там... може, й продам вам свій хутір.

Блиснули очі у Гарасима. Якось скривився рот, і слово застрягло у горлі. Мусив прокашлятись, щоб відповісти на ту пропозицію. Та тільки й здобувся:

— Та вже якось там... Воно ж, знаєте...

Синика потис руку Гараськові і пильно подивився в вічі.

— Так і знайте, хутора я не продам нікому — тільки вам. Земля мусить бути у таких руках, як ваші та... мої.— І він

пильно подивився на свої руки і додав: — Такі руки всю землю втримають. Так!

Пішов і не оглянувся більше. А за тиждень Василь знову від'їхав на далекі села до кордону з Румунією.

17

Золотий ранок торкав ранньо-осінньою свіжістю землю. А ніч уже накладала сріблясту плівку на дахи хат, що отанули вранці, стікаючи іскристими слізками на землю. Балта ще спала, одні перекупки поспішали перехопити приїжджі підводи. Але Гарасим на те й хазяїн, щоб не спати і такої пори. Він давно встав, воза налагодив, підмостив його і засипав коням обрік. Уже встиг і одягтися. Тільки б оце до святого сходити, побачити та й додому.

Він обходив монастир з усіх боків, перед кожним возом, що стояли навколо монастиря, спинявся, прислухаючись, про що говорять.

— Ел синт монтунторул ноштрій! Ел синт преотул шел марі!

— Паринцел Інокентій сьогодні ледве чи й половину прийняв би, коли б зволив вийти до нас, грішних. Та, кажуть, він усе молиться, нікого не пускає. Мабуть, не побачимо його.

Отакі розмови слухав Гарасим, і серце його тривожилося.

«Коли б хоч недарма коней гнав та час змарнував, якщо й справді так трудно його побачити».

Повертався до заїзду збентежений. Збентежено вів Липу й Домаху до обителі Інокентія. Домаха таки викралася од Василя до святого. Надію в серці плекала, що допоможе їй бог. Ішов Гарасько замислений.

— Мой, Гараську, і ви тут? Не витримали, значить? Добре, добре робите,— гукнув Семен Бостаніку, що зустрівся з Мардаром.

— Ба так! Та от, як його тут бути з цими одвідинами, чи не порадите? А от тут молодиця дуже хоче його бачити,— показав він на Домаху.

— Трудно. Не приймає тепер святий. Усе молиться. Хіба от через отця Кіндрата якось.

Семен Бостаніку був уже в чернечій одежі, вимитий гарно і причесаний.

Семен повів одвідувачів до о. Кіндрата, що вхід до святого мав. Ніхто не міг вступати за повідану межу поміж його

келією та миром грішним, богом проклятим. Тільки його одного сподобив святий своєї ласки великої.

По крутих сходах не звук Гарасько ходити, захекався...

— Хто там?

— Во ім'я отця, і сина, і духа святого Інокентія...

— Амінь. Увійдіть.

Мардар ступив до кімнати. Щось блиснуло перед очима і закрутилося тоненькими блискучими смужками. Чи світло десь падало, чи переляк слався он від тієї лампадки, що проти великої ікони горить. Гарасько не розбере. Тільки він готовий заприсягтися, що у того образу Інокентія очі живі і він ними кліпає...

— Отче Кіндрате, до тебе за благостю прийшли, чи не допоможеш чим?

— Що маю радити вам, раби божі? Ви чи не до святого духа Інокентія?

— Так, отче, до нього. Зроби таку ласку, поклопочи, щоб і ми його вздріли нашими очима грішними.

— О-о, лукаві діти диявола. Пощо прийшли бентежити святого в молитві?

Суворо і докірливо дивилися очі. Вони заглядали глибоко, у саме серце, і вносили туди неусвідомлений страх. Але Мардар уже наважився і став навколішки перед о. Кіндратом.

— Не гнівайся, отче, хай тобі на здоров'я буде твій гнів. Зроби таку ласку, поклопочи, ми ж бо здалеку приїхали, та й господарство вдома лишилося.

— О, породження ехидни! О, гріховні плоди гріховного дерева! Яке діло слугам господнім до ваших земних справ?

Суворо дивилися очі. Рука простяглася кудись. І Гарасько, а за ним і жінка повели за рукою очима. І в кутку побачили той же образ, очі у котрого грали живим вогнем.

— Моліться, діти диявола, перед образом того, кому пошани не вмієте скласти, і уповістіть мені, останньому слугі його, за чим прийшли, і тоді лише скажу, чи станете ви перед його світлі очі.

О. Кіндрат сів щільно до стіни під образом Інокентія. Стіна була вкрита килимом дорогим, і на йому образ інока праведного. Сів о. Кіндрат і, як скінчили молитву прочани, він показав їм місце коло себе.

— Говори голосніше, рабе божий, бо старі мої вуха нечують добре.

О. Кіндрат почав сповідь. Слухав уважно, іноді слова, іноді події перепитував, ніби не він, а хтось інший мав те засвоїти і про того дбав Кіндрат. Та, мабуть, і вухо тугеньке було

у Кіндрата, бо він часто чогось перепитував — наставляв вухо. І Гарасим грубим басом гримав йому в самі вуха сповідь про себе. Мардариха й собі голос подавала, аж вискала, так трудно доходили до вух сповідача вади її душі. Тільки Домаха мовчала і оглядала розкішну кімнату, переводячі очі з предмета на предмет. І геть обмацала портрет Інокентія, що живими очима водив за нею, куди вона голову поверне. Аж моторшно стало від тих очей.

Нарешті Гарасько замовк. О. Кіндрат похитав головою. Чи то його смутить доля Гараськова, чи суворість святого, що зрікся дивитися на людські гріхи.

— Іди і молись. Повіриш, тоді прийдеш покаєшся.

О. Кіндрат кинув погляд на Домаху.

— А ти, молодиче, так і не скажеш, що привело тебе сюди, до дому божого? Гріх ходити на розглядини до дому божого.

— Отче праведний, є і в мене справи. Великі клопоти до тебе маю, батеньку, та тільки суворий ти, не приступлю ніяк... Та й от... не зважуся при людях. Хоч і сусіди, хай не зобидяться, а якось воно...

— Вийдіть та підждіть там, за дверима.

Гарасько з Липою вийшли з покою і сіли на стільцях при дверях. Чей же вони не залізні, щоб не почути мови, та дарма. За дверима тільки мугикало щось, а мови не чути.

Домаха сповідалася. Тяжку сповідь вела, сповідь матері без дітей; матері, заклятої на неплідність. І тужила, стогнала її душа, виривалася туга смертна зі словами разом, і падала тоді в слезах до ніг о. Кіндрата. А тоді підводилася й сповідалася далі. Аж до того місця, коли востаннє була з Василем і присяглася дати живу дитину.

— Та оце, праведнику святій, хочу вимолити собі прощення і благословенство на дітей з дружиною вірною, запобігти ласки в господа.

Спинилася. Чи далі вести, чи вже й так зрозуміло. І з усією надією, з мукою дивиться йому в вічі. І горить вид, як у злочинної. Насупився старий, але, видно, так удає, бо очі ласкаві в нього й м'які. Надія блиснула в серці.

— Віра твоя не буде марною. Молись. Він, може, й простить тобі гріхи, які тяжать на тобі. Іди і молися.

Пішла Домаха, стежки не бачила з горя. Ішла і не чула, що питав Гарасько про слова праведника. А порівнявшись з церквою, як підкошена впала навколішки, припала чолом до самої землі. А Гарасько й собі голову схилив разом з Липою.

— Рабе господній Гарасиме, і ти, жінко, і ти, молодиче, встаньте.

Підвелися. Просто в очі їм дивилися очі, вийняті з портрета і перенесені сюди, перед церкву. Суворе лице його, суворий погляд Інокентія. І страх великий пройняв їх з того, що знає їх інок, якого вперше бачать вони.

— Устаньте, кажу, і йдіть за мною.

Інокентій тихою ходою поплив перед ними просто в церкву. Увійшли до притвору і стали.

— Рабо божа Домахо. Плач і молись за гріхи перед господом. Він почує молитву твою і дасть тобі розраду. А ти, лукавий і злий рабе Герасиме, дуже винен перед богом. Чого без віри прийшов? Де страх перед господом? Як смів ти стати перед лицем його, не покаювшись у численних злостивих діяннях?

Підніс руку і заблискав блискавицями очей перед ними.

— А бог все бачить. Він все бачить і не допустить себе дурити. Не можна від мене сховати гріхів своїх. Не можна самого господа дурити.

Тремтів з ляку Гарасько. Нічого не розуміла Липа. Жак проймав Домаху.

— Прости, отче, вірю, що ти є дух божий!

— Ел синт монтунторул ноштрій! Ел синт преотул шел марі! — прохрипів Мардар, стаючи навколішки.

Липа стала поруч, нічого не розуміючи, тільки з безмежним здивуванням в очах: «Відкіль йому знати імена наші, господи?» Інокентій возвів очі до неба, і вуста творять молитву про дарування спокою душам грішників.

— Хай же простяться їм гріхи їхні, і пошли ти рабі твої Домасі діток дужих та міцних.

І до них слово:

— Ідіть і кайтеся. Гріхи ваші відпускаються вам. Та пам'ятайте, заробити прощення каяттям можна. Спокутайте ділами, угодними богу, потрудіться на честь обителі, де душам вашим спокій даровано. Не хоче бог загибелі вашої.

Повернувся і пішов від них. На ходу кинув:

— Усе знаю, все. Моліться. А тепер їдьте додому і там, між Гидиримами та Липецьким, ченця зустрінете. Сидітиме при дорозі. Попитає вас, куди ви й звідкіль. Скажіть йому, що були в мене, і він призначить покуту за гріхи ваші. А воду, яку дасть вам, випийте і додому завезіть. А ти, Домахо, сьогодні прийди до мене на сповідь.

Пішов. Гарасим з жінкою пішли до заїзду. А Домаха кряжем лягла коло церкви і так була, аж доки її не покликав

о. Кіндрат до Інокентія. Від нього вернулася пізно вночі. Мовчки сіла на віз, мовчки їхала з Гарасимом додому. Мовчки сиділа і дослухалася до чогось в собі...

18

Отець Амвросій ходив по покоях з наморщеним чолом, а Станіслав Едуардович сидів у вигідному фотелі, чистив пильничком нігті.

Він стиха посміхався і лукаво стежив очима за переполошеним князем церкви.

— Отже, сядьте, отче Амвросію, не ходіть та не нервуйте. Здоров'я — це найперше. Ще ж пак не горить?

— Вам жарти? Вам жарти, пане справнику, але, повірте, мені не до них. Повірте, що мені голова обертом іде, бо за дві-три години тут буде синодальна комісія, і побий мене господь, коли я знаю, що казатиму слідчим. Ви розумієте це?

— Ет, страху нагнали якого! Ну та й падкі ж ви до тих церковних порядків і гарячі, як присок! Притьмом вам закортіло оце виправити роботу цілих років. Адже той мужлан не без вашого відома о. Феодосія кості розкопував? Тоді б думали про синодальних слідчих. А то: «Нічого такого нема». А тепер самі бачите, що «все таке є». Я це передбачав, але... слабість характеру, дружба перемогли. А тепер вибачайте. Шукайте виправдань. А щодо мене, то я хоч-не-хоч мушу подати протокол з моїх допитів. А там вийде, що ваш святий не тільки віру православну порушував, а й політичні справи під рясою іночеською вершив. Я цього не виводив навмисне, повірте. Але факти річ уперта і невблаганна. А вони, хоч мені й жаль вас, не на вашу користь свідчать. Мене, ще раз кажу, обіймає смуток, але я тут безсилий. Скандалу не минути,— уїдливо-гечно сказав справник.

— Станіславе Едуардовичу... Ваша уїдливість безпідставна і, вибачте, недоречна. Отже, коли нетрудно, змініть тон. Я поради питаю цілком щиро і по-дружньому.

— Я розумію, ваше преосвященство. Ви от що: як тільки прийдуть вони, візьміть та й розповістіть усе, як воно сталося, як воно є і як воно лишиться надалі. Не забудьте тільки Крим, віллу і... Ну-ну-ну, буде вам паленіти. І слова жартливого вам не скажи.

— Жарти, даруйте, тут не до речі.

— Ах, простіть, ваше преосвященство, ви, здається, гніваєтесь?

... О. Амвросій аж сів.

— Отак краще. Сидячи, людина завжди поміркованіша, розсудливіша. Посидьте, вгомоніться та скажіть, чи й справді ви бажаєте... мені відпочинку?

— Справді. Від усього серця. Тільки... Тільки і від вас це залежить. Як хочете. Перед дорогою на Соловки мені теж хочеться спочити в Криму, і я зовсім не маю наміру розважати там адміністрацію... таку охочу до жартів. Гадаю, ви зрозуміли, пане справнику?

— Та ясно. Я вас зрозумів, тільки ж і ви мене до кінця зрозумійте.— Станіслав Едуардович підвівся і поправив португалець.— Зрозумійте,— гостро додав він,— що факти — невблаганна річ, і адміністрація завжди тримається реальних фактів, а не реалістичних фантазій.

— Ет, до ста чортів піжмурки! Маєте те, що умовились, тільки ж дайте поміч.

— Отак краще. А тепер, ваше преосвященство, заспокойтеся і веліть Маврі подати нам холодненького вина. А самі тим часом приготуйте квартиру, щоб прийняти високих гостей з Петербурга.

На столі став жбаночок холодного вина з монастирських льохів.

Заіскрилося вино проти сонця, і задиміла цигарка у справникових зубах.

Він несподівано прийшов у добрий гумор.

— Ну, та й що ж ви маєте чинити, як приїдуть високі гості з Петербурга?

— Придумаємо щось. Готуйте страви, питва, а решту не майте собі на клопоті. Тільки перед тим скажіть, хто вам пакостить так?

— Та хто ж має пакостити, як не той щур облізлий. Серафим кишинівський, якому болить успіх Балтської обителі. Це його рук справа, він і скаргу писав, він і все кадило роздмухує. Бачите, Інокентій походить з його пастви. От і шкребе душу, що він сюди перейшов, а не в нього оселився:

— Так, добре... Значить, од нього намова йде?

— Не від кого ж... От ви самі подивіться.

Він подав газету «Колокол», де видрукувано було відозву архіпастиря кишинівського Серафима. Відозва закликала все духівництво Бессарабії повстати на боротьбу проти ересі балтського ієромонаха.

«Те, що Інокентій творить якісь чудеса, все то байки і шахрайство. Отець Феодосій Левицький хоч і праведного життя був пастир, однак тіло його давно тліні віддалося, за святого

його не визнано і не канонізовано найсвятішим синодом. Отже, чудеса — то вигадка Інокентія.

Архієпископ кишинівський С е р а ф и м»

— Здорово, отче! Здорово все-таки пише вам суперник! Ёй-ей! «Повести боротьбу!» От вам! «Чудеса — то вигадка і шахрайство!» Маєте! Правильно! Правильно, та тільки невчасно ви, святий отче, до того взялися. Запізно! Тепер уже основи церкви підкопано, і заперечуйте не чудо, ні, а заперечуйте право церкви визнавати чи не визнавати святих, заперечуйте саму сутність церкви, її компетенцію, її авторитет. А це козир неабиякий у вашого справді-таки дуже вже знахабнілого шахрая. Серйозно, отче, за ним давно вже тюряга плаче. Тільки шкода, що він таки справді діловий хлопчина.

— Та то так, а от мене дивує, пане справнику, що наш «Колокол» узяв такий тон. Навіть у цій справі.

— А все ж, отче, і ви визнаєте, що ваша справа «навіть така»? Га?

— Пане справнику, я з вами давно перестав жартувати.

— Виходить, допекло, отче, коли навіть «Колокол» допустився такого нетолерантного тону щодо вашого протезе. А це ознака лиха, і рятунку треба шукати. Бо ця зміна тону віщує бурю.

— Та гетьте ви страхати. І без вас не знаю, що тут діяти, а ви як своєї, так своєї...

— Отже, не гарячіться. Подумаємо. А там готуйте, як я казав. Не все так безнадійно виглядає, як спершу здається. Можу порадувати вас уже й зараз дечим — досить цікавим.

Станіслав Едуардович витяг з кишені газету «Подолія» і ткнув пальцем в обведену синім олівцем статтю.

— Мушу засвідчити, ваше преосвященство, що у вашій справі я більше піклуюся, ніж ви самі, і більше освічений. Читайте.

«З деякого часу наш поважний собрат архієпископ кишинівський Серафим зав'язався люттю на Балтську обитель, що притягає до себе цілу повінь православних, славою одного інокка Інокентія».

Тремтячим голосом вичитував о. Амвросій ці відомості і світлішав. Газета в толерантному, але ущипливому тоні висміювала основи викривальної політики кишинівського архіпастиря, недвозначно натякала, що все те робиться через великі прибутки Балтської обителі.

«Але дарма клопоче себе брат наш. Балтська обитель нічого протизаконного не робить, і блаженний ієромонах

Інокентій таки творить чудеса, що ми своїм архіпастирським словом і стверджуємо. Тому не боротися нам треба, а допомагати і дати йому право і надалі провадити свої проповіді серед православних молдаван тією мовою, яку вони розуміють, щоб доходило слово боже до пастви.

Єпископ кам'янець-подільський С е р а ф и м»

— Оце спасибі! Велике спасибі, пане справнику. Ви таки дійсно слова свого додержуєте. То я вже також даю слово пастирське. Я не заборгую вам. Навіть більше.

— Добре, ваше преосвященство, моя й допомога буде більша, ніж я обіцяв. Покличте-но до мене вашого чудотворця. Мені треба поговорити з ним, доки ще те начальство прибуде.

Потягли з насолодою іскристе вино, чекаючи, доки прибуде і сам винуватець стількох неприємностей.

— А ви таки голова, Станіславе Едуардовичу! Ёй-ей! Така сила кмітливості.

— Не хваліть. Скажете гоп, як перескочите. А скакати широко треба.

— Скочимо, пане справнику. Скочимо!

— А куди святий пастир скакати має? — почувлося від дверей.

— Не годилося б тобі, іноче Інокентію, так нагло встрявати у розмову твого архіпастиря. Та й у кімнату входити без попередження.

— Милосердя ж, ваше преосвященство, милосердя! — мовив Станіслав Едуардович.— Милосердя до меншого, та ще такого спритного брата.

Налив вина і подав Інокентієві.

— Благослови, владико!

Ідкий сарказм скривив вуста Інокентія. Так непомітно, як маленька гадючка, вислизнув та й укусив за саме серце о. Амвросія. «Знахабнів мужик»,— метнулося в голові. Але змовчав.

— От що, отче Інокентію. Сідайте та уважно слухайте, що я вам казатиму,— звернувся до нього справник.

— Слухатиму вас, Станіславе Едуардовичу. Кажіть, та тільки швидше, бо мене паства жде.

— Паства ваша зачекає, отче, чорт її не візьме. А вас, крім неї, чекає ще й Владимирка. Чули про таку?

Зблід трохи, але витримав наскок.

— Та й то за віщо?

— Читайте от,— подав він Інокентієві «Колокол».— Як то вам сподобається?

Інокентій сів читати. Вичитував і все зблідав. Але враз за-
спокоївся і повеселішав.

— Ну?

— Пусте. Пане справнику, та й ви, ваше преосвященство,
дозвольте мені сказати, як я думаю. Плюньмо на це. Тепер
і сам синод побоїться чіпати нас — увесь народ. Ого! Хай
спробують!

О. Амвросій аж зблід з гніву. Це зухвальство вивело його
з рівноваги, і єпископ грізно блиснув очима на Інокентія.
Справник сидів спокійний і, здавалося, глибоко вдоволений.

— Ти що, іноче, хамиш мені тут?!

Інокентія мов хтось ударив гарячим по виду. Тріпнув гри-
вою й став на рівні ноги.

— Отче Амвросію, не треба гніватись. Тепер не наша сила.
Млин крутиться, і його не можна спинити. Народ жадає свя-
того, і він його повинен мати, бо як не матиме од нас, церк-
ви, то сам собі його творитиме, а од нас одвернеться, одвер-
неться від церкви. Ламати віру людей не можна, і це не в
нашій силі — так я думаю.

О. Амвросій відчув приховану погрозу в словах Інокентія
і зрозумів, а зрозумівши, злякався. Інокентій зважив мо-
мент.

— Віри ламати не можна, отче, бо народ сам собі робитиме
святого без нас, і той святий не буде схожий на церковного.
Народ Владимиркою не залякаєте, пане справнику. Мене, вас
синод виправити на Владимирку може. Але всю Бессарабію —
не в силі. Хай прийдуть тепер та заткнуть горла, вирвуть язи-
ки, хай спробують! Тут уже не про мене, не про вас, не про
синод, а про саму церкву дбайте. Чи повалите святого, чи,
може, церкву провалите і під тими руїнами згинете самі, згине
церква. Проти святого йти зараз — це проти бога йти, проти
церкви. Бо навіщо ж тоді і ви, і я, і церква, і синод, і влада,
коли всі ми не знаємо, де наш святий, а де ні. Навіщо тоді
всі ми, де тоді розум і влада вашого синоду? Без вас мені не
вдержатись — це правда, я це розумію. І я вам корюся, перед
вами вклоняюсь. Але й вам без мене не вдержатись. Отож
так і говорім собі.— Він передихнув.— А тепер, пане справни-
ку, я вас слухаю,— зухвало закінчив Інокентій свою простору
і далекосяжну декларацію.

— Ваша правда, шановний чудотворче. Так. Та ви не за-
бувайте, що поблизу вас я, балтський справник, Станіслав
Едуардович Масловський, влада імператора російського, доки
що існую. І коли синод проти вас безсилий, то я... Та втім,
читайте самі.

«Інок Інокентія негайно взяти під догляд поліції, і до відправ у церкві не допускати, і виїзд з міста заборонити, про що під розписку його повідомити.

Губернатор кам'янець-подільський
(підпис)

Кер. справ (підпис)»

— Так... отче Інокентію. Так, поблизу вас існую ще й я, балтський справник, як ви бачите,— провадив далі спокійно справник.— Отже, подорож «по Владимирке» вас не кидає, а навпаки. Це ви майте на увазі, творячи чудеса.

Інокентій пильно подивився в очі справника і в них свій присуд вичитав. Зблід знову і вперше відчув на своєму шляху справжнього ворога. Ворога сильного, небезпечного, що підкрався до нього, до його велетенської споруди і знайшов хід до самого фундаменту, підклав під нього силу-силенну вибухового матеріалу. Підклав і, певний цієї жахливої руйнацької сили, ехидно, зажерливо вишкірився до нього і жде своєї години. Жде, щоб висадити в повітря і славу, і митру кишинівського архіпастиря, і Петербург, і всі його п'ять стовпів на зухвалій путі до мети. Уявив це інок блаженний і здригнувся всім тілом, осів, спав, як те вітрило, коли падає вітер. Понурився і сів коло справника.

Хто знає, куди дівається мужність? Чи бачив хто щілину, кудюю проповзає маленький, миршавенький, зелений жах? Як він улазить у серце і ворушить у набубнявілих жилах холодні кульки крові? Цього ніхто не бачив. Це бачив балтський справник і твердо вирішив:

«Мій! Тепер можу, що хочу, робити».

І, пильно подивившись в очі Інокентієві, справник тихо, поволі промовив:

— Так ото, отче, говоріть далі.

Інокентій мовчав.

— Нічого? Так ото слухайте уважно.

Припав Інокентій ухом до вуст справникових і уважно-уважно ловив кожне слово, що відсувало від нього небезпеку. Слухаючи, Інокентій почував ще щось, крім жаху. Почував, як зливається він щільно зі справником і що той не страховиськом, а другом йому буде.

А Станіслав Едуардович говорив переконливо й упевнено.

— Розумієте, в чому тут небезпека?

— Розумію.

— Тож-то...

Келишки різьблені о. Амвросія наповнилися знову й підня-

лися над столом, за яким брутально пропивалася доля багатьох селянських родин, що пішли на поталу церкви Христової.

19

Стара Мавра ніг під собою не чула. Шостий рік служить вона о. Амвросієві, яких тільки гостей не бачила, а такого не було в домі ні одного разу. Бувало, і губернатор кам'янець-подільський залетить у гості, а в домі, як на кораблі у спокійну погоду: ніхто й не замутить тобі. А тут на... наказано, щоб за три години усе було. Мавра ще раз перелічує, що треба приготувати, доки якісь там високоповажні гості зволять прийти.

— Таж лихий би вас узяв! Тут трохи чи не птиче молоко визначено у цьому списку.

Ніяк не зрозуміє стара, що та як подавати і як тим усім прислужуватися високим гостям. А отець Амвросій навіть до себе не припускає.

— Мавро, не виводь мене з себе. Сказано, готуй, значить, більше не питай.

Грюкнув дверима і помчав, як хлопчисько, сходами. Скочив у карету і вихором полетів до монастиря. А відти повернувся, заперся у кабінеті і послав карету до вокзалу.

З ніг валиться стара. Всю прислугу поставила на ноги. Таку веремію зняла, що навіть упевнений в собі Герш Бухман, постійний поставник до столу його преосвященства, очі вирив на неї:

— Та що ви, царя зустрічаєте? Та де я вам у чорта наберу таких вин, як отут записано? Це ж тільки справник разів два на рік бере, от для нього і тримаю. А ви що надумали?

— Ой Гершу, не питайте. Здається, що тут сам справник і писав, та коли б ще чого не було нам обом. Давайте краще.

Застереження слушне. Знаючи справника, Бухман не сперечався. Доки прибула карета з поважними гостями, він такий стіл спорудив у преосвященного Амвросія, що сам справник потому на цілу півсотню к різдву менше запросив. Так-таки й сказав йому:

— Молодець ви, пане Бухман. Єй-ей, у вас смак є, якого бракує, мабуть, і самому гофмейстерові двору його величності імператора російського. Ви справили враження.

Герш Бухман, місцевий король гастрономії, так і до смерті не знав, як прислужився його смак справі пана справника та його преосвященства. Але йому більше важило, що відтоді

пан справник пом'якшав до його крамниці, а від того його дивіденди поповнішали, як на курорті пані справникова. Мавра тим часом склала повноваження цілком на Бухмана, хоч і тривожилася, чи не попустила якось православної віри, путивши до столу преосвященного о. Амвросія невіру єврея.

«Та, мабуть, бог простить, думаю. Сам же отець Амвросій ручкається з ним. Мабуть, воно так, що й усе одно, що єврей, що не єврей. І він же богу молиться».

Загриміла карета. Мавра прискочила до Бухмана.

— Ой Гершу, тікайте, мабуть, щоб не застав вас отець Амвросій. У нього якісь гості будуть.

Бухманові не треба було цього й казати. Навіщо йому потрапляти на очі гостям о. Амвросія, на яких цей халуга так тратиться? Мавра, як вождь військо своє, оглядала перед вирішальним боєм стіл, споруджений Бухманом. Аж зачудувалася, як усе поставлено до ладу та красно. Здається, коли б вийняв з ряду пляшечку та переставив її в інше місце, чи прибрав би якусь тарілочку, чи не так вивершив би он оту страву,— то все так би і розпалося б на шматки, на копицю посуду, їжі. А так — аж очі в себе вбирало.

Дзвінок. Мавра прожогом метнулася до дверей відчиняти. Уп'ялася очима в тих, хто прибув, чи гідні гості такого столу, чи ж дарма потів Бухман та вона? Мабуть, що ні. О. Амвросій, такий суворий з усіма, люб'язно та мило всміхається до них, аж голову набік схилив.

— Не погребуйте, дорогі гості, нашою гостинністю. Приготити так, як у Петербурзі високе товариство вміє, ми не зможемо, а проте вкусіть хліба-солі і нашої,— солодко промовляє він.

Сам прочинив двері перед ними та й ніби аж прослався перед ними по підлозі, щоб м'якшим килим був.

— Та ми б, отче Амвросію, спершу воліли б до справи взятися, а там уже й погостювати можна було б. Ваш монастир...

— Ет, що там! Устигнете! Справи не втечуть, а обитель наша не пересунеться. А тіло з дороги просить спочинку. Он погляньте на пана Тарнавцева, на йому й лица нема. Вам, пане Балабухо, нівроку, не вадить і попоститися, а з здоров'ям пана Тарнавцева не можна так коло справ упадати.

Повів високих гостей у свої покої. А сам аж міняється в лиці, поглядає, чи ж іде на підмогу Масловський. Однак справник не квапиться. Хай старого помучать трохи та страху наженуть. Легше умовлятися буде.

— Вашими устами та солодкі молитви творити, отче Амвросію,— сказав синодальний місіонер Скворцов.— Пан магістр

богослов'я Балабуха егоїст великий. Ми виснажили пана Тарнавцева у дорозі таки чимало. Який-бо з нього буде тепер чиновник для особливих доручень найсвятішого синоду, коли ми його отак-от гнати будемо? Хай перепочине він у затишній господі отця Амвросія.

І він сам перший сів у крісло.

— Сідайте, пане богослове, та вгамуйте свою пристрасть до справ. Ачеї же нам непогано ведеться, що ми маємо цуратися хліба-солі преосвященного пастиря балтського і радушного господаря цього дому. Сідаймо.

— Пан Балабуха тільки про себе та про богослов'я дбає. Не дивую, що в нього від надмірної відданості справі церкви зникла чутливість до людського тіла,— проскрипів Тарнавцев.

Товариство, розташувавшись в покоях Амвросія, цілком змінило свій урочисто-серйозний настрій на розважливий.

Пан Скворцов замилувано обдивлявся стіл, кожну страву. А сухоробрий Тарнавцев чмокав губами.

— Уміють жити наші скромники, ей-ей. Я вже не каюся, що так виснажився у дорозі до цієї тихої обителі. Хвала вам, отче Амвросію, що так ловко добрали собі гофмейстера.

Весело сіли за стіл. Тільки о. Амвросій був стурбований, що немає справника, який мав би взяти провід над усім. Полегшало, як Мавра увійшла й зголосилася:

— Пан справник питають вас, отче Амвросію, чи дозволите увійти?

— А клич, клич його сюди,— засяяв він радо. А до гостей удався: — Дуже веселий чоловік, цей Станіслав Едуардович. Приемна людина.

І на тому пан справник став перед світлим товариством із своєю дружиною.

— Хліба-солі, панове, у чесній бесіді.

— Просимо й вас, просимо, Станіславе Едуардовичу. Наш господар доброї думки про вас. Та й з першого ж погляду видно, що ми з вами заприятелюємо. І з вашою милою дружиною, не приревнуйте, приємно зазнайомитись.

— Я теж радий зазнайомитись з високим столичним товариством. Дуже радий. Щасливий буду, коли до смаку вам припаду. А від себе скажу, що з приємністю потисну руку великому панству і потішуся від провінціальної нудьги у розумному товаристві. Чи надовго ж до нас?

— Та геть би то й ненадовго. Як справи покажуть,— проказав Балабуха.

— Справи? А які б то такі справи у нашому тихому місті для гостей із столиці?

Сама наївність позаздрила б на невинний вираз лица пана справника.

— Хіба панові справникові не відомо про те, що тут коїться?

— Ви мене лякаєте... Що ж тут сталося надзвичайного, що ви мали собі клопіт поспішати до наших джунглів з Петербурга?

— Та вам би про те краще знати, Станіславе Едуардовичу, бо й вас те трішечки обходить. Тут, знаєте, молдавським мазепинством попахує...

Пан Скворцов споважнів, як департамент перед ревізією, й строго подивився на справника. Подивився і вразився з невинного лица.

— Та невже ж таки ви не знаєте?

— А що б я мав знати, високоповажний пане, як справник цього повіту?

— Та те, що у вас під боком не тільки антицерковні проповіді кажуть святителі Балтської обителі, а й політичні справи роблять. Тільки б не бути вам наївним, то й угадали б усе.

— Ой, та й помилка ж ваша, пане Скворцов, що так ви поліцію його імператорської величності принижуете. Не будь я у такому поважному товаристві, то на стіл цей дивлячись, мав би провину скласти на оце іскристе. А так... не смію подумати, щоб високоповажні, мудрі синодальні мужі так легковажили.

— Або це не правда?

— Не знаю, про що мова йде. Коли про балтського інока Інокентія, то це, безперечно, тільки страсті-мордасті. Це все перебільшено. Щоправда, мазепинство є, крити не буду. Та не там ви його шукаєте, і не вам його шукати. Мої жандарі, панове, знайшли те, що треба. І мазепинство це не від Інокентія виходить, а від... От не знаю, з ким маю честь розмовляти і чи маю я право звиряти державну таємницю вам?

— Говоріть,— важно проказав пан Тарнавцев.— Ви маєте перед себе авторитетну комісію від синоду. Це ось магістр богослов'я пан Балабуха, а це синодальний місіонер пан Скворцов та я, чиновник особливих доручень синоду Тарнавцев. Як бачите, заслуговуємо на довір'я.

— Ну, коли так... Але спершу, отче Амвросію, язик мій туго ворочається у роті і слух промити треба було б. Вибачте, що хазяйную так у вашому домі, але у вас, у духівництва, геть немає хатньої дисципліни.

— Ваша правда. Дякую за заувагу й уклінно прошу взяти на себе мої обов'язки, з якими я так зле справляюся.

— Ну, то прошу, панове, а потім розповім вам дещо, від чого зміниться ваш погляд на справу.

Піднесли келихи з іскристим вином. А Бухманові й не гикнулося навіть, не приснилося, яке раювання на лицях випливало від дотику губів до вина. Ще обійшов келих стіл, ще блиснуло проти світла іскристе, червоне, як кров, вино й бесіда пішла плавко, як по воді лебідь пливе.

— Ну, то кажіть же секрета цієї справи.

— Ви хочете знати, у чому справа?

— Цікавимося. Нас для того й відряджено сюди.

— Так знайте — євреї! Так, євреї. Тільки вони. Моя поліція вже на певній стежці до викриття всієї цієї брудної інсинуації проти православного монастиря.

— Що євреї? При чому тут євреї і що за брудні інсинуації? Що саме ви маєте на увазі, Станіславе Едуардовичу?

— Так, так. Я давно вже про це знаю, що серед молдаван ширяться чутки про те, що швидко не буде російського царя, що прийде якийсь там їхній герой чи цар. Зацікавився. Сам, правду кажучи, мав підозру проти Інокентія. Та хоч і приятолюємо ми з вітцем Амвросієм, а не звівся я на нього й почав стежити за Інокентієм і за обителлю, одначе пересвідчився, що я намарне працюю. Тоді я вбік кинувся і... Тепер майже викрито ці джерела. Тут студент є. А біля його гурт молоді, дехто з робітників. Не сьогодні-завтра затримаю, й ви самі тоді побачите, відки йде вся та зараза. А доки що... Вип'ємо ще по одній.

Знов піднесли келихи, блиснули криваво-червоним кольором проти світла й додали приязності та інтимності розмові. І о. Амвросій тепло так засвітився назустріч справниковим словам.

— Ех-ех-ех, дружба. І не сором вам, милий Станіславе Едуардовичу? У мене бували та й за мною ж стежили, сан мій пастирський занедбавши?

Жаль, щирий жаль уквив лице справникове. Жаль і голос покрив чимось теплим та вибачливим.

— Що ж маю робити, отче, коли у мене такі важкі обов'язки? Навіть за сином своїм маю стежити.

— Я й не нарікаю. Тільки жаль бере, що так не шанують у нас нічого. У Петербурзі все те нам на карб кладуть, сану пастирського, дому божого не шкодують, а воно...

— Нічого, отче. За два-три дні все розлетиться, і правда випливе.

Товариство чманіло потроху, і пан справник ясно бачив свій шлях. Він слався зоряним килимом просто через покої

о. Амвросія, де лежали обіцяні 50 тисяч, аж до Києва, де мав він опинитися віце, а потім... потім губернатором. А там... там...

— Отче Амвросію, інок Інокентій просить дозволу увійти.

— Прости.

— Благословен бог наш завжди, нині, і повсякчас, і по віки вічні.

— Амінь. Увійди, Інокентію, і стань перед високими гостями від синоду. Хай тебе самого розпитають, хай пересвідчаться, як тяжко скривджено нашу обитель.

— Отче, бог не попустить скривдити праведного діла. А вже про гостей ваших я чув. Братія послала мене просити їх до нас завітати.

— Будемо,— звисока відповів сухоребрний Тарнавцев.

Блїснув Інокентій очима й вийшов. І з брів йому світилося глибоке задоволення. Тиха радість промінилася з очей. А з-за серпанку її десь блискотіла зажерлива злість.

— Химо, готуйся гостей зустрічати. Гості поважні. Щоб усе й усі були, як треба,— казав Інокентій, повернувши до монастиря.

Сірі мури монастирські прилягли, причаїлися й застигли у чеканні грізної синодальної комісії. Мов земля перед дощем, перед бурею, кожною травинкою прислухається до грізного шумовиння у небі. Тільки не жахом тремтіла, а тихим пожадли- вим зітханням, сподіванками. Інокентій давав генеральний бій.

20

Трапезна святого Інокентія горить іскрами кришталевого посуду. Розкішна зала завмерла ніби в тому блисківі, що увібрала його в себе, щоб засліпити потім раптовим вибухом снопів вогню. Аж ніби стіни горнулися одна до одної, сходячись у тих бокалах різьблених, перекидаючись у гранчастих пляшках. Інокентій, мов у пастці, походжає уздовж і впоперек келії. Дума важка залягла йому поміж брів і лоскотала, як віничком, ніздрі. Вони часто, рвучко дихали й трепетали запалом. Ніби загнаний до пастки звір, ворухив довгим вусом, вибираючи, за яку грату вправніше вхопити, щоб струсонуту закуту, виломити подовжній прут і притьмом вискочити туди, на волю, де немає загрозливих мисливців із зброєю. І вже от-от набачив благодійний прут пастки, уже виміряв силу свого скоку, свого раптового нападу, як знову пересвідчився, що це омана. Пересвідчився та й опав, пом'якшав, приліг і закутив задумано хвостом, стратегуючи далі.

— Сто чортів! Та невже ж так ради тому не буде? Адже ж ось надійдуть, і стану я перед судом великого панства із столиці, від царя присланого.

Та й знову ходив, ніч за собою волочивши. А на тому не розвиднялася справа.

— Хе-хе-хе, пане чудотворче! Та невже ж ото ради не дасте самі собі, як давали її стільком тисячам молдаванців? Зле вам ведеться перед трьома тисячами молдаванців? Зле вам ведеться перед трьома посланцями з Петербурга? А я-бо вважав, що й тут такий же спритний, як і серед тієї отари.

— Пане справнику, вам на жарти пішло з самого ранку? Це добре. Радий, що ви в доброму настрої та що вам так добре ведеться. А я оце ходив та все думав, чим би звеселити нашого укоханого пана справника. Єй-ей, те тільки й на мислі мав, пане справнику. Та, бачу, марно піклувався про вас, ви вже самі собі зарадили.

— От люблю, пане чудотворче, коли люди не втрачають настрою. Слово честі, ви мені подобається. Присягаюсь, що коли б не мав достатніх підстав і прямої пропозиції губернатора заарештувати вас сьогодні, навіть без дозволу найсвятішого митрополита, я б подумав би, що на моєму місці ви, ченче, сидите, а не я. Ще раз запевняю вас благородним словом дворянина і офіцера російської поліції.

Зблід трохи і знову приліг, причаївся, притис вуха, готовий до скоку. Приліг і палким зором уп'явся в самісіньку темну душу справникову.

— Мова ваша, пане справнику, щось змінилася. До жартів прибуло дотепів живих. Ви просто не старієте ніяк.

— За комплімент дякую красно, ченче. Надто ж приємно, що навіть ви навчилися шляхетної мови. Приємно, приємно. Це, певно, його преосвященство вам науки доброї додав трохи?

— Не без того. Та й від вашої моєї нам не завадить позичити.

— А не завадить, ченче. Та, мабуть, ченче, годі нам гратися у гречність. Не того я прийшов, повірте мені, щоб дотепами з вами перемовлятися. Є справи далеко важливіші і для вас, і для мене,— сухо закінчив справник.

Загнаний звір завертвся, заскиглив під гострим поглядом страшною небезпеки.

— Покірно слухаю пана справника. Що зволите наказати?

— От що... з іншим ким, може б, і мова моя була б іншою, а з вами по-вашому говоритиму. Чував я про вас історію— історію про тисячі, певніше. Знаю і того скарбника, і справа

про його пограбування лежить у мене готова до продовження. Отець Ананій мені переказав, коли знаєте такого. Ну, та й тут ви маєте чимало. Отож уважайте, що казатиму далі. Коли ті, скажімо, хоч би п'ятдесят тисяч не перейдуть мені у пожиток... то я, мабуть, здійснию своє право на арешт і провадження слідства. Так, так... А до протоколу запишу і дещо про село Липецьке. Так, знаєте, про печери тощо. Розумієте?

— Р-розумію, пане справнику. Тільки... ви нібито багатенько заправили. Тих тисяч у мене нема, та їх, правду мовити, і не було ніколи. Отож...

— Не торгуйтеся. Часу в мене мало. Незабаром прийдуть ваші гості, і до їхнього приходу ми маємо вирішити справу: чи будете з ними говорити ви як інок і отут у себе в палаці, чи побачитеся, з мого дозволу, у камері нашої тюрми. Вибірайте, я зачекаю.

І він сів. Просто, спокійно, як людина, що находилася за день і рада присісти у приємній гостині. Просто так, спокійно, сумирно усміхаючись. А звір приліг і заскавчав побито, жалісно.

— То ви насправді, пане справнику?

— А так серйозно, як ще й разу не говорив з вами, ченче.

І справник так елегантно розвів руками і на одну мить праву руку затримав у повітрі з випростаним вказівним пальцем на вікні, до якого так і прикипів погляд іноків. Прикипів і не міг одірватися, мов причарований якимсь видовиськом.

— А чи то так подобаються мої архангели? Хе-хе-хе! Приемний народ, я вам скажу, оті архангели. Ви, ченче, чи не волієте мати з ними ближчих стосунків? Хороший народ! Як уже потрапив до їхніх рук — чортового тата вирвешся швидко. Російська поліція тим славиться...

— Добре. Ви маєте двадцять п'ять...

— Всі п'ятдесят.

— Гаразд. Всі п'ятдесят тисяч, пане справнику, тільки не завдавайте мені клопоту і одішліть своїх архангелів додому, а справу про скарбника покладіть отут на стіл.

— А чому б то так швидко? Куди мені поспішати, якщо ще не маю для них перепустки. Що ж до справи, то вона має пролежати ще два-три роки до строку давності у мене в архіві, де їй і належить бути, а тоді уже вона перестане бути державним документом і я... матиму право покласти її тут. Отже, перепустка...

— Як тільки наші гості поїдуть, ви її дістанете у себе вдома.

— Дякую. Але я шаную слуг божих і не хотів би завдавати

собі туги з того, що турбую вас у молитвах. Тим-то я волюю зараз дістати та й забути про це. І тим часом не заважатиму вашій трапезі.

— Гарзд.

— Отак краще. Тільки, ченче, не завдавайте собі клопоту... помилятися ліком. Це зайве зараз. Чуєте?

Звір випростався. Напруженням сили ґратку зламав-таки. Хоч закривавлена лапа, обламані пазури, хоч і біль проймає всю істоту, зате воля так знадливо заблисла попереду.

Станіслав Едуардович так приємно потягся у фотелі і чекав на покірну, прилащену звіринку, що порпалася десь у папірцях, у якихось шухлядах і гримала з люті стільцями.

— Натє. Тільки ж...

— Не ставте умов. Мені і самому цей клопіт неприємний, ченче, і я ж не стану каляти свій формуляр з легковажності. На все добре. За трапезою, гадаю, ви мене приймете у себе разом з високим товариством?

— Просимо, пане справнику, будемо раді.

— Хе-хе-хе! От і добре. Будьмо друзями. Та втім, он і товариство посувається. Мої архангели, здається, вчасно прибули на пошану високих гостей. Он бачите, передній як витягся. Ну, прощайте, покажіть-но мені, як вийти од вас, щоб не зустрітися з ними.

Зненависть, як і любов, надають спритності. За одну мить справник вийшов непоміченим під палючим поглядом Інокентія, який за хвилину ще маслився перед гостями з Петербурга такою приємною усмішечкою.

— Просимо, просимо до нашої скромної обителі. Дорогих гостей завжди вітати раді! Вибачайте, коли не припаде вам щось до смаку, бо то ж, знаєте, ми не з такого товариства, щоб зуміти догодити вельмиповажним папам з Петербурга.

— Отче Інокентію, хіба ж ми в гості до вас? Ми клопочемося про вашу справу, яку ви спорудили отут, у Балті,— зарокотав Балабуха.

Сухопарий Гарнавцев строго підтримав свого товариша.

— Отче Інокентію, нас послано сюди послідити життя Балтської обителі та додержання віри іноками. Тож будьте ласкаві розповісти нам, що тут і до чого.

— Та що маю, грішний, розповідати, коли вам уже все відомо з вуст нашого вікарного? Він за нами доглядає, то він і звіт складати повинен. А наше діло маленьке, творити так, як велить церква свята та наші отці праведні. А проте й від себе ми дещо стараємося. Такий уже наш звичай мужицький,

вибачайте, без хліба-солі нікого від себе не відпускати і навіть начальству не коритися.

Звір знову приліг і нашорошився. Це остання генеральна спроба. Ва-банк: або пан, або пропав. Звір тільки облизався хижо і вів облогу свою далі.

— Тож не погребуйте...

І він відчинив двері до трапезної. Мільярди іскор; захищених у гранчастому кристалі, вирвалися сліпучим снопом і, розсипавшись, ударили в очі. А медоточивий голос Інокентія ласкаво припрошував:

— Та просимо ж, просимо до столу, шановне панство. Вкусіть ласкаво нашої хліба-солі, що інколи через мене вам шлють.

Скворцов перший вступив до зали, за ним Балабуха, підштовхуючи сухопарого Тарнавцева.

— Ет, лихо вашій матері! — заgrimів Балабуха. — Та й умієте ж ви жити, хоч і барлогом від вашого міста тхне.

— Та де там нам! Певно, у вас дець не так справляють гостину.

Інокентій непомітно натис на дзвоник. До зали увійшла Хима у білій тканині, яка виразно малювала її пишні жіночі принади. А слідом, мов зграя білих голубів, улетіла черідка мироносиць. Вони смиренно припали до ніг Інокентія і через Катінку випрошували благословенства прислужити високому панству за обідом. Інокентій поблагословив.

— Це жони-мироносиці, нашого храму старательки. Вони зреклися родини на славу господню і працюють між мирянами на обитель.

Перша чарка, благословенна о. Інокентієм, спалахнула червоним огнем у кімнаті й сипнула іскри просто на білосніжну скатертину.

— За здоров'я наших милих господарів і господарок! — проголосив магістр богослов'я Балабуха.

— На здоров'я, панове! Раді завжди вашому товариству! — блискаючи запальними очима, гукав Інокентій, що наперед бачив гру свою виграною.

Ще мить, ще один виразний рух, одна вправна фраза, один виразний жест мироносиці красуні Катінки, і вся ця компанія сплине з офіціальних рейок на бажану інтимність бесіди, а там...

— Хай панство буде здорове і веселе у бесіді!

— А-а-а, пане справнику, вас нам і не вистачало. Вас просто господь наніс сюди до компанії. Просимо до столу. А ви самі? Без дружини. Дарма. Ну, просимо ж. Наші господарі

сьогодні щедрі,— гримів Балабуха, забираючи поволі до себе право господаря, чому, видимо, був радий Інокентій.

Банк присувався ближче. Тепер уже Інокентій певний того, що візьме його. От тільки яку карту візьме тут пан справник? Інокентій, вимірюючи кожну мить, вправно атакував строгу синодалну комісію зброєю свого гастрономічного смаку.

— Так просимо ж, панове, спробувати трапези щиро й досхочу.

Знову вдарили іскри й блиснули пучечками у пальцях чарки. Знову спорожніли, знову піднеслися кришталеві бокали, вливаючи тепло приязні в серце товариства.

Надвечір, як ударив дзвін до молитви, а останній промінь сонця втонув у кривавогарячим блиску кришталю, сухопарий Тарнавцев, схилившись на груди вабливої Хими, тихо схлипував:

— М-м-м, я на прийомі у самого государя імператора був... і я заприсягаюся вам, що все зроблю для вас, усе... Все, що накажете, мадам, я у вашій волі.

Банк виграно. Балтська обитель перемогла найстрашнішу бурю і, випроставши щогли, зухвало пішла назустріч грізним хвилям, які посунули на неї з Петербурга.

21

Кава давно вже прохолонула на столику високопреосвященного архієпископа Серафима кишинівського, а його сива голова все висить донизу в глибокій задумі. Він мов застиг і прислухається чогось у собі самому, що кипить там, глибоко в йому, приховане від ока людського, навіть від ока найближчої людини о. економа, на якого звірявся високопреосвященний Серафим кишинівський у всіх своїх справах. А кипіло у йому дуже. Кипіла образа, заподіяна йому, висложеному перед престолом і найсвятішим синодом пастиреві православного стада, покірному та догідливому слугі престолу російського. Йому заподіяно страшну, нечувану образу. Йому — стовпові русифікації околиці — Бессарабії, співборцеві Пуришкевича та Крушевана, натхненцеві й керівникові спілки архангела Михаїла, опорі самодержавного царя. Цього не міг знести високопреосвященний владика і, зализуючи рану, плекав у собі гідну помсту своєму залятому ворогові — єпископові Серафиму кам'янець-подільському, який так вправно обійшов його своєю політикою. Вишукував і кожну з них розглядав пильно, ретельно. Інколи архіпастир тихо сміявся сам собі,

поводячи страшними очима, підморгуючи, підсмаденими ву-
сами, що звисали йому нижче бороди.

Та скільки не шукав, усе не міг спинитися на жоднім захо-
ді і кожний з них відкидав, як і силу попередніх. А відкинув-
ши, знов брався за газету і вичитував відтіль слова ганьби,
ніби всотував їх у себе, щоб пильніше засвоїти їхній зміст.
Кожне окреме слово вичитував окремо, ніби хотів упевнитись,
що він читає саме те. Зловісні рядки газетного набору кололи,
пекли словами нешани і дискредитації високопреосвященного
пастиря. Ненависне ім'я, яким підписано статейку в «Церков-
ном вестнике», будило лють.

«За дорученням найсвятішого синоду,— писав архіпастир
кам'янець-подільський,— авторитетна комісія обслідила життя
та побут, як і додержання канонів віри у Балтській обителі
св. Феодосія, де працює на бога засуджуваний нашим собра-
том архіпастирем кишинівським інок Інокентій, як розпутного
життя людина. Як і треба було сподіватися, наш шановний
собрат перебільшив справу, що з ним частенько трапляється.
Він-бо ладен вбачати «сепаратизм» і «підрив державної вла-
ди» у найневиннішій якійсь вигадці місцевого духовенства.

Страх має очі великі, то правда. Але не годилося б отцеві
духовному сходити із стежки найсвятішого синоду і відверта-
ти праведних іноків від святого діла церкви наклепами».

Серафим кам'янець-подільський очевидним способом глу-
мився лад цим у «Церковном вестнике» і виразно натякав на
те, що Серафимові кишинівському не пощастить вплинути на
події в Балті, перехопити прочан до себе і припинити доплив
їх до Інокентія.

А трохи нижче подано і текст звіту авторитетної комісії, що
обслідила життя та діяльність Інокентія.

«На слідстві нами допитувано понад сто свідків, які одно-
стайно потвердили праведне життя балтського інока Інокентія.
Що ж до «визискування темного бессарабського селянина на
грунті національної пропаганди», то шановний архіпастир
кишинівський наплутав. Ні про який-бо «сепаратизм» не може
бути і мови, хоч і допустився інок Інокентій недозволеного
язика у відправах церковних — саме молдавського. Але це не
заважає йому тримати паству у покорі господові і престолові.
Вигадка й те, що там шириться хвороба — епілепсія. Правда,
випадки були, але вони самотні і характеризувати справу не
можуть. Це-бо просто собі люди хворі та немощні, що шу-
кають рятунку у господі. А це не суперечить догматам пра-
вославної церкви, хоч і розходиться з певним інтересом отця
Серафима кишинівського. До Балти-бо перейшла майже вся

паства кишинівського архіпастиря, і висновки відціль ясні. Однак територіальності встановити для церков ніхто не може».

— Сто чортів! — злісно гукнув о. Серафим. — До якого ж глуму треба дожити, щоб ця худоба проклята обійшла мене, та ще й так висміяла при людях? Щоб так обійшла мене навіть перед найсвятішим синодом?

О. Серафим знову поринав у свої думи, кожного разу обмірковуючи нові способи боротьби з несподіваними захисниками Інокентія, що своїм розелідом остаточно вибили у нього ґрунт з-під ніг на цілій Бессарабії, безжально руйнували добробут його церков і монастирів в його епархії, зухвало підривали бюджет самого архіпастиря, як і його великий авторитет. Найболючішим було те, що його кандидатура в члени Державної думи цим компрометувалася, а значить, компрометувався він і як політичний діяч на Бессарабії. Цього він не міг знести.

«Ні, хам зазнався. Хам бере гору. Та де ж тоді влада російського престолу, міцна, як мур? Де ж церква російська, страшна, як кара господня?»

І він знову і знову порпався сам у собі, пригадуючи найнеможливіші способи задушити своїх противників і таки виграти цей генеральний бій за позиції князя церкви на Бессарабії.

— Чи не скаже отець святий, що його так тяжко засмутило? — не втерпівши, запитав о. економ.

— Ет, отче, не про вас те лихо...

— Та й чому б то?

Хитро глянув у вічі архіпастиреві та й сперся поглядом на землю, ніби зручніше ставав. Він взагалі дивився, ніби встав у те місце й утопував ґрунт, щоб зручніше стояти, і те, що він збирався постояти, вимагало з ним розмовляти хоч-не-хоч.

— Та от...

— А-а-а! Читав. Читав.

— То тож-бо й є... — соромлячись, пробубонів владика: — Крім того, що це нашу паству розвалює, — розбещує людей, зводить їх зі стежки страху перед господом, ставить на стежки смут проти престолу. Цим болить серце.

— Річ певна. — І економ зручніше вмовстився очима на самому переніссі владика і повис там якимсь тягарем. — Річ слушна, високопреосвященний владико.

— І проти цієї напасті треба богобоязних рук... А їх усе менше, отче економе, — мимоволі поскаржився владика.

— Хай дозволено мені буде сказати прикре слово, отче, але ви дуже полохливі. Єй-ей. Тільки ви не гнівайтесь, отче, за одвертість мою з вами.

— Та вже бог з вами. Я сьогодні ладен пробачити. Бачу, що у вас план якийсь є, тож кажіть. Коли тільки той план буде годящий, то я не забуду вашої послуги.

— Добре, владико. Але ці свої слова не забудьте ні тут, ні в Петербурзі.

— Не забуду. І бог вам не забуде послуги церкви.

— То хвилинку ж уваги. Ви самі бачите, що отут сама комісія написала «допустився недозволеної мови у відправах церковних». Так. Тож уважайте, що в статуті церкви російської, як і в веліннях престолу, всякі такі «недозволені мови» заборонені. Є єдина мова церкви — церковнослов'янська. Так?

— Так...

— Отже, коли допуститися того, що молдавани правитимуть у церквах своєю мовою, то чого б, мовляв, не дозволити цього і малоросам? А коли це так, то чи не є це, об'єктивно, сприяння просочуванню сепаратистських ідей у гущу молдаван? А коли додасте до цього, що ми з вами живемо на кордоні з Румунією, з Галичиною...

— Голубе! Та у вас же державна голова! — пожвавівшав о. Серафим.

— Чекайте, високоцесний владико. Хай моя голова не заболить і тоді, коли ви будете сидіти на лаві найсвятішого синоду та Державної думи. Вона й тоді вам згодиться, отче.

— Та що й казати! З такою головою вам сенатором бути! Міністром!

— Дай боже. Я ні собі, ні вам не ворог.

— Бачу, бачу, дорогий мій отче. І на знак того, що вашу голову я ціную, уважайте себе ігуменом монастиря. Це на початок.

— Дякую вельми. Голова моя вам ще не раз у пригоді стане. А зараз дозвольте піти і замовити вам квиток та скласти ваші речі в дорогу?

— А то ж куди?

— До Петербурга. Адже не будете ви писати до «Церковного вестника» про справи державної таємниці? Та й листуватися там, де ходять про безпеку престолу, — не годиться. Лист може потрапити і не туди, куди треба, не в ті, мовляв, руки.

— Згода, згода, дорогий мій! Виряджайте мене в дорогу. Сьогодні ж їду. А там ми ще побачимо, чия візьме!

Він літав по кімнаті і махав руками, мов перед ним стояв уже його ворог і він міг узяти його і розчавити у своїй могутній руці.

— Побачимо, хто буде сміятися останнім! Побачимо...

— Пошліть, владико, по квиток.

— Так по квиток, кажете? Га? По квиток? Добре. Шліть по квиток. Сьогодні ж вам покажу, що то є Серафим, архієпископ кишинівський.

Того ж дня владика виїхав до Петербурга.

22

Місяць минув, як повернувся з Балти Мардар, а ніяк не наважиться він зробити, як велів святий старець, що при дорозі біля Гидиримів зустрів його. Лоскоче серце страх перед карою, яку заповідав старий чернець за непослух, але ніяк не наважиться статечний господар Мардар передати своє господарство. Подивиться на коні, воли, вози, на скирти збіжжя, і стисне серце власницький жаль. Хай ще до завтрього побуде. Та так і зволікав. Зволікав він і ще один наказ ченця — збирати гроші на святий колодязь при дорозі. А справу ту конче мав здійснити, бо за непослух чекала на нього страшна кара, якої ще й світ не чував.

Та не зробивши одного, зволікав і все інше. Устане рано, вже й налагодиться за село піти, а відтак знову спиниться. Мов п'яний, завжди ходив, аж з лиця спав. Так от і їхав до волості в Липецьке, через лісок, розкинутий переярком. Іхав, важко замислившись і упустивши голову на груди.

— Про що, мой, Гарасиме, думаєш? Чи не про те, як обдурити господа?

Гараськові впала шапка з голови. Волосся сторч стало перед страшним видом, що впало на нього в образі ченця. А чернець сидів смиренно на возі, хто й зна звідки узявшись, і докірливо дивився у помутнілі очі Гарасимові.

— Чи язика у тебе одібрало?

Гарасимові мови не вертало. Тільки очі вирячені світилися жахом.

— Тож май собі на розумі, чоловіче, що бог бачить твоє піклування про дану обіцянку. Помститься він люто на тобі, рабе лукавий і брехливий. Язык твій поганий усохне, не буде тобі добра ні на цім, ні на тім світі. Так і зогниєш, як собака, без сповіді, як копиця мотлоху негідного, зогниєш. Душа твоя блукатиме по пеклі і не знайде спочинку з тих лютих мук.— І чернець підніс свою руку вгору.— Хай збудеться, що прирік

тобі Інокентій — дух божий! Хай кара його спаде на тебе, і на господарство твоє, і на жінку твою, і на рід твій увесь.

Волосся Гараськове ворушилося. Десь узялася смуга сивого волосу, через голову інеем послалася. Руки важко впали від тих проклять, і похилився сам, як дуб підпиляний. А чернець десь зник. Аж за волостью спинили люди коней і привели їх до старшини.

— А що, мой, Гараську, чи випив так міцно, що й кіньми правувати не годен?

— Та де там пив! Ти, мой, послухай, що зі мною сталося.— Оповів старшині страшний трапунок з собою. Геть про все: як помінився Інокентієві постаратися на святий колодязь, як загаявся спродати своє майно, як зволикав з тим колодязем, щоб, бува, люди не сказали, що він собі ті гроші бере.

— То недобре ти зробив, Гарасиме. Ідь же додому та порадься з дружиною і роби, як тобі звелено.

З тим він і поїхав додому. Уже на півпуті був, як згадав ту жажну пригоду з собою, повернув геть іншим шляхом, навкруги поїхав. І вже так пильно навкруги дивився, як краще й не можна. Проте не бачив, коли на віз упав той самий чернець і докірливо похитував головою.

— Рабе лукавий і ехидний. От і знову ти обминаєш бога, а він кожний твій крок бачить. Гей-гей, нечиста ти душе! Горіти тобі у полум'ї пекельному, коли не повернешся лицем до бога і не послухаєш його святого наказу.

З тим скочив з воза і стьобнув коней. Мардар вихором полетів через поле додому, ледве живий ускочив у двір. Упав з воза, мов куль, і тяжко стогнав лежачи.

— Мой, Гарасю, сонечко, чого ти, що сталося? — питала Липа.— Ачей же живий і нічого з тобою не сталося?

— Не питай. Паринцел Інокентій нагнівався...

— Ай-я!

— Так. Він послав свого посланця до мене, і двічі той з неба падав мені на віз з важкими докорами та погрозами. Прокляв він нас обох з дітьми і з господарством, коли ми не сповнимо його заповіту.

І Мардар оповів Липі ту страшну і дивоглядну пригоду з собою у степу.

— Мой, та й що ж маємо робити?

— Або я знаю без твоєї ради?

Усю ніч радилися вони про ті дивовижні речі. Аж над ранок трохи здобувся на сон Гарасько, та й то жахався часто у сні і кидався. А трохи засіріло надворі, у двері загрюкав наймит.

— Гей, хазяїне, хазяїне! Біда у нас!

— Що сталося? Чого галасуєш, як навіжений?

— Коні, наші коні!

— Що коні, хай бог милує? Покрали чи як?

— Ой ні, не покрали! Не покрали... Он вони, там, на леваді...

— Та й що з ними?

— Подошли усі до одного. Всі шестеро коней лежать, як гори, обдулися. Один упав і давай качатися. Я до нього: «Васька, Васька», а він уже й не дихає... І так усі.

Наймит заривав з остраху і в передчутті, що пропав його строк у Мардара. Та навдивовижу йому Мардар лагідно взяв його за плече і тихо торкнув до лави.

— Сядь, не плач. Не треба плакати. Тут плач ні до чого. Від бога не вбережеш. Це справдилися його слова на моєму господарстві.

Гарасько вийшов із хати, постояв, подивився на двір, як дивляться востаннє на мерця, і, посвиставши, рушив із двору.

Вийшов, ще раз оглянув своє господарство і пішов дорогою просто у Липецьке. До церкви попрямував. Та тільки до села доходив, як назустріч ціла валка селян.

— Та що, мой, трапилося з вами вночі?

— Ет, браття, не про те має голова сушитися. Нікому було труїти коней. Я стільки прожив отут на хуторі, і нічого. Це від бога кара мені, і я й не нарікаю...

З тим гуртом пішов до села і дорогою розповів усе. І з страху забуваючи кривди, заподіяні їм Мардаром, співчували йому.

Аж пізно увечері повернув додому, на господарство. Увійшов у двір і жахнувся. Пусткою видалося дворище, і, мов сова уночі, ридючи ходила дружина по подвір'ї.

— А чого, Липо, плачеш?

— Та он ба, лежать...

Воли його, обдуті, як гори, лежали серед двору. Тільки один був ще живий і водив затуманим зором по двору і тихо стогнав, конаючи. Упав на нього головою Мардар і гірко заплакав. Беззвучно, тихо, відчайсно, смертельно затужив, як скнара над порожньою скринєю, де були гроші. А відтак устав, подивився затуманиними очима навколо, обняв жінку, поцілував її тихо, уклонився і вийшов.

— Куди ти, старий?

— До Балти. Узав коні, узав воли, забрав господарство — піду і віддам душу.

Він не оглянувся більше.

— Ну, Станіславе Едуардовичу, минуло! Прощуміло, як буря, й з рокотом пронеслося над нашими головами, зачепивши тільки крайком нас. І, правду кажучи, я не знаю, що могло б статися, коли б не ваша мудрість. З допитів комісії я сам побачив, що справу накручено з Кишинева дуже круто. Дякую, дякую... хоч, сказати одверто, нам те недешево стало.

— Ет, ваше преосвященство, то пусте! Великі діла потребують великих емоцій. Не журіться. Але все ж попереджаю, що коли ваш чудотворець буде надто вже одвертий у своїх теоріях, мені доведеться-таки повернутися до попереднього. Так і знайте. Бо згода згодою, а мій пост зобов'язує мене виконувати покладені на мене обов'язки. Тут уже служба, повинність, отче Амвросію. Доведеться вжити адміністративних заходів і завдати вам клопоту. Отож раджу втихомирити його. Принаймні прибрати його на який час з міста, поки трохи заспокоїться, чи як там...

О. Амвросій подивився на нього з докором.

— Як то кажуть прості люди: «Вам віддай діжу з тістом, то будете клясти, що важко нести». Здається, милий адміністраторе, наша обитель досить добре залагодила свої провини перед вашим прекрасним законом, і його доглядачам уже немає підстав турбуватися?

— То так, та все ж... я не маю охоти виїхати звідсіль з зіпсованим формуляром. Даю вам слово, що за нас такі візьмуться. Отож попереджаю, що як тільки матиму відомості, що над вашою обительлю встане хоч маленька хмара, то я зроблю отут чималий дощ. З тим, владико, я і прийшов сюди до вас сьогодні, щоб попередити по-доброму. Мені дуже не хотілось би сваритися з вами після стількох років сумирного і дружнього життя поруч.

— Гаразд. Але я все ж не розумію, що може трапитися, коли така авторитетна комісія, як та, що була у нас, визнала, що небезпеки у інокентіївщині нема.

— Отче Амвросію, ви дуже наївна людина, коли так. Те, що комісія «визнала»,— це справа одна. А те, що в Петербурзі може знайтися інша інституція, яка не визнає «визнань» цієї комісії, то само собою. Мабуть, не треба вам казати про існування такої установи, як Третій відділ імператорської канцелярії?

Преосвященний владика знизав плечима, як ніби у вікно раптом війнув холодний вітер.

— Так от, коли ви про цю милу установу знаєте, то мусите знати і те, що її думка — то найавторитетніша. А ця мила і симпатична установа — треба вам знати — подекуди цікавиться і балтськими чудесами. Так, так, преосвященний владико, так. Тільки цими днями я одержав листа з міністерства, де мимохідь запитують про деякі деталі з життя вашої обителі. Отож маю підозру, що ця цікавість не обмежиться делікатними запитаними, а піде значно далі. І ви ж розумієте, що коли ця інституція цікавиться і запитує про щось серйозно, то і мені доведеться поставитись до її запити також серйозно. А все це, не треба вам казати, може спричинитись до... Ну, та ви ж не маленька дитина.

— То так, але мені жодним чином незрозуміло, чому саме має цікавитись нами така поважна інституція?

— Чи не вчора ви родилися, владико? А чи, може, морочите мене? Та втім, однаково! Ви, здається, не знаєте ні нашої країни, ні нашого уряду. Чи ви таки й справді думаете, що за святощами міністерство внутрішніх справ і Третій відділ імператорської канцелярії не вміє побачити чогось іншого?

— Рішуче не бачу. Що можна побачити тут?

— Ото сліпота! Та ви тільки зміркуйте: ваш протезе до того знахабнів, що одверто говорить, промовляє до прихожан, що прийде час — і не стане російського правительствующого дому за його провини перед вірою, що прийде війна — і цареві нашому буде край, а запанує якийсь інший цар, якісь інші, фантастичні порядки. Навіть кандидата на царювання називає — короля румунського, що має захистити молдаван від несправедливості імперата.

Селяни йому вірять. Селяни його обожнили, і ви не знайдете хати в Бессарабії, де б не було образа шестикрильця Інокентія поруч Ісуса Христа та матері божої, поряд з усіма святими, на найпочеснішому місці. Отож до його голосу прислухаються. А поміж себе гомонить народ, що всьому прийде край, що буде велика війна проти нашого царя, що треба на той час ховатися в печери і вилазити відтіль тільки тоді, як настане бажаний край цьому життю. Можливо, що цією нісенітницею він нічого злого не має на думці, та проте мусите зважити на ситуацію: у Кишиневі, по інших містах Бессарабії і цілої Росії неспокійно. Різні темні, революційні елементи можуть використати народне незадоволення, і ми, самі того не хочучи, станемо середовищем революційних акцій. Які з цього зроблять висновки там, угорі, не треба вам казати. Це одно. Друге — майте на увазі, що ми прикордонна зона. Тобто ми з вами від кордону таки далеченько, але інокентіїв-

ський вплив поширився навіть за кордон, не кажучи вже про Бессарабію. До нього з усієї Бессарабії, Поділля, Волині і навіть з Галичини та Румунії пливе люд. А серед того люду раптом може виявитись солідний процент прочан, що з іменем бога на вустах переноситиме з-за кордону гасла численних революційних партій, що пробувають там в еміграції. Що тоді скажете ви?

— Та-а-ак! Я вас зрозумів. Дійсно, ми тільки на час спекалися небезпеки... щоб напитати ще більшого лиха. Візьму до уваги, милий Станіславе Едуардовичу, й уживу заходів. Так, так. А вам велика дяка, що просвітили мене.

Преосвященний владика заходив по кімнаті, напустивши на себе глибоку задуму. У голові літали уривки думок, а скласти їх в одну певну систему він не здолав. А пан справник водив за ним очима, і ледве помітна усмішка ясніла на його губах.

— Так, пане справник, ви таки дійсно дипломат, треба вам сказати. Адже ви і раніше знали, що справа складається так?

— Не зовсім, правда...

— Проте знали й мовчали?

— І... мовчав. Це ж таки зрозуміло! У вас свій інтерес — церква, у мене свій — держава.

— А це, Станіславе Едуардовичу, одно, якщо ви розумієте це? Так же?

— Так... Одначе...

Справник завагався.

— Одначе? Одвертіше, пане справник.

— Ми з вами люди практики, преосвященний владико. Ви в своїй галузі, я в своїй. Кожним з нас керує свій інтерес, своє діло. В інтересах свого діла не міг же я відкривати вам, який інтерес керує мною, бачивши, що свій ви ховаєте од мене. Так же?

— Ну, скажу я вам, ви ж і...

— Ну, одвертіше, одвертіше, преосвященний владико! Я не буду на вас у претензії за щирість. Ми ж тільки вдвох, і, здається, наша сьогоднішня бесіда є пізнавальна...

— ...Бестія ви, от що!

— Хо-хо-хо! Панотче! Всі ми люди і тільки люди. І кожний з нас не менше за іншого людина, запевняю вас, отче Амвросію. Ну, і на цім будьте здорові. «Товар обратно не принимается», — як каже пан Бухман. Прощайте!

...Повіки самі злипаються у владики. І, стоячи, спить він тяжким кошмарним сном, тяжкими жахливими сценами змальованої справником перспективи. Хоче крикнути старий панотець, а не може. А перед очима розпеченою цяткою десь

удалині світиться його домашній сейф з відчиненою лядкою. І з того сейфа, в млосному танці, зчепившись один з одним, випливають нерозривною ланкою ряд блискучих синьо-зелених папірців з портретом царя Петра I і вогняними літерами: «500 карбованців». І на першому з них раптом ворухнулася царська голова. Голова єхидно усміхнулася до нього, далі зареготала й, похитуючись, з докором, злісно, уїдливо шепоче:

— Дурень. Старий, недосвідчений дурень. Старий йолоп. І зникла.

24

О. Інокентій у глибокій задумі щось креслив на чистому аркуші паперу. Він і не чув, як до кімнати увійшов о. Амвросій. Стрепенувся, як почув його скрипучий голос.

— Поштивості, іноче, не бачу в обителі. Зустрічати старших не вмієте.

Обернувся до вікарного о. Інокентій. Іронічна посмішка промайнула на губах і втонула десь у пухкій бороді. Навіть не ворухнувся на своєму місці, а тільки повернув голову до о. Амвросія й уперся в нього блискучими очима.

— Вибачайте, владико, не чув. Дуже клопіт обсів мене. Усе от думаю, куди з Балти поїхати, світ подивитися. Ви, отче, таких гризот не знаєте, у вас рівне, спокійне життя.

Насупився вікарний. Ця байдужість до його особи боляче вразила його самолюбство.

— Не жартуй, пастуше...— прошепотів гнівно о. Амвросій.— Пора навчитися чемності...

Інокентій, що досі сидів, спокійно усміхаючись, у своєму кріслі, раптом рвучко підвівся і випростався перед о. Амвросієм на увесь свій велетенський зріст. Аж ніби повищав не тільки фізично, а й внутрішньо виріс. Пильно, довго подивився на вікарного... ба ні, не на нього, а в його душу, і там став порпатись, прикусивши губу. А відтак, спустивши губу, промовив:

— Мені здається, отче Амвросію, що чемності можу зажадати також і я. Як ви думаєте? Вже ж бо досить мені пастухом докоряти, давність минула.

Відступив два кроки і глянув на враженого князя церкви. Та його вразило якесь почуття, і він, не стримуючись, зухвало поніс:

— Так, я пастух. Мужик неотесаний, невчений. Правда. Та це було. А тепер ми однакові. Чуєте? І ви, і я з мужиків не-

отссаних, невчених живемо. Ви жити хочете, я теж. Ви по-своєму, а я по-своєму. А щодо нас з вами, то дозвольте, високочесний отче, сам на сам. Добре, що нас ніхто не чує. Так от, щодо нас з вами, то давайте глянемо правді в вічі хоч раз, і ви побачите, що ми з вами стоїмо на одному східці. Тільки й того, що ви в митрі, а я в клобуку, ви князь церкви, а я простий інок. Та це для миру, а не для нас з вами.

Інокентій пройшовся нервовим кроком по кімнаті і знову став перед о. Амвросієм.

— Я мужик, хам, неотеса. Так. Добре, хай буде! Але, подобний, високочесний і високошляхетний отче, чиїм коштом ви живете? Хто купив вам оті сірі та вороні коні і карету? Бог дав? Не від мене те все? Та хіба мої гроші кращі від мене? Чи, пак, чистіша справа брати гроші крадені, ніж самому їх красти? Чекайте, чекайте, дайте мені висловитися до кінця. Так от, я думаю, що закони наші чинять правдиво, що карають так само злодія, що краде, як і тих, хто переховує крадене. А ми з вами зараз у такому стані: я злодій, краду і знаю, що краду копійки. Зрозуміло? А чом же ви не виказали? І чи не з вашого дозволу я став тим, хто я є? Ви ж ховаєте мене, щоб заробити на мені, щоб моїми руками загрибати тисячі, коні, пишну обстановку. Отож, владико, я не хочу більше бути хамом при вас. Так і знайте, коли ви й далі будете так поводитися зі мною, то буде погано.

О. Амвросій сів. І не сів, власне, а безсило опустився в найближче крісло, ніби опав усім тілом.

— Так краще, отче. Та ви не дуже турбуйтеся. Я це тримаю на самий кінець, поспішати мені нікуди. Якщо ви мене не випнете з Балти.

О. Амвросій, позеленівши, мовчки слухав. Він як стерявся на той час і не міг зібрати докупи розвіяних думок. Якось боліло у скронях і млоїло на серці. Десь усередині щось перекручувалося терпке і гірке, нестерпно лоскотало у горлі. А серед того до свідомості настирливо перлася невідступна примара — уривок набридливого романса, що останнім часом не кидав його:

Так не лучше ль с наболевшею душою
На минуточку прилечь и отдохнуть...

І таким бажаним, таким знадлигим був йому той спочинок, так боляче хотілося саме лягти, занурити у щось м'яке голову, загорнутися у м'якеньку ковдру, заснути під захистом давно забутого, знівченого кохання юної молодості, що не знати з чого нараз згадалося йому.

А Інокентій велично стримів над його похилою поstattю і хижо та злісно посміхався, блискаючи гострими очима. Дивився на похиленого о. Амвросія і ще дужче виростав над ним, височів угору і дивився на свого ворога і образника.

— Так от що, отче Амвросію, забудьмо цю прикру розмову і не повертаймося до неї. Але перед тим умова: ви кидаєте оцей презирливий тон, кидаєте оце зневажливе, великопанське ставлення до мене, вводите мене до свого товариства, поводитесь зі мною чемно. Бо інакше ми з вами глек розіб'ємо на-завжди. Я-бо вже не той, що раніше. А тепер кажіть, чого прийшли? Ви ж не приходите до мене так собі, в гості. Гордуєте, поважний отче, нехтуєте гостинністю.

Усміхаючись злісно і ехидно, він сів проти похиленого о. Амвросія і уперся в нього поглядом. І от те, що він сів так і так подивився на о. Амвросія, що так вільно розлігся він у своєму кріселку, якомсь ніби відживило вікарного. Уставши різко, рвучко, кілька кроків подріботівши до кутка, де стояла патериця Інокентієва, він швидко вхопив її до рук.

— Е, ні, преподобний отче! За патерицю не треба братися,— гідливо скривив губи Інокентій.

Інокентій натиснув на дзвоник. Увійшов Семен.

— Дай води. Або краще принеси холодного вина, тільки не міцного. Преподобному пастиреві погано стало.

— Можна було й не кликати цю пику. Не треба було показувати мене в такому стані,— зауважив о. Амвросій.

— Вам дуже погано стало, преподобний владико, а я в таких випадках безпорадний. Та ви не турбуйтеся, він не зрозумів. Подумає, що старому єпископові було зле, от і все. Літа ж ваші такі...

О. Амвросій повернувся до нього і уже твердіше глянув у очі.

— Слухайте, іноче.

— Слухаю, ваше преосвященство, покійрно слухаю, коли ви будете казати щось добре, замість ляяти мене пастухом.

— Киньте,— похиливши голову і трудно дихаючи, видавив із себе вікарний.— Киньте, кажу. Коли я зараз не кличу справника, то, значить, хочу з вами говорити.

Інокентій блиснув очима.

— Дарма б турбувалися, отче. Зі справником у мене полагоджено давно, і від нього я рішуче не сподіваюся ніякої пакости.

— То все дурне, іноче. Ви слухайте мене. Між нами розбрату не повинно бути. Я теж буду одвертий... Ми з вами, коли

що винні,—однаково. Це правда. Цього не закриєш. Але й вам, шановний чудотворче, не так уже добре йдеться, як ви гадаєте. Пастух завжди пастух, хоч би його прибери і в царську мантію. Так ви собі й знайте. Свині пасти у вас кебети вистачить, але не зметикувати якогось діла. Чуєте? Ви тільки груба, неповоротка коняка. Так і знайте. І між мною, дворянином і єпископом, та вами, свинопасом і хамом, завжди зійтиме прірва, яку тільки смерть засипле. Розумієте? І тому я вам не співучасник, а голова, яка вами керує, а ви виконуйте. І як треба буде, я знайду спосіб вас здихатись. Ясно?

Голос його трохи міцнів. Інокентій поривався урвати цю прикру мову, але о. Амвросій різко спинив його.

— Мовчати. Я вас слухав, слухайте і ви мене до кінця, потім будете загрожувати. Правда, ваш обмежений мозок цього не зрозуміє, але ви затямте все-таки одно — страх, і він продиктує вам поведінку.

Владика перевів дух і ще дзвінкіше вимовив:

— Над нами, чудотворче, нависла біда. Непоправна і незлагодна, коли я не візьмуся. І то не від справника, а з Петербурга, з найсвятішого синоду і жандармської управи. І то за неї дбає не хтось із духівництва, а взялися великі і владні люди, які зможуть скрутити і такий волячий карк, як ваш. Чуєте? Так от, доки не пізно, хочу вас все-таки попередити. Знаю і розумію, чого вам хочеться. І одверто скажу — я не хочу втрачати вас. Тому і дбаю про вас. Але з умовою, що ви все-таки не будете пертись до мене в товариство. А тепер ось візьміть цей папір і прочитайте,—подав він листа Інокентеві.

«Високоповажний отче Амвросію!

Вважаючи за особисту честь прислужитися вашому пресвященству, тішу себе надією, що ви не забудете мене у своїх молитвах господові, як і не забудете моєї послуги. Зарані вдячний вам, поспішаю повідомити вас про одну, дуже вам цікаву справу. Лише вчора, будши в канцелярії найсвятішого синоду в справах своєї єпархії, я зустрівся там з преосвященим владикою — о. Серафимом кишинівським. Владика був гнівний, квапливий і все добивався бачити управителя канцелярії, щоб домогтися побачення з обер-прокурором найсвятішого синоду. Я, руханий природною цікавістю, запитав сьогодні декого в канцелярії, чого так пильно треба було о. Серафиму. На всі прохання я дістав лише відповідь: «Скарга на Балтську обитель». Я тоді зацікавився глибше. За чималу мзду я добувся прочитати ту скаргу і виписати з неї головні пункти. Ось вони:

«У обстеженні синодальної комісії сказано, що нічого протизаконного чи протицерковного в діяльності інока Інокентія з Балтської обителі нема, крім того, що він допустився недозволеного язика — молдаванського у відправах церковних. Не смію думати, що синодальна комісія поставилася до справи поблажливо, і я дерзаю заперечити цей м'який висновок комісії, не обізнаної з національними особливостями краю. Край наш — прикордонна околиця держави Російської, заселений інородцями-молдаванами, а впираються межі його в інші землі, де лихі, антидержавні елементи настроєні проти престолу царського. Недозволенна, недержавна мова молдавська, якою править у церкві Інокентій, дає поштовх національним течіям у Бессарабії. І вже тепер є відомості, що з ініціативи духовництва та вчителів заснуються по селах школи молдавські та всякі культурні товариства. А це вже є крок небезпечний державі і престолові. Заборонена молдавська школа в нашій державі житиметься підтримом з королівства Румунського, темні сили роздмухуватимуть цю течію, і незабаром ми будемо свідками нового автономістичного руху — молдавського. До цього мушу додати, що серед українців цей рух протидержавний матиме симпатію, а це може статися легко.

Подавши все це до відома найсвятішого синоду, як вірний син церкви й престолу, я сміливо висловлю ще одну думку: я боюся, як би ми не стали плацдармом націоналістичної диверсії румунських та австрійських загарбників. Надто в такій гострій політичній ситуації, як теперішня.

До цього додаю, що моя думка не розбігається з думками панів Пуришкевича та Крушевана, відомих державі як вірні сини престолу його величності. Вони potwierджать ці мої слова і додадуть, що Інокентій уже і тепер є політично небезпечна фігура».

Це, ваше преосвященство, найголовніше у тій скарзі, і на це тут зважили. Атмосфера заряджена проти вас сильно, але з усього я тільки і знаю, що Інокентія хочуть вислати з Балти. Куди — цього не встиг узнати. Але, знаючи прихильне ставлення до вас та Інокентія преосвященного мого пастиря Серафима кам'янець-подільського, думаю, що ви попередите події, як самі вишлете кудись на послух Інокентія, хоча б до нас. Наша єпархія близько, руйнуватися ви не будете, а як ущухне буча, він зможе знову прибути до вас. Рада моя щира, як і моя надія, що ви повернете мені 2000 карбованців, витрачених на мзду чиновникам за таємницю, і не залишите без уваги мою послугу вам та церкві».

— Це пише мені управитель кам'янецької консисторії, іно-

че. Виходить, не все так гладко, як ви думали, милий пророче. І от від мене та справника залежить, чи відведемо ми ту загрозу від вашої голови, чи дозволимо їй гримнути над вами й розтрити її, як скляного болванчика. Якщо ви дозволите собі хоч слово в тому тоні, який допустили передніше, то... мені доведеться з вами попрощатися. Щоправда, перед тим я дещо скажу про вас для протоколу суду і...

— Я слухаю вас, преосвященний владико.

— А я говорю вам, іноче Інокентію! — Він поглянув тепер на зляклу постать Інокентія і усміхнувся. — Я і говорю вам: з Петербурга на нас збирається біда. Дехто з духовних отців так накрутив у синоді, аж жарко стало. Пуришкевич, Крушеван — теж не жарти. А тепер чекаю на вашу мудрість.

— Треба грошей, владико... — пошепки сказав Інокентій.

Владика зневажливо усміхнувся.

— І все ж голова у вас пастуша, чудотворче. Є такі ситуації, коли ви розумієте це слово, де навіть гроші не можуть допомогти. І тут якраз така ситуація. Тут ваші гроші будуть дурні. Там, де ходить про те, чи носити митру у провінції, чи засідати у Державній раді, ваші гроші ніщо, тля, сказати б. І ви... ви все ж неотеса.

Інокентій ніби й не чув образливих слів. Тільки до одного був уважний: як виплутатись з того прикрого становища, в якому він раптом застряг.

— Так що ж робити, владико?

— Що? Виїхати чимшвидше відциль. Це єдиний вихід.

— Як виїхати?! — скрикнув вражений Інокентій. — А паства? Де ж тоді, отче, ваша оборона?

— Хе-хе-хе! Ви навіть не сягаєте такої простої справи! Раз я вас зараз не відрядив до справника, видимо, я не хочу позбутися вас. Так от, ви виїдете звідциль, але не виїде монастир, моці, святощі, не виїде лад ваш, ім'я ваше...

Інокентій весь спалахнув. Він зрозумів, у чому справа, і уже постав у нього в голові план. Він не прогавить слушного моменту виплутатись із халепи. Він не здасться!

— А куди, преподобний отче, ви маєте мене запроторити? На далеке заслання чи так, як вам радять?

— Не бійтеся. Я сьогодні послав до отця Серафима кам'янець-подільського швидкий лист, а в Петербург написав, що висилаю вас тим часом на покуту за ті провини, які визнала комісія синодальна. Ми паралізуємо заходи синоду, і всі його висновки будуть упереджені. Зрозуміло?

— Зрозуміло. Я готовий.

— Добре. Але зятяте, я не роблю цього марно. Ми дотримаємо угоди. Вас я можу все-таки позбутися, коли захочу. Отож ставлю умову — збільшити вкладку до мого собору і залагодити зі справником, як там ви вже знаєте. То вже не моя справа.

Підвівся і пішов до дверей, не оглядаючись. Інокентій відчинив йому двері і гукнув до о. Кіндрата:

— Проведи владику вікарного вниз.

О. Амвросій пішов униз, а о. Інокентій стояв, замислено розкуйовджуючи бороду. Глибоко замислився чудотворець балтський над складним планом. Проте страху чи розгубленості уже не було. Він сміливо глузував з маленького, сіренького страху, що виплигнув із його серця і, зіскулившись жалюгідно біля його ніг, зслизнув.

25

Отець Кіндрат до самих воріт вивів вікарного, підтримав його за костисту руку, доки той сів у карету, зачинив за ним дверцята і вклонився низенько, майже до землі. Так і стояв зігнутий, доки не рушила карета і не вкрила порохом похилену його голову. Не бачив, як і майнули руки о. Амвросія, що благословили поштового старця. Не бачив того о. Кіндрат. Проте встиг запримітити коло монастирських воріт куди цікавішу постать, що прикувала цілу його увагу. Стояла вона при воротях навколішки, побожно склавши руки. Як від'їхав вікарний, о. Кіндрат підійшов до похиленої в поклоні постаті і спитав:

— Що привело тебе, рабе грішний, до нашої обителі, чим завинив ти так перед господом?

— Пильно треба отця Інокентія. Зроби таку ласку, допоможи побачити його.

О. Кіндрат став суворіший від смерті.

— Проклятий ти, рабе лукавий. Пощо треба тобі бачити обдурюваного бога? Ти ж уникав зустрічі з ним, а тепер стремиш прийти до нього за благостію? Иди, молися в його домі святому, а потім побачимо.

І, не оглядаючись, пішов до Інокентієвих покоїв, попередити про прибуття Гарасима. Інокентій суворо і байдуже слухав. Але раптом щось блиснуло в погляді, і він жваво обернувся до о. Кіндрата.

— Добре ти зробив, що до церкви послав його. Пошли за-тримати його в церкві, він мені потрібний. Тепер іди і скажи готувати у великій трапезній вечерю. Та стій... перед тим, як

я прийду на трапезу, покличеш до мене того мугиря. Іди. Але стій, ти нічого з ним не говорив про те, що сталося у нього?

— Ні, я тільки натякнув про те, що він дурих господя.

— Добре, йди. Та зараз же повертайся сюди і скликай усіх...

Інокентій закрокував по кімнаті в якомусь піднесенні і напружено обмірковував наступну бесіду із своїми. А серед того думання притьмом звеселів і, усміхаючись, натис на дзвоник. Увійшов о. Кіндрат.

— Клич мені того мугиряку.

О. Кіндрат притьмом побіг униз, а Інокентій, ступаючи по кімнаті, докінчував перервану думку і ще веселіше усміхався назустріч їй.

Уже не видно було турботи на його лиці, тільки запал захватного граля, що має добру карту і стоїть перед двома можливостями: чимало виграти, власне, все, або все програти, коли не пощастить. А в руках масть, яка його ніколи не зраджувала. Однак і хід треба було зараз зробити такий, якого ще ніколи не робив запальний і сміливий граль. У двері постукано.

— Увійдіть! Увійдіть з миром!— майже весело вигукнув він.— Увійдіть, хто там?

До кімнати увійшов о. Кіндрат, а за ним прибитий Гарасим, що ніби притяг з собою шмат свого поля, повільну ходу волів із скрипучим галасом немазаної каруци. Вступив до покою і став при дверях. О. Інокентій набрав суворості і стро-го промовив:

— Знаю, знаю, лукавий рабе, що привело тебе до мене. Думав обдурити господя, обійти його своїм нікчемним розумом. Та бог карає неслухняного раба за непослух.— І наблизився до самого його.— Шкода коней?

— Шкода, отче! І волів шкода, преосвященний отче.

— А як же мені, подумай, шкода цілого села нашого люду, що через тебе, негідний рабе, у дні страшного суду не матиме чим омочити губів своїх спраглих? Як, мені не шкода тих немовлят, що не діткнулися ще господньої благодаті, а через твій непослух не матимуть зцілющего джерела? Тяжкої кари заслужив ти, та господь милосердний, і я дарую тобі твою провину. Благословляю копати колодязь. Іди і копай, як сказано. А сьогодні ще побудеш у мене.

Інокентій пройшовся по кімнаті, круто повернувся на місці і, твердо ступаючи, підійшов знову до Гарасима. Подивився пильно у вічі і, щось пригадавши, кликнув о. Кіндрата.

— Поклич мироносиць. Скажи, щоб приготували омовення, а вже потім сюди.

О. Кіндрат вийшов, а Інокентій сів проти Гарасима і, упершись магнетичними очима в нього, твердо спитав:

— Землі скільки маєш?

Гарасим ніби і не зрозумів запити. Дивився стуманілим поглядом на нього і не відповів. Інокентій ще пильніше глянув на нього і спитав:

— Скільки маєш землі? Чи не хочеш відповісти отцеві твоєму?

— П'ятдесят десятин, отче, своєї... Та ще десятин зо сто орендуємо у селян з Липецького. Цієї осені мав ще прикупити трохи, та от...

— Що?

— Мабуть, не треба, отче... Немає чим робити, та й не треба вже. Піду під покрову твого храму.

Пауза. Довга. Напружена. Впродовж неї пожадливий Мардар уже встиг попрощатися з своєю землею, з господарством, устиг обійти геть усі поля, розкинуті рівнодолом від хутора аж до села Липецького, обійшов і діткнувся кожного куща винограду, з якого барила вина рік у рік стоять у нього в льохах, устиг уже одійти далеко-далеко від спорожнілого дворища. І ридав, плакав, шматувався міцний власник за тими добрами, притамовуючи скрушний, затуманливий страх перед тим, хто всі ті добра забирав від нього. Уже от-от мав повернутися з тієї далекої подорожі, вчепитися за обніжок власної ниви, вхопити його зубами, вп'ястися пальцями і, надавивши грудьми, обороняти до останнього зітхання, до останнього подиху. Уже й слово належне складалося, сповзло десь на кінчик язика, розвело губи, та... не пробралося крізь густу бороду нечесану і застрягло в ній. Так застигли розведені губи із застряглим словом необмеженого жалю.

Інокентій пильно стежив за лицем Гарасима. Воно мов гранітове було. Тверде, незламне. Саме таке, як буває у непохитного власника, готового на смерть за свій шмат поля, за свого вола, за свого коня. Саме таке, як буває у власника, готового за вкрадену курку позбавити життя злиднотку. У того власника, що піймає кишенькового злодія, який вкрав у нього три копійки грошей, перехреститься побожно, скаже: «Господи помози», а потім зосереджено, розмірено занесе над ним сокиру, гукнувши: «Ге-е-ех», розтрощить йому голову. Інокентій знався на таких. Тим-то ще серйозніший став його вид, як він заглибився в свій план.

— Так, кажеш, п'ятдесят десятин маєш? І при купі, чи як?

— При купі, святий отче.

— Ну, гаразд. Ти от що... Землі доки що не продавай. Чуєш? Земля церкві повинна піти. Ти матимеш більше, ніж мав, добро твоє приумножитья, і ти вознесешся вище від усіх людей. Ти будеш, як Авраам,— вітцем людей, ти возвеличишся.

Не докінчив. Одійшов набік, потис руки і утопив погляд у вікно. Піт виступив на чолі високому, і очі запалахкотіли, як дві жаринки з сухого дерева. Не обертаючись, знову озвався до Гарасима:

— Так чуєш? Землі не продавай. Сиди доки що на своєму господарстві і жди наказу.— Помовчав — і далі: — Господь має для тебе особливе призначення, і ти будеш уславлений, як пророки, як отці церкви. Чув? Нехристи посідають православну церкву, добираються до вітців її, ганьблять віру господню, і боронити її треба. Бог вибрав тебе, раба свого, на оборону церкви. Чи готовий ти?

Чи готовий Мардар? Чи готовий він не спродувати землі, а сидіти на ній і приумножувати, як сказав господь? Хіба питають камінь про те, чи готовий він лежати безрушно при дорозі, коли це його призначення? Чи питають голодного, чи готовий поїсти чогось смачного? Чи питають спраглого — готовий він випити холодної, чистої води?

Гарасим любив свою землю. Любив її не любов'ю трударя, що насолоджується з її винагороди за працю, а любив її, як любить скнара проценти, їх зростання, як любить звір струм крові, що п'янить його своєю гарячістю, захватом щасливого полювання, як любить грабіжник безсилля грабованого. Він не зрозумів до останку Інокентія, лише відчув, що йому не треба спродувати своє добро, що він має лишитися при господарстві, і від того грала, шумувала прибоями густа кров угодованого дуки-господаря, кров густа, тужава.

— Готовий, отче. Кажі, що потім маю робити, як прислужитися господові?

Інокентій подзвонив. Шпарко влетів о. Кіндрат й запально глянув на обох.

— Візьми його. Одведи до жон смиренних, хай очистять його спершу від гріхів, а потім приведеш до мене, як скажу. Іди за ним,— звернувся він до Гарасима,— та пам'ятай, що господь вибирає тебе на оборону своєї церкви, ставить тебе за вартівника при святій церкві.

Як зі сну, пішов Гарасим за поводитарем. Як зі сну, ступив до незнайомої пишної кімнати, серед якої стояло дзеркальне плесо і відсвічувало звідкілясь зорі в собі, як зі сну, оглянув

усе та й... знову зачудувався видом. Перед ним стояло дванадцять жінок у білому одязі із свічками в руках, дванадцять жінок, обв'язаних білими намітками на головах, дванадцять їх колом стояли понад спокійним плесом, що відсвічувало дванадцять пучків палаючих свічок, моргаючи ними, як зорі вночі. Отут-то Гарасим і зачудувався милозвучною піснею, що линула відкілясь мов здалека і тихо гомоніла під високим склепінням кімнати. Ступив і затнувся від паху смирни і ладану, що хмарою посунув на нього з найдалшого просторого покою, засланого дорогими килимами. А дванадцять жінок нерушимо стояли, виспівуючи молитви. Гарасим спинився над краєм спокійного плеса і у п'ятмі розглядав зачудованими очима обстановку. Гарасим чув, як із-за коміра потиху вилізла якась страховинна потвора, як узяла його за горло, стиснула сильно і зашкромачила гострими пазурами у нього по спині. Гарасим чув, як із-за потилиці полізли по голові мурашки, як відстала сорочка від немитого тіла, як піднявся сторч нечесаний чуб і великі, холодні краплі поту покотилися йому по лиці. Хотів ворухнути рукою, але вона прикипіла до бока. Хотів повернути язиком, але він одубів у роті. Мав ступити хоч крок далі, щоб розгледіти примару у білому, але міцно приросли ноги до підлоги, засланої килимами. Хотів повернути голову, але груба шия його стала тверда, як граб зав'ялений, і не поверталася голова, на якій сторч стояв чуб.

А на нього віяло пахом смирни та ладану, лилася безугавна злива мелодійної пісні, приворожували ясні зорі, що мигали у темному спокійному плесі.

Ззаду щось штовхнуло. Здеревілим кроком посунув Гарасим понад спокійним зачарованим плесом, огинаючи його, до гурту жінок у білому. Дивився на них непорозуміло і, тремтячи всім тілом, наближався. Аж ось з-поміж них виділилася одна з біломармуровим лицем, в'юнкими бровами. Підійшла близько до нього, передала пучок свічок о. Кіндратові і білими в'юнкими руками взяла його за плу свитки.

— Наблизись до престолу господнього, рабе божий Гарасиме.

Голос ніжний, тиходзвонний і проникливий глибоко вразив Гарасима. Він уже не відривав очей від цього біломармурового привида. А привид тихо, плавно сунувся по пухкій підлозі до високого аналя з євангелієм.

— Стань навколішки і поклонися господові і його святому духові Інокентієві, що дарує тобі високу милість свою.

Покірно, мов дитина, став навколішки і шепотів не зрозумілі йому слова якоїсь чудної молитви, ніде і ніколи ним не чутої.

Та біломармуровий привид бере його знову за плече. Гарасим тихо підводиться і знову тихо сунеться за ним вздовж кімнати по пухкому килиму, ледве переступаючи з ноги на ногу. І знову перед ним спокійне темне плесо. А над краєм його мармуровий білий стільчик з накинutoю на нього червоною бархатною накидкою. Хтось натис на плече, і Гарасим сів на той стільчик при краю плеса. Нагнулась біла тінь і покляла борошняно-білі пальчики на мазані, закурені чоботи Гарасима. Смикнула раз, вдруге — чобіт поліз з холодної здервілої ноги. Гарасим дивився остовпілими очима на видиво і покірно підставив другу ногу. І другий чобіт зліз з ноги, і діткнувся він голими ногами пухкого килима.

У голові туман перекочувався, очі сліпив блиск свічок, що палали навколо нього. Тим-то Гарасимові трудно було бачити себе всього голого в темному спокійному плесі води. І тільки відчував він, як чийсь дрижачі холодні руки лягли йому на голе тіло немите, взяли за руки і повели до спокійного плеса. Рогом очі пішли, як, стоячи у воді по пояс, побачив поряд з собою біломармуровий привид з чорними косами. Жінка чудової краси, нага, стояла і брала пригорщами воду і плескала йому на голову. Тихо, покірно присідав у воді, слухаючи, як чийсь м'які руки шарували його чимсь жорстким, поливаючи водою, що збігала холодними струмочками з його тіла.

А пісня линула, плакала, тужила над ним, милуючи слух мелодійною зливою звуків, що линули десь з височини. А пах смирни та ладану дурманив уже й без того сп'янілий мозок. Голова йшла обертом і легко похитувалася з боку на бік. І не міг опиратися Мардар, не міг відслонитися від біломармурового привида, що доторкався до нього то пишними грудями, то голим стегном і м'яко гладив його за grubілу шкіру ніжними руками. Мільярди тоненьких шпильочок відчув він у своєму тілі...

І раптом пісня підноситься вище, вибухає сильним цим піднесенням і гримить, гуде під склепінням. Зорі в скаламученому плесі швидко застрибали, пах смирни та ладану погорнув густішим туманом. Несамохіть підводить Гарасим голову вгору і... очі викочуються з орбіт і застигають на чудесному видиві: із високого склепіння, просто над головою Мардара Гарасима, тихо спускалася постать смуглявого тіла з перев'язаними чимсь білим стегнами. Постать наблизилася і поринула в воду поруч нього. Закляк Гарасим на тому

самому місці і геть утратив свідомість. А постать обернула до нього лице своє і голосно тричі по три проказала урочисто:

— Нині отпускаем і раба твого, владико, по глаголу твоєму з миром.

І тричі по три полила на голову воду.

— Як Іоанн Хреститель, вихрещуєшся ти, Гарасиме, на службу богів. І страшною присягою запрягаєшся, що не відступлю від свого обіту перед його престолом. Чи ти присягаєшся?

— Присягаюсь.

— Чи відступиш ти коли від своєї присяги?

— Не відступлю, господи.

— Кажі за мною слова присяги страшної.

Інокентій підняв два пальці правої руки, возвів очі до склепіння і урочисто проказав слова страшної присяги.

— Присягаюся господу богів, що віднині стаю на службу його святому престолові і на віки вічні. І не відступлю від цієї моєї присяги, хоч би довелось страждати в тюрмах, на каторгах, хоч би й смерть прийняти, хоч би розлучитися з жінкою, дітьми, позбутися всього добра і умерти в неволі. Присягаюся твердо, непорушно виконувати веління сина божого Інокентія і чинити по волі його. І коли відступлю, хай земля під мною розступиться і поглине мене, хай вогонь спалить мене чи вода затопить мене, хай не буде добра мені ні на цім, ні на тім світі, ні жінці моїй, ні дітям моїм, ні всьому родові моему. Хай тоді мучитимусь віки вічні на вогні страшому у пеклі у диявола і хай не знатиму притулку на землі до кінця днів моїх, а по смерті хай земля не прийме мене і викине на глум на биту дорогу. Заклинаюся на цім слові моїм іменем господа мого і його сина Інокентія, в якого я вірую твердо і непохитно, що він є син і дух божий, і за віру я вмру, амінь.

Проказав слова страшної присяги, мов у пропасниці. Проказав, як вистогнав, ці страшні слова закляття, мов відчував уже на собі всі перелічені лиха. Аж тоді відступив Інокентій від нього, і постать його тихо попливла вгору, благословляючи його. І білий голуб довго літав під склепінням, б'ючись об дах крилами.

І підступили знову постаті жіночі, видобули його з води, обтерли, намастили все тіло миром і одягли його в чорну блискучу рясу поверх білої чистої білизни. І, підхопивши одягненого під руки, з тихим співом повели сходами нагору.

Гарасим ступав сам не свій. Мов уві сні все те діялося. Він

зі сну опинився в якомусь покої, де в кріслі сидів о. Інокентій — та постать, якій він склав страшну присягу. Інокентій привітно усміхнувся до нього, встав з крісла і поцілував у уста Гарасима.

— Віднині ти належиш господові, рабе божий Гарасиме. Сядь коло мене і слухай веління бога.

Сів покірно на низенькому кріслі і уважно мовчки слухав тиху мову Інокентія, який викладав йому великий план оборони церкви і бога.

26

Повітовий землемір і технік потискав плечима на всі докази Гарасимові і розводив руками. Він ніяк не розумів, чого саме хоче від нього дука Гарасим Мардар. А він вимагав майже неможливого: копати колодязь у нього в дворі, що стояв на кілька сажнів вище можливого рівня водяного шару. Та що мав робити з ним, коли він не відступав ні на крок від своєї вимоги і рішуче додавав щоразу:

— Я за ціну не постою. Мені так треба.

— От чорт забирай! Кажу ж, що на цьому місці, мабуть, і за двадцять п'ять сажнів води не дістанемо. Легше ж викопати колодязь далі, у долині, гонів за п'ять-шість од двору, там вода буде на п'ятому, ну, на восьмому сажні.

— А ви все-таки робіть, пане десятнику. Та де ж ви бачили, щоб, мавши товар у дворі, бігати десь по воду гонів п'ять-шість?

Гарасим не відступав. Десятник змушений був згодитися і поступитися перед очевидною людською дурістю.

— Ну, та грець з вами, копайте. Мені ваших грошей, чорт забери, не шкода. Приїду подивлюсь, як та що зробити. За чотири дні шліть коні.

— Чотири дні довго,— коротко відповів Гарасим.— Сьогодні їдьмо.

— Сьогодні? Та що у вас, горить там, чорт забери?

— Чотири дні довго,— не відступав Гарасим.— Візьміть більше, тільки сьогодні їдьмо.

Мав згодитися десятник і на цю вимогу, хоча дивною вона була. Нашвидку зібравшись, сів на підводу з Гарасимом і рушив до Липецького.

Мовчки їхали аж до Липецького. А вдома Гарасим коротко спитав:

— Скільки вам треба людей на роботу? Піду наймати.

— Та куди ви поспішаєте? Дайте господарство обдивитися.

Гарасим не відступав і знову вривчасто спитав:

— Скільки людей треба? Мені ніколи. Та каміння скажіть скільки купити, щоб мурувати зараз же за копачами.

Десятник розвів руками і так само коротко відповів:

— Людей до півдня потрібно трьох. З півдня можна копати, давайте двадцять чоловік. Каміння купуйте кубів триста-чотирриста та посилайте по цемент підводи, по пісок. Щоб знали, що купувати та скільки, ось вам записка. У Балті справитесь, якщо немає цього матеріалу, за кілька день вам його привезуть. Поки камінь та цемент будуть потрібні — вам приставлять їх.

Гарасим взяв записку, улаштував десятника на квартиру у себе вдома, сів верхи на коня і помчав з двору. А десятник, умившись, поївши, пішов оглядати двір, обходити сад, виноградник, придивлявся до всього, що мав Гарасим. Обдивившись, остаточно вирішив, що Гарасим будуватиме економію. Для іншого не варто заходжуватися з такою коштовною будівлею. Тільки от чого він так квапиться? Цього Михайло Васильович ніяк не розумів. У його двадцятирічній практиці всього бувало, але такого дивака він не бачив.

Та Михайло Васильович, повітовий землемір і міський технік, людина вдачі невдумливої. Здоровий, сильний, діяльний його організм не був схильний до заглиблених роздумів, і тому він, махнувши рукою, увійшов до хати, сів при вікні. Взявся до креслення плану та кошторису. Пізно сидів. Нарешті ліг. Але на світанні до нього постукав Гарасько.

— Уставайте, пане десятнику, люди чекають.

Обурений десятник виглянув у вікно і нагримав на Гарасима:

— Хазяїне, я буду вставати сам. Мене не будіть.

Але побачивши готових до роботи людей, все ж, хоч і лаючись, вийшов. Вони пішли на двір. Біля хати стояло троє людей у селянських свитах, проте на диво чисті, з голеними обличчями. Десятник зацікавлено оглянув їх і запитально подивився на Гарасима. Але той ніби і не помітив цього запитального погляду.

— Звідкіль ви, дядьки? Чи ви ж зумієте ходити за мною?

Селяни махнули головами і готові стали при десятнику. Аж тоді він уже виклав план Мардарові. Але зразу ж спинився вражений. Скільки ретельно Мардар квапив десятника з планом, стільки ж байдуже він поставився до самого плану. Він лише подивився на довгий сувій кальки і ніяково сказав:

— Добре... Ви ж на те й освічені люди, щоб там папери усякі писати. Робіть, як краще.

Десятник потиснув плечима і почав розбивку господарства і визначив до півдня місце колодязя на найвищому місці у дворі, де й хотів Гарасим.

— А все ж, хазяїне, тут вода неблизько. Доведеться багато витрат мати.

— Добре,— тихо відповів Мардар.— Робіть як знаєте, що треба — кажіть, мені ніколи.

— То що ж насамперед будувати будемо?

— Колодязь,— тихо відповів Гарасим.— Цього літа тільки колодязь, а вже навесні, як бог дасть, все останнє. За зиму звезу матеріали, тоді вже просимо кінчати.

Знов дивував десятник. Та його подив був безмежний, коли над ранок на дорозі до Гарасимової хати закурили пилом вози, вантажені каменем, цементом, піском, а Гарасим і тепер безучасно дивився на все, не цікавився ні цінами, ні матеріалом, ні кількістю його. Вийняв гроші, одлічив їх доставщикові і пішов геть.

Михайло Васильович перевдягся у робочий одяг і почав роботу. Йому страх хотілося заплювати нахабну мужицьку морду цього багатія, ляснути його обома руками в роздуті щоки, у цей високий, звужений лоб, в якому гніздилася якась дика, фантастична думка, та мусив все це одкласти і починати роботу. Проте весь день не міг спекатися почуття образи і навіть обідати до Гарасима не пішов. Однак увечері мусив звернутися до Мардара у важливій справі. Куди дівати землю з колодязя? Бо як залишити її просто у дворі, то доведеться висипати навколо колодязя височенну могилу.

— Землю куди будемо сипати? — зосереджено перепитав Гарасим.— Це справді штука...

Подумавши, Мардар вийшов надвір, підійшов до гурту селян, що спочивали після роботи, відкликав набік одного з учорашніх помічників десятника, про щось довго радився з ним. Потому обоє пішли за двір, обійшли яругу, що перетинала поле саме там, де кінчалася садиба Мардарова і починалася Синикова земля.

Михайло Васильович ображено ждав рішення. Щоб згаяти час, і собі вийшов надвір. Розстібнув сорочку, розправив руки і, запаливши цигарку, тихо пішов просто поза клуню у степ. За ним побіг і собака. Десятник гайно ступав по траві. Так він поминув клуню, ще якусь загороду і вийшов у степ, над яр, і пішов понад яром, порослим низеньким терником. Собака біг поряд.

Нараз собака спинився. Нюхнув повітря і шугнув уперед. Десятник став зненацька. Острах пробіг йому по спині. Він

уже мав гукнути собаку і повернути назад, як згадав, що у нього в кишені лежить його «сміт і весон», з яким він не розлучався, об'їжджаючи села Балтського і Тираспольського повітів. Він вийняв його, присів і прислухався. Десь поблизу скавчав собака, ніби пізнав свого. Десятник ще прислухався, але, крім скавчання, нічого не почув. Тоді він ліг на землю і поплазував туди, до собаки. Ліз обережно, тихо. Навіщо це робив? Він у ту мить не міг би цього з'ясувати навіть собі. Просто ліз, і все. Нарешті спинився і принишк. За кілька кроків від нього сиділо двоє і про щось тихо розмовляли. Він насторожився. Розмова точилася пошепки. До нього долітали тільки окремі слова. Напружив слух.

— ...добре, так і скажу,— почув він.

— Як пересиплемо ту яругу, легше буде прилучити до твого двору і Сиників. Він мусить продати його.

— Навряд... Я не знаю. Він любить свою землю.

Той, що говорив попереду, тихо зашепотів. А далі, мабуть, на згоду, вже голосніше сказав:

— Присягався — роби, як кажуть. Це від паринцела Інокентія, він так сказав.

І знову зашепотіли. А далі знову той, що згадував Інокентія, проказав уже вголос:

— Ти ходиш такий надутий, що десятник уже помітив. Треба бути веселішим. Він, мабуть, уже помітив. Треба стерегтися.

— Не бійся, приберуть, як треба буде.

Михайло Васильович мимоволі стиснув зброю і ще щільніше притиснувся до землі. Та вже нічого не почув. Обидва бесідники встали і пішли. Наостанці почув:

— Шкода яр засипати, ставок був би.

Виждавши якусь годину, Михайло Васильович підвівся й собі пішов просто в сад, щоб не помітили. З чорної тиші ночі ніби визирали чиїсь страшні морди. Михайло Васильович ніяк не міг зібрати думок до купи.

«Що за чортовиння? При чому тут Інокентій? Що то значить «приберуть»? Які таємні плани можуть бути у цього мугиря?»

Холод знову сипнув поза шкірою. Наддав ходи і знову опинився під розлогими яблунями Гарасимового саду. Пройшов трохи та й став зненацька. Перед ним, просто на землі, лежало двоє людей і, здається, спали. Він обминув їх і пішов, оглядаючись назад. І, здається, помітив, що один з них підвівся і собі пішов за ним. Проте він не міг цього точно сказати і вилаяв себе за полохливість.

«Хе-е! Страхополох. Уже починаються, мабуть, галюцинації. Треба себе взяти в руки».

Припливла до серця рішучість. Він відчув бажання взятися за пильнішу стежку, викрити, в чому тут справа і які стосунки має тут Інокентій. Та він махнув рукою.

«На чорта вони мені?»

Коли прийшов додому, Гарасим уже ждав його, ласкавий, привітний.

— Гуляли? Правда, гарно у нас? Не так, як у місті. Тут тихо, як на воді.

Михайло Васильович глянув на нього і вирішив: «Ану вас до чортової матері. Робіть собі, що хочете, мое діло сторона».

І раптом став.

«Чекай, чекай! Але якась частина тієї таємниці у мене уже є? Треба використати. Спробую». І, усміхнувшись, теж привітно відповів:

— Так, знаєте, ходив, оглядав дворище, де б землю сипати, дивився.

Гарасим нашорошився.

— Ну, та й що ж ви вирішили?

— Вирішив, що коли у вас нема охоти ставок робити, то землю можна було б у яр сипати. Тоді б перегатити оту яругу та й маеш простий шлях у поле. Шкода тільки ставка. Однак як розбагатієте, купите у вашого сусіда землю, тоді нижче можна ставок зробити.

Гарасим кивнув головою.

— Я теж так думав. Сипте ту землю у яр, зарівняйте його від повітки аж до саду, а там, може, бог дасть, воно й пригодиться.

Вранці десятник підвівся цілком вільний від нічної тривоги і бадьоро став до роботи. Однак тягло його ближче розглянути яр. Підійшов, оглянув і вразився. Яр перетинав два великі шматки рівнодолу, землі доброї та масної. А по той бік яру, як і тут, заліг такий же мовчазний, понурий і суворий двір глитая.

І нараз згадав нічну розмову.

Інокентій. Гм-м, тут і монастир Балтський зацікавлений. І він ще раз оглянув розлогий степ, що розкинувся поза яром. Степ, на якому буяли незмірені врожаї двох господарств Мардара та Синики. Михайло Васильович підрахував, скільки тут має бути землі.

«Не менше, як десятин триста».

Повернувшись до копачів, дав якісь розпорядження і пішов до цементувальників, що готувалися цементувати яму. Оглянув-

ши і давши розпорядок, десятник знайшов Мардара і сухо сказав:

— Хазяїне, давайте підводи возити землю. Та поставте там чоловік п'ять трамбувати. Перший же дощ рознесе нетрамбовану землю і зіпсує вам виноградник.

Гарасим негайно вирядив якогось довготелесого діда на село по підводи. А сам спитав десятника:

— А коли буде готовий?

— Колодязь? За місяців два.

— Довго. Треба за місяць... Води треба.

Михайло Васильович пригадав знову нічну розмову і рішуче відповів:

— Постараюся кінчити раніше. Тільки треба вночі працювати. Тоді дорогше стане.

— Байдуже. Працюйте вночі. За гроші не постоїмо.

Десятник кивнув головою і вийшов. Ця розмова його якось знервувала, і він сам собі ухвалив швидше спекатися клопоту. Біля копачів стояв похмурий і зосереджений. Робота його чомусь не вдовольняла.

«Приберуть...— мимоволі крутилося в голові. І мимохіть думав: — Треба переглянути набої в револьвері».

А день дзвенів над ним тисячами звуків. Гули бджоли, і хотілося спати.

27

Сьогодні відправа на диво швидко скінчилася в липецькій церкві. Отець Мелентій, що любив виснажити паству до неприємності, сьогодні квапився. Незчулися миряни, коли й вийшов з казанню. Та й казань його сьогодні якась незвичайна. Не стояв він, задравши голову вгору, і не тяг з-під звіддя слів, а вийшов, як горобчик стрепенувся перед паствою, і пискливим голосом прорік:

— Миряни! Оце так, що й бог поблагословить вас додому. Тільки перед тим скажу я вам, що бог явив свою благодать до вас.

Він підняв урочисто пальці і слово по слову переказав Гарасимів трапунок з ченцем і кіньми. Миряни, притаївши дихання, не зводили очей з нього. Вся та страшна картина боговідступництва Гарасимового, а потім помилювання розчулила людей. Чулося схлипування жінок, глибоке зітхання чоловіків. Покора і перестрах мінілися на лицах, поораних зморшками, як селянські смужки землі борознами.

— Повелів пророк Інокентій грішному Гарасимові копати колодязь у своєму дворі, щоб, як прийде страшний суд, а з неба падатиме вогняний дощ, посуха сушитиме нашу землю, було б де наші уста грішні омочити, зросити посохлий язик. Покаявся грішник Гарасим і виконав той заповіт божий. Уже готовий колодязь у його в дворі. Треба б нам усією громадою освятити його і ублагати великого пророка господнього Інокентія прибути до нас на посвяту.

А вже близька кара господня. Ось немає вже місяць дощу, земля репається, гине хліб, гинуть сади, виноградники, трави, висихають колодязі. Треба послати до нього від громади ходаків, хай пішки, босі йдуть до нього та просять помилювання, бо не доходить молитва наша до нього, не слухає бог нашого благання. Амінь.

Заворушилося у церкві. Мов хвиля зо дна моря, підіймалося те хвилювання, перегойдувалося, клетотіло. Загула церква голосами, зітханнями, гомоном, плачем. Плакали жінки, зітхали чоловіки.

— Треба просити.

— Послати богобоязливих людей з нашим батюшкою.

— Місяць немає дощу. Забули бога. Забув молдаванин молитися. Не сміє по-молдавському, по-руському не розуміє його бог.

— Паринцел Інокентій, кажуть, молиться по-молдавському. Його молитва доходить до бога.

— Та він же сам, кажуть, є син божий.

— Дух святий, що в голубиному образі зійшов на нього, покоїться в йому.

— Послати до нього ходаків, життя праведного богобоязли- вих людей.

Захвилювалося у церкві, закипіло, бабки мироносиці, що при кожній церкві були, вихопились першими все те робити. Протислася померхла бабуся до самого попа і, уклонившись, стала під благословення. А потім підняла голову й сказала:

— Простіть, батюшко, і ви, миряни, що я своїм дурним розумом до громадського діла стаю. Але здається мені, що бого- пристойне діло відкладати не можна.

Усі слухали стару Марту. Дев'яносто років їй, шанувало її село. Бо серед мирян чи не половина вже сивоусих стоять, яким вона пупи різала. Та й знаюча баба була, на шептах усяких зналася, від усього ліки знала, і це не вигадка. Так- таки воно і було.

— Говори, Марто, що знаєш,— відповів піп.— Бог приймає молитви від жінок, як і від чоловіків.

— А знаю я таке... Немає нам добра за безвіру нашу. Треба просити бога, щоб помилював. Так я й думаю, треба послати зараз же до Балти, до пророка святого, людей. Хай підуть, потрудяться на нас, хай Гарасим піде, як його сподобив пророк своєї милості, дід Макар та Санька Печеричиха та ба-тюшка.

— Та ти, стара,— сказав піп.— Ти ж у нас до церкви пильна та ретельна, на все село.

— Та коли люди звелять — піду. Рада постаратися на мир, як бог молитву прийме.

— То як, миряни, пошлемо тих людей, що Марта нам показала? Га?

— Просимо, просимо.

— Ну, то не відкладайте ж цього діла надовго, а сьогодні й збираймося. Тільки ж не годиться до храму господнього йти з порожніми руками, треба понести господові у дар щось від трудів наших. Скиньтесь, православні, хто що може, на дар богові та його пророкові й церкві святий.

Пішов староста церквою з тарілкою. Посипалися на тарілку мідяки засалені, запітнілі срібні гривеники, семигривеники, полтиники. А дукачі брязнули срібними карбованцями, встеляли краї тарілки зелененькими трояками, синенькими п'ятериками. Гарасим же наперехрест поклав смугасту червоняву десятку. З верхом стала тарілка трудових копійок селянських, затертих карбованців і п'яток дуків сільських. Посунув після того народ з церкви, валуючи поміж себе про чудо з Мардаром. Дехто зайву верству чи дві пройшов у товаристві, розмовляючи про тяжкі теперішні часи.

Пізно того дня обідало село. Обід не йшов до рота. Якось шкребло у горлі. Вишукувався останній карбованець чи полтиник Ступі, що держав вино на льоду влітку.

У дукачів теж шумні обіди. За столом ціла родина. На столі жбан вина і кухлики. П'ють сьогодні всі. Сьогодні якимсь непомітно, що старе й мале п'є. Сьогодні день такий. І за столом розмови палкі, шумливі.

— Горе нам, горе... Одна біда спливе — друга припливає. Ось місяць дощу немає. На полі ледве стоїть хліб. А що воно зимою буде? Зараз уже все в заставу пішло, а там що?

І хилиться сп'яніла з горя й вина голова на стіл, ллються сльози неусвідомленої туги з очей бідацьких.

— Мой, не тужи! Агей, піди, стара, додому та візьми там того півкарбованця, що відклала на податок. Все одно пропадати... Принеси ще вина нам.

І останній півкарбованець пішов до Ступи за холодне вино.

— А чом би не пити? — кричить дука розчервонілий. — Чи не заробили трудом праведним? Помагаєм же людям і своє пораємо. Он як не один, то другий приходить по позику. А чи мені гроші з неба падають? Позичаю, бо біднота кругом. І позичаю, і на відробіток даю, і з половини орю, і за сніп жати... як хоче. Пиймо!

П'є Липецьке. П'є-заливає кожний своє чуття, що родить у ньому його місце на землі, на латки поділеній. Хто радісні думи пропиває, а хто п'янить невиплакане горе і нужду, що їсть його. А попідвіконню шастає стара Марта з сестричками.

— Жертвуйте, православні, на храм святий, богові у дар. Ходаки сьогодні до Балти йдуть, до пророка божого...

Сиплються у кошик книші, яйця, останній півфунт масла, остання курка, поросля... Іздять слідом вози за миронosiцями, навантажують селянське добро на мажі, припасовують канатиками, щоб не загубити чого. Валують собаки. Гомонить село. Зойкає жінка, бита розлученим чоловіком, скиглить дівора... А на вигоні, де млини на горбі зіп'ято, рипає гармонія... Там молодий п'яний селюк з засмаженим лицем розтягає міхур гармонії і витискає з нього тугою переплетений мотив болгарски *. Метко майорять ноги, метляються спідниці, здіймають куряву постолі саморобні, чоботи дуків. Шумує молодь.

— А ви, шибеники, безбожники! Вам пущення немає?.. У селі така скрута, а ви танці?

Сивий дідок дивиться сльозоточивими очима на гурт молоді й докірливо хитає головою.

— Агей, діду, оступись! Не заважай мені, бо я сьогодні п'яний! — кричить гармоніст. — П'яний я сьогодні і волю собі взяв. Ти вже своє відтанцював, іди спочивати, до пророка свого...

Тяжка образлива лайка ляснула у повітрі і повисла над гуртом страшним маревом. Гармоніст не вгаває:

— А чи я вас питаю, чого ви біситесь сьогодні? Чого ви завили, наче дохнути збираєтесь? Га? На полі горить? Чие горить? Мое? Твое? Ні! Нашого немає. Наше не згорить, бо немає його. Нашого й бог не спалить, бо немає нашого на землі. Мардарове горить, Синикове, Ступине. А вони не плачуть. І їхне не горить, бо в них глибоко сіяно, добре орано. А як і згорить, то й з того, що залишиться, ще два роки проживуть. Гей, діду, не втручайся до нас з богомільям, одійди і не злости. Як хочеш мати з нами справу — танцюй разом, все одно одна радість, одна розрада — це склянка вина.

*. Молдавський народний танок,

Бідакове горить, багатого не горить, це я знаю. Гей, діду, не заважай або йди у танець! Наше не згорить, кажу тобі, а святих своїх пошли рябкові під хвіст... Гей, діду, одійди, бо вилаю страшно і тебе, і бога, і святих. Тільки шкода твоїх старих вух. Одійди, я сьогодні п'яний, або танцюю з нами.

І він вдарив по клавішах, розтяг міхур своєї голосистої гармонії, й заридала вона, як плаче стара мати над небіжчиком-сином, що годував її, стару, доглядав її старості. А дід від тих страшних слів поточився, позадкував і, як на літа, прудко помчав до волості.

Джок* тривав далі. Меткий, п'яний, захватливий джок п'яного молдавського села. Прибуло ще молоді, затужила, заголюсила гармонія, десь прилучилася скрипка. Метко метляли ноги, майоріли спідниці і глибоко розкопирсували землю селянські постолі. Веселилося молдавське молоде село, п'яне з горя й вина.

А в селі галас. По дворах сполох.

Гомонить п'яне село. Дошкуляє якомсь кожному страшний вчинок Савчин. Натрапив він якраз на найболючіший день, коли тугою говорили серця, а мозок шукав розради, коли якомсь видніші стали безпросвітні злидні, а не видно рятунку, коли туга на серце тисне, а мозок стогне безпорадний.

Лють закипала у строгих, суворих господарях.

Мутилося в голові, й кололо в саму душу. Запалювалась кров бажанням на комусь помститися.

— Через таких немає нам добра! Не родить, господь не подає дощу, не дає нам свого милосердя...

— Бити таких треба. Через них немає й нам рятунку. Через розпусту карає господь.

— Нечестивців, голоту прокляту треба нищити...

Курява селом стелилась. З дворів старі мирні господарі лютими вискакують, женуть за примарою свого лиха. Туди, до млинів, де веселий джок триває, де плаче, тужить болгаряка, де весело метляє спідниця і вибивають складні та важкі селянські постолі. Гулом гуде велетенський чорний рій, що лине у порохняних хмарах до млинів. Не пливе, а гурчаном мчить, шматований і підштовхуваний неусвідомленою тупою люттю. Мчить, ніби смерч на морі, як чорна грозова хмара, що має ось-ось вибухнути страшним громовим ударом. І грім уже здалеку чути. Гуде з тієї хмари загрозливий гомін. Гуде, наближається до млинів. Тріщать ліси селом, паркаши. Озброюється несвідома розлютована селянська стихія, зціпнів-

* Гуртова гулянка, танки.

ши зуби, хапає, що під руку потрапило, й сліпо, несвідомо мчить до млинів, де блимнула тінь причини цих віковичних лих, де промайнула небезпека дукам від правди п'яної Савчиної. Урвався бас гармонії.

— Хлопці! Старі на нас з гіллям! — захекавшись, крикнув парубійко.— Гуляти нам забороняють!

— Зустріти їх війною!

— Камінням їх!

— Бий їх!

Юрба миттю вискочила на гору, до старої касарні, колись побудованої тут дбайливим імператором, щоб усмирити «іновірців». Миттю забіліло у руках каміння й вишикувалася молодь проти навали.

Ось перша шереха. Вже видно дрючки. Вже майнула перша скошлячена борода першого в загоні.

— Ой! Рятуйте! Б'ють!

— А-а-а-а! Бий!

— А-а-а-а! Кида-а-ай!

— Вур-р-р-х-х! Вур-рх!

— Ай! Бий!

Пил уквив гору. Спинилася навала п'яного бородатого села. Потекла кров із розсаджених голів. Протверезила перша смуга червоно-чорної крові увесь натовп. Стихала стихія. Опускалися дрючки. Спадав пил. Рідшала хмара.

Молодь відійшла трохи на гору. Теж утрати були. Лишилися там на місці зустрічі. Савка, весь у крові, розтяг гармонію. Рипнула вона і заплакала, як плаче син над убитим батьком.

Раптом затих, похилився, покотилася гармонія. Ловив сухими губами повітря й ніби благав чогось. А біля нього стояв, облизуючи посмаглі губи, Лопушин син Михайло із скривавленим ножем у руках.

Ворухнувся хтось у гурті. Ще раз... Ще... Ворухнувся весь гурт разом.

— Ай!

— Гех! Ге-е-ех!

Підлігало вгору безформне тіло Михайлове й падало на землю. З Михайла став мішок м'яса, пересипаного густо порохом.

— Жанда-а-ар! Жанда-а-ар!

Раптом змовкло все. Ніхто не тікав. Тільки одверталися одне від одного.

Вертали до села, несучи битих. Голосили жінки, матері. Зітхали важко батьки. За жандарем сунула сила народу, і попереду несли змертвілого Савку. А назустріч, до Балти,

вирушила довга валка возів. На передньому сидів старий отець Мелентій у облаченні, а за возами братчики церковні несли корогви. Дзвони ревіли на церкві, й їхні моторошні звуки спліталися у розпачливий шум, змішувалися з гомоном походу. Валка возів все далі, далі за село виїжджала. Хрестилися на перелазях перелякані тітки. Плакали.

Старий Макар стояв біля церкви й хрестився.

— Принеслася жертва. Прости їм, господи, бо не знають, що творять.

Жандар, порівнявшись з ним, строго кинув:

— Діду, іди з нами. Умів зняти заколот, умій і відповісти.

Старий Макар не зрозумів, про що говорив жандар, однак рушив за ним і, ступаючи поряд, усе хрестився.

Валка сховалася за селом. Вертали корогви до церкви, на якій ще й досі ревів без увагу дзвін.

Стихало село. Стихав клопітливий день. Сонце червоне-червоне сідало за обрій.

28

Робота посувалася швидко. Копачі на диво ретельно виконували найтяжчі завдання, і десятник щодня констатував, що просувається углуб саме так швидко, як і треба, щоб скінчити роботу раніше від умовленого строку. Це було ще приємніше, бо щодалі навколо колодязя більше згущалася атмосфера таємничості й загадковості. А те, що при йому майже невідступно стояв занурений у себе Гарасим і пильнував, щоб пан десятник не розпитував про щось копачів, остаточно переконало десятника, що підслухана у терниках розмова є не просто уривок з бесіди, а вона є у певному причинному зв'язку принаймні з двома об'єктами: з колодязем, що його так форсує він і Гарасим, і з ним особисто, що довідався про якусь частину цієї таємниці, а довідуватися йому про це не треба було. Зрозумівши цей зв'язок, десятник насправді стривожився. Прагнув швидше спекатися проклятої роботи, що так несподівано поставила його життя під серйозну загрозу. А що це так, пан десятник вивів з того, що інокентіївщина ширилася неймовірно швидко. Отже, нічого дивного не було б, коли б на нього раптом нацькували якогось дикого фанатика й він раптом би опинився вночі у цій самій ямі, яку копав на колодязь. Від цих міркувань стало холоднуватю.

Кінчати швидше! За всяку ціну кінчати!

Він ще дужче підганяв копачів. І зрадів дуже, коли натрапив на перший шар води. Щоправда, він був незначним, для

такого двориська не вистачило б, але всі дані говорили за те, що коли ще прокопати — води буде багато. Тут водяний шар залягає великий. Зрештою колодязь був готовий. Копачі ледве встигли вихопитися з ями, як ударив сильний струм води. Десятник радо потер руки й пішов оповісти Гарасимові про кінець роботи. Той також радо прийняв звістку пана десятника і вже веселіше спитав:

— Так, значить, і швидше можна робити? Га?

— Можна, пане Мардаре, аби гроші. Вам цей колодязь утричі більше став, ніж би його копали, як я казав. Та й не гнали б так.

На Гарасима це не справило ніякого враження. Навпаки, він ніби веселіший став з того, що більше грошей вийшло.

...Почало розвиднятися, але десятник не спав, він переживав якийсь напад нервового безсоння. Його непокоїла таємниця колодязя. Всі попередні факти і спостереження вивів у систему, розклав у певну послідовність. Бракувало тільки висновку з тих фактів, наочного доказу, щоб устряти у боротьбу й прибрати до рук цього зухвалого мугиряку. Йому закортіло добути хоч натяк на доказ. З тим він вийшов надвір. Підійшов до гурту селян, що стояли й чекали на нього. Побачивши їх, йому ще дужче закортіло дізнатися більше про таємницю. Але він тільки й спромігся сказати:

— Ну от, мабуть, уже й готовий колодязь...

Помовчав. Мовчанка вийшла якась дуже прикра й несподівана для самого себе. Десятник додав:

— Мабуть, треба, подивитися, чи справді вода так іде, як напочатку. Ану, готовте бодню.

Копачі приготували бодню, поклали впоперек валок й ухопилися за линву, спускати десятника в колодязь. І тільки як сів він у бодню, як гойднулася вона над чорною пашчею ями, аж тоді в нього майнула думка:

«Чи не тут кінець?»

Та вже було пізно. Він запалив смолоскипа й, махнувши рукою, поволі посунувся вниз. Із дна війнуло на нього холодом і вогкістю, вода виблискувала якомсь страшно й моторошно. Щоб розвіяти острах, пан десятник оглядав пильно стіни, додивлявся до кладки. Стіни були гладенькі, як велить техніка викладання стін у колодязях чи правила цементування. І, щоб переконатися, що це справді так, пан десятник почав стукати в стіни довгою гирлигою, що стояла в бодні при линві. Стук гулко розлягався в ямі й глухнув десь чи то при воді, чи то вилітаючи вгору. Стіни викладено сумлінно... Але

що це? Стук пролунав глухо, цементовка вилущилася, й з тихим шумом полетів шматочок у воду.

«Невже галюцинація?»

Стукнув ще раз сильніше. Стук знову глухий, а у воду опалилися шматки цементу з стіни. Він ударив щосили. Великий шмат цементової стіни уломився й з шумом плюснув у воду. Перед десятиковими очима темним проваллям чорніла дірка просто в стіні. Він підніс смолоскип до дірки, пильно обдивився пробоїну. У стіні дійсно навмисно залишено величезну нішу на людський зріст. Нішу зроблено дуже ретельно, саме так, як би й вимагав він. У чотирикутний отвір у кам'яній стіні вставлено товсту дубову раму, на неї злягала вся маса каміння, раму обкладено повстю, нішу заложено просто над кам'яним шаром.

Десятник погойднувся з боднею і, розігнавшись, прибився до самої стіни. Раптом ливва пішла вгору й потягла його з боднею. Десятник миттю зміркував, що хтось здогадався, що він натрапив на отвір. Тож мав якось одвести здогад. І тільки виткнулася бодня, як він зараз же й нагримав на копачів:

— Ви ж чого стали, роти пороззявлявши? Не бачили хіба, як я смикав ливву, щоб тягли? Трохи не задихнувся через вас.

Селяни ніяково кліпали очима і стискали плечима. Лише один винувато сказав:

— Та ви ж, пане, не казали вас витягати. Я якось догадався сам.

Скидалось на правду. Бліде обличчя десятикове потверджувало, що він справді волів вихопитися чимшвидше з діри й справді-таки гнівається. Десятник вийняв гаманець, добув три карбованці й дав тому, що тягнув:

— Дякую, чоловіче добрий, на за здогадливість на горілку.

Селянин низько вклонився й подякував. А блідий десятник пішов поволі до Гараськової хати.

— Ну, хазяїне, я роботу кінчив, тепер мені час додому. Запрягайте коні.

Гарасим вийшов надвір, а пан десятник ехидно усміхнувся йому услід.

«Ну, мугиряко, тепер і в мене вже є факти, є, голубе, хоч і ховав ти їх ретельно».

Узяв валізку і вийшов надвір. Селяни приступили до нього, і один з них сказав:

— Пане десятнику... за звичаєм у нас годиться замогоричити діло.

Десятник вийняв десятку й кинув у гурт.

— Натє, випийте за мое здоров'я, а мені ніколи. Мене жде робота.

Вгодовані коні підкотили фургона під саму хату. Гарасим гукнув того самого селянина, що витяг пана десятника, й наказав везти його до міста. Той сів на воза. Десятник переклав навмисне револьвера з однієї кишені до другої, сів на воза й штовхнув у плече погонича.

— Рушай.

Як від'їхали гонів з п'ятеро, як зник за горбком хутір, десятник вийняв револьвер і показав візникові.

— Чоловіче, чи ти бачив отаку-о штуку? Якщо ти її не знаєш, то можеш узнати, для цього тобі тільки треба спинити будь-чого коні. Війо, без спочинку додому.

Візник мовчки вдарив по конях і поніс скільки духу.

29

Делегації з Липецького о. Інокентій не прийняв, навіть не вислухав, а переказав через о. Кіндрата, що прибуде на посвячення колодязя, як буде нагода. Хай, мовляв, будуть готові, а про день він сповістить. Делегація, вивантаживши дари, повернула з монастиря, засмучена неласкою великого пророка. О. Мелентій дорікав пастві гріхами, баби схлипували дорогою й прорікали недалекий голод, посуху і різні страшні кари. Гарасим мовчав. Його міцно зв'язує страшна присяга синові божому Інокентію, хіба ж може він утішити старенького померхлого о. Мелентія, що цілком щиро смутився з невдачі? Хіба може сказати, як о. Інокентій, потай побачившись з ним, сказав, що на посвячення він прибуде не пізніше, як у неділю, а доти щоб Гарасим мовчав. Тільки одного не міг зрозуміти Гарасим: навіщо о. Інокентієві, всемогутньому духові святому, здалося ховатися з посвяченням, чого саме він так стривожено розмовляв з ним на тому побаченні і чого саме смутить його так десятникова справа? Гарасько згадує останні слова святого мужа.

— Ти, Гараську, їдь додому і готуйся, а я прибуду хоч у суботу, хоч у неділю. Перед тим прийдуть мої брати Семена та Марко й додадуть тобі до мого наказу, що треба. Людям скажеш, як передадуть тобі мої брати.

Ця таємничість непокоїла Гарасима. А ще більше страхів його Інокентій за колодязь. Він так-таки просто й сказав на останці:

— Та ще пам'ятай, Гараську, що божі веління треба виконувати обережніше і ретельніше. Он з колодязем вийшло, бач,

не гаразд, десятник узнав те, чого не треба йому знати. А він слуга ворогам церкви нашої, слуга нечестивому начальству, що замишляє зло проти нас... Обережності, розуму треба до божого діла.

Гарасько їхав додому і все добирав, за віщо ж то міг гніватись о. Інокентій і чому саме з посвятою треба критися? І що більше думав він, то більше його огортала тривога і страх за своє майбутнє, так щільно пов'язане з Інокентієм, який снує навколо нього якусь павутину. І, відчувши себе в руках Інокентія, Гарасим з тривогою визирав у це майбутнє. Але сліпі його очі не могли проглянути густої імлі.

Гарасим геть опустил голову на груди і непомітно почав куняти. От-от звалить його міцний сон, що насувається на нього з ліска, з того самого, що он зараз за Гидиримами. Та нараз його збудив чийсь різкий голос:

— Раби господні, не смутіться так! Господь милосердний змилюється над вами і послав мене сказати, що в неділю буде посвята. Встаньте зараз і воздайте хвалу господові.

Прочани позіскакували з воза і попадали на землю в молитві, а посланець у білій одежі щільно підійшов до Гарасима і пошепки сказав:

— Не журися, Гарасиме, о. Інокентій простив тобі необачність. Чекай на братів його і роби так, як вони скажуть.

І, тикнувши до рук Мардарові якийсь пак паперу, посланець зник у лісі. А прочани ще довго стояли навколішках у молитві і припадали до землі, де він стояв.

Сторопілий Гарасим, однак, не розгубився, лише не розумів, що саме довкола нього робиться. Стискаючи пак паперу, залишеного йому посланцем, Гарасим майже гнівно гукнув до прочан:

— Ану, сідайте, їхати треба!

Люто стьобав коней, вихором мчав до Липецького, ускочивши до села, навіть не проїхав повз хату о. Мелентія. Гарасим зсадив подорожан і завернув на найпростіший шлях до свого хутора. Ускочив до себе у двір, кинув віжки наймитові, сам стомлено сів на призьбі біля хати і застиг, зосереджено дивлячись на колодязь. І що довше він дивився на нього, то виразніше відчував, що в тому колодязі заховано якусь страшну таємницю, щось таке, що навіки заповонило його, що не дасть уже йому спокою, доки й життя Гарасимового, доки не засо-тає його всього в своє павутиння.

— Що, мой, сталося такого? Чого так журитеся? Чи не йдеться вам у господарстві, чи нагнівався довгогровий шахрай?

Гарасим звів очі на Синику. Зрадив йому, бо довго не бачив і давно не був у нього цей приємний гість, давно Гарасим не розмовляв з ним тією особливою мовою, якою тільки вони вдвох і розмовляли. Аж проминув з радощів образливу назву Інокентія. Лише мляво відповів:

— Мой, Василю, не віриш, не чіпай моєї віри. Хай бог розбирає, що й до чого.

Та й то голос якось тепло так, по-товариському звучав, навіть з відтінком безпорадності. То, видно, і Синика сьогодні лагідний був. Бо він не вчепився, як завжди, і не шпетив святого, а привітно усміхнувся до Гарасима.

— Ай-я! Хай буде. Мені до того діла нема. Прийшов довідатись, як живете. Давно був у вас.

Гарасим і сам був цікавий, як він живе. Нічого не розумів він в своєму житті. То все було просто, як проста його нива, воли, як проста вся його хліборобська робота. А тепер потрапив він на якийсь млин, почуває, що жорна все сильніше та сильніше труть йому боки, що все щільніше та щільніше притискають вони його і що завертіли його в якійсь крутні, що засотується він усе глибше та глибше у павутинні Балтської обителі, й що воно, кінець кінцем, буде, не розумів. Лише тривога опанувала його, що дехто сильніший, і ладен він був уже розповісти своєму сусіді, вилити перед ним усі свої болі і скарги, та згадав страшну присягу і важко зітхнув:

— Ет, багато говорити, та мало слухати.

— Та й чому? Хіба мало радощів від Балтської обителі і святого Інокентія?

Гарасим знав, що Синика заходиться шпетити святощі Балтської обителі і святого Інокентія, і щосили уникав гострої розмови. Тим часом наймит випріг коні і чепурич віз. Порпаючись, зацікавлено спинився над паком паперів, забутих Гарасимом.

— Чи ж ви забули? Дивлюсь — щось лежить, думаю, спитаю, чи, бува, не забули, коли б не пропало...

Гарасим задумливо поглянув на папір. Зразу й не пригадав. Аж згодом пригадав. А доки він згадував, Синика висмикнув з паку невеличку книжечку і почав читати. Його очі спалахнули люттю, і на губах блиснула ехидна посмішка.

— Мой, Гарасиме, то це і є ваш святий? Цей шарманщик і пройдисвіт?

Гарасим тупо глянув на нього.

— Сусіде, не чіпайте мене. Не вірите, бог вам судія, а мене не чіпайте, не призводьте до гріха. Хай нас господь розсудить.

Синика скомкав книжечку з намальованим на обкладинці шестикрилим духом божим Інокентієм і люто жбурнув її на землю. Облизнув спрагли губи і різко підвівся. Постоювши трохи, запитав:

— Гараську, а чи то правда, що він сюди на посвяту приїде?

— Правда.

— І правда, що тут має монастир бути? На вашому дворіщі?

Гарасько, тремтячи, і собі підвівся. Хотів щось казати, але схлипнув і одвернувся од Синики. Синика вхопив його за плече.

— Правда тому, питаю? Га?

— Побий мене господь... не знаю. Мені він нічого не казав,— тихо відповів Гарасько.

Синика полегшено зітхнув.

— Казали люди. А втім, може, й брешуть. А може... вас укрутили так, що ви й самі не знаєте? Чи не так?

Гарасим хотів скрикнути, що саме так, що саме він нічого не розуміє, а тільки відчуває сильним інстинктом, душею власника, що захиталися підгрунти у нього під ногами, що він відчуває, як вислизає у нього з-під ніг батьківська земля, а він уже загойдався над прірвою невідомого, і от-от вона його поглине, що боїться він, Мардар, цієї прірви. Хотів крикнути на весь голос, що жаль йому і сьогодні його волів, його добрих коней, його масної землі, рівної, розлогої, що шумить улітку хлібами буйними та виноградниками, а взимку спить, як дужий велетень після тяжкої роботи, і так міцно хропе стугонінням вітрів. Мав прокричати все це над саме вухо Синикові, повним голосом, перевитим мукою власника-дуки. Та тільки застогнав на відповідь і одвернув голову. Зрозумів його й Синика, такий же дука, як і він. Не питав більше, а постояв, занурений у свої думки, і повернув уже йти, але враз спинився:

— Мой, Гарасиме, а до вас он гості.— І показав просто на хутір, на сторону Бірзули.— Патлаті йдуть.

З тим і пішов додому. Гарасим обернувся, до нього наближались два ченці. Вони підійшли, привіталися і пішли з Гарасимом до хати. І тільки у хаті, як затулили вікна, старший з них, Семен Левізор, сказав до Гарасима:

— Ти ж що це, Гарасиме, чи вішати тебе мають? Чого за сумував так?

Знову Гарасим поривався сказати, що з ним, висловити свої тривоги, але не наважився.

— А хіба що? Чи не можна мені думати про щось своє?

— Ти тепер не свій, а божий, Гарасиме. Маєш дбати про діла божі, а не свої,— заперечив Семен.— Краще от скажи, у яких стосунках ти з твоїм сусідою і що то за один?

Гарасим подивився на нього і раптом щось згадав таке, що вийнуло пасмо світла на цілі його стосунки з Балтською обителлю. Згадав, а от ніяк не реалізує своєї згадки. Застрjala вона десь у нього на самому дні пам'яті, на яку раптом навалилося стільки нечуваних справ. А відтак обернувся до Семена і зміряв його довгим поглядом. Глянув убік, побачив пак паперів, з яких на нього дивилося багато облич Інокентієвих, і одразу ясно стало.

Тепер йому ясно. Тепер ясно Гарасимові, що над його двором нависла страшна грозова хмара, що вона розірве його добробут, пошматує його господарство, яке він так завзято будував протягом цілих років. Йому тепер ясно, що це і є той кінець, що його відчував він, але не міг перекласти це на слова.

Лютий біль стиснув його серце. Десь далеко відступила страшна присяга, відступила тиха покора, а натомість виринула люта злість, люта зненависть до всього, що могло пошкодити так розпланованому господарству. Сильно довбонув чоботом долівку й кинувся до Семена:

— Що ви від мене хочете? Га? Вам моєї землі мало? Вам мало моєї кривавиці? Га?

Він аж гарчав, як звір, коли у нього видавали здобич. Страшно, дико гарчав і стискав кулаки. А відтак ухопив брата Семена за горло.

— Чуеш, віддай воли, віддай мені коні...

І раптом відсахнувся, відчувши гострий біль у грудях, мов йому загнали просто у шкіру якусь довгу пекучу колючку. Відсахнувся, задиханий і лютий, щоб знову кинутися на своїх ворогів. Він страшно водив своїми кривавими очима, вибираючи, як зручніше налетіти й зім'яти їх обох. Уже й готовий був кинутися, як раптом став і захолов увесь. Перед ним погрозово блищав довгий відточений ніж. У руці Семеновій з крапелькою крові на кінці. Зрозумів тоді, від чого біль у грудях відчув. Поглянув на брата Марка й зовсім охолов. Той спокійно стояв собі, упершись у стіну, й твердо навів на нього чорненьку відтулину у блискучому залізі холодного револьвера. Гарасим знесилено сів. Семен присів біля нього, а Марко віддалік.

— Ну що ж, Гарасиме, що ж скажемо Інокентієві про твою готовність служити церкві? Чи так тобі наказував Інокентій приймати нас? Га?

Гарасим важко дихав.

— Чого ж мовчиш? Чи не знаєш, що сказати? Так от знай. Земля ця... не твоя більше. Вона церковна. Отут, де твоє подвір'я, має бути монастир новий. А ти не журися, бо приумножитьься твоє господарство від того, буде воно не у волах, а в високій до тебе шані. Тож шануйся і роби, як велять. А якщо не робитимеш... бог примусить тебе, Гарасиме. Не доводь же до гніву сина божого, що вибрав тебе рятувати народ.

Гарасим опустил голову.

— Простіть, брати. Робитиму, що скажуть...

Семен ще ближче присунувся, покликав до себе брата й почав викладати, з чим приїхав.

30

До самого смерку не відчинялася хата. Перестрашена Липа стукала й кликала Гарасима, але дістала на відповідь тільки грізний поклик і суворий наказ подати їсти. Аж близько півночі вийшли три постаті, обійшли двір, сад, стайні, були й по той бік засипаного тепер яру, за терниками, скрізь по полю навколо Сишикової господи. А відтак повернулися до хати. Гарасим виніс ліхтаря і довгу колоду, викотив бодню, дістав пакіл довгий і все те приніс до колодязя. Поклав усе і повернув до хати. Сторожко обійшов хату, заглянув до Липи у вікно, заглянув до наймитів і знову підійшов до колодязя.

— Нічого... всі сплять, можна...

Брат Семен поклав упоперек цямрини пакіл, прив'язав бодню до линви й пересадив її по той бік паколу. Бодня тихо гупнула об цямрину. Трое завмерли. Потому взялися за линву Марко й Гарасим, а Семен став у бодню, уп'явся пальцями в линву.

— Спускайте.

Зашамотіла линва, й, погойдуючись, пішла бодня в чорну пашеку глибокої ями. Двоє, тримаючи линву, сопли, напружуючись удержати бодню. Напнулася линва, одним кінцем до стовпа прив'язана, і бодня повисла глибоко в колодязі. Обидва перегнулися за цямрину й глянули вниз. Відти чулося якесь гупання й мерехтіла вода. Минуло з півгодини, доки затріпалася линва й обидва знову напружували м'язи, виносячи бодню нагору. І як виплигнув з неї Семен — обидва легко зітхнули.

— Ну що? — тихо спитав Марко.

— Зроблено добре. Отвір саме там, де треба, й досить простий.

— Значить, можна починати? — знову спитав Марко.

— Можна. Тільки підводи треба здалеку наймати. Близьких брати не треба. Та й копачів не брати несвоїх, хай наша братія сама заходиться.

Бесідники одійшли від колодязя і посідали під хатою. Надворі сіріло, й Семен затривожився.

— Пора. Незабаром прибуде Інокентій, а ми ще нічого не зробили по селах.

Марко підвівся й собі.

— Так ти, Гараську, лишайся тут і готуй усе, а ми підемо.

І сквапно вийшли з двору, сіли на воза й поїхали до Липецького. Гарасим увійшов у хату, розбуркав Липу й грубо наказав:

— Винось до колодязя стола, застели його килимом та заходжуйся біля обіду. У нас буде отець Інокентій.

Липа прожогом метнулася до кухні, розбудила наймичку, й незабаром смажилось на кухні їство. А Гарасим пильнував свого, діставав найкращого, довгостоялого вина, щоб було чим зустріти.

День квапився довідатись, що то робиться у селі Липецькому. Він цікаво звис над яругою, де залягло давно селище переселенців-молдаван, вищирився цілим колом золотого сонця й шастав по всіх закутках, мов видивлявся, хто ж сьогодні ще лишився у хаті, коли все село на вигоні за церквою. Заглянув у всі хати, обсипав промінням лави, кутки і тільки й знайшов старого Уласа, що сім років не ходить ногами. Він лежав на лаві. А так порожньо по хатах. Тоді повернулося сонце у другий бік і рясно посипало своє проміння просто на вигін, на горб за церквою. Повернулося та й застигло, здивоване й вражене. Там, на вигоні, за церквою, де шлях убігає в тісну вуличку, геть розсипався людський мурашник. Старе й мале висунуло проти шляху лицем, старе й мале з оголеною головою ясніє на сонці. Старе й мале зі смутком на лиці жадібно дивиться в синю просторінь, що виріє над жовтими хлібами. Здивувало сонце й остовпіло, вражене. А як минуло перше враження, стало поволі кружити над полем, лічити голови, кружило довго, вже проміння його на полудень падає, а ліку людям не знати.

Закрутилася голова дневі, і він п'яно спустився за обрій, так і не перелічивши голів.

Виспався день і знову свіжий, росою вмитий, виглянув з-за гори. Виглянув і знову остовпів. Адже ж не розходилася тисячоголова юрба над шляхом, а навпаки, ще прибуло до неї із сусідніх сіл. Заходилося старе сонце знову лічити, знов

кружило аж до півдня, насилу долічилося, що дванадцять тисяч голів проти нього відслонено. Та скоро його заступила хмара. Спочатку десь викриком вона виникла, а що ближче підходила — густішала. І раптом уся тисячоголова юрба назустріч тій хмарі зірвалася й гукнула на всі груди:

— Осанна! Осанна! Осанна! Осанна, рятівниче наших душ! Осанна, сину господній!

Тисячі ніг ворухнулися на сухій землі. З-під тисяч ніг виривалися маленькі хмаринки пороху. Тисячі цих хмаринок вилися в небо. А юрба бігла, здіймаючи хмари, а хмара густішала й заслала геть сонце. А люд сунув, сунув, кінні, піші, возами, волами, ширилося озеро людських тіл, плазував безнастанно довгий в'юнкий мурашник через яр, на гору, до Гарасимового хутора, зник він у глибокому переярку і знову видрався на горбок і біля господи Гарасимової, спіткнувшись, став.

Не бачило старе сонце поту і сліз, зіллятих до купи у страшних зойках натруджених селянських горлянок, в нелюдському стогоні тисяч присохлих грудей. Не бачило цього сонце, як і того, що попереду натовпу з блискучими фосфоричними очима їхала постать у чорній рясі, в клобуку, з натхненим скам'янілим обличчям, і уважно прислухалася до того стогону. Сласно блищали очі, сласно усміхалися пошерхлі рожеві уста й захватливо підносилася голова при кожному новому витті очманілого люду. Ця постать ніби пила ті зойки, насолоджувалася ними, добувала відти натхнення, вибирала зцілющої рідини з самих глибин того моря сліз і поту. А чорна хмара, що слалася за каретою, колисала ту постать у сонливих похитах, у мрійних надіях.

Злива тіл стала. Курява лягла облогою навколо й тихо спадала на голови шаром пороху.

— Благословен бог наш завжди, нині, і повсякчас, і на віки вічні.

Почалася довга відправа. Довга нудна відправа з тисячма поклонів, тисячма зітхань і чадінням ладану. Мов хліб у полі, хилилися голови то в один бік, то в інший. Мов вітер буйний, стугоніли зітхання й падали просто на землю, а відтак здіймалися догори й простували до неба. І летіло в пров'ялі стеги таке ж в'яле й тягуче:

— Домну мелаешті, домну мелаешті*.

А потім казань. Довга натхненна казань з вуст посмаглої постаті в чорній рясі і клобуку. Казань вихоплювалася з борди й летіла в степи.

* Господи помилуй,

— Брати і сестри! Незабаром прийде на нас кара господня. І не можна буде сховатися ніде,— тільки під землю. І не можна буде напитися ніде,— тільки в благословенних мною колодязях. Старайтеся, старайтеся, старайтеся. Господь наш не забуває про вас. Я випрошу у нашого отця небесного дощик на ваші ниви, врожай на ваші степи. І ознаменую це закладинами місця святого — Гефсіманського саду і сілоамської купелі, отут, на подвір'ї Гарасимовім. І буде це подвір'я обороною краєві молдаванському від ворогів наших з півночі, що збираються розтратить віру нашу і церкву нашу. Браття, швидко піду я на Голгофу за вас, на муки страшні, уготовані мені імператором та його нечестивими слугами. Але не печальтеся, при вас зостануться брати мої, і мати моя богородиця Софія, і синкліт апостолів моїх. Благословенство хай буде на ваші голови. Амінь.

Підвелася рука, посвятила колодязь. З найперших лав вибрала двох бородачів, показала на колодязь. Ухопили вони велику бодню й опустили води набрати. А відтак витягнувши бодню — ниць припали. Перед їх очима в бодні плавала мати господня із заплаканими очима.

Став навколішки і сам Інокентій, помолився перед небом і обернувся до великого натовпу.

— Браття! Це є знамено нашої перемоги. Хай вона захищає вас від усякого зла, а я без страху піду на муки, приготовані мені за народ мій. Амінь.

І аж тут виглянуло сонце, щоб втретє побачити виснажену юрбу й полічити прибулих до неї. Там уже стояло понад двадцять тисяч, і старий блазень — лисе сонце усміхалося собі до втішеного із зіграної комедії великого актора відкритої соціальної трагедії молдаван-селян. Виглянуло й звисло примаурою. Тільки мутніше сьогодні вино. Бо із заходу встала невелика хмарка й швидко погнала просто до Липецького. А відтак затулила собою сонце. Вдарив грім. Блиснула блискавка, і знову покотилося щось важке небом. Знову і знову блискала велика сила. Ілля пророк на поклик Інокентія дощ привіз. І хлинув він, мов імла непроглядна, просто на відслонені голови. Дві години зряду стояла юрба під зливою. А як знову виглянуло умите сонце, вона радо усміхнулася до цього старого блазня, кваліфікованого зрадника бідацьких ланів.

Просто у багні юрба їла роздаваний апостолами хліб і запивала водою.

— Осанна! Осанна! Осанна, рятівниче душ наших! Осанна тобі, ти покликав нам дощ!

Інокентій справляв тризну над двадцятьма тисячами своїх нових жертв. Прислужував Гарасим із своєю дружиною. Низько гнувся перед божим животом. Низько впадали апостоли перед його очима. Мироносиці обіч стояли, готові прислужитися.

Вино у спілці з багатіями, у спілці із здоровим тілом. Солодко відпочивав Інокентій на перинах Гарасимових з найкращою мироносицею, що пристала тут же на господній поклик.

— Плоті своєї не ховай. Всі ми діти господа, а зі мною сходить дух божий,— казав Інокентій, навчаючи людей.

— Осанна! Осанна! Осанна, рятівниче душ наших! Осанна благості твоєї!

«Рай» закладено. Міцно. Твердо. Тут-таки, як хотів Інокентій.

31

Балтська обитель здобулася серйозної перемоги над ворогами. Його преосвященство вікарний єпископ о. Амвросій щиро тішився з неї. Читав синодальний наказ з насолодою і уявляв фізіономію свого лютого ворога отця Серафима з Кишинева, що зазнав болючої поразки на справі Інокентія. Ця справа вислизнула йому з-під носа, хоч і заступалися такі впливові у вищих сферах люди, як Пуришкевич — лідер чорної сотні. З насолодою уявляв безмежну лють кишинівського князя церкви, якому зірвався план облоги Балтської обители і так блискуче провалився. І, уявляючи, о. Амвросій ще і ще перечитував наказ і їдко усміхався сам до себе.

О. Амвросій згадував і свого листа до найсвятішого синоду, де він так смиренно просив вибачення у великого розуму світлих мужів за те, що він, скромний пастир провінціальної пастви, наважується трохи не годитися з постановою синодальної комісії і для блага церкви воліє, щоб інок Інокентія на час прибрали з Балтської обители та пересвідчилися на стороні, що велика частина з обвинувачень — тільки заздрісні зазіхання ворогів Балтської обители. Він уклінно просив вибачення, що наважується подати свою думку мужам світлого розуму і просить задовольнити його прохання, бо церква терпить на авторитеті через легковажне ставлення до віри деяких користолюбивих отців, які не жалують її й діють на руку всіляким темним елементам. Він трепетно радить пресвітлого розуму мужам, рятуючи авторитет церкви в цілому краї, не зда-

ватися на дописування, а перевірити самим. І коли переступив Інокентій яку догму, то нехай отець суворий, хоч би й отець Серафим кам'янець-подільський, перевірить його та направить на праведну стежку. І він ще раз уявив собі фізіономію свого ворога, як він у Петербурзі, тримаючи у руках доповідь про Балтську обитель, довідався, що його упереджено. Проти цих переконливих доказів він не міг і обвинуватити, бо то були суворіші самообвинувачення, ніж висновки синодальної комісії.

— Ах, чорт вас забери, трухляві колоди! Йолопи! — гукав Амвросій.— Ну й ведмеді ж ви, преосвященні отці, ну й дурні ж ви, пастирі православної церкви, коли ви й свого інтересу не годні відстояти. Та коли б це потрапило до езуїтів, чого б вони не натворили з цієї справи.

Він весело задріботів по своїй кімнаті, захоплений виграною справою. Він переміг сильних і дужих заступників і такого церковного лева, як отець Серафим кишинівський — заслужений русифікатор «інородців»,— відданий вдохновитель південних погромників «Союзу архангела Михаїла». Політичний сенс справи затушковано. Сепаратизму зловредного найвище начальство церковне не визнало,— поставило справу про недодержання іноком Інокентієм догматів віри, чого й домагався преосвященний пастир. Щоправда, справи Іліодора, Распутіна, Іоанна Кронштадтського дещо додали суворості до наказу: найсвятіший синод боявся появи ще одного, занадто одвертого й зухвало не прихованого кандидата в заступники бога, та, очевидно, визнав, що цей все ж безпечніший від тих. А надто, що він у провінції, де не так помітно.

Мав рацію тішитися преосвященний і тішився щиро, захоплено. Він, майже глузуючи, читав наказ синоду, і наказ уже промовляв до нього не сухою мовою канцелярії, а веселим, втішним анекдотом:

«...а тому вважаємо за краще для церкви божої інока Інокентія з вашої обителі забрати тим часом і перевести його під строгий начал випробуваного у вірі о. Серафима кам'янець-подільського. І цей наш наказ маєте здійснити негайно, пильнуючи найретельнішого виконання його й іноком Інокентієм.

Разом з тим пропонуємо припинити друкування листівок молдавською мовою, як рівно ж і поширення його образів та чуток про святість його чи належність до пресвятої трійці. Обороняємо також ширити й відомості про святість о. Тодося Левицького, що його нами не канонізовано на святого.

Якщо ж ви цього не зробите, то доведеться вжити рішучих заходів і до інока Інокентія, і до тих, хто сприяв тій ересі.

Обер-прокурор найсвятішого синоду Победоносцев»

— Найсуворіших заходів! Ах йолопи, ах циркачі! «Найсуворіших заходів!» Дурні ви, дурні! Не канонізовано вами? Зате канонізовано нами. Мій сірий пастух вартий десятих обер-прокурорів з Петербурга. Не канонізовано. Ідіоти!

О. Амвросій сів до письмового столу писати листа до о. Серафима кам'янецького. Сів, висмикнув з прес-бювара аркушик паперу й розмашисто вивів на ньому: «Ваше високопреосвященство...» й осікся. Блискавично-швидка думка промайнула йому в голові й паралізувала руку.

— Ду-у-рень! Дурень, що ж я собі думаю?

Утопив очі у стародавній портрет якогось діяча церкви і не моргаючи подивився в вічі. І що пильніше дивився на свого попередника, то реальніше бачив, як той, примруживши очі, зловтішно усміхався у свою сиву, віялом, бороду і ніби проказав:

— Ду-у-рень! Йолоп!

Дійсно, дурень.

У сполоханій уяві враз постала страховинна картина можливого тепер, як усе вже, здається, виграно, як усі небезпеки обійдено, всіх пересторог дотримано. І нараз з портрета глянуло на нього знайоме обличчя отця Серафима кам'янецького, перекривлене жорстокою посмішкою канібала.

Справді, як міг він, перемагаючи Пуришкевича і кандидата до Державної думи Серафима кишинівського, не подумати, що небезпека від Серафима кам'янецького ближча, ніж від тих? У запалі він не подумав про одну важливу деталь у стратегії, що цей же самий о. Серафим кам'янецький може скористатися з наслідків бою і просто переманити до себе Інокентія, та й по всьому. А на це ж він має всі дані.

Чи ж не він писав до синоду про потребу забрати у пастви клопітливого інока? А може ж, потому буде ухвала залишити цього інока у тій обителі назавжди?

Холодно стало о. Амвросію. Глибше уліз у своє кріселко і закам'янів у тривожних думках преосвященний о. Амвросій. Не чув, як і двері відчинились і хтось біля нього зухвало гукнув:

— Простіть, преосвященний отче, що так нагло вдираюся до кімнати. Ви не почули мого стуку, а я наважився довідатись, чи не зле стало моєму пастиреві.

О. Амвросій обернувся до Інокентія і пильно подивився

просто йому в вічі. І невідомо чому відчув себе тепло. Чомусь радісно і приємно стало бачити коло себе цього, як він казав, гевала, цього ненависного, зухвалого ченця. І він вперше привітно промовив:

— Сідай, отче Інокентію, погомонимо. Є про що.

Величним рухом припросив сісти. Вийняв синодальний наказ і подав йому до рук.

Інокентій заглибився в наказ, а владика не зводив з нього очей. Та й прочитавши, теж замислився. І може, теж уперше усвідомив, що потрапив у дуже скрутне і небезпечне становище, у коло справжніх ворогів, до яких не дійдеш калиткою, яких не заспокоїш кількома десятками тисяч, бо тут карбованці справді-таки неспроможні загальмувати таке колесо, як канцелярія обер-прокурора найсвятішого синоду. А разом з тим він і відчув, що він посів у церковній ієрархії якесь місце, за яке б'ються князі церкви. І з якого його трудно зсунути і на яке кожний з них охоче сів би замість нього. Відчув він, що це вже не інок Інокентій, просто одиниця, а сила, на яку вважає і найсвятіший синод. Відчув і широко усміхнувся сам до себе, відчув, що й за ним стала сила неабияка, що за нею він спокійно сидітиме, що ця сила міцно прикована до нього, що йому нема чого турбуватися про себе. І навіть приємно залоскотало, що папірця про нього підписав сам обер-прокурор синоду, ім'я якого побожно вимовляли у церковних колах. Глибоко, свідомо, хоч і вперше, правда; оцінував і свою силу, свою роботу у Балті.

— Ну що ж, отче, я готовий,— серйозно сказав Інокентій. Амвросій мав уже запитати про те, що його цікавило, але Інокентій знову заговорив:

— Не треба нам злостити вище пачальство, будьмо слухняні. Тут уже й справді змагатися нічого, хоч... і боятися нам теж нічого тепер.

Слово «тепер» Інокентій промовив якось з притиском. І те, що він саме на цім слові натиснув, збудило в о. Амвросія новий інтерес, вселило нову надію і... нову тривогу.

— А чого саме «тепер», отче Інокентію?

— Багато чого, отче, дуже багато. Бо тепер уже ніяка сила не може відціль зрушити чи слід мій замести. Не страшні мені вороги зовнішні, а швидше я боюся внутрішніх... справника та вас, владико. Бо Балта тепер, отче вікарний, не має жодної вини, вона вже мене не обходить так, бо є друга обитель, скромніша і захована, яка вже не викликатиме заздрості ворогів. Там я буду. Ця обитель буде в селі Липецькому. А там уже мене ніхто не дістане. І доки я буду у Кам'яниці-

Подільському, вона зросте більше, ніж Балтська за довгі роки. Тільки ви пильнуйте її, допомагайте братії. Оце й усе. А тепер дозвольте мені піти.

Інокентій кінчив, ніби викликав когось на герць. І цей його тон будив радість у серці о. Амвросія. Він замилювано дивився на свого протеже.

— Отче Інокентію, я не пам'ятаю зла, хоч ми і сварилися. І на від'їзді хочу бути щирий з вами. Прошу сьогодні бути у мене на вечері.

Інокентій подякував і вийшов. Весело усміхаючись, махнув до монастиря пішки, не помічаючи навіть, що за ним сунула його карета.

32

Урочисто тривала остання відправа о. Інокентія. На лиці в нього застиг вираз побожності і страждання, скорботи і відданості, а сльози от-от бризнуть з агатових очей, повних смутку. Скорботний і зажурений був його соковитий голос, як виголошував він останню свою коротку і жалісну казань.

— Брати і сестри! Настав час, коли нам треба розлучитися. Ворог роду людського повстав проти мене і нашептав злих брехень самому цареві. А він видав наказ, щоб кинув я паству мою улюблену. Вороги церкви стараються, щоб не стало світла православної віри, щоб позбувся молдавський народ єдиного рятунку в час страшного суду. Тож маю виконати строгий наказ царський і стати на суд перед ним, а вас залишаю на волю господи. Молитимусь за вас, але й ви моліться, не кидайте храму і іноків. Моліться, браття, а я піду на Голгофу прийняти муки, уготовані мені ворогами віри Христової. Амінь.— Повернувся і зник у вітарі. Не слухав ні зітхань, ні благань, що линули від численних і відданих йому мирян. Миттю опинився за церквою і зник у своїх покоях.

Легко зітхнув, як зачинив за собою двері своєї келії. Ніби щось важке скинув з плечей і сідав оце спочивати. Аж потягнувся солодко перед відчиненим у сад вікном. А потім перевів дух, сів до столу, відчинив шухлядку, дістав звідтіль пак паперів, розіклав перед собою і занурився в них. Чорні лінії на білому полі, очевидно, щось промовляли до нього, бо він любовно і з захватом біг по кожній очима від краю до краю, перескакував по перехрестях, що переплутались в якомусь дивовижному мереживі. Інокентій мацав очима кожну з цих ліній, милувався плетивом їх, усміхався до кожного кола, якими рясніли всі ці перехрестя ліній.

Інокентій натис на дзвоник. До кабінету увійшов о. Кіндрат, що якийсь споважнів останнім часом. А надто як довідався про виїзд о. Інокентія. Якась тривога залягла йому на виду, як узнав, що тільки окремі мироносиці поїдуть з ним до Кам'яця, а решта братії залишиться під проводом о. Семена — старшого брата Інокентієвого, що на тепер став іноком під іменем Семеон і заступником Інокентія.

— От що, Кіндрате,— ласкаво вдався до нього Інокентій,— миттю мені збери всіх апостолів у великій кімнаті на першому поверсі, а мироносицям накажи готувати таємну вечерю. Та тільки, чуеш, хай заберуть мироносиці до себе Гарасима, аж доки не почнеться трапеза. Його не треба сповіщати про раду апостолів.

Кіндрат вийшов, а пресвятий муж сортував далі свої папери. А коли до нього знову увійшов о. Кіндрат з доповіддю, що всі чекають на нього, о. Інокентій востаннє глянув на свої папери і на хвилину замислився. На одну тільки коротеньку хвилину, на коротеньких шістдесят секунд, що проминають на годинниковому циферблаті дуже швидко. Але за ці шістдесят секунд пережив ціле своє життя великий молдавський авантюрист і шахрай, цілу свою майбутність вирішив і передумав. Вона вся у нього стала перед очима.

Здрігнувся. Тріпнув буйною гривовою, одірвавшись від того видовища. І, обернувшись до Кіндрата, Інокентій сказав:

— Ідім. А втім, слухай, чи не тричі ти від мене відмовишся, як прийде час стати мені перед Пілатом? Чи не зречешся мене, як прийде ворог до тебе і жорстокості повний питає: «Чи знаєш ти отця Інокентія і які діла його та чи віриш йому?»

Інокентій вимовив це якимсь особливим голосом, що доходив до самого серця. О. Кіндрат зажмурих очі і невиразно відповів:

— Ні, отче Інокентію, не зречуся бога мого.

— Добре, бачу, що тричі по три зречешся, як треба буде. Нетвердий ти, отче Кіндрате, хоч і давно при мені. Одгодувався. Ну, ходімо.

Як увійшов Інокентій, апостоли сиділи всі за столом. Віддавши йому привіт, Григорій Сербул урочисто спитав:

— Отче Інокентію, чого кликав нас?

Інокентій стояв і довго дивився просто себе, перебігаючи очима по одинадцятьох апостолах своїх. Грубі, м'ясисті, жилаві, як воли, вони якийсь не пасували до тонких, витончених планів Інокентія. Інокентій зневірено оглянув їх ще раз і

завагався. Але це було лише хвилину. Наступної він рішуче підступив до них і твердо сказав:

— От що. Надійшов скрутний час. Треба голів, а не м'язів волячих. І тому не всі тут годяться, а тільки декотрі... спритніші. Решта мусить слухати і порядно виконувати накази.

Інокентій на секунду спинився і ще раз обвів усіх гарячим поглядом. Мов хотів кожного наскрізь пройняти ним і випекти з кожного непослух і непокору, вирвати з грудей людське серце, щоб не заважало воно здійснювати його план.

— Так от, решта має слухати і виконувати накази. Цього вимагає церква. Вас я держу при собі не на те, щоб ви сало нагулювали, а на те, щоб ви допомагали мені... звеличити бога і його святу церкву. І саме тепер бог вимагає праці на нього. За старшого серед вас буде мій брат Семеон та мати моя Софія. Їхні розпорядження будуть від мене. Отож і слухати їх, як мене. Чи ви готові на це? Хто не готовий, хто не коритиметься, хай зараз же вийде. Шлях вільний.

Ніхто не поворухнувся. Інокентій ще витримав урочисту паузу і тоді сів за стіл під богами. Поклав перед себе пак паперів і накрив його рукою.

— Брати! — піднесено вимовив він і знову устав. Услухався в свій голос і відчув, що і самого його термосить неспокій і тривога. — Брати, те, що маю зараз казати, того ще ніхто не чув з вас, над тим ні одна ще голова не думала.

Інокентій узяв довгий сувій полотна, відслонив його край і показав першу картину. На ній яскравими фарбами постало, у загальних контурах, господарство Гарасимове серед рівного степу за Липецьким. Він підвівся і поволі розсотував сувій перед зачарованими слухачами. Перед ними розгорталися чарівні картини панування церкви, де ченці були судді і начальники, де добро сипалося, мов з коша, де не треба було турбуватися нічим, крім як тримати в руках тисячі душ, де кожний з них ставав можним владарем і де влада їхня виростала в ціле королівство, а кожний з них виростав у вельможного пана при господарі всього молдавського народу від Пруту до Дунаю, від Дністра до Бугу на необмежених просторах садів, виноградників, на незмірених ланах кукурудзи і золотої пшениці. І коли згорнув Інокентій сувій полотна і сів задиханий коло столу, жодний з них не промовив ні слова. Тільки важко дихали всі. Обличчя розчервонілися, очі палали, і кожний цієї хвилини готовий був піти на гірші муки, гірші утиски, ніж ті, про які казав Інокентій, аби дістатися тієї височезної гори, на якій уже сяде кожний з них у пишноті слави, недосяжній для тисяч душ грішних і зануджених братів своїх.

Тільки один о. Кіндрат байдужий був до цієї промови і картин. Він сидів, занурившись у якісь свої думки, і блукав десь поза стінами цієї кімнати, де зараз будував нове царство своє о. Інокентій.

О. Кіндрат, безперечно, чув усю промову Інокентія, але вона не зачепила його серця. Навпаки, вона різала мозок настирливою, невідступною думкою, якої б не міг він висловити і самому богові. Вона, ця думка, бентежила спокій його от уже кілька місяців, відтоді як Семеон Бостаніку — скрудж, п'явка і паразит, що прийшов сюди гріхи перед богом замолювати, а став за вірного брата Інокентію і багатіє ще більше, ніж на селі. Без нього і не дихне святий отець, уночі до нього посилає, і все далі та далі відсуває його, Кіндрата, підкорює його владі Семеона Бостаніку.

І тяжкий, трудний йому став послух у сина божого, і все частіше та частіше він спинявся на думці:

«Чи божу ж то я справу роблю? Невже бог хотів шістнадцять смертей іноків, що полягли від руки Інокентія? Чи злочинці можуть керувати церквою? А коли можуть, то чи треба служити їй?»

І тоді здавалося о. Кіндратові, що його пальці злипаються від крові о. Вустима, старого друга з царського дисциплінарного батальйону, трудяки і нуждаря, як він сам. Все видніше ставало, що кров Вустимова пролилася марно... За привільне, веселе життя Інокентія, за цю розпусту, за ті пута, які готували тут для Вустимів, Кіндратів ці потвори.

Що ж тепер?

Мовчить суворий о. Кіндрат. Мороком віють слова святого. Глузливою оманною звучать вони в його вухах. І він уже готовий сказати йому, шестикрильцеві, образ якого він сам привозив з Одеси, з друкарні Фесенка, і пускав на села з мирносицями, що він дурить, що він іде проти бога. Але в ту мить згадує сувору розмову з Інокентієм перед тим, як сідав писати молитви та кондаки, диктовані молдавською мовою. Ту розмову не забуде о. Кіндрат.

«Мені, Кіндрате, тепер розумом послужи, а не кулаком. Бо як не здобудешся на розум, не потрібен ти мені будеш».

«Не потрібен». І в ту ж мить згадав він о. Вустима. Згадав, що тепер і за ним стежать, що не вірить уже йому о. Інокентій. Надто як прийшов Мардар до нього.

«Що воно буде? Куди іти, кого шукати?»

Чого ж мав шукати о. Кіндрат у темному лісі своєї долі?

Страшно йому. Моторошно. Він ніби відчуває вже на своїй шиї зашморг, він здавлює йому горло, забиває дух.

І о. Кіндрат сидить, похнюпившись, зосередивши всі думки на тому.

Інокентій тривожно дивився на нього і гарячково шукав причини його байдужості. А в голові підсвідомо шугала думка:

«Прибрати...»

Інокентій майже вирішив це питання.

— Ну, браття мої, тепер ходімо до вечері,— бадьоро сказав о. Інокентій і сам перший підвівся з стільця.

Він вийшов із-за столу і пішов до трапезної. За ним перший пішов Кіндрат. Інокентій обернувся до нього і пошепки сказав:

— Що, отче Кіндрате, боїшся?

О. Кіндрат відступив крок назад і глянув просто у вічі Інокентія.

— Ні, я не боюся. Але це не боже діло, отче... не боже воно.

— Боже. Боже, дурню,— шепнув Інокентій і ступив до трапезної.

Трапезна горіла тисячами запалених свічок у світильниках і куріла пахощами жертovníків, що стояли по кутках зали. Дванадцять жінок-мироносиць стоячи зустрічали свого владаря і бога. Хор голосів дружно гукав осанну. Біла одіж Христових наречених, підперезаних чорними пасками і з чорними намітками на головах, мінилася барвним квітником під промінням свічок, а розкішний стіл, приготований до вечері, грав мільйонами блискавок в гранчастому посуді. Мати Софія, відмінно від інших, вся в чорному. Встала назустріч синові і поцілувала його в лоб.

— Благословенна ти, жоно, що так терпляче виряджаєш свого сина на страшну Голгофу,— сказав урочисто Інокентій, відповідаючи на її цілунок.— Іди і молися за мене.

Мати Софія довгим поглядом обвела всіх присутніх, перекрестила Інокентія і, затуливши очі рукавом, вийшла.

Інокентій сів до столу. За ним сіли всі дванадцять апостолів і дванадцять жінок-мироносиць. Інокентій узяв за руку сумну Катінку і посадовив її коло себе. Потім узяв чарку вина, благословив її.

— Браття і сестри! Пийте вино це, що обернулося на кров мою, проливану за віру нашу, кров, віддавану на врятування церкви Христової.

Усі двадцять п'ять чарок піднято вгору. Всі спинилися на мить. Інокентій узяв хліб, підняв його і урочисто проказав:

— Браття та сестри, їжте хліб цей, що обернувся на тіло моє, за вас віддаване на врятування церкви Христової.

Трапеза почалася в абсолютній тиші. Аж доки Інокентій знов налив собі великий келих і показав іншим на пляшки. — Брати і сестри, хочу бачити веселощі на обличчях ваших. Не стримуйте плоті своєї, що заслужила перед господом разом зі мною вкусити радості земної.

І він одразу випив свій повний келих до дна.

Жвавша ставала кімната. Чулися вже одинокі розмови, пошепки жіноцтва, що шумувало навколо одного питання: хто з них поїде при особі Інокентія в мандри. Чулися суворі погрози на ворогів церкви, що наважуються чинити шкоду Інокентієві. Гучнішою ставала трапеза. Вже чувся зухвалий регіт роздратованої самиці і пристрасний шепіт самця. Хтось шепотів палкі слова пропозицій, десь чулися сороміцькі дотепи, десь тріснула під натиском одіж і зойкнула, ще не втративши пам'яті, мироносиця. А Інокентій сидів, тихо гладив припалу йому на груди Катінку і усміхався якоюсь загадковою посмішкою, дивившись на залу. А зала весело, нестримно, жагуче шумувала, дратована вином.

33

Гарасим повернув до домівки не при собі. Туга якась за серце ссала, каламутилося всередині, місця собі не знаходив. О. Кіндрат тінню сунувся за ним і ворухив лячні згадки про тайну вечерю у о. Інокентія. До самого Липецького Гарасим раз у раз поглядав на свої руки, мов відчував на них гарячу Кіндратову кров. І вона червонила йому цілий світ. Хотів навіть повернути назад до Балти, виказати на себе поліції, та в тім пориві спиняв його суворий наказ брата Семеона, заступника Інокентія, і присяга страшна коритись Інокентієві. І став суворий Гарасим, як сама смерть.

Григорій Григоріян та Григорій Сербул їхали при Гарасимі і ні на мить не спускали з нього очей. Вони ніби знали його думки. Раз у раз, як смутнів Гарасим, вони зверталися до нього з запитом або так просто оповідали щось. Так аж до самого хутора. Тільки як на хуторі повставали з воза, а хурщик повернув собі додому, Григорій, нахмурившись, сказав:

— Гарасиме, гляди, не забудь наказу отця Інокентія. Знай, чого церква на світ не виводить, того ми, грішні слуги її, не повинні виносити. То не наша справа. Та й не твої то руки зробили, а бог послав йому смерть, бо він замишляв зло проти Інокентія. Отож треба служити богові, як присягався, викинь з голови те, про що не велів думати отець Інокентій.

Гарасим вгадав прихований зміст побожних слів високо-

го сивого дідугана з сивою лопатоподібною бородою і кошлатими бровами. Переконався, що його, цього велетня з звиродніло-вузьким лобом і маленькими оченятами, захованими десь глибоко у щілинах повік, приставлено до нього за дозорця. І він скорився цьому. Благально подивився на мовчазного Григорія Сербула, що байдуже оглядав хутір. Але наткнувся на злі колючі очі, що світилися злими вогниками і не обіцяли пощади. Гарасим понуро опустив голову.

— Тяжко, отче Григорію. Небіжчик усе ніби за мною ходить і свариться...— поскаржився тихо Гарасько.

— Молись,— коротко і сухо відповів Григорій Сербул.— Та не забудь, що ми з Григорієм твої наймити. Сьогодні ж пошлай нас на те, по що треба.

Гарасим тупо подивився на нього і кивнув головою.

Другого ранку обидва ченці, перебрані на селян, майнули на село і вештались там увесь день. Підвечір причвалали обидва до хати. Повечерявши, зачинилися в клуні і захропли. Та, мабуть, сон не дуже міцний був у апостолів. Опівночі Григоріян вийшов надвір, прислухався і тихо посунув до Гарасимової хати. Підійшов, стукнув у вікно і відступив за хату. В ту ж хвилину двері відчинилися і, півроздягнений, вийшов Гарасим. Теж прислухався і навшпиньках пішов за хату, де чекав Григоріян. А потім обидва пішли понад садом туди, де подвір'я схилилося до колись глибокого, а нині вже пересипаного яру. І як дійшли, Григоріян тихо свиснув. На відповідь почувся тихий кашель з тернику.

— Вилазьте. Можна починати,— пошепки кудись проказав Григорій.

Гарасим безрушно стояв і стежив за своїм наглядачем. Він ладен був крикнути на весь голос, гукнути розпачливо:

— Рятуйте! Пробі!

Ладен був тікати геть від цього місця, де знову починалася якась страшна, таємна і лячлива справа. Але при йому невідступно стояли два наглядачі. Григорій Сербул і Григоріян. Вони порядкували тут, як хазяїни. До них з яру вилізло два-надцять темних постатей.

— Так що ж робити будемо? — спитав один.

Григорій обернувся до Гарасима.

— Покажи, рабе божий, найзахисніше місце, де б ти лях копав, коли б хотів найкраще його сховати від людей?

Гарасим не зрозумів запити.

— Гарасиме, тебе питаю: де тобі копати лях, щоб злі люди не знайшли захованого? Люди ж не ждатимуть.

Гарасим смутно згадав настановлення Інокентія. Здригнувся і пішов до саду, за ним посунули всі. Біля перших дерев Гарасим спинився.

— Ось за цими кущами винограду хай копають...— з болям у голосі промовив Гарасим.

Григоріян та Сербул обійшли місцину навколо і спинилися на закритому з усіх боків шматочку землі.

— Ти рубай ось цей кущ,— різко, безжально вирік Сербул, показуючи на старий, столітній кущ винограду.

Це були гордоші всього Гараськового життя, предмет його пики перед усією волостю. Гарасимові здалося, що Сербул показав на нього і що от має вихопитись сокира і утяти йому життя, обірвати останню нитку, що зв'язує його з цим світом, з господарством, з цими розлогими деревами, з буйним виноградом, з сонцем, повітрям, землею... Щось гаряче опекло йому груди, невимовна, незбагненна туга і розпач роздирали серце, і горіла голова, мовби він щойно десь сильно нею ударився.

— Мой, не рубай його... Це ще дідівський, йому сто двадцять два роки. Не рубай, прошу, пожалій мене. Здійми голову, рубай мене, а куща не чіпай! Чуєш? Ти ж людина, ти ж колись хазяйнував, чи не жалко тобі такого добра?

Голос йому дрижав ледве стримуваною люттю.

— Рабе Гарасиме, не злоти мене. Покликав людей, то дай їм спокій, хай копають... А тут саме й добре місце на льох. Виноград тобі другий виросте,— різко відмовив Григорій, відпихаючи Гарасима від куща,— облиш їх. Рубайте.

Гарасим не вгавав. До нього вже ніщо не доходило, жаль заступив йому увесь світ. Він розумів тільки справжню страшну суть руїни його господарства.

— Чуєш? Не чіпай, кажу... Не чіпай, а то уб'ю... Як жабу, задавлю,— шипів він посинілими губами, втрачаючи розум.— Не чіпай. Життя бери, душу бери, а винограду не чіпай. Що хочеш, бери.

— Перестань! — грізно прошепотів йому над саме вухо Григоріян.— Отець Інокентій, дух божий, звелів. Ще ж він має силу покарати раба непослушного. І ще ж не зогнив отець Кіндрат.

І, обернувшись, гукнув:

— А чого стоїте? Рубайте!

— Г-а-а-ах! Ш-ш-ш! Ча-а-а-а-ах! — зашугала сокира в листі, звалюючи гілля на землю.

У Гарасима потемніло в очах. Він рвонувся, гукнув щось, щось перед ним ніби блимнуло, і він упав просто в кущ вино-

граду, обіймаючи його руками, і з усієї сили горнув до себе та так і знепритомнів.

Прокинувся у себе в клуні на сіні. Поряд з ним лежали Григоріян і Сербул. Обидва вкриті свитками і ніби з учора спали. Голова боліла. Ніло в грудях. Гарасим спробував підвестися, не міг. Знову упав на сіно. Застогнав дужче.

— Ти чого стогнеш? — спитав Сербул.

— Чого ви від мене хочете? Чого ви мучите мене?

— А ти про що раніше думав? — з невимовною люттю спитав його Григорій. — Ти ж присягався? Клятьбу дав богові? Бійся кари його страшною за цей непослух. — Він захлинувся своєю люттю і ще страшніше засичав: — Чуєш ти, рабе лукавий? Коли ти не перестанеш дригатися, я сповіщу отця Інокентія, і ти будеш каятися. Він уміє карати ворогів своїх. І знай: нам ніколи з тобою воловодитись, ми прийшли виконати веління бога. Чотири місяці дано нам строку. Чув? А тепер устай, умийся та йди снідай. І не писни, гляди, про нас. І не дивуй, що б ти тут не побачив або не почув. Усе те ми робимо з твого загаду, а самі ми тільки наймити тобі. Так велить отець Інокентій.

Гарасим більше не дивував. Байдуже дивився на все, що робилося круг нього, удавав, що то він усе наказував робити, і відсилав до Григорія, щоб той лад усьому давав. Він не здивував, коли на подвір'я в'їхало дванадцять підвід з камінням і звалили його близько саду. Навіть не вийшов до підводчиків. Не вийшов, коли в'їхали і підводи з цементом і звалили діжки просто у клуню, на сіно.

Навіть не глянув, якої шкоди завдали йому тим. Бездумно собі ходив по світлиці, склавши на грудях руки. Не відповів і на привітання, коли в хату увійшли каменярі. Він тільки глипнув на них і похмуро сказав:

— Що робити — спитайте Григорія. Я не втручаюсь, він усе сам робить. І до мене більше не ходить.

Каменярі вийшли, а він знову ходив. А відтак вийшов і тихо пішов у степ. Там оглянув пшеницю, кукурудзу, соняшники і побрів межами геть у степ.

— Буна сара*.

То був Синика. Гарасим глянув на нього і похилив голову на груди.

— А чого це ви так зажурились? Усе будуетесь? Набуваєте господарства? — заговорив Синика.

* Добривечір.

Гарасим ступив уперед і пішов до господи Синикової. Поряд з ним пішов і сусіда.

— Будуся, сусіде,— відповів Гарасим.— З вас взірець беру. Хочу по-панському поставити хазяйство.

— Та й що ж думаєте робити? — зацікавлено спитав Синика, загадково усміхаючись.

— Що? Думаю винний льох робити. Виноградник поширювати. Навесні ще посаджу кущів з п'ятсот-сімсот.

Синика споважнів. Мотиви будови були поважні і правдоподібні.

— А вино, та ще добре, завжди в ціні. Вірно це ви робите. Пора й нам якось по-людському жити. Он за кордоном, кажуть, у Франції, так люди більше нічого й не роблять, як тільки у виноградниках порпаються. А живуть як? А ми з вами з батька, з діда-прадіда волам хвости крутимо, думаємо, що кращого й нема. Я от і сам. Мабуть, проситиму взяти й мене до компанії... Самому щось несила стягтися на таке господарство,— говорив Синика.

— А чом би й ні! — вже насправді захопившись цією думкою, казав Гарасим.— А чом би й ні, сусіде? Чом би не попаніти і нам? Ви ж з ліверанства он як зажили! Не крийтеся, знаю, люди бачили і мені сказали, як ви худобу скуповуєте. Люди все знають. А я от з виноградника!

Перед ним, коло самого двору Синикового, виросла постать Григорія.

— Хазяїне, там привезли матеріали, треба платити, а в мене грошей не стає,— гукнув він задихавшись.

— Скажи, хай подождуть...— зітхнувши, промовив Гарасько.— Зараз прийду.

— Та я казав, а вони ждати не можуть. Ідїть ви вже кажїть, бо вони ще й прибавки просять і лаються, хай вони показяться.

Гарасим раптом опустився і тихо відповів:

— Іду. Ну, прощайте, сусіде, дихнуть не дають... Якимось іншим разом поговоримо.

І пішов до свого двору.

Синика довго стояв і дивився йому вслід. І йому здавалося, що він щось нанюхав, але ввіритися на свій нюх він ще не міг. Він угадував, що Гарасько криє від нього правду, але поведінка здалася йому чудною: враз забаглося чоловікові розбагатіти?!

І Синика вирішив зачекати та постежити за подвір'ям Гарасима. Він і далі удавав з себе байдужого до метушні у дворі Гарасимовім, порався собі коло господарства і зрідка при

зустрічі з Мардаром говорив з ним про різні дрібниці. А за три тижні, як метушня на подвір'ї Гарасимовім ще посилилася і безперестанку все везли камінь, пісок, цемент, Синика твердо вирішив, що тут не виноробня. Він ухвалив собі конче довідатись, у чому річ, і вибирав для цього слухну нагоду. Якось темного серпневого вечора Синика запряг коней і під'їхав до Гарасимової хати.

— Добривечір, сусіде. А чи знаєте, чоґо я до вас? Позичте мені якусь півтисячу грошей на який час. Не стає мені на матеріали, а тут думка і собі поставити таку-сяку халабуду для хліба. Та це думаю пар зо дві волів купити, щоб на зяорати. Чи будуть у вас? Якраз гроші в діло пустив...

Гарасим гукнув до себе Григорія.

— Григорію, чи не знайдеться там у тебе вільних півтисячі? Ось хазяїнові треба на базар. У мене зараз при собі немає, то ти дай із своїх, що маєш на будівлю,— сказав він Григорію.

Григорій пішов у хату, виніс півтисячі і подав Синикові. Василь подякував і, сівши на віз, покотив з двору. Він легко зітхнув, як уїхав у яр. У кінці переярку, де починався лісок, Синика спинив коні, передав їх наймитові. Як тільки наймит від'їхав, Синика вийняв з куца клунок, розшморгнув його і витяг звідтіл подраний сіряк, шапку, постолі і сквапно перевдягся. Свою одежу склав у клунок і сховав у куці.

Насунувши шапку на ніс, поволі, крадучись, пішов на Гарасимове дворище. Ще здаля почув він шум. Що ближче надходив, шум сильнішав. Зрештою Синика попід клунею підійшов до самої діри, що мала правити за вхід до льоху, і заглянув у неї. Там стояв Григорій, спершись на лопату, а за ним якісь люди копали землю, інші виносили її наверх, ті несли каміння, цемент, а ті клали камінь, ліпили його цементом, вивершуючи довгі коридори, що сходилися вгорі зводом.

Вражений Синика одійшов відтіл і пішов до колодязя. Там так само метушилися, снували люди: несли до отвору колодязя камінь, спускали його туди. Синика заглянув у колодязь. Там ледве помітно блищав вогонь, шаруділи люди, щохвилини погукуючи вгору:

- Агей, подавай!
- Давай камінь!
- Давай цемент!

Синикові стало моторошно з якоїсь догадки, що блиснула йому в пам'яті.

— Ану, хто ще полізе приймати? — раптом гукнули над його головою.

— Я полізу,— озвався хтось біля Синики.

Синика оглянувся на миршавенького дідка, вимащеного у біле. В темряві ночі він скидався на привид. Синика ступив крок уперед і твердо сказав:

— Я полізу.

Насунувши шапку ще нижче, він сів у баддю. З ним сіло ще кілька людей, і вони тихо попливли в морочну глибіню колодязя. Баддя стала. Синика побачив просто себе яскраво освітлений отвір у стіні кладки. Чотирикутна ніша вдавалася глибоким коридором прямо у ґрунт, а в глибині того коридора горіла не ватра, а якась велика лампа. Власне, не одна, а багато їх, привішених до стелі, до стін.

«Електричество?!»

Синика шурхнув у вузький прохід, що без краю тягся під землею і з обох боків був цементований. Обіруч коридора були повидовбувані якісь нари, а поза всім тим у обидва боки розходилися такі ж коридори, муровані звідням. Тут працювало далеко більше людей, ніж на подвір'ї. Кожний з них поспішав, квапився виробити більше інших, і робота горіла в руках. Синика пішов у найдальший куток і спинився біля гурту людей, що поралися біля велетенської кам'яної брили.

— Чого стоїш тут?! — гнівно гримнув на нього один з працівників.

Сердитий працівник кинув йому лопату. Синика взяв її і рушив ще далі коридором. Та скільки не йшов він, коридори все перехрещувалися, а по обидва боки чорніли отвори комор, повидовбуваних у стінах. Зрештою він зайшов далі і відчув, що під ним, десь у землі глибше ворухатяться люди... Синика завернув за ріг коридора і опинився знову на світлому місці. Просто перед ним темніло небо. Він пішов вгору і опинився саме на тому місці, де він уперше побачив Григорія, просто на вході до льоху.

«От так виноробня!» — з жахом подумав Синика і, пригнувшись, подався за куц виноград. Завернув поза деревами і поспішив до себе. Аж у дворі непритомно сів під хатою. Сидів і лячливо думав:

«І знову він? Він на моєму шляху. Але що він задумав, цей отець Інокентій?»

Хололи ноги, і щось їжакувате перекочувалося в нього в животі. Зустріч була неминуча, і вона не віщувала нічого доброго Василеві.

До світанку сидів Синика, думав. Аж над ранок увійшов у хату і ліг, як куль, на постіль.

ЧАСТИНА ДРУГА

1

На губернатора кам'янець-подільського цей клопіт упав несподівано. Перед тим, як мав прибути о. Інокентій до Кам'янца, він дістав конфіденційного листа з канцелярії обер-прокурора синоду, в якому повідомлялося, що до його губернії приїздить особа, походженням не знаменита, проте дуже клопітна державі. Лист взагалі був стриманий, але дуже виразний, і казав він, що інок сіє «зловредний» молдавський сепаратизм, виголошуючи казані молдавською, в Російській імперії забороненою, мовою. Отож і мав він, начальник губернії, пильнувати, щоб згаданий інок публічно не виступав і ніяких казань не виголошував, а надто серед молдавської людності губернії. Бо за тими, мовляв, казаннями релігійними ховається, як повідомляють авторитетні люди, цілком клопітна для безпеки держави Російської основа. При цьому натякалося й на те, що впливовий у певних колах владика кам'янець-подільський, що від самої природи обдарований чулим серцем і добрістю, трохи поблажливо ставиться до інока, отже, і за владикою теж необхідно «наблюсти» в межах, які б не компрометували владичної влади.

Начальник губернії зробив із цього належний висновок. Дбаючи про згадану «основу», він перед самим прибуттям Інокентія до Кам'янца склав візит кам'янецькому архіпастиреві єпископу Серафиму. Розмова була серйозна; начальник губернії просидів у владики три години, складаючи з ним пункти конституції церкви в межах його губернії відповідно до листа з синоду, потвердженого і посиленого листом від департаменту поліції, де просто було вказано: взяти інока під посилений і суворий нагляд поліції, заборонивши йому всілякі зв'язки з паствою і миром. Як не намагався владика Серафим зменшити враження обох приписів губернаторові, начальник губернії був невблаганний. Він зажадав цілковитої ізоляції Інокентія від мирян. Принаймні щоб інок не виступав ніде без дозволу його, бо інакше звернеться до найвищої влади і цивільної, і церковної. О. Серафим досить прозоро натякнув, що така ретельність губернаторові буде збиткова, оскільки інок Інокентій не просто собі інок, а... та начальник губернії рішуче махнув рукою.

— Я все прекрасно розумію, ваше преосвященство, але я не вільний так дивитися. Одверто казавши, я не хочу псувати свій формуляр справою якогось ченця. Зважте на це і не

сперечайтесь. Приписи мого начальства я мушу виконати, бо це ж не якийсь злодюжка... Порозумілися?

— Здається...— холодно відповів владика, потискуючи руку губернатора.

Губернатор, осмикнувши мундир, стукнув каблуками і виїшов, легко вклонившись владиці.

О. Серафим, вирядивши губернатора, сів писати листи у цій справі. Насамперед він написав до о. Амвросія в Балту і зажадав, щоб о. Амвросій освідчився в цій справі з начальником губернії. Другий лист написав до Петербурга управителеві канцелярії синоду—родичеві своєму і наскаржився, що його сан пастирський зазнає наруги від цивільної влади, яка перехоплює пастирські права над мирянами і ченцями, і що, мовляв, цілком немає потреби мати при губерніях архіпастирів консисторії, вірних престолові і батьківщині, а можна все віддати поліції, коли вона втручається в їх справи і коли вони мають реєструвати у поліційних реєстрах кожний свій вчинок або розпорядження. І кінчав ображений владика тим, що всякий ретельний слуга престолу його імператорської величності має право жадати від найвищої урядової влади певного мінімуму недоторканості на тій ділянці, яку йому доручено пильнувати, бо інакше пропадає і сенс самої служби. Ці свої міркування він просив довести до відома обер-прокурора синоду у влучний момент.

Кінчивши листи, він зараз же їх надіслав спішно, а сам чекав на прибуття Інокентія. Він-бо мав на думці...

Преосвященний владика Серафим кам'янець-подільський мав багато думок. Владика Амвросій мав рацію турбуватися виїздом Інокентія до Кам'янця. Термінова телеграма від о. Амвросія поклала край очікуванню. Інокентій уже виїхав. О. Серафим звелів приготувати у монастирі келію ченцеві, а сам нервово ходив по кабінету, вагаючись, чи вирядити когось зустрічати Інокентія, чи, як висланого, не зустрічати, а чекати його на місці. Зустріч же суперечитиме суворим наказам начальника губернії. А не зустріти...

«Чортзна-що! Така ситуація безглузда. Як бути?» Сумніви владики розтанули самі собою. Інокентій не потребував турбот про себе. Довго перед тим, як він мав виїхати з Балти, його брат Марко, жінки-мироносиці, Семеон Бостаніку, Григорій Сербул та Василь Панаїту вирядилися у приміські села до Кам'янця і широко сповістили людність, що господь бог змилювався над ними, грішними, і посилає до їх міста сина свого на втіху їм; що великий пророк паринцел Інокентій має прийти до Кам'янця і православні повинні гідно його зустрі-

нути. І саме тоді, як преосвященного владика Серафима точили сумніви та вагання, до кабінету влетів управитель епархіальної консисторії і зажадав негайного і конфіденціального побачення з владикою Серафимом. Стурбований архіпастир прийняв управителя, замкнув двері і суворо сказав йому:

— Кажіть, що там?..

О. Серафим пробіг очима один папірець, другий і скам'янів.

Вони повідомляли, що по селах Кам'яниччини спостережено великий релігійний рух селянства, що серед селян вештаються якісь ченці та проповідують прибуття до Кам'янця великого пророка і закликають мирян вирушати походом зустріти його гідно. Особливої сили набрав цей рух серед молдавського селянства, де ті оповідання ширяться молдавською мовою. В них Інокентія взивають царем, владарем молдавським, що прийшов визволити народ молдавський від лютої влади імперата, який не тільки гнітить молдавський народ, а й віру.

Схвильований архіпастир відчув небезпеку і водночас зрозумів, які ченці те пропагують.

— Ну? Що ж ви скажете? — запитав владика управителя.

Управитель тупо дивився на владика і не знати з чого тремтів.

Владика Серафим гидливо скривив губи.

— Ви мені не потрібні. Можете йти і чекайте мого розпорядження.

Управитель вийшов, а о. Серафим далі міряв свій кабінет і щоразу спинявся на одному: «Зателефонувати губернаторові?» Але щоразу і відкидав цей намір. Зрештою порозумівся з собою і вирішив чекати на розв'язання справи самопливом. За годину до кабінету знову постукали.

— Увійдіть! — нервуючи, гукнув владика.

Увійшов благочинний з кафедрального собору і заявив, що натовп люду сходиться до церкви і жадає взяти корогви та піти з ними зустрічати якогось духа святого.

— Ідіть, отче, і не приходьте до мене з байками. Ніяких корогов! Ніякої зустрічі!

Благочинний вийшов. Але незабаром знову увійшов і доповів, що з навколишніх сіл прибуло сила народу з своїми попами й корогвами та що до станції Ларга над Дністром попрямувала велика юрба селян.

Преосвящений владика аж позеленів.

— Отче благочинний! — гримнув він люто. — Ви сьогодні як дитина! Сказано — більше не турбувати мене цими повідомленнями. Ніяких синів божих бути не може. Ідіть!

— Але ж, ваше преосвященство...

— Я найбільше не люблю повторюватись, отче,— прошепотів о. Серафим.— Чи дратувати мене притьмом закортіло?

Благочинний миттю вихопився з кабінету, а преосвященний зателефонував губернаторові:

— Ваше превосходительство, згадуваний вами чернець Інокентій уже прибув на Ларгу... Назустріч йому вийшло багато селян, і я не знаю, що мені робити... Що? Посилаєте поліцію розігнати церковний похід? Так? А з якого ж це часу народна віра під поліційним доглядом стала? Що? Не може бути такого наказу. Що? У мене план: пошліть поліцію, хай допильнує безпеки, порядку, а не втручається у справу. Він і сам не посміє сказати зайвого. А я тут поговорю з ним. Згода? Добре.

Повісив рурку.

— Чорт забори, розігнати! — прошепотів злісно.— Я вам покажу розігнати.

Тим часом урочистий похід уходив до міста. Юрба селян і міщан сунула за бричкою, на якій сидів Інокентій з зажуреним обличчям і спущеною головою. За ним сунулося ще кілька возів з жінками-мироносицями. Попереду ішли ченці, подзвонюючи веригами під чорними рясами. Увесь цей натовп спинився перед єпископським домом. Інокентій вийшов із брички і увійшов на сходи. Там став, обернувся до натовпу, перехрестив його і смутно обізвався:

— Моліться, братіє, моліться. Бог милостивий, він одверне від вас гнів свій.

Юрба загомоніла. Заворушилася й застугоніла. Він ще раз оглянувся і увійшов у двері.

Владика Серафим зустрів гостя розгублено. Острах і вдоволення хвилювали архіпастиря, і він не знав, як поведистися з Інокентієм.

— Благословіть, отче, послужити богові під вашим началом,— тихо, але впевнено сказав Інокентій, згинаючись під благословенство.

— Благословен бог наш завжди, нині, і повсякчас, і на віки вічні... Амінь,— нетвердо відповів архіпастир.— Тільки дарма ви, отче, не запитали мене, чи можна вам до мого дому входити. Не забудьте, що за вами йде паперова справа, заведена на вас у Петербурзі, в синоді. А вона забороняє вам публічно виступати у Кам'янці. Про це треба вам було узнати раніше, ніж ці зустрічі улаштувати.

Інокентій самовпевнено усміхнувся.

— Не завдавайте собі клопоту, ваше преосвященство, вони

не заважають, ці папери, якщо зустрине мене ваша ласка, вла-
дику. Ваша і начальника губернії, отче.

— Розумію. Але зрозумійте і мене ви, що Петербургом лег-
коважити буде надто сміливо і нерозсудливо. Він вами дуже
цікавиться. Скажу зразу і просто — пану губернаторові рішу-
че наказано заборонити вам виступи і...

— Це дрібниці. А губернатор же як?

— Знову ж одверто скажу — проти вас.

— Це гірше. А втім, познайомте мене з ним. А тепер, щоб
не наражати вас на небезпеку і на гнів начальства, я поїду
до монастиря.

— З богом. А ввечері і я там буду.

Інокентій поїхав до монастиря, де харчувалося безліч люду
з усіх кінців Кам'яниччини. Того ж вечора він служив відпра-
ву, на якій був і губернатор. Відправа минула спокійно, губер-
натор був цілком задоволений як з відправи, так і з казані,
виголошеної Інокентієм чистою російською мовою. Після від-
прави губернатор познайомився сам і познайомив свою дружи-
ну з «ексцентричним» іноком, героєм численних легенд. До-
пізна засиділися у преосвященного владики Серафима. При
кінці дружина губернатора запросила Інокентія бувати у них
середами і ласкаво подала йому на поцілунок свою виплекану
руку.

— Простіть, мадам, але нам заборонено цілувати навіть
такі прекрасні ручки, як у вас, — галантно проказав Інокентій,
зітхаючи. — Не спокушайте іноків, приречених богові.

Губернаторова відповіла йому ласкавою усмішкою і ще раз
запросила його бувати в них неодмінно. А коли гості вийшли,
Інокентій весело вдався до владики Серафима:

— Ну що, отче Серафиме, от ми й познайомилися. Як бачи-
те, ми забули одно: що при губернаторові є ще і його жінка,
до якої не доходять жодні накази ні консисторії, ні синоду, ні
міністерства. Ви на це не зважили.

Владика Серафим зачудовано дивився на інока і захоплено
думав:

«Така bestія може родитися не щодня. Коли це і авантур-
ник, то дуже високого сорту. Пробу ніде ставити».

А вголос сказав:

— Ну добре. Улаштуйтеся у нас, там якось і докладніше
поговоримо.

Інокентій вийшов. Преосвященний владики ще довго не ля-
гав спати і все думав, як йому влаштуватися з Інокентієм-іно-
ком.

Прийнявши Інокентія, пан губернатор дібрав спокою і, поклавшись на владу Серафима, виїхав у відпустку. Заступати себе залишив свого помічника — віце-губернатора Іовлева, молодого, ще не опереного чиновника міністерства внутрішніх справ. Пан Іовлев, молодший чином і достатками, поставився прихильніше до пророка. Склавши йому візит, він заплющив свої начальствені очі на все, що робив Інокентій. А той, відчувши послаблення нагляду, викликав до себе апостолів та мирноносиць, відбув з ними нараду. За кілька день навколо монастиря, як і колись коло Балтського, шумував людський мурашник з близьких і далеких сіл Бессарабії й України. Інокентій не квапився бачитися з паствою, він вийшов до неї аж четвертого дня. Натопи вітає його громовим «осанна!». Інокентій постояв, доки вщух шум, і вдався до прочан з промовою, яку давно вже готував у новій обителі:

— Брати і сестри! Бог отець послав мене на землю вістити наближення страшного суду над грішними. Суд страшний для грішників і рай — для праведних. Та ворог віри нашої повстав проти мене і наклепав імператові на мене. Імперат не покликав мене до себе, а забрав мене від вас, щоб не вістив я волі божої. Та я бачу віру вашу, я йду сміливо проти ворогів моїх, хоч би мене і на смерть послали, як Ісуса Христа. Цей ворог віри — архієпископ кишинівський Серафим. Він задрить моїй славі і хоче перейняти від мене духа божого.

Але дух божий, що увійшов у мене в образі голуба, не кидає мене, і я передаю вам волю господа. Настане час, і більше не буде у нас імперата. Всі ж царі до мене прийдуть і вклоняться мені, крім царів китайського та японського.

І стану я тоді царем царів, володарем володарів і справлятиму тоді суд над усіма грішниками. Будьте готові до цього, міцніть віру свою, гартуйте терпіння.

Горе, горе грішникам, що не вклоняться мені. Горе тим, хто занедбає слово моє. Моліться, моліться і ждіть страшного суду божого! Моліться і йдіть до мого саду райського, землі обітованої, далекої від влади царів нечестивих, влади їхньої грішної. Амінь.

Юрба жадібно і з подивом слухала віщі слова Інокентія. Наелектризована довгим чеканням і страшною промовою, юрба впала ниць перед всевладним богом і заплакала тисячами очей. А коли при боці Інокентія стали жандарми і зажадали від нього замовкнути, він мученицьки обвів очима натопи і голосно крикнув:

— Кріпіться, брати і сестри! Ви бачите, як забороняють мені говорити з вами.

Натовп шарпнувся грізною лавою до зблідлих жандармів. Інокентій спинив юрбу одним помахом руки.

— Не чіпайте їх, вони не розуміють, що чинять. Бог сильніший від них і незабаром покаже свою волю.

Жандарми повели його у монастир, а натовп ще довго стояв перед ним, аж доки кінна поліція розігнала усіх і оточила монастир.

Це був крок необачний. Жандармський полковник ухопився за цю справу і мав повідомити Петербург. Архіпастиреві Серафиму та віце-губернаторові коштувало чимало, щоб умовити ретельного полковника не розголошувати скандалу. Він дав згоду помовчати, але попередив, що це востаннє. Переляканий віце-губернатор наполог на владика Серафима.

— Як хочете, ваше високопреосвященство, але цього повторювати він більше не сміє. Ви розумієте, що коли це повториться, то нам з вами може бути дуже погано. Треба вам знати, що жандармський полковник не поділяє нашої думки про інока. І ми доброхотів стаємо під великий удар. Мені прикро, але...

— Але що ж робити? — іронічно спитав владика.

— Замкнути його! Ви ж розумієте, що-о...

Владика Серафим підійшов до молодого чиновника, поклав йому руку на плечі і раптом голосно, загонисто зареготав, мовби Іовлев сказав щось надзвичайно веселе, щось дивовижно смішне, аж його високопреосвященство затіпався всім своїм тілом в нестерпному реготі.

— Го-го-го! Хо-хо, пане Іовлев! От так влетіли! Ги-ги-ги! Ха-ха-ха!

Іовлев змінився на виду.

— Ваше високопреосвященство, тут, здається, немає причин сміятися... Я не розумію, чого ви смієтеся? Справа державної ваги, як вам відомо.

— Відомо, милий мій, відомо. Все відомо, хо-хо-хо! Відомо, що державної ваги справа. Та тільки ж ми, пане заступнику губернатора, не державні все-таки люди, а дурнуваті, наївні гевали. Серйозно! Ні, ви тільки подумайте,— я буду з вами одвертий,— ви подумайте тільки: я клопочуся ним, видираю його з кігтів кишинівського єпископа, щоб той його не роздер, як дикий звір, переводжу його до себе, беру під охорону свого авторитету, прилучаю до цього вас, заступника губернатора, і все... Для чого, ви думаєте? А для того, мій пане, щоб він нас, мене, старого лиса, обвів круг пальця! Так, так, щоб обвів

мене, як дурника, бо він і не думає про ці наші послуги. Він має свої плани, про своє якесь царство думає у Липецькому. Думає, чуєте ви це? Про своє царство! І своє перебування у мене використав на те, щоб вселити у своїх молдаван думку, що ми з вами його замикаємо за віру, що він у нас на муках, як Христос! І ви гадаєте, що він не скріпив віру в них? Скріпив! Уся та маса піде за ним, як би ми її не спиняли. А йому цього тільки й треба. На нас йому начхати.— Владика перевів дух.— Все це його не бентежить, бо ми, тобто я і ви, і захищати ж його будемо, ми ж йому і допомагаємо. Чуєте? Церква і держава! І що ж тепер нам робити? Здіймати галас? Кликати поліцію? Закувати його в кайдани, як державного злочинця? Дурниця! Ми цього не можемо зробити, не обвинувативши себе. А його випустять, випустять без нас, а нам з вами наскубуть чуба, ха-ха!

Владика Серафим нервово пройшовся кабінетом і став перед Іовлевим.

— Церква і держава допомагає! Чуєте? — Він скрипнув зубами.— І відступати пізно й безглуздо. Тим-то, мій пане, пишть своєму начальству про цю подію, щоб вас і справді до крамоли не втрутили та не випередив вас пан жандармський полковник. Пишіть, і негайно.

— Не розумію... Нічого не розумію! Відступати пізно і повідомляти начальство...

— Пишіть, кажу. А перед тим пошліть до мене судового лікаря.

— Ідея! Ідея, ваше високопреосвященство! Вона мені подобається надзвичайно. Судовий лікар буде тут за хвилину. Вашу руку, новоявлений генію! Ось вам записка, пошліть когось із свого приходу по лікаря, він моментально прийде сюди. А ви наказуйте готувати стіл. Запити, запити таку блискучу ідею, вона може родитися раз на тисячоліття!

Пан Іовлев аж схопився з свого місця і бігав кабінетом.

— Простіть, ваше високопреосвященство, мою фамільярність. Але я не можу здержати свого щирого захвату.

За півгодини гладкий і опуклий судовий лікар Карло Михайлович прибув до владика. Роздягнувшись, увійшов і за попадливо спитав:

— Ану, що сталося такого надзвичайного, де потрібен став скромний лікар? Хто у вас хворий?

— Так, так, Карле Михайловичу, у нас є хворий. Дуже хворий є у нас. І ви маєте його моментально вилікувати,— кричав Іовлев.

— Хто ж? Що сталося? Нічого не розумію.

— Зараз, зараз зрозумієте! Хо-хо! Чекайте! — Заступник губернатора зиркнув на владику Серафима. — Ось ходітьте до столу, там ми вам і розкажемо все.

У ідальні за столом Іовлев не то жартома, не то серйозно сказав:

— Хворий у нас авторитет, Карле Михайловичу.

— Нічого не розумію.

— Зараз зрозумієте, зараз, зараз. — І, набравшись серйозності, він озвався знову: — Карле Михайловичу, наш чернець Інокентій хворий. І то так хворий, що... виголосив ту знамениту промову, про яку і ви, очевидно, знаєте. Розумієте?

— Я розумію вас, ваше високородіє. Розумію. Завтра ж буду у вашого хворого.

Заступник губернатора налив по чарці, і товариство весело загуляло за столом у преосвященного єпископа. За столом же і обмірковано всю справу.

Другого дня Карло Михайлович склав судово-експертну комісію, в яку увійшли лікарі, і під головуванням Іовлева, за участю жандармського ротмістра, міського голови, з ескортом поліції та жандармів прибули у монастир.

Інокентій зустрів їх стримано, майже спокійно дав себе оглянути і спокійно відповів на питання.

Невибаглива комісія задовольнилася зверхнім перепитуванням Інокентія з релігійно-побутових, державних справ і записала його відповіді. Зрештою підписали акт і розійшлися. До Петербурга пішов лист від управителя краю з доносом на Інокентія і з «приложенієм» акта судово-експертної лікарської комісії. Вона стверджувала таке:

«1911 року, грудня 13 дня, м. Кам'янець-Подільський...

Особлива судово-лікарська комісія на вимогу місцевої влади оглянула ченця Інокентія, що перебуває у Спаському монастирі. Унаслідок огляду згадана комісія встановила, що чернець Інокентій є хворий на манію величності на релігійному ґрунті, чим тільки і можна з'ясувати його виступ перед численною юрбою темних молдавських селян. І, пробуваючи в такому стані, інок Інокентій, цілком природно, не може відповідати за свої вчинки, а, навпаки, потребує, щоб його тримати у тихій обителі, якій вимозі цілком відповідає Спаський монастир, куди примістив його преосвященний Серафим, і під доглядом людини, на яку він звіряється.

Проте все ж комісія вважає, що як провідника християнської віри його не можна лишати самого і при виконанні пастирських обов'язків, бо він під впливом своїх настирливих ідей може шкідливо впливати на релігійні темні маси прочан».

Цей акт пішов у Петербург вкупі з конфіденціальними листами від губернатора до «сильної руки» у департаменті поліції і міністерстві внутрішніх справ. У тих листах начальник краю виразно натякав, що інок вартий всілякої уваги від згаданих «сильних рук».

Владика Серафим теж раптом відшукав давні справи, які нагло потребували розв'язання у синоді, і виїхав до Петербурга. Надто звірятися на акт він не хотів, бо все ж краще самому пересвідчитись, як він там вплине на адресатів.

Справа пішла по інстанціях, наповнювалася «присовокупленнями», «приложеніями», «добавленнями» та «поясненнями», розпухла від них, але не посувалася до остаточного розв'язання. «Сильні руки» гальмували її в трудній подорожі.

Чудотворець тим часом починав її забувати. Він вільно виїздив до Липецького, правив там відправи у новобудованому монастирі і повертався знову до Кам'янця, де його геть відставили від служби релігійних відправ. Навіть знову поривався улаштувати зустріч з паствою, та владика Серафим рішуче відрубав:

— Як хочете, отче Інокентію, але за перші ж спроби не повернутися на строк або зібрати зборище своїх молдаван я вже не боронитиму вас від арешту або вміщення в божевільню. Годі чудотворити!

Інокентій більше не повертався до цього. Тихо виїздив у подорожі по Бессарабії і так само тихо повертався додому.

На третьому році перебування у Кам'янці-Подільському Інокентій уже не слухав наказів владика Серафима. Він рішуче махнув рукою на справу в синоді і вирішив відбути відправу у монастирі. А для того йому треба було побувати спочатку в Липецькому. Він вирядив спочатку своїх мироносиць до Балти, Липецького, Сорок, Унген сповіщати, що о. Інокентій переміг диявола і ознаменує це урочистою відправою в Липецькому, а потім у Кам'янці. Він зібрав речі й налагодився виїхати до Липецького особисто розпорядитися.

Пишний одяг був на Інокентію. Пишні валізи при йому. Вдоволенням лисніло його мужнє, привабливе обличчя, і горіли очі, як він кидав стіни монастиря. Поважно їхав він до Проскурова, поважно ступав на сходи проскурівського вокзалу сідати у поїзд. Геть замріявся майбутньою зустріччю з о. Амвросієм балтським. Не помітив навіть, коли при боці у нього став жандармський полковник і тихо, але виразно сказав йому:

— Ваше преподобіє, відішліть свій багаж назад, а самі ідіть за мною.

Інокентій незрозуміло подивився на нього і привітно усміхнувся.

— Мені ніколи, пане полковнику, сьогодні маю виїхати до Балти.

— Ваше преподобіє, нікуди ви ні сьогодні, ні завтра не поїдете. Без скандалу відішліть речі додому, а самі ідіть за мною.

Інокентій аж тепер відчув ворожий і сухий тон жандармського полковника, шелестючий, як сухий канцелярський папір.

— Що ви хочете цим сказати? — зніяковів Інокентій.

— Ваше преподобіє, на пероні незручно передавати наказ жандармського корпусу... пройдіть за мною, я вам скажу.

Інокентій пішов за ним у канцелярію вахмістра. У канцелярії полковник зовсім зсох, зблід і жорстко промовив:

— Ваше преподобіє. Мені наказано пильнувати, щоб ви нікуди не виїздили. Простіть, якщо я змушений буду поставити коло вас свого жандарма, накажу йому не спускати вас з очей, доки не дістану розпорядження скасувати цей догляд. Щоб вас не компрометувати, я його перевдягну на ченця і приставлю до вас за послушника, тільки, відомо, зброя буде при ньому. І ви ж розумієте, звичайно, що не він у вас, а ви в нього будете за послушника. Не інакше. Їдьмо. Прошу,— показав він рукою на двері.

У монастирі на нього чекала нова несподіванка, ще прикріша. При дверях своєї келії він зустрів отця Серафима, блідого і збентеженого: він допитував про щось ченця. Побачивши Інокентія у супроводі жандармського полковника, владика Серафим довго не міг здобутися на слово. Аж як привітався полковник, він ніяково спитав:

— А відкіль це ви так з отцем Інокентієм?

Полковник розвів невизначно руками і потис плечима. О. Серафим зрозумів, очевидно, бо прошепотів поблідлими губами.

— Значить, обома шляхами?

— Очевидно, обома,— у тон йому відповів полковник.— Очевидно, обома, ваше високопреосвященство.

О. Серафим здобувся на мову і, витягнувши з кишені ряс папірець, підвів голову, щоб або сказати, або зачитати якийсь абзац. Але мову його урвала поява заступника губернатора, що задихано вскочив до келії.

— Отець Інокентій, чорт забері, тут?

І осів. Перед ним була вся влада і духовна, і світська.

— Панове! — знервовано скрикнув Іовлев.— У мене наказ негайно вислати до Муромського монастиря отця Інокентія.

— У мене такий самий,— сумно повідомив владика.

— Панове, мої функції тут — найскромніші,— сказав жандармський полковник.— Мені доручено супроводити його і простежити за виконанням приписів і синоду, і департаменту поліції. До побачення.

Інокентій, блідий, сів, як стояв. Якось раптом кинула його енергія, і на часинку зломився він. Безпорадно блудили очі по підлозі, сам був жалюгідний. Владика Серафим з жалем дивився на нього. Інокентій звів голову і розгублено спитав:

— Що ж робити, отче? До Муромського монастиря — це ж...

Не докінчив. Звів голову і тихо, поволі перебираючи чотки, заплакав. Страх почав відбирати йому мову, свідомість, волю. Інокентій боявся показати це і ще нижче нагнув голову.

Владика Серафим одвернувся і вийшов.

Інокентій сидів розгублений, розбитий у порожній келії. При йому ніяково стояв перевдягнений жандарм.

3

Преосвященний Амвросій, отримавши від отця Серафима листа, того ж дня виїхав до Кам'янца. Проклинаючи важкий спосіб пересування, преосвященний пастир подолав і шлях від Проскурова до Кам'янца кіньми і ще мав силу майже бігцем, ускочить до кабінету о. Серафима.

— Ну що? — враз запитав він владика Серафима. Розумів, що запит безглуздий, але здобутися на щось інше не міг.

— Неважно. До Муромського монастиря виряджають.

— Що ж це означає, отче Серафиме?

— Що? Це справа давнього походження,— сказав о. Серафим.— Обвинувачення ті ж: п'ять мирносиць у келії, молдавська мова, казання. Особливо казання, отче Амвросію. Подумати тільки, у царі захотів! «Не буде, каже, імперата, буде молдавський господар, і я буду цар царів». Цар царів! Він цар царів! Чорт забери цього вашого ідіота! Збити таку веремію у цілому краю і бути таким ідіотом. А тепер він їде на царство до Муромського, мені найсуворіша догана, віце-губернаторові — нагінка і т. д. і т. д.

— Круто, круто,— збентежено сказав преосвященний Амвросій.— Тепер ніщо вже не допоможе. Мені це ясно. Але станове гіршає з того, що кидати його теж не можна. Він сам заплутається, церкву, єпархію заплутає.

— Так, це правда...— відповів Серафим.— Але що ж робити?

Амвросій рішуче кивнув головою.

— Боротися! Насамперед не кидати його радою. Без нас він пропаде, і церква зазнає втрати. Не поривати з ним стосунків — це головне. Головне тому, що в Липецькому він заснував нову обитель. Вона привернула до себе всю Бессарабію. Зламати її не можна і... не треба. Отож треба підтримати і керувати нею, щоб не відсахнувся народ. Небезпека відходу від обителі — це небезпека відходу від віри православної. Ми це твердо повинні пам'ятати, отче, і рятувати справу для церкви. Синод бачить Інокентія, а ми повинні бачити його роботу і утримати синод від невірного кроку щодо віри. Зрозуміло?

— Подекуди.

— Ну, коли так, то я мушу додати, — обережно і вдумливо казав Амвросій балтський. — На мою думку, отець Серафим кишинівський робить прикру помилку. Це тому, що людина він обмежена і далі свого носа не бачить, а керується лише заздрістю, але не світлим розумом. Нищити Інокентія особисто — це справа кожного особиста; справа симпатій чи антипатій, це його власне. Але тут Інокентій не сам, а з цілою Бессарабією, що вірить у нього. І виходить, що знищити його — це знищити віру в серцях численного люду, сотень тисяч православних мирян. Чи це інтерес церкви? Інтерес престолу і держави? Хіба без церкви устоїть якийсь престол?! Ні. Це на шкоду церкві і державі, на шкоду престолові. Я не дивую, що Серафима кишинівського підтримують Пуришкевич і Крушеван. Рука руку миє. Пуришкевич людина світська, політик, а не пастир церкви. Ми ж, рятуючи Інокентія, несемо прапор віри. Правда, — витримавши секундну паузу, продовжував Амвросій: — якщо ми програємо, то можемо і самі потрапити у Муромськ, а це ще більше примушує нас до боротьби, щоб не бути жертвами.

— Але як це зробити? — розвів руками Серафим.

— Як? Шлях один — поставити проти Серафима кишинівського та Пуришкевича самий народ. Обложити найсвятіший синод скаргами духівництва на самочинства архіпастиря кишинівського, домаганнями народу повернути Інокентія, свідченнями священства про діла праведні вигнаного інока. Треба підняти все проти Кишинева. Мій план — зараз же ви від себе, я від себе, а заступники Інокентія в єпархії кишинівській від себе піднімемо духівництво на протест, на вимоги переглянути справу Інокентія. І все це спрямуємо в синод. Одверто нам з вами виступати не можна і небезпечно. Отже, хай народ сам робить. І народ, за нашим проводом, урятує справу. І я певен, що історія церкви нас виправдає, бо ми

в'яжемо до церкви народ цілого краю, ми рятуємо державу від згубних наслідків невіри. Ми не Інокентія рятуємо, а бога в йому. Сам же Інокентій — вірний син церкви і батьківщини.

Князі церкви ще довго радилися і погодилися на тому плані. Цей план, вироблений у маленькому місті Кам'янець-Подільському, ще довго цікавитиме істориків своїми грандіозними наслідками неприхованого ошуканства і жорстокості церкви, що за митру кинула на згубу, на смерть, на здичавіння десятки тисяч молдавського селянства, на руїни тисячі господарств і родин, зруйнувавши їх у боротьбі за князівство в церкві, за курорти в Криму, за розкоші.

Владика Серафим задоволено потис руку о. Амвросія і з почуттям поваги сказав:

— У вашій особі, отче, церква має щирого оборонця її. Я певен, отче, що ми переможемо напасть, і Інокентія, і себе, і бога возвеличимо. І я раджу не відсувати цього надовго.

І він сів до столу писати листи до своєї пастви. Довго обмірковував, як і що саме писати. Зрештою натрапив на потрібний стиль і старанно виводив своерідну історичну відозву, що підняла на боротьбу за Інокентія цілу губернію Кам'янець-Подільську.

Амвросій перечитав листа і цілком схвалив його. І, навіть не бачившись з Інокентієм, виїхав до Балти. Не бачився він з ним з багатьох причин, які він крив від усіх. О. Серафим негайно ж передав чиновникові особливих доручень єпархіальної консисторії наказ поширити лист по цілій Кам'янець-Подільській губернії, а водночас розпорядився, щоб благочинні поприїздили до нього на одвідини у справах якогось церковного статуту, що, мовляв, його не дотримуються духовні отці. На цих одвідинах о. Серафим натякав і наочував їх, якої кому належить лінії триматися у справі Інокентія.

Листи пішли на низи. Духовні отці, перебувавши на освідченні у преосвященного владики і діставши чималу нагінку за недодержання вигаданого статуту, роз'їжджалися цілком переконані, що настали часи, коли нічого певного не можна сказати виразно про свою парафію. Сільські пастирі добре зрозуміли всю роль, і жодний з них не подав повідомлення про еретизм Інокентія. Навпаки, всі одноголосно стверджували, що інок цей, перебуваючи в єпархії кам'янецькій і бувши у них на селі, виявив себе в вірі відданим, а до церкви поштивим. Водночас отці широко вістили народові, що о. Інокентій, гнаний за віру православну, терпить кривди і що його виряджають від пастви аж до країни вічного холоду, де й сонце тільки раз на рік світить. А там закують його у кайдани

і триматимуть так двадцять років, доки не зречеться він наміру рятувати молдавський народ.

Новий рух охопив Бессарабію. Сколихнулися заново молдавські села, повалили нові хвилі до Балти, завсрушилися злидарські оселі, що від свого безрадісного утискуваного життя шукали розради по той бік реального світу, повного визиску, глузування, повного утисків і здирства. Волами, кіньми, пішки сунулися безнастанні каравани бідноти, песучи на своїх спинах, везучи на мажах, возах останне з господарства. У клуночках тих запаковано хати, продані за безцінь дукам, ниви, віддані майже задарма, коні, вози, вівці, виноградники, продані за безцінь на безтурботну подорож преотул шел марі, на молитви паринцела Інокентія.

А довідавшись у дорозі, що паринцел Інокентій не проїздитиме через Балту, каравани повертали у другий бік і безнастанною чорно-сірою биндою, мов велетенська мільярдногого комаха, плазували болотяною дорогою до Бірзули, через яку мав переїхати великий рятівник грішних молдавських душ.

Тужний осінній вітер свистів над головами, рвав корогви з посинілих рук церковних старателів. Холод продирався крізь витерті кожушанки і повстяки і сковував рухи холодним струмом вогкості. Босі ноги найвірніших заповітам Інокентія, що не шкодували плоті своєї, репалися на каміннях придорожніх і, глибоко вгрузаючи у масну землю, залишали у чорній холодній грязюці шляху краплі злидарської крові.

Болю не чули.

З піднятими головами пленталися довгі валки прочан до ст. Бірзула.

Великий майдан перед ст. Бірзула укрився геть чорно-сірими постаями з посинілими обличчями. А до юрби прибували все нові валки, товпилися один поперед одного, щоб своїми очима побачити того, хто так багато мав зробити для убогого ратая-злидаря. Перед самим прибуттям поїзда з Липецького на бугрі проти Бірзули виринула нова валка прочан. Попереду ішов під Мелентій у святковому одязі, за ним численний синкліт райських мужів та жінок, а далі виступало село Липецьке, підняте фанатичною вірою у свого рятівника. Натовп дико стремів уперед, бездумно, безвільно, з одним лише бажанням почути слово радості, слово розради.

— Спаси, господи, люди твоя-а-а!..

— Осанна! Осанна! Осанна!

— Осанна тобі, великий рятівничий душ грішних!

Жандармський вахмістр метушився по перону, не знаючи, як йому повестися з цим різношерстим натовпом. Вперше за

довгу службу не міг розв'язати складного питання: як йому вважати ці сіряки, чи за крамольників, чи за стадо духовне православної церкви, що прийшло віддати хвалу господіві. В інструкції щодо переїзду Інокентія про це невиразно сказано. Він телеграфно зажадав додаткових вказівок від жандармського полковника, але на відповідь мав коротеньку вказівку:

— Не дати зійти йому з поїзда, а зупинку скоротити до трьох хвилин.

Розгубився страж престолу самодержавного на бірзульському пероні і вирішив щонайбільше застосувати розсудливість.

Поїзд виринув з туманно-сірої імли вогкого осіннього дня і, позіхнувши свистком, став. Юрба ревнула стоголосе «осанна!» і повалила до перону. Жандарм, осатанівши, кинувся до вагона першого класу, звідкіль показалася кудлата голова красивого, статурного ченця у високому клобуку, і загородив йому шлях.

— Виходити, ваше преподобіє, вам не вільно. Жандармський полковник не велів. Найсуворіше заборонено, ваше преподобіє... Ми люди служби.

Інокентій відслонив його рукою і втомлено відповів:

— Рабе господній, не в руках твого начальства затримати того, хто в імені божім іде до народу. Одійди і не заважай. Сходити я і без тебе не буду, а тільки подивлюся на своїх дітей зблизька.

І, обминувши жандарма, став благословляти юрбу. Він шукав у натовпі духовних отців, що мали зустрічати його, але їх далеко відтиснула юрба. Тоді Інокентій махнув рукою, і весь натовп, розступившись, пропустив вперед процесію з Семеном Бостаніку та Гарасимом Мардаром на чолі.

— Діти мої! Рука господня повсякчас вас боронитиме, лише будьте смиренні серцем і не забувайте обителі святої, не забувайте слів моїх. Уже недалеко час, коли цар царів і владика владик візьметься судити праведних і грішних. І тоді на землі не буде ніякого притулку грішникам у домі моему. Діти мої, за вас іду приймати мученицький вінець. За вас віддаю тіло своє на посмішище дяволові. Будьте вірні мені і церкві моїй. А я залишаю вам пастирів,— показав він на апостолів і мироносиць.— Амінь.

— Отче наш! Надіє наша! Не покидай, не кидай нас!— ревіла юрба.

— Я з вами і знову кажу вам: шануйтеся і корітеся владі, доки я не прибуду на суд. А я сміливо піду на суд царський, щоб потім приставити його на суд господній за діла нечестиві.

Далі говорити не міг. З тисячних грудей видерлося одно могутнє, потрясаюче ридання. Воно заглушило рев дзвонів бірзульських церков, пихкання паровоза і свистки жандарма, що викликав поліцію. Інокентій тільки оглянув натовп і, повагом обернувшись, утираючи сльози, пішов до вагона. Всі держали до вагона, простягали руки.

— Рятівнику душ наших, рятуй нас! Преотул шел марі!

Інокентій хотів ще щось сказати, але до нього підлетів переляканий жандарм і рішуче промовив:

— Накажу, ваше преподобіє, стріляти, коли ви не підете до вагона.

Інокентій увійшов у вагон. Жандарм махнув до начальника станції. Тричі ударив дзвоник, кондуктор дав свисток, кваплячись, і поїзд рушив.

Останній помах руки. Останній хрест на голови припалої до землі юрби, і чорна ряса у дверях вагона обернулася спочатку на пляму, а далі і зовсім зникла. А юрба все стояла. Тихий стогін, перевитий безнастанною тугою, вихрився над нею, линучи до олив'яного неба.

4

Катінка повернулася до Балти з придушеною у собі тугою. Серце стискалося горем. Якась незрозуміла млюсть в'ялила тіло, і думки тяглися, як осіння грязюка на молдавських шляхах за чоботом.

Хотілося знайти десь рідну душу, щоб припасти їй на груди, обняти за шию і щиро виплакаться. Так, як вона плакала на старих Федорчинних грудях у папів Грабовських, коли ще була покоївкою, коли Саміло... Але це ім'я пролунало в ній якось глухо й луна його розтала непомітно. Його заступало щось більше, ближче до неї, що одірвалося в неї від самого серця.

Катінка сумувала наодинці. Навіть матері-богородиці не могла бачити, не могла порадитись з нею. Їй ніколи, вона має сповнити заповіді свого божественного сина Інокентія і засідає десь під замком з отцями-апостолами. А серед братії — немає м'якої душі. Зачерствіли, загубіли їхні душі в безнастанних клопотах. Та й чи до неї їм, як на обитель Балтську впало нещастя. Катінка входила сама у себе, обіймала сама себе і виплакувала сама собі свої болі. А серед того щоразу глибше зазірала до себе в серце, перебирала в пам'яті своє минуле й передивлялася його, допитувала себе, чого та як вона отут живе і що саме млють її.

І десь у глибині душі відчула любов. Глибоку, віддану любов до того, хто зник за поворотом залізничної колії з тихим сумом в агатових очах. Катінка тихо голубила його в думці, добирала найніжніших слів. Вона обіймала і притискала до серця думку про нього, вона голубила чорну рясу. Вона геть відступала від дійсності, одлетіла від життя обителі і замріяна сиділа ночами на вікні, споглядаючи смужки світла, що слалося з його покоїв через двір і тремтіло на стінах церкви.

Вона байдуже зустріла в себе у келії матір-богородицю Софію, байдуже вислухала її розпорядження збиратися в дорогу і байдуже загорнула найпотрібніше до шкіряної валізи — дарунка Інокентія. Байдуже сіла на віз. Сіро-чорна дорога до балтського вокзалу, що в'ється вгору поміж двома горбами, відживила у пам'яті щось і кольнула Катінку в серце.

«Куди? Чого? За чим?»

Нудно тяглася підвода вгору, потім повертала повз станцію на шлях до Гидимирів, а Катінка незрозуміло оглядала спину своєї поводитарші. Як минули вокзал, спитала:

— Куди ми повертаємо, сестро?

— Не твоє діло. Ідь собі з богом і не питай. Так велів паринцел Інокентій.

Катінка похилилася знову і вже не поворухнулася до самого Гефсіманського саду, і як стали перед Гарасимовою хатою, а стара черниця веліла вставати з воза, підвела Катінка очі й глипнула довкола себе.

— Де ми, сестро?

— У раю. Там, де господь велів бути родині Інокентія. Іди за мною.

* * *

Катінка прокинулася від суму, поглянула на діда, що прийшов невідомо звідки, і знову загорнулася в жаль, як у м'яку ворсувату ковдру. Пішла тихо за ним.

Спинилася десь перед льохом. Власне, Катінка стала, бо раптом з-перед її очей зникло денне світло й угорнула її непроглядна темрява. Поводатар суворо гукнув їти. Знову ступила вздовж темного, тісного коридора. Кроки гулко лунали під цементованим звіддям, а Катінку поволі огортав морок.

Ішли рівним, вузьким цементованим коридором. Він пересікався що п'ять метрів коридором уперек, а обабіч, у стінах коридора, щось гуло, шепотіло й стогнало. Зрідка відгулялася дірка в стіні, блискала світла цяточка, й Катінка на мить

бачила печеру, видовбану у стіні коридора, а з печери тієї двоє чи троє людей оглядали її блискучими очима. Катінка з острахом одверталася від них і ступала швидше за поводитарем. Поводатар крутив то в один бічний коридор, то в другий, завертав щоразу в нові проходи, освітлені скупю свічкою чи причепленою до стелі лампадкою. Катінка нервово гналася за ним, а безнастанні коридори все повертали, а з ніш у стінах визирали все нові лиця й чулися все інші балачки. Так ішли вони з півтора кілометра. Аж тоді поводитар спинився і суворо обізвався до Катінки:

— Оце тут житимеш. Вхоть і почекай мене.

Катінка увійшла у діру. Поводатар засвітив їй лампадку. Вона озирнулася й майже непритомна сіла. Вона була в чотирикутній печері, видовбаній просто в землі, гладко цементованій. Ліжка було також цементоване, але заслано грубими молдавськими килимами з білими великими подушками. У келії не було нічого, крім ліжка і воно тонуло у непроглядній темряві. За хвилину увійшов дід поводитатар, за ним стара померхла бабуся, сліпа на одне око. Поводатар став серед келії, розставивши ноги.

— Рабо божа Катре,— звернувся він до Катінки.— Отут ти житимеш, і не виходь нікуди, доки отці наші покличуть тебе чи скажуть тобі служити якусь службу. Тоді ти роби, бо їх поставив отець Інокентій. Розумієш?

Катінка машинально кивнула головою, а поводитатар, спираючись на костур, вів далі:

— І ще маєш ти пильно стежити за сестрами, що живуть тут... Як побачиш, що котрась з них ходить на чоловічі коридори,— повідомляй оцю старшу сестру. Розумієш? І ще пам'ятай, що отцям твоїм коритися ти повинна, і тілом корись, і духом, бо вони володіють нами від отця Інокентія. Розумієш? Плоть наша і дух наш у руках їхніх. Розумієш?

Катінка кивнула головою, хоч і зрозуміла з того одно тільки слово «Інокентій». Для нього вона все зробить. Для нього вона віддасть і тіло, і душу, віддасть все, що залишилося ще від її пошматованої, понівеченої істоти. Дід поводитатар на тому зник. Катінка, знесилена вкрай враженнями від цих мороком угорнутих печер, раптом одним нервовим стрибком опинилася біля старої черниці й, обнявши, припала їй на груди. І тяжко, надривно заридала.

— Де я, бабуся? Де я?

— Я тобі не бабуся, сестро молода, а сестра. А де ти, це незабаром узнаєш. Та ти не плач, наші отці не люблять сліз на молодих щоках. А груденята в тебе, дочко...

Катінці здалося, що з вуст старої черниці зашипіла люта гадюка і виткнула до неї жало. І з того жала щось заслизило смердюче, гидке і її минуле у Балтській обителі, що його так старанно Катінка запинала світлим майбутнім. Рвучко відсахнулася від старої й мертво сіла на ліжко.

— Що ж мені робити? — тихо спитала.

— Молитися... а почувеш дзвін, іди на нього. Там святі отці скажуть, що робити. Без мого ж дозволу виходити з келії не можна.

Катінка мертвими очима дивилася на стару спотворену постать і почувала, що от-от упаде в ту глибоку яму, куди так часто падала. Махнула рукою до старої, а сама лягла на ліжко й заплющила очі. Стара вийшла.

Лежала Катінка у якомусь м'якому мареві. Почула дзвін, він гуркотів, передавався тужним гудінням попід звіддями коридорів. Поволі встала й поплуталася поміж коридорами просто на нього. Та як не намагалася піймати тропи, як не прислухалася, звідки лунає дзвін, не могла потрапити. Поблукала навмання, натикаючись на поодинокі постаті, інколи на гурти людей. Вони сунули в різні напрями. Здавалося, що цьому блуканню кінця-краю не буде, що вона от-от потрапить на якусь дику тропу, шурхне десь у провалля навіки. Притулилася до стіни і так застигла. Не витримала й голосно, надивно заридала, прихилившись до холодної цементованої стіни. До неї підійшла якась жінка й ласкаво спитала:

— Чого ти плачеш, сестро?

Катінка оповіла про блукання, попросила провести. Жінка взяла її за руку, і Катінка пішла за нею безнастанними лабіринтами, звертаючи за риг і знову завертаючи, аж доки вийшла на просторе коло, осяяне безліччю свічок. Серед того кола, у центрі, височів аналой, а перед ним стояв отець Семен, брат Інокентія у чернечій рясі.

— Що це за люди? Звідки вони? — тихо спитала Катінка свою сусідку.

— Цить, це райські люди, вони кинули мир і оселилися тут у печерах рятуватись від грішного життя.

Катінка оглянулася. Перед нею стояла численна юрба людей різного віку, різного стану з висхлими й померхлими обличчями і при світлі свічок скидалася на мерців. Сотні блискучих мигдалевих очей, мов повтикані у жовті лиця, блищали якимось страшним блиском, мороз смерті віяв від кожного. Раптом Семен обернувся й глянув просто на неї. Вона опустила свої очі й струснулася вся.

— Не лякайся, богові треба щирого слуги на одкровення

своєї істини. Прийди до мене, дочко, ти сподобишся духа святого, що його отець Інокентій пересилає з заслання.

Катінка нерухомо стояла. Тоді до неї підійшли двоє чоловіків, узяли за руки. Незчулася, коли зникла перед нею юрба, коли опинилася у келії, просторішій і багатшій від її. Поводатарі сиділи при дверях. За кілька хвилин увійшов о. Семеон і знаком вислав сторожів.

— Ти ж чого це одвертаєшся, рабо божа? Хіба не знаєш приказу святого паринцела Інокентія, який всім велів коритися мені?

Катінка тупо дивилася перед себе. О. Семеон підійшов до неї, взяв за підборіддя, підвів голову до світла й глянув просто у вічі.

— Рабо божа Катінко, ти приходитимеш до мене, як кликатиму. Дух божий вибрав тебе собі на службу...

Катінка відчула на своїх плечах чийсь гарячі лапи. Їй здалося, що то звір виліз з кутка і вхопив її пазурами. Не білася, не пручалася, а покірно зігнулася під тиском сильних рук. Застигла вся, байдужа до притисків, до поцілунків й пестливих слів, що шипіли над нею. Застигла лежала, аж доки різкий біль не вивів її з мертвого стану:

— Ти що ж, стерво, заснула? Га?

Катінка застогнала. Одним рухом досягла звіра. Вона вп'ялася йому гострими зубами в шок у й відчула на язиці щось тепле й солоне. Це додало їй люті. Вона обхопила руками напасника, притягла його до себе, щоб пошматувати на клапті. Та в ту ж мить щось ударило в голову й Катінка знепритомніла.

Прокинулася в себе на ліжку. Голова боліла. Почувала щось гідке в роті, мов з'їла якусь гнилу страву.

— Пити-и...— прошепотіла.

Над нею зігнулася спотворена дозорча і злісно-сласним шепотом спитала:

— А що, сестро, солодкий наш отець Семеон? Га? Хи-хи. Як тобі після нього?

Катінка одвернулася й накрилася ковдрою. Потвора не відходила, вона шипіла свої цинічні, нахабні запити, виточуючи останню кров із серця Катінчиного. Катінка безсило стогнала й кусала губи, пальці.

Минали тижні. Катінка ліжма лежала у келії. Життя тяглося невимовно тоскно, без денного світла, без живих істот, без живої мови. Інколи ловила, як прочовгає щось повз запнуту килимами дірку в стіні. Інколи прийде засапаний отець-апостол на бесіду про духа святого, задовольнить свою

пристрасть і кине її, ще раз запльовану, загіджену обіймами, поцілунками й пошипями. Тоді хотілося... виткнути крізь мур голову до сонця, до неба й завити так, щоб почув бог, щоб почув о. Інокентій, щоб увесь світ почув її тугу, її безнастанний розпач, що збирався в неї у серці.

У такі хвилини припадала до подушки, дерла її, скигдила, плакала, задихаючись безпорадністю, безпритульністю... І в такі хвилини вона віддала б останню краплину крові, останній подих своїх обмацаних всякими руками грудей, щоб побачити сонце, поцілувати волошку, приголубити травичку, ковнути повітря, чистого, просотаного сонцем, якого не мали сім тисяч людей, схованих Інокентієм під землею, у «раю», у селі Липецькому, Ананівського повіту. І за це готова була ще сто, двісті років терпіти знущання. Туга й розпач підвели її з ліжка. Тінню вислизнула за двері й боком, крадучись, пішла, ліплячись до стіни. У коридорі не було нікого. Катінка навмання повернула за ріг, ще раз, ще раз, ще... Безліч разів повертала, доки спинилася у цілком темному коридорі. Навпомацки помчала чимдуж у невідомому напрямі. Серце калатало в грудях. Катінка схопила його й стисла, щоб ніхто не почув. І, мабуть, вчасно затисла серце, бо десь близько почула знайомий голос. Говорив о. Семеон, а з ним розмовляла якась жінка. Катінка прислухалася.

— Немає вже куди приймати людей,— казав о. Семеон.— Набилося ж, як вошей у кожух... Пройти ніде, примістити немає куди... Вже жінок з чоловіками садовимо, а все тісно.

— Так треба щось робити... Що ти все нема та нема... Чи ж гнати їх відси? Я вже думала, чи не послати нам хоч трохи до нього на прощу. Хай би вийшли... доки вернуть назад — побудуємо келій.

— А це таки, мамо, діло... Це діло. Пошлемо... саме зима, доки дійдуть... неблизький світ.

Катінка відступила назад і причаїлася.

«Що вони думають? Що вони думають робити?»

Подалася знову якимось коридором, уже не думаючи, куди саме, біжить до смужки світла, задихається, поспішає. До денного світла. До сонця. Прибігла до просторого отвору й повними грудьми дихнула чисте зимове повітря й стала, засліплена різким блиском снігу.

Одна мить. Одна коротенька мить, і Катінка вихопилася з отвору на широкий простір, просто на лан, засланий білим килимом снігу. Упала, з радощів цілувала сніг, цілувала повітря, пила волю, жадібно, як спраглий воду у спеку. Так, це була спека. Вона виснажила Катінку, висотала з неї рожеві

рум'янци на щоках і налила їх цитриновим соком, висотала з неї меткі рухи і скувала тіло болями. Катінка полежала з хвилину й швидко підвелася. Озираючись довкола і побігла просто на Синикові ворота.

Та в ту ж мить чиясь сильна рука схопила її за плече й стиснула назад. У голову в'їлося щось гостре, воно пройняло її болем до самого серця, і Катінка впала непритомна. Але падаючи, ще напружила останні сили, скупчила останню волю й смикнулася вперед. Смикнулася й пронизливо, розпачливо зойкнула. Зойк розтав у холодному повітрі, і Катінка опуюкою впала до ніг здорового інока.

5

— Темно... темно мені... Дайте хоч трошки світла...

Купа чогось живого ворушилася біля Катінки, сопла, й чийсь перестуджений голос засичав з болем, мукою й злістю:

— Не вий... так краще, бо коли ти побачиш, де ти, повік не захочеш бачити світла...

Катінка підвелася й, хитаючись, попростувала просто себе: переступала якісь тіла, на когось наступила, і той заскакав, як ударена собака, когось зачепила, і на неї посипалися прокльони. Дикі, жахливі, брутальні прокльони. Спинилася на мить, затулила вуха пальцями й похилила голову. Під ногами щось сопло й ворушилося. Хтось вогкими руками обмацував ноги, хтось ухопив шорсткою рукою її за руку й слизько протяг її по шкірі. Висмикнула й, гидко скривившись, підносила високо ноги й обережно ступала, щоб не стати на когось. Але знову прокльони сипалися на неї, а з підлоги чулися крики. Тоді Катінка просто побігла, вже не береглася. Побігла й з розгону вдарилася об холодну кам'яну стіну. Постояла трохи і, обережно обмацуючи холодний мур, посунулася вздовж стіни. Стіна колом сходилася навколо. Катінка, зрозумівши це, безсило сіла, підібгавши ноги. Якось раптом вислизнула остання краплина надії, останні сподіванки, останні сили. Сіла й тихо, жалібно заплакала.

— Хто тут? Чого скімлиш над головою? Чи мало й без тебе тут сліз?

Катінка обернулася у той бік.

— Темно мені... боюся...

— Не бійся темряви... бійся світла.

Катінка притулилася до стіни й так застигла у німому відчаї. Навіть сльози, що так буйно лилися з очей, якимось враз висохли. Лише в грудях щось пекло та гупало в скронях. І вже

не страшно їй було. Страх кудись виповз з грудей, залишивши в них пекучу порожнечу. Вона сиділа біля стіни й прислухалася, як біля неї хтось дико, безглуздо повторював без кінця-краю ту саму фразу:

— Все одно... все одно... все одно...

Катінці здавалося, що хтось заліз до неї в голову, сів там, як забитий цвях, і настирливо випихає відти її заморожену думку. Так сиділа вона, доки той, хто шепотів ту настирливу фразу, підсунувся до самої неї і дихнув могильним смородом просто їй в обличчя. Засмерділо так різко, так нестерпуче, що Катінка мимохіть відкинулася назад і поплазувала вздовж стіни далі. Але тут же наткнулася на чийсь ноги, й захриплий голос загримів над самим вухом:

— Який тут чорт товчеться? Це тобі не на вулиці.

І хтось боляче стусонув її ногою в груди, Катінка впала і вдарилася головою об кам'яну підлогу. І той біль у голові викликав знову реагування на дійсність. Катінка знову відчула страх, він затрусив нею, заколотив її тілом, і вона підвела голову догори й заревла, як тварина. Дико, моторошно, тужно... І голос якось не линув угору, а слався по підлозі, клубився навколо неї і знову завертав назад, б'ючи їй у вуха, у голову, у груди, шматуючи їх на частки.

Нараз десь ударив дзвін. В одну мить уся яма освітілася світлом і боляче різнула очі. Катінка заплющилася, але й крізь повіки яскраве світло лоскотало їй зіниці, і сльози несамохіть полилися з очей. Крізь серпанок до неї доступалося проміння світла, й вона поволі звикла до нього. І нараз... світло не мулить очей. Катінка може дивитися. Катінка вже дивиться. Катінка...

Але ні. Катінка більше повік не хоче дивитися. Катінка німо, глухо прокляла радісне світло, що відслонило їй сірі запліснявілі мури глибокої ями, що показало їй те, що в тій ямі кублилося, звивалося й корчилося під яскравим промінням світла.

Сажнів з п'ять глибока цементована яма замикала в своєму колі понад сто людей. Вони плазували по чорній, до середини пологій підлозі. Хто сидів, хто лежав, хто перекидався з боку на бік, підводився й знову падав. Облич не було. Якись потворні, чорні зарослі морди або жовтаві маски, припорошені брудно-зеленою порохнею. З тих жахних масок, як два фосфоричні вогники, витикалися блискучі цяточки безумних очей, з яких навіки втекла свідомість, а застиг якийсь дикий переляк-відчай. Скуйовджене волосся здіймалося на головах, як купки кураю, знесеного вітром. Руки, шию, лице у багатьох

вкривала кора корости, екземи чи гноїлися ранами. Той утирав свою криваву рану — ніс, той обтирав сукровицю на губах або вихаркувався шматками запеченої крові. Хто корчився в муках кістного болю, хто скавчав від нестерпного зуду або бився об підлогу головою. Дико виводили, гарчали і дерли на собі одержу, волосся, шматували тіло й гукали, гукали... Безнастанно, тужно, з протягом виводячи якісь імена, окремі слова, чи благання, а чи то прокльони, чи тужні бажання. Катінка божевільним поглядом блукала довкола кам'яних стін, переплигувала через тіла, звивалася догори. Але скрізь, від темного звіддя вгорі до чорної забрудненої підлоги, бачила ці спотворені постаті, понівечені, покромсані тіла — деталі страшно, незбагненої картини відчаю. Катінка все далі та далі відсувалася відти, де стояло світлосяйне око ліхтаря, й не змигнувши дивилася.

Згори, у яму, на ливні погойдуючись, спустився величезний казан гарячої їжі. А за ним у торбині спустився хліб. Голодна юрба дико кинулася на подану страву й в одну мить довкола їжі зчинився гвалт, крики, зойки. І щойно спорожнів казан, як знову пролунав дзвін і в одну мить блискуче світло, моргнувши, згасло.

Яма знову запалася в морок, і Катінка знесило лягла на підлогу. Так лежала вона бездумно, без мислі, байдужа до всього. Вона майже не звертала уваги, як біля неї щось засопло, як хтось почав лизати їй обличчя. Катінка не поворухнулася і тоді, як чийсь сильні руки вхопили її й тисли в обіймах. Вона почула, що по тілу її бігали, шаруділи чийсь руки, як тріснуло щось в її одержі. Вона тільки прошепотіла:

— Пусти... Не чіпай.

Та й той шепіт вона, власне, почула, як стороннє щось, що її не обходило, але було без краю гидке і нудило.

— Пусти... Не чіпай мене.

Але на відповідь почула тільки дике гарчання.

Скільки знущались з Катінки — вона не знала. Мертво лежала на холодній долівці і чомусь рахувала свої літа. А що далі рахувала — коли народилася, коли і як прожила своє коротке життя, то більше дивувала з себе. Дивувала, де бралось стільки терпіння, де ставало стільки снаги, щоб пройти... Але Катінка не могла тепер навіть згадувати. Та й хіба вона згадає тепер усі подробиці свого життя, всі болі перетерпені, всі муки перенесені, всі рани, що ятяться глибоко десь і так пекуче, що заступають їй пам'ять. І серед того ніби спіткнулася Катінка об віщось. Спіткнулася, упала і боляче ударилася лобом. І той біль відслонив їй найближчі від ями згадки.

Ах, то ж він. Він, дужий, прекрасний, осяяний світлом святості. То ж він, Інокентій! Спокій її зраненого серця, втіха на її скорботні думки, надія на майбутнє з маленькою дитиною, разуче подібною до нього. Ось воно простягає свої рожевеньші рученятка, ласкаво усміхається до неї, хапає її за шию. міцно обнімає, пригортається до неї, тихо, любовно каже: «Мамо». Тихо, так тихо, ласкаво та втішно склавши рожеві губенятка, каже виразно: «Мамо, мамуню». Вона відповідає на дитячу ласку своєю материнською, своєю гарячою любов'ю, якнайніжніше складає губи і тихо відповідає своїм гарячим, любовним материним: «Дитиночко моя». А тут і він. Увесь у чорному, високий, стрункий, повний сили і краси, з магнетовими очима, двома агатовими кульками. Він сідає при ній на чисту, білу постелю, ніжно заглядає до сина, ніжно гладить її голову.

Катінка почуває, як щось солоно-лоскотливе тисне до горла, як щось лоскоче їй груди, як теплінь якась насувається на очі й вона тихо-тихо плаче.

— Не плач...— каже він,— Не плач...

Катінка підводить голову глянути в очі, поцілувати його мужнє лице.

Чорний морок просто в очі глянув Катінці, заслонив її від милого привида. Вона простягла руки, хотіла піймати той привид, притягти до себе, хоч на хвилину затримати ту теплінь. Але руки вперлися у холодний мур слизької стіни. Вона знову завилала. Глухо, протяжно, тремтливим пронизливим голосом, з прихованою незбагненою тугою і розпачем.

— Ти чого? Не тужи, не допоможе... Ти краще зроби, як я... Шостий день не їм і не буду. Четвертий місяць я уже тут. Сто двадцять перший обід сьогодні. А ти?

— Не знаю.

— А чого тут опинилася?

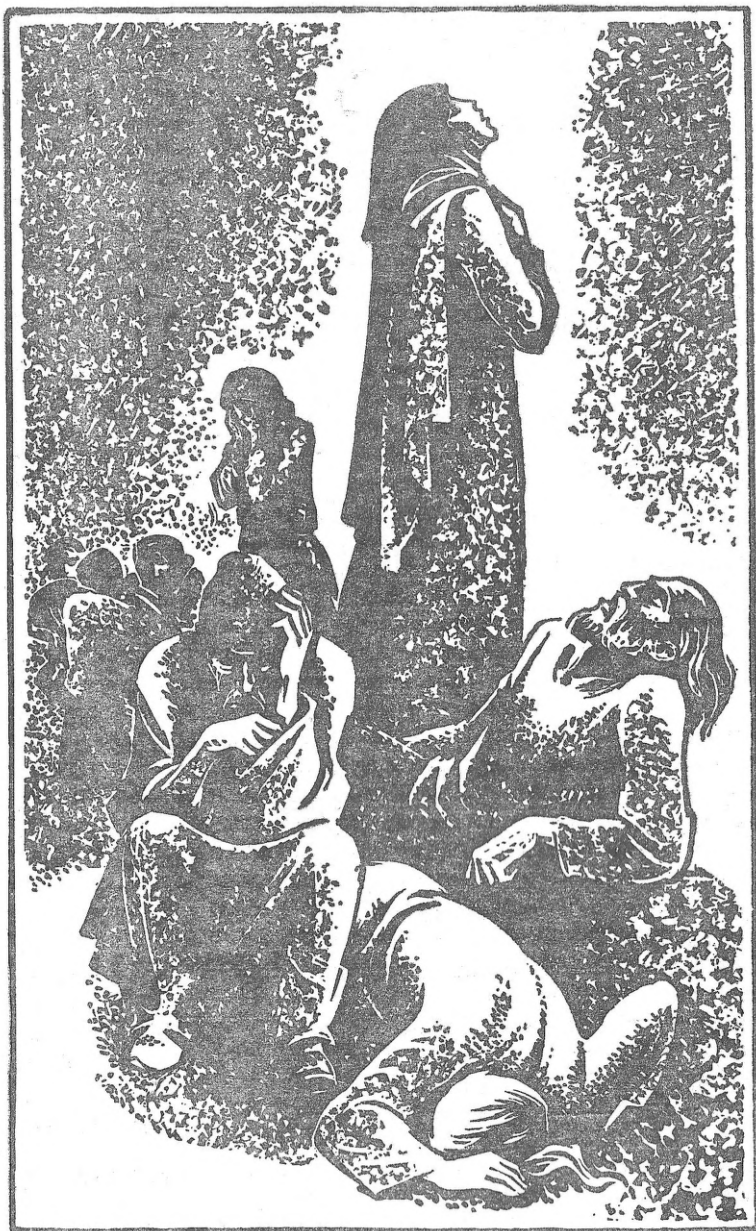
— Хотіла тікати звідціль... З підземелля.

— Дурна. Тікати звідціль? Звідціль ніхто не тікає. Я от і не тікала... Зійшов на мене дух святий, я... завагітніла від отця Григорія. Мала піти на село родити, та спізнилася, родила тут. Дитину забрали, а мене сюди. А зі мною і п'ятнадцятирічна одна, тут і родила.

Мова урвалася. Жінка захарчала і крізь харчання промовила:

— Слухай... Як вийдеш, може... пощастить, піди у Дубівку, коло Дубосар...

Скінчити не встигла. Смерть стиснула горло, і, захрипівши,

вона сконала у Катінки на колінах. Катінка і до цього була байдужа. Вона вже не сприймала нічого.

Другого дня її гукнули згори. Та вона не мала вже сили відгукнутися. Лежала колодою, заплющивши очі. Тоді спалахнуло яскраве світло, і в колодязь спустився літній інок. Присвічуючи до кожного ліхтарем, він голосно кликав:

— Катінко! Катінко!

Вона мовчала. Блукала десь думкою і сама собі усміхалася. Інок натрапив на неї і, придивившись, відсахнувся. На нього глянули скляні очі, повні жаху, а скривлені, запінені губи ворушилися страшною усмішкою. Інок підхопив її, поніс до ливви, прив'язав її попід руки, себе за руку і гукнув тягти. Ливва напнулася, і вони відділилися від землі, та в той час кілька людей прискочили до них і з диким криком чіплялися інокові за ноги. Він з жахом відбивався од них, а вони чіплялися за одіжку, за ноги... Інок щосили крикнув на гору:

— Тягніть! Рятуйте!

Ливва напнулася й швидко пішла вгору. Та занадто багато ваги повисло на ногах інока. Рука хруснула в плечі, опекло щось груди, і інок полетів наниз. Рука пішла вгору з Катінкою. Дикий рев супроводив її, але вона того не чула і не усвідомлювала...

6

Брат Семеон, заступник Інокентія у «раю», найпізніше довідався про Катінчину втечу і ув'язнення її. Ця звістка дуже його розгнівала. Він люто якимось загарчав на матір Софію, що доповідала про пригоду, і, не дослухавши, сказав:

— Мамо, ваш дурний баб'ячий розум не повинен утручатися у такі справи. Гетьте мені к чортовій матері відціль, сидіть у своєму стійлі і носа не показуйте, бо будете там, куди посадовили Катінку.

Він люто грюкнув об стіл кулаком. Мати Софія не перечила й слова й зігнувшись вийшла. Семеон крокував по келії в глибокій задумі: ув'язнення Катінки, найближчої до особи Інокентія мироносиці, і саме ув'язнення у братській могилі — руйнувало його план, який він так старанно склав, листуючись з Інокентієм. Він хижо стискав кулаки і раз у раз гукав:

— Дурні ви, дурні! Дурні, чорт вас візьми!

І знову ходив, силкуючись знайти спосіб залагодити ту поразку, що сталася через дурість його матері.

Катінка, бувши найближчою до соби Інокентія, користува-

лася особливим авторитетом серед жінок підземелля і на землі. І саме тепер, як її ще раз треба було використати, ще раз поставити йому на службу, її запроторили у ту страшну діру, з якої не вертаються зовсім або вертаються не в своєму розумі, ні на що не здатні люди. Семеон виглянув у двері і громовим голосом гаркнув:

— Семена, Семена поклич мені, старий кнур!

Послушник кинувся виконувати наказ. Брат Семеон нетерпляче ждав Семена Бостаніку. Нарешті той увійшов.

— Де ти був? Де була твоя дурна голова, що ти дозволив кинути Катінку в ту яму? Миттю мені біжи витягни і вези у лікарню. Або стій, краще вези її до когось у Липецьке в хату і поклич лікаря. Чуєш? Помре вона — і тобі не жити.

Семен Бостаніку побіг виконувати, залишивши брата Семеона одного ходити і проклинати помилку апостольського суду, що зіпсував усю хитру комбінацію брата Семеона. А комбінація дійсно була серйозна. У «рай» натовпилося багато людей. Уже не то в підземеллі не вміщалося, а й навколо «раю» юрмилися підводи кілометрів на три навколо. Це могло примусити балтського справника звернути увагу на «рай», заглянути до льоху на подвір'ї Мардара і глибше зацікавитись, чим він живе, цей Гефсіманський сад. А коли б ця увага зайшла трохи далі, то він би мусив уже встряти в ту справу. Тоді хто знає, який висновок був би Станіслава Едуардовича, беручи на увагу, що не було Інокентія. Надто, що сам Інокентій у великій скруті і не годен змагатися за обитель. А до того ще Липецьке Ананівського повіту, і балтський справник міг піти на звагу проти Інокентія і Амвросія. А Серафим кишинівський також страшною примарою стояв перед «раєм». Він міг когось послати до «раю», повідомити Петербург, дістати відтіль дозвіл на трус і тоді... Сибір. Тоді довічна каторга, всьому кінець. Цю перспективу ясно бачив брат Семеон, керований листами Інокентія. Цього боявся він, дивлячись, як навколо обители товпиться люд з усього краю. А перспектива ця наближалася ще й тим, що він бачив, як раз у раз шмигають невідомі ченці і кудись зникають.

А тут ще й Інокентієві листи. Він пише, що визволити його з неволі може сам народ, коли прийде до нього з Молдавії. І що більше того народу, що численніші будуть прочани з Бессарабії, то ближче бажаний кінець неволі. Тоді він зможе вернутися назад, знову повернути все по-своєму і не тільки збільшити добутки монастиря, а й приумножити те, що без нього накопилось, але починало вже розвалюватись. Відсутність головної особи позначалася на обителі. Потроху спадала

хвиля захоплення, уже чулося невдоволення в підземних володіннях духа божого. От-от спалахне загальний непослух. А тоді — ніхто не вдержить. Тоді нічим не повернути цієї глибокої віри, цього відданого послуху одному слову, одному помахові руки брата Семеона. Тоді розвалиться довгорічна робота Інокентія, сама собою спорожніє каса, досить-таки витрушена балтським справником. Брат Семеон несамохить здригнувся, уявивши собі цей кінець.

«Каторга. Вічна каторга».

Думка побігла швидко. Треба цьому запобігти, і єдиний, хто може це зробити, — це Катінка з матір'ю Софією. Вона любить серед жінок, баби її обожають. А з бабів і треба починати. Чоловіків трудніше підняти. А чоловіки уже пити почали. Гуляють ночами, і Семеонові доводиться вдавати, що він не чує, як коридором часом несеться п'яна лайка. А це припинити може лише нова хвиля віри.

— Дурні! Дурні! Не нашого бога!

Семеон люто, злісно стискає кулаки.

— Дурні! Чого нарobili?!

І він сам собі боявся признатися, що два дні перебування у братській могилі могли спричинити якусь дуже серйозну хворобу і Катінка може померти. Померти — це ще нічого. А що, як вона викаже зараз усе комусь з ворогів? А як вона захитала і тих, що в ямі, і захитає тих, що зверху? А що...

Для нього стало очевидним, що «рай» напередодні смерті. Треба діяти швидко, негайно. Треба за всяку ціну врятувати Катінку і від смерті, і від невіри. Треба вернути її знову до обителі, зрушити люд, підняти його на визволення Інокентія. А там, коли проща вже вийде, повільнішає, коли в келіях оселяться нові, можна знову примусити коритися собі, старих можна виловити, припинити пиятику, лайку і встановити лад.

Не діждавшись Бостаніку, брат Семеон стрімголов помчався до братської могили. Назустріч йому ішли ченці, вклонялися, але він їх навіть не бачив. Він поспішав на власні очі побачити, що рятунок є. Біг пересвідчитись, щоб самому схопитися хоч за останні питочки, що в'яжуть Катінку з життям, і вирвати її з рук смерті. Зубами гризти смерть, свою голову підставити під її гостру косу, а видерти. О, він видере! Він не дасть, не дасть її. Він ще не хоче у Сибір, не хоче...

Брат Семеон біг. Поли його рясини розвівалися, він спотикався, плигав через кілька сходів. Аж ось, нарешті...

Але що це? Вона лежить? Над нею схилилися Бостаніку і Юхим? А Кирило? Чого він заглядає в яму? Невже пізно?

Жах пройняв брата Семеона. Зробив останній стрибок і схилився над Катінкою.

— Жива? Жива?

— Жива. Тільки дуже трудно... Хто й знає, чи житиме,— відповів Семен Бостаніку.

— До лікаря! Живо! Миттю!

Пара коней помчали Катінку до лікаря в Липецьке. Ні на кого не звірився, сам привіз земського лікаря. Лікар оглянув божевільну.

— Спокій їй треба,— похмуро сказав лікар.— Вийдіть усі, дайте мені з нею залишитися.

— Пане лікарю, дуже прошу, зробіть усе, щоб вона жила. Я не постою за гроші.

Лікар насупився.

— Вийдіть. Я не чернець, вийдіть.

Брат Семеон вийшов. Наказавши Семенові Бостаніку та Юхимові не відходити від хати, сів на коні і помчав знову до «раю», щоб одвернути увагу підземців від цього трапунку, а скерувати її в інший бік — на підготовку до походу в невідомі краї, до Інокентія. І то зараз, доки ще святість суду апостольського не зазнала зненависті, доки не розбурхалося це море, що зараз шумує тільки.

Семеон прискочив до «раю» і миттю переоблачився. Відхилив вікно, визирнув, чи хто не підглядає, і, відслонивши килим на підлозі, відкрив дерев'яну ляду з залізними кільцями. Ще постояв мить і шурхнув у отвір у землю, щільно закривши за собою ляду, яка вела в підземну церкву.

Дзвін сполохано загув під землею. Мов мурашник, заврушилися раяни по келіях. Непорозуміло питали один одного, що б могло бути? Чого так нагло загув дзвін? Адже сьогодні ніяке не свято. І, зацікавлені, сунули до підземної церкви. За якусь чверть години церква наповнилася людьми. А дзвін гув та гув.

Дзвін раптом стих. З вітваря вийшов облачений брат Семеон. Юрба скаменіла з подиву. Ніхто не бачив, щоб він ухдив. А хід же один.

— Брати і сестри! Не дивуйте моїй появі серед вас, як і цьому дзвоні. Сила отця Інокентія завжди нерушима. Це він дзвонив, він вас кликав сюди.

Прочани стали навколішки і заспівали хвальної на честь Інокентія. По тому брат Семеон почав:

— Брати і сестри! Отець Інокентій приходив до мене, як я спочивав. Він велів низько вам кланятись.— І він уклонився до самої землі.— Велів кланятись і нагадати вам, що дух

нечистий напосів на нього, каверзи диявольські знесилюють його, але він міцно стоїть за віру нашу святу. Та дух нечистий напускає на нього сили свої, і немає йому в тому розради ніякої, немає дружньої руки, немає серця вірного свого. О, горе нам, горе. Горе нам, брати мої, без нього. Скрізь неправда і зло. Вони вже й сюди продираються, і дух нечистий напосів на його найближчу мироносицю Катінку. Вкинув її хтось у глибоку яму. Але не вбилася вона, не скорилася темному духові. Вона жива і зараз з ним, з духом святим, з Інокентієм, бесідує. Швидко прийде сюди до вас, передасть волю його. Моліться, моліться і подумайте про те, як допомогти святому Інокентієві перебороти духа злого.

Юрба побожно слухала віщі слова.

— Послати, послати до нього!

— Підемо до нього. Терпітимемо муки разом з ним!

— Чи всі підемо, чи будуть серед нас і собаки невірні, які одвернуться від нього в хвилину мук його хресних? Чи будуть такі, що зречуться постраждати за ім'я його святе і не підуть потерпіти за правду?

Церква загула. До вітваря посунули найвірніші чада Інокентієві. Викрики істериків, епілептиків наповнили повітря несамовитими вигуками.

— Всі підемо! Всі підемо! Тільки ти не йди від нас, не кидай нас, як покинув отець Інокентій.

Вийшов з гурту поважний сивий дід Михайло Триколь. Він став перед натовпом прочан.

— Браття, я піду з вами. Я поведу вас до нього. Хоч і на край світу, хоч і за море, тільки подивимося на нього, помацаємо святу одіж. Мені дев'яносто два роки, але я піду з вами.

— Підемо! Підемо!

І вмить натовп розступився. Розпатлана Катінка, тихо ступаючи, ішла до вітваря, дивлячись посоловілими очима поперед себе.

— Підемо! — гукнула вона.

Усі змовкли. Катінка обвела непритомним поглядом усіх, підійшла до найближчого інока, що стояв перед вітварем, і стала поруч. Губи щось нечутне шепотіли, очі палали.

Брат Семеон шукав очима Бостаніку, що один тільки й міг з'ясувати, як потрапила оце хвора Катінка сюди. Але Бостаніку не було, а перед зляканим Семеоном стояла жажна Катінка з безумним поглядом.

Брат Семеон поспішає з відрядженням делегації до Інокентія, щоб швидше здихатись цього жаху.

— Так як, брати і сестри? Яка буде воля ваша? Що передати отцю Інокентію? Чи підете ви на муки хресні за його ім'я святе?

— Підемо! Підемо!

Катінка стрепенулася. Згадка про Інокентія трохи прояснила розум. З недавнього мороку виринуло одне якесь бажання. Бажання неясне, туманне, але настирливе, гостро болюче. Назвати його Катінка ще не зуміла б, не змогла б прибрати імені йому. Але вона усвідомила своїм ще затуманеним мозком, що не зробити так, як виболіла вона своїм серцем, вона не зможе.

— Підемо! Підемо! Я поведу вас, куди й птиця не може залетіти. Я понесу вас і через гори, і через моря... Я дістану його зі дна моря, з висоти небес. Підемо. Я знайду його...

Його? Яке чудне слово. Чудне і незрозуміле. Воно тільки ятрить якусь незгойну рану в серці Катінчиному. Воно шпигає болем у потилицю, мов гострий цвях туди забито.

Катінка ніяково усміхається. Усміхається так, що передні відступили з жахом від неї, а ті, що усміхалися,— зблідли й посмутніли, ті ж, що сльози на очах мали,— риданням заходилися. В її очах... Смерть не взяла її, бо злякалася тих нелюдських очей.

Але ні! Катінка більше не має очей. Це просто затиснено в лоб дві вуглинки, і вони печуть їй повіки, не дають їм замкнутися до сну.

— Підемо! Підемо, брати і сестри. Ми випросимо милості, виблагаємо собі раю.— Вона піднесла трохи голос: — Я спитаю його і за вас, і за себе... Спитаю, як жити маємо, коли уже і сліз нема, коли вже очі не ллють їх більше, коли вже горя свого ні у що не увібрати.

— Підемо! Підемо! — гула церква.

Юрба заворушилася і посунула до виходу. Катінка попереду. Вона високо тримає голову, а очі дивляться вперед.

І щойно вийшла з церкви юрба, як брат Семеон роздягся і миттю помчав через таємний хід нагору попередити матір Софію про вихід. Але не встиг скликати проводирів, як з вузького отвору печер полізли, як мурашки, чорні, посмаглі люди. Жовті, воскові обличчя, обідрані, обшарпані спасенники липецького «раю» в денному світлі виглядали моторошно. Ніби зеленим кожуринням угорнуті, а крізь нього витикалися щелепи, жили сині. Блищали запалені очі. Хворі — сухотні, ревматики, коростяві, сифілітики — переступали з ноги на ногу на жорстокому холоді, кашляли, плювали чи чорним перегаром свічкового чаду, чи червоно-чорними шматками запеченої

крові. Усі захлиналися чистим морозним повітрям, після чорного смороду воно п'янило їх.

Чекали благословення. Брат Семеон не квапився з ним. Він не бачив Катінки, яка мала стати на чолі жіночого походу, а без неї геть нікуди не годилася справа. Охолонуть жінки без живого прикладу.

Аж ось і вона. Вимучена, бліда, мов тінь. Здавалося, що то кості одні, жовто-зеленою шкірою обтягнуті, і от-от розсиплються.

«Не дійде,— майнуло в голові у брата Семеона.— А втім, хай, аби вийшла».

Катінка щось сказала до жінок. Ті задріботили до неї, перешіптувались. А далі почали шикуватися по чотири в ряд, чіпляли клунки на плечі і на хвилину завмерли. Перед ними стояла Катінка. Очі палали. Вуста стиснені. Підняла руку. Гукнула щось і... перша лава жінок рушила в путь, не діждавшись благословення. Далі друга лава, третя, четверта... За жінками — чоловіки, на ходу стаючи в лад, рушили з двору.

Холодний північний вітер різко дув їм назустріч. Він колов, шпигав їм обличчя, забирався під подрані кожушанки, під подерті сіряки, стискав холодними обручами тіло, шматував його боєм, відпихав назад, погрожував смертю... Але рухані сліпою, фанатичною вірою, вони пішли не спиняючись. Глибоко грузли ноги в наметах снігу, жалібно він скрипів під ногами юрби, вирядженої на наглу смерть. Катінка, як і всі, легко одягнена, ступала все швидше, швидше, на чолі походу.

Брат Семеон вискочив переляканий надвір, кинувся спиняти, покарати тих, хто наважився переступити волю його. Але стримався. Він зрозумів, що цього потягу збезумнілої юрби не стримає вже ніяка сила, і, щоб приховати свою розгубленість, знов вернувся до хати, взяв свячену воду й кропило і кропив їх услід. А півбоса, півгола засліплена юрба, незважаючи на святощі, сунула повз нього. Мов велетенський чорний широкоспинний вуж послався вздовж до Бірзули. Назустріч віяв скажений вітер, жбурляв сніг у вічі, завивав моторошної пісні вмирання. Він свистів, гудів, бавлячись розпатланими головами, сліпив очі холодним снігом і тужно вив, реготав над головами обдурених людей. А вуж чорний, широкоспинний, змагаючись з вітром, все ліз йому назустріч.

Зима 1912 року увійшла в історію «раю», як перший вихід на смерть двох тисяч прочан, во ім'я облудного бога і його представника на землі молдавській — отця Інокентія балтського.

Брат Семеон довго стояв, дивлячись на юрбу, довго машинально кропив її слід. Не помітив, коли упала цеберка з водою і кропило з рук. Він не міг сам звільнитися від жаху і тривожного запиту.

«Що ж це буде? Чи допоможе? Чи вирвуть вони Інокентія з цупких лап найсвятішого синоду, чи загинуть у сніжних степах півночі? А як переможе о. Серафим кишинівський? Тоді Сибір... Каторга. За всіх оцих замучених разом».

Страшно стало йому.

В печерах повільнішало. Відкрилися гостинно келії в темних коридорах для нових овець «отари Христової».

7

Два роки минає, як вернувся сміх на уста Василеві Синикові. Другий рік, як у господі його стало чути і мову веселу, і гості бувають, і сам перестав вовком дивитися. Навіть ті, хто ніколи й не думав бувати у нього, часом були прошені хліба-солі та вина, в льоху настоящего, одвідати. Як переродилася людина. Радість прийшла несподівано, мов дитина заблудла вернулася.

І радість велика. Домаха, побувавши у монастирі, якомсь об'явила Василеві, не знаючи, куди від щастя подітися:

— Мой, Васильку, я... вагітна.

Василь сумно подивився їй у вічі і вийшов з хати. Довго сидів під клунею, а тоді увійшов і, одвертаючись, сказав:

— Домо... я, знаєш, не дуже вірю попам. Але тут... піди там, помолись, може, живеньке буде.

Молилася Домаха. Щиро молилася у липецькій церкві. До самої землі припадала лобом та все благала, щоб росло, щоб утішило встраждане серце Василеве. Не кидала молитись до самого того дня, коли заохала надвечір. Молилася, як і в ліжку з криком породіллі лягла. А над ранок, усміхаючись щасливою усмішкою матері, покликала Василя до себе:

— Мой, Васильку, син у нас.

— Живий? — тривожно спитав Синика.

— Живий. Здоровенький, нівроку. Такий опецькуватий, як ваганки.

— А житиме? — з тривогою спитав Василь.

— Бог дасть... Молитися йому треба. Вірити.

Синика завмер од щастя. Любовно поцілував жінку, миттю застріг коней у тачанку і щосили помчав у Липецьке по кумів. І тільки вскочив у село, як побачив стару бабу, старчиху Ониську, яку не раз з двору випроваджав. Спинив коні, скочив

з воза й упав навколішки перед нею. Простяг благально руки, просив не одмовити піти у куми. Тільки тоді встав, як баба сіла на воза. Синика рушив кума шукати*.

Сьогодні щастило йому. Ще коні не розбіглися, як зустрів поповича, важного панича, пиховитого й гордого студента з університету святого князя Володимира. Сплигнув з воза Синика й підбіг до нього. Став перед ним, увесь тремтячи.

— Дуже прошу вибачити мені, шановний паничку, золотий мій сусіде. Ми з вашим батеньком, отцем Мелентієм, приятелі... так не відмовте.

Студент напочатку і не розібрав, про що мова. Але довідавшись, не посмів відмовити, щоб батькові прикрості не зробити, згодився. Посадовив його Василь Синика на воза і вихром мчав до двору. Через яри, переярки плигав віз, хропли коні, беручи у всі ноги.

А Синика ще й батогом простягав то того, то того, щоб летіли швидше.

— Агей, булані, несіть швидше! Несіть мою радість до мого дому! Десь була заблукала поза мною, кинула. Та от ба! Знайшлася, прибудила до мене. Та несіть же, мої коники, щоб не втекла знов, щоб не шукати її по степу, не сушитися за нею! Агей! Несіть, коні! Несіть щастя до мого дому! — співала вся істота Синикова, як він стьобав коні, кермуючи ними від Липецького до свого хутора.

— Омельку, випрягай цих і запрягай других! Та швидше мені, не копайся! — крикнув Синика, не в'їжджаючи у двір.

Омелько перепріг коні, а Синика влетів засапаний до хати і навколішках біля породіллі став.

— Домо, Домочко... Давай кумам дитину... хрестити будемо... кумів на дорозі взяв. Хай живе здоровий та веселий.

І ніжно, так ніжно поцілував Домаху. Так ніжно, як ніколи її не цілував, і обняв ніжно, і тихо гладив голову, і заглядав у вічі. І руки брав у свої, і очі вицілував, і припадав до ніг її.

— Домо, житиме?.. Житиме він?.. Він, наш син, наша дитина?

Співав, радів Синика із свого щастя. Домаха й собі захопилася ним, захопилася його радістю. Навіть сама прибрала дитину до попа.

Хрестини бучні були. Понад сотню людей на всіх вулицях і завулках назбирав. Тиждень цілий гуляли. Вино, горілка

* Таке було повір'я у релігійних людей, щоб жила дитина, кумів брати перших зустрічних,

барилами текли. Істива — шість куховарок ледве впоралися з тим усім. Старій Онисьці півсотні карбованців та хустку до рогу подарував.

— Носіть, кумо, на здоров'я та до нас навідуйтесь. Ми ж тепер не чужі. Хрещеника одвідуєте. А то чи й не станете його доглядати, щоб щасливий ріс із рук своєї хрещеної.

А як розійшлися гості — отоді-то упився щасливий батько Синика своєю радістю. Очей не зводив з сина, все придивлявся.

— Ти тільки дивись, який носик у нього. Довгий та рівний, немовбито і не твій, а щось інакше. Гей, гей, синку, чи не позичав ти носа?

Та так і завтра, і післязавтра. За кожним рухом сина свого єдиного стежив, за кожним писком прислухався. Не давав і порошинці впасти. Аж сам змарнів, аж роботу занедбав.

За півроку й похмурнів Василь. Навіть сивизна вибилася з-під русявого волосся. Сидить біля колиски, дивиться, дивиться й одійде, важко зітхнувши. А Домаха погляне і ніби не бачить. Чого-чого тільки не передумав її цар-голова Василь. Мабуть, уже щось синові мудрує. Він же на десятки літ уперед закидає. Отож, мабуть, про його, маленького, долю думає. І в думці собі не клала, що її цар-голова іншим сушиться, що точить Василеві серце сумнів і невіра, що сушиться він, дивлячись на лице чуже, що на нього з колиски визирає. А він походить-походить та й знову до колиски. Стане, мов скам'янілий, і дивиться так пильно-пильно, ніби щось пригадує.

Синика пригадував. Пригадував — кого нагадує йому це немовля? Отак, як подивишся просто — ніби й Домаха визирає в мініатюрному личку; а як повернеться в колиску, як ляже бочком, задере голівку трохи вище — чуже лице. Чуже, але знайоме Василеві. Десь він його бачив, близько, близько. Та тільки не згадає Василь, де бачив це довгасте лице, ці чорні вуглинки очей, цей простий, незігнутий ніс. Де? Де?

І раптом ніби спіткнувся Василь.

«Ай-я! Що ж це таке? Невже-таки цьому правда?»

Знов придивлявся до личка свого одинака, добирав його подібності до того образу, що вплив у Синиковій уяві, порівнював...

— Він... — холонучи, простогнав сам собі. — Він! — опекла мозок страшна здогадка. Вона зломилася остаточно вже і без того вищерблену радість.

Синика відчув страшну порожнечу. Вона дихала холодною безнадією і тужним розпачем.

Сон утік від нього навздогін за буйною радістю. Він ніби вмер і сам у себе на похороні був, виряджав себе до могили. Усе дивився на Павлика, та й то так, як дивляться на дорогого небіжчика, якого от зараз мають винести з хати і заховати від очей назавжди. Вже не радів з його чарівної усмішки, а вона пекла його, шматувала серце, колола мозок, висотувала з нього жили й виточувала по краплі кров. І Синика чув, як ця кров гарячими краплинами капає з кожного пальця, з кожного шматочка його тіла, з його запльованої душі.

Домаха помітила зміну й дещо пригадала. Пригадала й собі змовкла. Все біля господарства поралася. Уже й не підходить до Павлика, як батько там. А тільки зорила за ним, нишком утирала сльози. Часом хотілося припасти до його ніг, притулитися лицем до цих дужих і струнких двох ніг і виплакати біля них оте, що гарячим приском обсипає їй тіло, що гарячою смолою налило її серце. Але не могла повернути язика в роті, не в'язалося слово, застрявало їй у самій горлянці, на самім кінці язика. Навіть не готувалася до неминучої розмови, бо знала, що не знайде сили брехати, не витримає його горя, знала й розуміла, що брехня тільки дужче зранить серце, повне любові до неї й до немовляти. Ждала невблаганного, скрушного запиту.

— Чий син?! — раптом вибухнув він.

Домаха одвернулася... Запит цей упав каменем у порожнє дупло гнилої верби й гупнув там, з глухим звуком ударившись об гниль.

— Чий син? — повторив він глухим і холодним голосом.

Домаха мовчала. Василь присів до самої неї і ще тихіше зі скрипом у голосі прошепотів:

— Та кажи ж, дружинонько мила, чий він?

— Може б, ти поспав, Василю, а завтра...— хтозна для чого сказала Домаха.

— Ні! Мої очі більше не можуть спати. Мій сон хтось украв разом з моїм сином... Чуєш? Я не можу спати. Хтось узяв мій сон і заніс його кудись далеко-далеко і там кинув серед дороги... Кинув і плюнув на нього. А він сидить тепер край чужої дороги і скиглить... О-о-о! То не сон скиглить. То мій син, моя кров скиглить там... Е, ні, ні! Не мій, не мій!.. Не мій!..

І він заплакав. Тужно, тужно, сиротливо заплакав. Але раптом змовк і повернув своє бліде лице з блискучими очима до Домахи.

— Говори ж, шлюхо, чий син? З ким ти його приспала на мсему ліжку?

Мовчала. Її не було в хаті, вона вийшла кудись і здалеку лячно слухала, як її любий Василько, що ніколи слова прикрого їй не сказав, кинув страшне, зневажливе — «шлюха!».

— Ну кажи ж, кажи, жіночко моя, хто був тут? Хто переночував так солодко на моїй постелі, з моєю любовою жінкою?

— Василю...

— Знаю!.. Знаю, чий він. Знаю, моя хороша, знаю... Але ні! Я нічого не знаю. Кажи ти, кажи, чий син? Хочу від тебе почути...

— Василю... Слухай.

— Не мій? Не мій? Га?

Домаха впала навколішки і дико завищала:

— Василю, прости. Прости мені, Василю, я не...

Важкий кулак Сиників припинив вереск, і Домаха повалилася на підлогу. Василь звіром кинувся на неї, сів їй на груди і методично, вдумливо бив. По голові, по грудях, по руках... Він відчував, як щось дике гарчало в нього всередині, скавулило сласно, і він ще міцніше бив кулаком. Бив з відчуттям сласного задоволення.

Кинув тоді, як Домаха від гострого болю, опритомнівши, завищала, звиваючись під важким чоловіковим тілом.. Кинувся і ніби в перше побачив свого кров'ю заюшеного ворога. Тоді кинув і, важко відсапуючи, вийшов з хати. І вже при виході спинився й оглянувся. Щось заворушилося в серці, і він, зіціпивши зуби, взяв цеберко води й полив нею знепритомнілу. Вона розплющила очі, ніби з того світу глянула на нього, і, не змігши голосно сказати, прошипіла йому просто в лице:

— Син... не твій... Син не твій, звіре... Ти ж не можеш... бути батьком.

— Чий? Кажи, бо задушу.

— Дави... син не твій... Інокен...

— Знаю-у-у! Знаю! Я здогадався. Мовчи...

— Син не твій...— завмираючи, шепотіла вона.— Інокентій батько...

Цього він уже не чув. Вийшов з хати і пішов до клуні. Хотів прохолонути трохи. Поспитати ніч темну, що мав робити, що чинити, як так нагло украдено у нього щастя і радість.

Буланий жеребець, буйний і строгий, зачувши хазяїна, заржав. Він нікому не давався в руки, ніхто не міг його ні вивести зі стайні, ні запрягти. Тільки Василеві корився. Іржання коня збудило думку в Синики. Страшну, потворну, але солодко-приємну думку.

І, вже не думаючи, не опираючись, Василь підійшов до стайні, одімкнув її, увійшов і спокійно почав одв'язувати буланого. Одв'язував і гладив шию йому, обнімав його й сльози лив на буйну заплетену гриву коня. Одв'язав, хутко вибіг із стайні, зачинивши за собою двері. А далі підійшов до хати і крадькома, навшпиньках увійшов до світлиці, де лежала Домаха. Став над нею, глянув прощальним поглядом і, прудко нагнувшись, узяв її на руки. Легко перекинув її через руки, виніс надвір, поставив біля воза, прихилив до нього, щоб не впала, і оглянувся. Тихо. Тоді прихилив її ще щільніше до воза, навіть підпер, щоб не впала, і пішов до стайні.

Домаха стояла мертво. Вона не чула нічого. Кров лилася з неї на землю, в голові дзвони видзвонювали, перед очима червоні кола палали. І десь уривками носилась думка:

«Коли б Павлик не плакав...»

А Синика тим часом докінчував помсту. Він дістав ломаку і штурхав нею буланого під боки. Кінь клацав зубами, басував, іржав і лютився, здивований непринятною поведінкою хазяїна. Він то піднімався на дибки, то бив задом, то налітав на причинені двері й стукався головою об них... А коли вже піна пішла по йому, коли зелено-блискучі очі горіли, як дві жарини великі, Синика відчинив двері.

Буланий височив зі стайні, повів ніздрями і блискавкою помчав на ворога, що так необачно став біля воза. Налетів і... вдарив зі всієї сили грудьми. Ворог, застогнавши, упав. Упав, тоненьким голосом викрикнувши останнє:

— Павлику... Дитино моя...

Буланий не чув цього. Він, розлютований, наскочив удруге й просто передніми копитами розчавив голову з довгим розпатланим волоссям.

Синика ховав Домаху. На похороні майже все село було. Бабки тужили та приказували, а Василь мовчки стояв оддалік під стіною і дивився на те, що залишилося від вродливої Домахи. Вона лежала на столі, загорнена в рядно й зашита, мов пакунок який. Так просто одразу в домовину й поклали, бо не можна було ніяк стулити, щоб купи держалося. Геть потовк і розчавив її буланий. Дивився Василь і якось непевно себе почував. Йому не шкода було убитої дружини, не боліло серце за нею. Ні, Василь усе це розумів і не бентежився. Ніби це не в нього сталося, а десь по-сусідському, якась просто неприємна собі думка опанувала його. Тільки десь глибоко у серці, десь там, куди Василь не наважувався заглянути, щось оберталося, як неповоротне жорно. Не жаль, не каяття, а глухе невдоволення, глухий протест і жалкування за

тим, що вона тільки одно життя мала, одно коротке життя і він, Василь, не міг помститись як треба. Та й не тільки на ній. О ні! Василь глибоко відчував, і саме не розумів, а відчував, що не він убив Домаху, не він штовхнув її під коня, а хтось інший, щось інше, більше за нього.

Але що? Що воно таке, оте більше, що повело її на цю стежку? Інокентій? Так? Ні, він тільки стороння причина... А звідки ж і сам він, звідки змога творити оце все? Звідки така прихильність до нього начальства найвищого, що терпляче зносить усі його шахрайства? Звідки те все, коли от минулого тижня, як на селі наймит украв півлантуха пашні, його запроторили до тюрми, та ще й били як? Хіба ж то більший злочин, ніж це? Тільки ж цієї зими дві тисячі чоловік півголих, півбосих людей пішло назустріч смерті.

Ні. Сам Інокентій не впорається. Самому б йому давно рогги скрутили, й тепер моя Домаху не лежала б на столі, зашита в рядно. Ні, це не сам Інокентій. Але що ж тоді? Бог? Церква?

Заламував руки в безпорадді і стиснув потім ними себе за голову.

Як прийшов піп, Василь передав господарські справи Омелькові, велів розпорядитися всім, чим треба, а сам покликав Варку, що була при Домасі.

— От що, Варко... не вмiла живої доглянути, мертвої допильнуй. Я не можу дивитися, як виноситимуть з хати. Не видержу, сам у могилу ляжу... Я піду, проїдусь десь,— хмуро сказав їй.

— Та й куди то, коли дружину вашу в останню путь виряджають? — хлипаючи, питала Варка.

— Не можу... Пече мене отут,— показав на груди.— Не питай: краще мене, було б... питати її тоді...

Вискочив з хати, сів на тачанку й поїхав. Поїхав, щоб не бачити попа, щоб не чути його волення до бога, до якого, Василь це почуває, у нього палає люта, непримиренна зненависть.

Поїхав Синика і хто й знає, де блукав цілий місяць. Вернувся додому пішки, обідраний, худий, як з хреста знятий. Десь допекло чоловікові, що ні голівся, ні підстригався та й хто й зна чи мився за місяць. Закошлатів увесь, чуб геть ковтуном узявся, а борода, що густо засіялася сивизною, повна бруду. Увійшов у хату, сів і ні на кого не гляне. Тільки тяжко так, тяжко зітхає. Але веселіший ніби став. Щось нове в очах світиться, якесь вирішення там відбилося. Тверде, непохитне. Про нього і думає Василь. Посидів так з годину, а потім встав, потягся, ніби прокинувся із важкого сну. Чудно

якось поводився він. Варка стояла та з-за дверей дивилася. Боялася, що пити почне. Коли ж ні. Нічого, мабуть, лихого на думці не має, ба навіть посміхнувся. Це Варка сама бачила. Посміхнувся і захотів їсти.

— Варко, а дай-но мені чогось там попоїсти. Чи ти, мабуть, уже одвикла подавати хазяїнові? Га?

— І-і-і, чого там! Щовечора стояла їжа на столі, щодня вглядала вас.— відповіла Варка. А про себе подумала: «Мабуть, перейшло, раз їсти захотів. Слава тобі, царице небесна, повернувся на шлях чоловік».

Принесли йому їсти і поставила на столі. Сама стала біля припічка і дивилася на нього. Сльози несамохіть котилися з очей, так жалісно він виглядав.

— Ви б, хазяїне, хоч помилися. Хазяйка, мабуть би, так не пустила вас, коли б жила, царство їй небесне...

Підвівся, як укушений гадюкою. Голос хрипкий, аж липкий видивався з горла, як заговорив до Варки.

— Варко... ніколи, чуєш, ніколи щоб твій язик не повернувся в роті вимовляти її ім'я. Чуєш! Ні жива, ні сонна щоб ти не промовила й слова про неї. Так і Омелькові скажи, і хто приходитиме, так скажи, всім скажи... Чуєш?

І так страшно подивився на неї, аж вона поточилася назад.

— А хлопця доглядай, як свого, більше нічого не роби, тільки гляди його...

І знову сів до столу. Але згодом таки пішов митися та й загаявся. Прийшов уже, мабуть, за годину, поголений, вимитий і перевдягнений. Як нова людина.

— Ну, а тепер їсти й хазяїнувати,— майже весело сказав до Варки.

І відтоді у дворі пішло, як і перед тим. Усім піклувався хазяїн — велів вимастити хату, ліжко велів перенести до другої кімнати. А ще за місяць почав зникати з хутора вечорами, приїздив пізно до хати веселий. Повертався й мугикав пісеньки під ніс собі. Але до дитини й не наглядав, і не питав ніколи про неї. Бувало, й дивиться на хлопця, а не питає, як спав, як їв...

Ще минуло два місяці — зовсім подужчав Синика. Такий моторний, веселий та говіркий, як перед весіллям. А одного разу приїхав додому, збудив Варку й наказав їй готуватися до весілля.

— Молоду, Варко, приведу в хату. Досить мені бурлакувати, а то геть зведеться хазяїство.

— А чого б то й ні? Хіба вже й вік вікувати удівцем? Хай бог щастить на добре,— відказала щиро Варка.

Василь щовечора запрягав коні й їхав. Їхав просто в степ, геть від свого двору, що так і досі пустою віяв. А там, далеко від свого хутора, спиняв коні, путав їх і пускав пастися. Сам лягав на воза і, упершись у небо очима, стежив, як по йому перебігають, пересуваються легко хмаринки. І слухав, як степ шумить і пісні співає погода, як сич на стовпі вие або десь тужить сова. Він лежав і думу думав, запах степу пив.

У степу він задумував те, що мав справдити. Зі степом одним ділився. Він не обдурить і не скаже нікому. Думав свої думи і на купу клав передумане, як добрий хазяїн спони складав, щоб не затекли. І надумав, остаточно вирішив. Тоді легко стало Синикові. Легко й радісно, не сушитиме він більше мозку під голим небом степу, такого загадкового вночі, коли навколо немає нікого, а тільки кукурудза шумить або пше-ниці хвилюються. Тоді з полегкістю зітхнув і додому приїхав.

— Ну, Варко, у неділю вінчаюсь. Готуй там, що треба до вінця. Та заразом готуйся й переїздить на нове хазяйство. Жити на хуторі не будемо, я тільки сюди приїздитиму, доки Гарасим не скупить у мене. У село поїду.

Варка незрозуміло подивилася на нього.

— Воля ваша, а тільки не радила б я вам у прийми ходити. Сірко в прийми ходив та хвоста збувся...

— Ачей же вистачить у мене й свого, щоб до жінки в прийми не йти.

— Ну то й помагайбі!

Переїхали до нової господи. Захазяйнував Синика, як ніхто на селі. Та й нова жінка Уляна любила працювитого чоловіка. Удова, бездітна, вона дуже хотіла мати з ним дитину, щоб потішити око та серце було чим. Але Василь відмовляв її. Він, десь-то по містах бувавши, щось таке умів робити, чого ще тоді не скрізь знали навіть у містах. Тільки за великі гроші можна було володіти чудодійними засобами бути без дітей.

— Почекай ще трохи,— казав Василь,— от господарство поставимо, тоді й той... дітей матимеш.

Півроку — час невеликий. Він так швидко спливає, що не зоглядишся. Уляна й не помітила, коли вже так звикла до нового свого чоловіка, як і до старого, з яким жила сім років. Та й Василь уже цілком оговтався на новому господарстві. Так усе повів, що інший би за три роки такого не понаробляв. А все мало було. Усе дбав та дбав.

— Щоб і іншим дітям стало, і моему щоб було...

Ця жадоба його штовхала на спробувану вже стежку. Він і далі перепродував то коні, то корови у Балті чи в Бірзулі. Скуповував у одному місці й в друге продавати віз. Гроші, як і раніш, у банку складав. І то не на своє ім'я, а на Уляну й на свого сина Павлика. Та не пішов торг у руку. Поїхав кудись далеко, в інший повіт, і не вернувся відти Синика. Ждала Уляна тиждень, два, місяць — немає. Аж за півтора місяця поспитала в поліції, чи не чути чого. Але нічого не довідалася.

Плакала Уляна день і ніч. Та далі й сліз не вистачило, знов вона сама на господарстві.

Аж ось якось кличуть її у волость. Стрімголов побігла.

— Не щастить вам, Уляно,— сказав старшина.— Поліг у Вознесенському ваш чоловік. Ось одежа його прийшла та гроші... Десь дівся невідомо куди. Та ще лист тут якийсь.

І він дав писареві перечитати той лист. То було повідомлення банку про вкладку двох великих сум на її ім'я і на ім'я сина Синиковаго — Павла.

Уляна підвелася з лави і вийшла, не сказавши ні слова. Вона ніби дуже замерзла, аж не могла ворухнути язиком. Прийшла додому й упала на ліжко. До самого ранку не підводилась. Тільки рано обняла сина чужого й знайшла сліз у собі поплакати.

— Сину мій, дитиночко моя... Як нема в мене свого, то будь ти мені за сина, а я глядітиму тебе, доки й снаги моєї.

Павлик обвив її ручками за шию й собі заплакав, стара Варка стояла біля дверей і собі заплакала.

8

Чорно-сіра стежка тягнулася сніговими просторами українських степів, що стугоніли холодом і вили завірюхами. Перерізаючи Україну з півдня на північ, прочани не спинялися ні на хвилину. Тільки у довгі зимові ночі, коли хуга валила з ніг, забивала дух і сліпила очі, ставали на ночівлю десь у селі. Тоді розлазилися по хатах убогих селян, щоб обігрітися і коротким відпочинком та пісною стравою відновити виснажені сили. Стомлені жінки непритомно падали, навіть не вкладали перемлілих дітей. На ранок знову вставали, умотувалися в дрантя й знову рушали у засніжений степ. Грузли в снігових заметах, падали, підводилися, знов падали, випускаючи з рук святощі. Жінки натужували останні сили, щоб нести дітей. Та руки мліють, заходяться холодом, опускаються самі собою, як чужі. Дитина падає в сніг, жалібно квилить, про-

ситься, чіпляється до ніг, скніє. Знов брали на руки і, спотикаючись, пленталися за довгим чорним вужем, що витягся на цілі верстви. Гарячий піг проймає одержу наскрізь, тіло тремтить, міниться в очах. І доки зникне остання постать походу, на тому місці, де сиділа людина, тільки горб приталого снігу. Він відмерзає, вкривається свіжим, і висока біла намета ховає під собою назавжди непрошеного грішника.

Як стихав вітер, стугоніли морози. Люті, жорстокі морози півночі. Забиває дух, продирається крізь кожушинку, сіряк, обіймає холодом груди й стискає їх сильним потиском. Знову слабші заходилися кашлем, довго стояли над дорогою, відхаркуючи криваво-чорне харкотиння на сніг. А віддихнувши, рушали, наздоганяли передніх, приставали до гурту й, трудно пересуваючи ноги, йшли далі.

Верству по верстві, день по дню, далі відходили від теплих печер. І тоді так хотілося повернути назад, закопатися там в глибінь чорної вогкої землі, навіки зректися сонця, трави й повітря, аби не підставляти вже примороженого обличчя цьому безнастанному холодові. Але бинда сунеться далі, далі, далі... Безупинно, безугавно сунеться на північ.

А слідом тиф ішов назирці. Спочатку лихоманкою потрусить, сипне жаром із-за коміра, далі вдарить обухом по голові й звалить когось із юрби. А чорний вуж сунеться, сунеться... Він коротшає, тоншає, відпадають від нього вимертвілі частки, але голова жива. Вона все стремить на північ і тягне за собою потомлені рештки.

Катінка в путі одійшла трохи. Йї знову пам'ять вернуло, якось розвиднілося в голові. Фізична втома послабила психічний розлад, втихомирювала болі. Тіло наливалось силою, і яснішала голова. Інколи вона оглядала прочан і пильно вдивлялася у спотворені обличчя. Декого вона пізнавала, навіть шлях навчилася питати, вона вже справді на чолі стоїть.

«Де ми? Куди це йдемо?» — запитувала себе Катінка.

З тим питанням родилася думка: чи варто, чи треба йти? З мукою усвідомлювала цю жахну подорож і все пильніше привидлялася до чорно-сірого вужа, що плазував за нею.

«Куди вони? До кого? Чого шукати?» — питала себе.

Правди? А де вона? Кажуть, у бога, а бог де? Де він? Чом не врятує он тієї маленької дівчинки, що випорснула з рук матері, упала на сніг і кричить, благає тепла, води?

І вже не боялася цих запитів. Усе частіше сипала їх сама собі. А часом, коли вже дуже пекли вони її, зверталася до сестри Соломонії:

— Сестро, а що це буде? Що буде, що люди мруть? Що буде, що вони, як собаки, дохнуть?

Соломонія так само гостро відчувала доречність цих питань. Але разом раділа, що Катінка, улюблена мироносиця, катована в ямі, катується й тут. І ця радість заслоняла їй правду. Вона гостро й суворо відказувала:

— Мовчи... Не тобі про це думати, про це думає він, Інокентій. Він розсудить, кому куди...

Того ж дня була рада. Гарасим Мардар та мати Софія вирішили розділити прочан на три групи: одна з Семеном Бостаніку на чолі пішла праворуч на села; друга з Катінкою ліворуч, а мати Софія та Соломонія повели третій гурт прямо. Місце зустрічі умовлено.

Знову потяглися довгі холодні і голодні дні. Розщеплений патрое вуж трьома смужками послався. Знову падали люди, рідшали лави прочан. Але йшли безнастанно, невпинно, все далі й далі у холодний степ, ліс... на північ. Та рідшало тих, хто вийшов з Молдавії, а в дорозі приєднувалися свіжі поповнення руських селян, заражуваних фанатизмом. Загони числом виростали. Більшало тих, хто хотів глянути зблизька на великого пророка. Дні, тижні плазував чорно-сірий вуж незмірними просторами холодної сніжної Російської імперії до рятунку від безрадiсного буття. Дні, тижні вмирав люд, лихом виснажений, закипаючи гнівом до чогось невідомого. І гнів той іноді проривався в непоштивих запитах до отців провідників. Неспокій опанував вимучених вірян. Наростав, сильнішав неспокій, загрожував вибухнути загальним бунтом.

Святі отці попередили події. Двадцять другого дня по розподілі на партії Катінчин загін спинив Гарасим. Розкидали по селах вірян і ждали загону Бостаніку. Та з'явився становий з жандармським офіцером і вигнали загін знову в поле, в ліси, в сніги. І загін рушив, гнаний христолюбовою владою. Тоді Гарасько, з намови Катінки, вирішив узяти вагони, щоб хоч будь-як доправити прочан і поставити їх там у будь-якому порядку, у тому Муромську. Звістка про це сколихнула і відживила юрбу, додала сили терпіти далі. І вуж завернув до стовпової дороги шукати залізничної колії.

Катінка раділа з своєї перемоги. Вона бадьоріше ступала поперед загону і то забігала набік довідатись, чи немає незадоволених, зневірених, то відставала позаду утішити відчаєного, то припадала над черговим трупом у дорозі вмерлого, то хапала дитину і несла її якийсь час. Вона гаряче втручалася у суперечки прочан, що вибухали раз у раз за зайву крихту хліба, чи за краплину гарячого, що діставали в дорозі.

Катінка умовляла, благала, підбадьорювала дійти до залізниці, а там...

Шостого дня по нараді старшин, як уже остаточно валилися з ніг, коли вже ніхто не вірив, що колись буде станція, на обрії раптом з'явився високий висип, а понад ним високими шпильями стояли стовпи, усновані дротом.

— Друм дишер! * — єдиним подихом вирвалося з грудей юрби.

Крик цей мов електрикою пройняв прочан. Без спонуки чорний вуж стоногий, стоголовий заворушився швидше, сквапніше зашарудів по снігу, задихав частіше, поривчастіш. Загорілися очі новою надією. І ніби ущух біль у ногах, ніби минулося все, що перетерпів стоногий вуж у путі.

— Друм дишер!

Швидше, сквапніше шаруділи ноги в снігу, ще поривчастіш дихає маса.

— Залізниця!

— Чавунка!

— Друм дишер!

— Швидше!

— Скорей! — неслоя з усіх кінців.

Лад перемішався. Кожний хотів якнайшвидше побачити на власні очі колію, яка покладе край безнастанним мукам холодної і голодної подорожі.

Юрба, поспішаючи, видиралася на висип, сідала знеможено на рейки, щоб дотиком власного тіла до холодної криці пересвідчитись, що це не омана, не брехня, не привид. Сідали і любовно гладили блискучу крицеву бинду, що вела їх просто до обіцяного раю, позбавляла холоду, голоду, нужі, в якому минув цей шлях від півдня до півночі імперії. Хто плакав, хто сміявся. І ніщо вже не могло зрушити з місця цей караван. Ні холод, ні покрики святих отців, ні близьке тепле житло. Юрба жила зараз радістю своєї знахідки — рятувальних двох крицевих стрічок, що вели до кінця трудної дороги.

Начальник станції, добродушний рудобородий русак, до якого увійшов Гарасим з проханням дати вагони, від несподіванки вирячив очі. Він довго не міг зрозуміти, чого саме хоче від нього ця чудна, закошлячена істота, що скидалася швидше на упиря, ніж на людину.

— Не розумію, — казав він, — чого ти до мене прийшов. Хто тобі сказав, що тут є вагони? Які вагони? Для чого?

* Залізниця,

Гарасько знову говорив, що на станцію прибуло багато людей з Бессарабії, і ці люди конче мусять дістатися до Муромська, та що йому треба дістати вагони, щоб довести туди увесь цей люд, туди, до раю.

— До якого раю? Що ти верзеш? До якого Муромська, коли туди і залізниці немає?!

Гарасько не слухав його. Він не вірив, що немає туди залізниці. Упав навколішки перед начальником станції, благально склав руки і вклонився йому до землі.

— Дай вагонів, домнуле. Дай, просимо тебе іменем самого бога.

Начальник станції погано розбирав, чого просить Гарасько своєю мішаною молдавсько-українсько-російською мовою. Він вийшов на перон і став остовлілий. Перед ним стояла юрба чогось дуже мало подібного до людей. Пошматоване ганчір'я на тілах звисало шматтями, з подраних постолів витикалися брудні онучі, поперев'язувані лантухами голови, одморожені щоки, руки, ноги, затягнуті чорно-червоною корою, обвішані торбами,— вони були жахливі.

Юрба враз молитовно склала руки і затужила, вклоняючись до самої землі. Начальник відступив трохи і велів комусь, хто знає російську мову, вийти з гурту і сказати, чого вони хочуть. З гурту вийшла Катінка. Коротко розповіла вона начальникові станції, у чому їхнє прохання, і благала дати вагони взяти людей туди, куди не можуть вони дійти от уже два місяці.

— Голови ваші дурні,— співчутливо похитав головою начальник.— Куди ж ви поперлися чортзна-скільки верстов від того шляху, який вам потрібен?

І він довго тлумачив їй, як та куди мали вони піти та де сідати в вагони, щоб ближче і дешевше було їхати. І кінець кінцем з жалем сказав:

— Вагонів у мене нема. На нашій станції їх ніколи не буває, вас обдурено. Ідьте ви до великої станції, верстов вісімдесят звідциль, там вам вагони дадуть.

Та його не слухали. В один голос юрба ревнула:

— Ні, не підемо! Ми тут поколіємо, а з місця не рушимо!

— Пане начальник, пожалій нас, дай вагони, врятуй нас. Дарма умовляв начальник станції. Юрба уперто, тупо благала:

— Пане начальник, дай вагонів...

Змучені, потомлені люди вже переходили до глухих погроз, до несамовитого відчайного крику. Оточили колом начальника

станції, стисли його, і він задихався від терпкого сморідного духу, що випаровували ці купи лахміття. Переляканий начальник станції кінець кінцем обіцяв потурбуватися, і юрба потоком вливалася в маленький вокзал. І щойно люди ставали на маленьку площину, не занесену снігом, щойно відчували тепло, як падали півмертві і засинали непробудним сном. Навіть не чули, як топтали їм ноги, як наступали на тіло.

Начальник станції побіг до апарата і послав телеграму жандармській управі. Невдовзі на станцію прибув спеціальний поїзд з двома вагонами начальства. Воно прибуло довідатись, що за юрба і куди їде. Жандармський полковник, стрункий, високий дідок з червоними щоками, обійшов станцію, обдивився всіх і велів покликати до себе старшого. Гарасько пішов до полковника.

Але їхня розмова мало що вияснила. Полковник розумів тільки одно, що їм кудись треба їхати, що вони рвуться до Муромська, і велів негайно ж телеграфуватися з вузловою станцією і відтіль вимагати вагонів.

Нарешті їм дали вагони «сорок человек — восемь лошадей», і вони радісно розмістились у них.

Катінка влізла до одного вагона і, вибравши місце аж у найдальшому кутку, стомлено упала на дошки і враз заснула. Скільки спала, вона того не знала. Її збудив стогін і плач сімдесяти людей, напханих і замкнутих у вагоні.

Кілька днів, перебутих на станції у хвилюваннях, ще не позначилися на прочанах. І тільки як хвилювання минули, як кожний мав час звернутися до свого тіла, як це тіло розпарилося у задушливому, перенаселеному вагоні, як одійшли відморожені місця на хворих, пошматованих тілах,— вагон заворушився. Сморідні випари дурманили голову, брудні онучі, перелиті сукровицею ран на ногах, лахміття, з криком відриване від приморожених рук і щік, зносилося отруйним смородом до стелі і нудило. Важкі стогони, крики, плач обертали вагон на страшну темну яму.

У когось знайшлася свічка, хтось добув сірник. Свічка блідо забликала. Перед Катінкою розгорнулася страшна картина. Сімдесят людей, знеможених тяжкою дорогою, хворобами, ворушились по вагону в криках і плачі. Хто конав, спалюваний гангреною, хто тільки в перших болях кричав, а той, роздираючи тіло відрослими нігтями, стогнав, проклинаючи своє життя. Катінка заплющила очі і затулила вуха. Та перед нею й тоді стояли страшні, спотворені болем обличчя, страшні тіла, що корчилися в муках. У вухах дзвеніли безнадійно змучені голоси. Застогнавши страшно, моторошно, Катінка скочила з

нар і прожогом метнулася до дверей. Відчинила їх ширше і... виплигнула з вагона.

Та в ту мить чиїсь дужі руки вхопили її за попереk, і вона упала назад у вагон, боляче вдарилася головою і знепритомніла.

— Хто тут? — опритомнівши, спитала.

— Це я, Гарасим... Ти чого бісишся? Куди ти?

— Отче, не можу більше... Не видержу...

— Терпи. Отець Інокентій оцінить твоє старання. Там спочинеш, у нього.

Катінка стишилася, лягла на своє місце і заснула.

На ранок на якійсь станції вагони відчинили. З вагонів повиносили мерців. Їх було сорок три. Майже вдвоє більше безнадійно хворих вилучила лікарська комісія.

Знову всі виходили з вагонів, залишаючи тільки сторожів, ішли до начальства, вклонялися і просили дозволу їхати далі. Начальство ж, здавалося, обстоювало неможливість пускати по колії ці коробки з заразою. Прийшли жандарми, тупі, жорстокі, викидали прочан з вагонів і гнали їх до медичного карантину.

Тоді висока Гараськова постать з'явилася поперед юрби:

— Браття! Знову нечиста сила затримує нас, не пускає до нашого рятівника Інокентія. Не здавайтеся на умовляння, бо вас покарає бог.

Осатаніла юрба дико реве, кидається на жандармів. Передній повалився з розбитою головою. Знову запрацював телеграф. Бігли по дроту тривожні, плутані слова про опір прочан. І на відповідь прийшло розпорядження з Петербурга: «Препятствий не чинить. Религиозных стремлений возбранять нельзя. Пропустить молящихся к цели».

Катінка, що одна тільки й могла говорити з начальством про «следование неизвестных паломников» щоразу ходила до начальства і щоразу відтіль верталася все з меншим та меншим інтересом до всього, що тут відбувалося. Остуділа вона. Вже майже не доходила до свідомості смерть ходаків, і вона байдуже дивилася на трупи, виношувані з вагонів. І тільки на недовгий час пробудилася від цієї байдужості, коли відчула гострий зуд на ногах у себе. Загорнула спідницю, подивилася на брудно-червоні ранки по пахвах і животі і холодно-байдуже сконстатувала:

— Пранці... Сифіліс...

І так само байдуже лягла на нари. Вона більше уже не виходила до начальства. Лежала, навіть не свідомивши часу,

тільки відчувала всіма своїми нервами, всією істотою сильну непереможну втому. Хотілося лежати, лежати без кінця. І, лежачи, почувала, що вона втомлюється все дужче та дужче і що їй пора...

Вагон вистукував монотонну пісню на рейках, і ця пісня заколисувала її. Катінка заснула летаргічним сном, і її сонну привезли на місце.

9

Святий Інокентій прибув до Муромського монастиря на початку зими 1912—1913 років. Від'їжджаючи на заслання, він не все показав своїй пастві. З вагона, крізь запнуті вікна виширало ще три пари очей наймолодших мироносиць Інокентія — Ганни, Хими та Горпини. А крім цих трьох, їхало ще двоє послушниць — молоді дівчатка, яким ще не настав час вкусити благоді Інокентія, бо навіть він, сластолюбний отець, уважав передчасним уводити їх в найвищу святість божих наречених — ночувати з ним у його келії.

Проте всю путь од південної Бірзули до глибоких снігів півночі смиренні жони їхали в окремому вагоні і зустрічалися з ним тільки на великих станціях на пересадках. Та й то смиренно відходили у найдалший куток і сиділи там до відходу поїзда.

Аж там, де вже лунали слова про нього тільки далеким відгомоном, та й то, здебільшого, тільки в адміністративних кабінетах, Інокентій наважився переселити до себе одну тільки Химу. На останній зупинці перед кінцем путі Інокентій виліз з вагона, пересів на коні і вже вкупі з своїм почтом помчав до найближчої обителі невеликого сільця при Онезькому озері, де мав відбутися з ними нарада і примістити їх десь, доки стане відомо, як прийме його ігумен Муромського монастиря. Прощаючись з ними, Інокентій ще раз наказав не марнувати часу, бо якщо не пощастить умовити ігумена, то доведеться розпочати облогу і примусити його.

— Тільки от що, — казав наостанці Інокентій, — баб'ячу свою натуру киньте. Одна має порядкувати, а не всі. А ті слухати її. Ця одна — має бути Хима. Зрозуміли?

З тим він сів у сани і помчав до Муромського монастиря, до грізного і вибагливого отця Меркурія — ігумена, ставати під його моральний догляд. Цього суворого отця рекомендували Інокентієві, як дуже вибагливого й суворого князя церкви, справжнього інквізитора, безжалюгідного і немилосердного виконавця наказів синоду. Інокентій їхав до нього з важким

серцем: він бентежився тим, чи пощастить заповонити у свій невід керівника муромської пастви, чи доведеться сумлінно відбувати призначену кару і, хто знає, чи не ліквідувати справу у Бессарабії. Тривожився, як прийме його святий отець, а надто його почет — мирносиць, чи не повідомить начальство світське й духовне про багаж свого примхливого, стрункого і зухвалого в'язня.

Та, очевидно, чутки швидші за поїзди і гонги. Ще Інокентій і не вирушав у дорогу, як о. Меркурій знав багато дечого про свого нового в'язня і тепер зустрів його не дуже суворо, хоч говорив з ним, насупивши брови. Перше ж обізнання одного з одним поклало міцний фундамент під майбутню будову спільництва. О. Меркурій поставився до нього помірковано, тримав його у себе в келії понад три години, аж тоді показав його братії і познайомив його самого з майбутнім товариством. Інокентій незабаром мав при собі своїх мирносиць. Він оселив їх під самими стінами монастиря і дістав дозвіл навідувати своїх випасуваних чад. Чада, знов-таки, легко могли потрапити до Інокентія. Загалом же в його житті небагато змінилося проти Липецького. Ба й простіше стало, оскільки тут уже «недремного ока» синодального так не почувалося; а адміністративне око ще не встигло розчовпати ні того, що це за в'язень, чим він може бути небезпечний формулярові, ні того, чим він може бути корисний кишені, що тут, у бідному краї, виявляла усі тенденції хиріти. Інокентій часто виходив до міста, частенько їздив до Нікольського і повертав відтіль з великими пакунками до туалету й столу. Часто їздили з ним і мирносиці. А потому лишалися на тиждень чи й два поза містом, поверталися з таємничими фізіономіями і замикалися у о. Інокентія в келії.

О. Меркурій для форми інколи перепитував, де та для чого був Інокентій, але швидко йому стало ясно, куди і для чого їздив інок. Зрозумів ігумен, що навіть його далекоглядність цей інок виразно обійшов. До убогого монастиря, де ув'язнили Інокентія, вряди-годи потрапляла якась відчайдушна бабка на прощу. Тепер же щоразу більшало прочан. Вони приходили не до самого монастиря, питали не отця Меркурія, а отця Інокентія — великого пророка, мученика за віру Христову. Приходили і сиділи цілими днями перед ворітьми обителі, якщо їх не впускали до бессарабського чудодія.

— Пустя, отче,— казав такий агітований,— цей гріх на моїй душі буде, коли він не пророк. Нам так люди знаючі казали, а тебе, іноче, в оману вводять, нечиста сила дурить, щоб не показати грішним милості божої.

О. Меркурій спочатку хизувався, не пускав, велів проганяти настирливих прочан.

— Гнати їх до нечистої матері,— гукав гнівно о. Меркурій.— У нас є обитель, а не якісь пророки.

Одного разу при такій розмові старший брат, що чергував при воротах, наважився й заперечив о. Меркурієві. Зробив він це досить делікатно, лише натяком, але так, що о. Меркурій зразу змінив свою поведінку. Брат Онисим просто сказав:

— Отче Меркурію, хіба не бачите ви, що нам їх проганяти не тільки не можна, але й не треба. Бо якщо ми їх тепер будемо гнати, то це означатиме, що ми їх будемо гнати не від себе, а від церкви, від бога.

Інокентій почав облогу обителі тихо, але продумано. Він мав надійні сили: мирносиці день у день ходили селами, хуторами, роздавали щедро образи о. Феодосія Левицького та Інокентія балтського шестикрильця і духа святого, що сидів у трійці з богом вітцем і богом сином. Тексти агітаційних прокламацій перекладалися з молдавської мови на російську і ходили по хатах, проникали у найдальші кутки далекої півночі, збуджували нові шари задуреного селянства, уже не молдавського, а російського, такого ж темного і злиденного, як і далекі їхні брати «іногородці» Бессарабії. Інокентієві молитви поширилися швидко, його пророкування страшного суду в недалекому часі лякали і бентежили темні годови і справляли важке, гнітюче враження на селян. Зворушилося в селах. Стоуста погомінка про великого святого, гнаного ненажерними начальниками за страшну правду про них і заступництво за грішний бідний народ — тягла сюди, як і на Бессарабії, цілі орди убогих, калік, сліпих, кривих і припадкуватих, що сподівалися на милість божу. Заюрмилося на базарах. Ціни геть зменшилися на худобу і збіжжя. Посунули до Муромського монастиря каравани прочан, котрі воліли хоч перед смертю побачити світлу особу пресвятої трійці.

Забряжчала калитка у скарбника обителі. О. Меркурій остаточно скорився цій новій грошовій навалі. Переміг його о. Інокентій. Уже й мирносиці не за стінами монастиря жили, а в келіях суворої обителі, трапезували вкупі з ченцями і подекуди вирішального голосу набули у справах монастиря. Трохи бентежило о. Меркурія, якби у Петербурзі не довідалися про це у найсвятішому синоді.

З тим він покликав до себе Інокентія і лагідно, але заклопотано до нього сказав:

— Гляди, отче Інокентію, бо як довідаються там, угорі, погано нам буде.

Та до Інокентія повернулося його зухвальство, і він відказав:

— Майте собі спокій, отче. Нічого вони мені не зможуть зробити, повірте.

Більше вони до цього не поверталися. Ігумен не мав причин особистого незадоволення. Муромський монастир, збудований майже спеціально для висланих ченців, мало коли бачив прочан, а жив тільки з державної дотації. Ігумен ледве що зводив кінці з кінцями і тому зараз волів мовчати на всі вихватки Інокентія і користуватися з них обіруч. І він фактично поступився керівними функціями молодому ченцеві, а сам давав лише ім'я. А щоб остаточно забезпечити себе від нагінки, поїхав порадитися з місцевою адміністрацією, щоб вона теж вибачливо поставилася до справ інока. І адміністрація не заперечувала. Навпаки, Меркурій відчув, що адміністрація буде сприяти йому в разі, коли ігумен не забуватиме про це. Меркурій освідчив у цьому Інокентія, і той згодився на додаткові витрати.

Це остаточно вирішило долю Муромського монастиря. Він обернувся з місця ув'язнення на місце зміцнення його впливу на події у Бессарабії, куди Інокентій мав надію повернутися, шойно прибуде делегація із Липецького. З нею він мав вирушити коли не сам, то принаймні відрядити потрібні папери до найсвятішого синоду і зняти з себе кару. А його перебування і діяльність у Муромській обителі дають достатню підставу і світській, і духовній владі дати йому найкращу характеристику.

Тим-то він так нетерпляче чекав делегацію. Але нетерплячкою цією не ділився ні з ким. Нетерплячка його заходила чимраз далі. Він боявся, що в дорозі можуть заборонити, розігнати похід і з цього нічого не вийде.

Він знову і знову передумував можливі варіанти прикликати собі допомогу з Бессарабії, визволитися з неволі далекої провінції. Знову писав листи, вимагав від брата Семеона поспішити з відрядженням цієї делегації, і то щонайбільшою числом. Нарешті дістав відповідь, що дві тисячі чоловік вийшло разом та ще багато-багато поїхало поїздами. Інокентій трохи не цілував цього листа.

— Дві тисячі! Дві тисячі? Та це ж велика сила! Агей, сліпі кроти синодальні, я перехитрив вас! Тепер-то ви мене пустите, гей!

І він ще і ще перечитував того листа, готувався зустріти паству. Але свою радість він стримував і листа од ігумена утаїв. Він вирішив поставити всіх перед фактом, ударити си-

лою, поставити начальство перед потребою боротися не з ним, а з «народом», який глибоко вірить у нього. Він хотів, щоб начальство мусило підняти руку на прочан, об'єднаних навколо церкви, яку і він, і вони боронять, але по-різному. Він хотів кинути цю силу, об'єднану з місцевими вірянами, проти сивоусих, сивоголових учених з синоду і примусити боротися не з ним, а з тими, на кого спирається церква — з вірою народу, примусити їх перед цим стовпищем вірян вяснити, які основи віри правдиві, які ні.

— Ото буде робота! Ото будуть бігати отці! Не знатимуть, кому й що казати. Ні! Війна є війна, панове!

І він уявляв, як перед стінами Муромського монастиря виросте численна юрба молдаван і завопить про визволення Інокентія, як одним помахом руки він кине її на мури обителі, зруйнує їх, а сам, як Даніїл з розпеченої печі, вийде живим і неушкодженим і зазнає ще більшої, ще бучнішої слави, проти якої побоїться піднести руку синод. Він уявляв, як ця змучена у дорозі юрба руйнуватиме монастир, битиме головами об каміння цих іноків, що отут сидять, «нечестивих оборонців нечестивого начальства», як на те побоїще вийде влада і як молдаванин кинеється боронити свого духовного отця. І тоді...

— О-о-о, тоді я покажу вам, яка міцна моя влада над їхніми душами! Ми ще поборемося! Коли б тільки вони прийшли! Коли б тільки вони у путі не затрималися! Коли б...

10

Швидкий поїзд стремить у далекі засніжені російські степи, до маленьких, серед поля закинутих станційок, до великих міст, занесених сніговіями, розвозячи різного стану російських підданців. Він коротко спиняється на маленьких станційках, викидає одну-дві постаті випадкових пасажирів, іноді бере пару свіжих і знову летить. Іноді з вагона виглядає хтось, ліниво питає, яка станція, і, не діставши відповіді, знову встромляє очі в газету чи книгу або далі чавкає ротом, розжовуючи страву.

У вагоні третього класу на верхній полиці лежить русявий чернець, дуже худий, закошлячений, у полатаній рясі. Він ні хвилини не спав — перебирає свої чотки, бубонить молитви. Чернець має вигляд дуже засмучений, не встрає у розмови, лише інколи встає з свого лігва, та й то тільки на те, щоб виплигнути на одну хвилину з вагона на перон, спитати щось у чергового станції чи жандарма, знову вернутися і лігма лежати на своїй лаві.

Чернець вискакував часто. Але зрештою ліг і байдуже лежав, навіть чотки свої залишив. Він і не спав, а так мертво й безрушно відлежував довгі верстви своєї подорожі. Вже й у вагоні звикли до нього, ніхто й не звертає на нього уваги, мовби і немає його. Але ось раптом поїзд став. Невеличка станційка засвітилася кількома блідими вогниками газових ламп, неясними обрисами відбилася на вікна вагона. Знадвору долітає якийсь галас. Пасажири кинулися до вікон, прислухаючись до криків за стінами вагона. Чернець теж підвівся з місця і прислухався. Знадвору долітали тільки окремі слова, але розібрати їх не можна, бо лунала якась чудна, незрозуміла мова.

— Певне, десь восточні «человеки» їдуть,— кинув хтось з пасажирів.

Другий заперечив:

— Ні, то «тринадцята віра» сюди зібралася. Молдавани... Я їх добре знаю, чотири роки вино бессарабське пив. Добре, стерви, вміють вино робити, і винограду багато у них...

Якийсь занудьгований пасажир, радий з нагоди почати розмову з сусідами по вагону, готовий був докладно розказати про молдаван, аж раптом йому урвав мову чудний чернець. Він напружено слухав і враз якось змінився на виду і, то червоніючи, то бліднучи, похапцем збирав свої речі. Замотавши невеличкий клуночок, скочив з лави і вислизнув з вагона. Він притьмом побіг, перестрибуючи рейки, до гурту, що галасував на пероні. Прибіг і став позад юрби. Поїзд свиснув і помчав далі, а чернець залишився на пероні.

Як тільки одійшов поїзд, чернець полегшено зітхнув. У вагоні він бентежився, чи хто не стежить за ним, а зараз він став сам собою, кинув чотки і вузлик і приєднався до гурту, викрикуючи ті слова, які чув тут. Це був один із загонів прочан із Липецького. Смирений чернець — пасажир швидкого поїзда зразу пізнав декого з гурту, знав і куди вони їдуть. Тим-то він ще нижче насунув шапку на очі, вгорнувся в рясу аж по самий ніс і заходився кричати і метушитися, як усі тут. Це був загін матері Софії, що їхав до Муромська, і саме на цій станції жандарми намагалися поставити поїзд на карантин.

— Гей, не слухати його! Не слухати! Це слуга сатани, він хоче нас затримати, щоб ми не бачили паринцела Інокентія! — кричав несамовито чернець, пориваючись до жандарма.

Жандарм нарешті плюнув і махнув рукою. Він щось гукнув до начальника станції, і той покликав одного з гурту.

— Вам дозволено їхати. Ідїть до вагонів.

Метнулися до вагонів, але смиренний чернець забіг уперед і, піднявши руки, кричав:

— Брати і сестри! Стійте! Не всідайте у вагон, вони хочуть обдурити нас. Вони посадовлять нас у вагони, замкнуть і тоді зроблять, що захотять. Стійте, не давайте в оману.

Він, очевидно, вгадав, бо начальник станції злісно скрипнув зубами і вилаявся, побачивши, як усі стали залісно скрипнув зубами і ніхто в них не влазив. Він доповів жандармові, що маневр не вдався, а юрба готується, мабуть, до якоїсь рішучої акції, бо озброюється камінням, паліччям і іншим. Лише тоді начальство ухвалює відрядити прочан. Вагони зачепив паровоз і повів їх в лад. І лише тоді, як вагони їхні уже були в лад поїзда, причепили паровоз, тоді прочани сіли по вагонах. Та й то пильнували, чи не підходить хто. Ініціативу у всьому держав смиренний інок, він же останній сів у вагон майже на ходу і забився у найдальший куток. Там і заснув. Спав довго, не прокидаючись. Та то для ока. Насправді чернець не спав, він довго сидів, ухопивши голову руками, а тоді ліг, поринув у свої думки.

Нарешті путь скінчилася. Валка прибула на станцію і, висадившись з вагона, готувалася в піший хід до обителі. Добули корогви, святощі і вишикувалися в лави. Та йти довго не могли. Стомлене тіло жадало спочинку, і тому, щойно увійшли в перше село, як майже силоміць повдиралися в хати до людей і залягли спати.

Вранці, як мати Софія згукувала прочан, на село прибули становий і жандарм. Вони веліли далі не йти. Та необережно прохопившись словом, що сюди уже прибуло дві валки прочан, попсували собі справу. Знявся галас, прочани помчали на горбок, за село зустрічати своїх. Невдовзі на горбку з'явилася величезна юрба і лавиною ринулася в село. Валки об'єдналися, цілувались, розпитували, хто живий, хто де дівся.

Старшини походу тим часом порадилися і гукнули збиратись.

— Паринцел Інокентій,— гукав Бостаніку,— уже недалеко. Уже кінець нашій путі, завтра ми станемо перед його світлі очі. Він дасть нам очікувану радість.

Швидко зібралися. Забуто болі, рани, смертну втому і голод. Юрба знову готова, знову підносить голову, ладна іти у безвість, аби до нього — джерела світла, здоров'я, до нього, хто врятує на тому світі од страшних мук, позбавить від цього страшного життя на цьому світі. Похід рушив. Посувався поволі, але вперто. Чорний, страшний стоногий і стоголовий

вуж потягся снігами понад Онезьким озером до Муромської обителі.

Смиренний чернець був тут. Він остався десь у хвості походу і, кульгаючи на ногу, проказував собі молитов. Іноді підводив голову, шепотів щось і йшов далі. Іноді кидав якийсь запит сусідові:

— Ну, і довго йшли?

Запит не становив ніякої небезпеки, бо лише тут об'єдналися всі три валки і кожний, кого він питає, міг бути з другої валки.

— Довго, брате. Ой, довго і трудно було йти. Та тільки там, де отець Інокентій, ми спочинемо вже. Він дасть нам змогу спочити. Ми заберемо його назад у Липецьке.

— У Липецьке? Заберемо? Як же ми його заберемо, як сам імперат посадовив його у Муромський монастир? Та нас відтіль поженуть жандарми.

Сусіда в запалі відповідає:

— Наша віра сильніша від імперата. Все одно і імператові не всидіти на своєму високому стільці. Паринцел Інокентій його зсадить і буде сам імперат імператів, буде сам цар царів, і тоді ми всі при йому будемо, як діти при батькові.

Ченцеві смиренному мета ясна. Ясна і, очевидно, прийнятна, бо він усміхається собі в бороду і тихо повторює ці слова.

— Ми визволимо паринцела Інокентія, визволимо, хоч би і до імперата йти.

Смиренний чернець бадьоріше ступає по замерзлій дорозі, ні на крок не відстає від походу, а ще й підтримує кого з відсталих.

Сусіди дивляться на нього з утіхою. Ретельний то брат іде з ними, вірить глибоко. Тиснуться до нього ті, у кого в путі дух занеміг, тиснуться, як тиснуться завжди безпорадні до сильнішого, тиснуться, щоб черпати з цієї сили собі снагу. І смиренний чернець це розумів, бо охоче ділився своїм завзяттям з кожним, хто до нього приставав. І вже на півдорозі навколо нього об'єднався чималий гурт прихильників.

Юрба посувалася швидко. Вітер у спину, не так допікає холодом, близькість мети звеселяє дух.

Аж ось замаячили дзвіниці Муромської обителі, юрба ревнула і ураганом ринулася вперед. Минали якісь будинки, минали повітки і летіли, летіли в темряві ночі. Перший стук у ворота не викликав відповіді. Тоді вся юрба, як один, різними мовами, але з однаковим почуттям ревнула на всі вимучені горлянки безглузду, але трагічну пісню «Достойно есть...».

Трагічну, бо у ній вони виливали усі болі, всі муки цього невимовно страшного, спотвореного дорогою стовпища, муки сотень і тисяч довгих верстов, встелених трупами, всі муки загнаної у тупець морального відчаю юрби, яка вимирала дорогою аби побачити того, хто хоч там, по той бік цього світу, обіцяв знести ненависне і тяжке ярмо.

Пісня вмить розбудила обитель. Ігумен велів міцніше заперти ворота. Але Інокентій його випередив. Він вискочив з келії і майже у самій тільки білизні побіг і одімкнув ворота.

— Брате Семеоне, де ти? Де ти, мати моя?

— Ми тут! Ми тут! Осанна тобі! Осанна!

Буря плачу. Море сліз. І тих сліз, того плачу нічим не виміряти. І радості тієї нічим не сходити. Того відчаю нічим не відтворити. Юрба гула, як страшний вулкан, що тільки-но прорав товсту кору землі і ніс у своїй лавині велике каміння.

Інокентій стояв, гордий своєю перемогою, і, закинувши голову, протяг, благословляючи, руки.

Як минула перша хвиля захоплення, керівники походу розпорядилися розміститися по келіях. А вранці напланували місця копати печери, як і в Липецькому, щоб засісти тут, доки можна буде вийти з Інокентієм. Великий план демонстративного виходу Інокентія з Муромського монастиря несподівано провалився. Він не використав першої хвилини, розгубившись у сфері зустрічі. Та й сама маса нездатна була на це, бо прибула вимучена, втомлена, виснажена до цілковитої нежиттєздатності. Авантюра наполовину зменшилася вагою і розміром. І тільки багато років по тому Інокентій сам зрозумів, що все вийшло на краще. І що він нічого не виграв би, а, навпаки, програв би, коли б кинув юрбу на руйнування Муромського монастиря. Але в ту ніч він до півсмерті побив Горпину, яка підскочила на оспівання з братом Семеоном. Він тоді ходив по келії і кусав пальці до крові, що так невдало, так скромно підійшов похід, не попередивши про своє прибуття.

— Пропало! Пропало все! Тепер вони тільки спати годні, а їх треба було примусити розбити ці мури! — кричав він до Семеона і шпетив його, як тільки міг. Мати Софія сиділа хмура і мовчазна, а Катінка, вирячивши очі на нього, чекала з болем в серці, коли він забуде про своє особисте і пізнає її, він, для кого вона стільки вистраждала і витерпіла до Муромська.

Але він не впізнав її, Катінку. Він грубо погнав усіх з келії, кликнув до себе Химу і замкнувся з нею. Катінка, похитуючись, вийшла і впала. До неї підійшов смиренний чернець,

підняв її і поніс до келії, де сам він спинився. Дорогою вона очуняла, він приголубив її і спитав:

— Що тобі, погано так?

— Погано, брате.

— А ти, Катінко, не печалуй... знайдеш помститися коли, якщо хочеш цього.

Смиренний інок сказав це пошепки і одвернувся. Але Катінка вся стрепенулася, ожила. Слово про помсту викликало в ній силу енергії, і вона, стиснувши руки, встала на мить. І, мабуть, угадавши у смиренному іноківі свого спільника, шепнула йому над саме вухо.

— Отче, я б хотіла... Не відкладати цього. Порадьте... Я вже не маю сили...

— Не зараз... Чекай, я знайду тебе.

Чекай!

Катінка занадто вже багато чекала...

Чернець, круто повернувшись, вийшов і зник у темряві.

11

Такої зими не пам'ятають навіть найстаріші мешканці на берегах насупленого і холодного Онежу. За їхньої пам'яті не куріло, не вило так понад прихиленими до землі хатками убогого селища Муромського, не кружили так вихори, не жбурляли хмари лапатою снігу, що заносить геть вулиці і завулки. Лютий буран — сваволець далекого холодного моря, — перелетівши болота, степи, проліски, вихопившись над убоге похилене селище, лютував неймовірно. То завивав тужно понад стріхами, то знову вирував, готував якісь страшні погрози. І знову стихав і лагідно лоскотав мертву природу. То знову впирався дужими ногами у ґрунт, тряс плечима велетенські постаті, здіймав куряву снігу, гнав важкі хмари білосніжного туману, крутив ним, дико завиваючи, і курів, вирував, вивершуючи високі купи снігу. Не видно ні верхів дерев, ні димарів низеньких хаток. Тільки одна висока башта Муромської обителі не скоряється силі бурану. Свистить, тужить понад нею вітер, вие у відтулинах вікон, шарпає дзвони, і вони, тихо погойдуючись, жалібно подзвонюють. А вітер, підхопивши той тихий подзвін, несе його в болота, ліси, в похмурі води Онезького озера і там топить його у синьо-олив'яні хвилі води.

Подвір'я Муромської обителі пустельне. Зрідка вискочить одинокий чернець, перебіжить кудись і зникне у коридорі. І знову нікого.

У келіях день і ніч горить світло. Тихо і затишно у світлиці ігумена. Він сидить у глибокому кріслі, витягнувши ноги, закутаний пледом. Коло крісла стоїть низенький столик, уставлений пляшечками, слоїками з ліками, якими він лікує давню подагру. Обличчя його кривиться з болю, а брови, густі, чорні, насупились над переніссям. Отець ігумен замислено примружує очі і про щось думає.

Ігумен насуплено мовчить і слухає завивання бурі, плач і голосіння вітру.

— Крутить сьогодні дуже, отче ризничий...

— Так, крутить... на ногах не встоїш...

Пауза. Вона обох ніяковить, бо обидва почувають, що вона не потрібна, треба говорити.

— А що пак робить тепер інок Інокентій? — не втерпів о. Меркурій.

— Не знаю, отче, не бачив. Мабуть, сидить отак, як ми, в келії та бавиться з... ченцями.

Ігумен прикро дивиться на ризничого, і його раптом занудило від вигляду цього мавпячого обличчя. Хотілося зібрати всі оті пляшечки, слоїки і все те вилити йому в рот: мікстури, мазі, втирання. Але вголос ігумен говорить:

— Пішли б... довідалися, як там трапеза обідня? Чи готова вже? Та скажіть мені.

Ризничий підвівся, вклонився і вийшов. Він остаточно переконався, що йому не бути вже при ігумені ризничим, бо тут надходить розрив між двома системами, між двома тактиками. Якщо виграє ігумен — однаково прожене, якщо ж програє, однаково втрачати нічого, паскуднішого місця нема, тоді заість старий чорт. І ризничий, замість трапезної, пішов до Інокентія. Пішов поділитися з ним деякими думками та планами. Інокентія він дома не застав. Тоді, повернувшись в кожух, ризничий пішов до підземної келії, де вів бесіду Інокентій. Підійшов і обережно заглянув усередину.

У півтемній келії повно людей. Інокентій сидить у центрі і, звисивши голову, слухає. А старий, бородатий дідуган щось говорить чужою мовою. Очі його горіли, слова були рішучі, гарячі. Ризничий прихилився до одвірка і застиг. Аж ось виступив після того другий дідуган. Він вийшов наперед і оглянув збори.

У цьому натовпі не видно було тих, чиї обличчя лякали жителів Муромського монастиря. Хоч і зазубілі, обвітрені їхні обличчя, проте це була свіжіша, вгодованіша частина прочан. І з перших слів дідових ризничий вивів, що це нарада старшин.

Це було так. Перед ним були збори старшин інокентіївського походу. Вони обговорювали план своїх дій в монастирі і визначали шляхи дальших своїх стосунків з тими, хто лишився у Липецькому. І тому цей дідуган так запально говорить. Він говорить українською мовою, домішуючи чужих слів.

— Там, у Липецькому, у нас віра гасне, отче Інокентію. Всі старіші до тебе вийшли. Залишилися тільки нові. Отцеві Семенокові трудно їх здержати у вірі. Народ слабодухий, нарікання, скарги. Треба хоч вісточку яку про себе давати або послання яке, надію яку. Наші голови нездатні мудрувати. Не вміють служити богові, як ти.

Інокентій махнув рукою до нього і підвівся, ніби хотів сказати щось. Але знову сів і похилив голову.

— А ти сидиш тут,— говорив дідуган,— і мало, мабуть, думаєш про нас. Чи то в тебе уже й охоти до нас не стало! Не жалієш нас, наших душ грішних, кинув нас напризволяще...

Дідуган потрясав кулаками і гримів, мов котив порожню діжку горбатим бруком.

— Ні, так сидіти не можна! Треба щось робити! Треба, щоб урятувати віру, врятувати обитель нашу...

Дідуган сів. На його місце став інший чорнобородий. Говорив палко, але чужою мовою.

— Говори, щоб усі чули й знали, про що,— сказав до нього Інокентій.

Чорнобородий, перекручуючи слова, заговорив російською мовою. Говорив він майже те, що й попередній. Інокентій нетерпляче урвав його промову:

— Чув уже. Знаю. Все знаю, Гарасиме. Усе чув, Григоре. Не про це ви мали б говорити, але... Та що тут? Не сиджу я тут марно. Я вже приготував ґрунт для майбутнього і тільки ждав вас. Я вас давно ждав, щоб зробити з вами те, про що я казав вам у Липецькому, в Балті. Каменя на камені не залишиться від моєї в'язниці, каменя на камені не залишиться від цих мурів. Я зітру в порошок усіх дозорчих, поставлених коло мене синодом і владою. Я на порошок зітру і того, хто казатиме, що Інокентій, дух святий, кинув народ і не виведе його до раю. О-о, ми ще вернемося, вернемося зі славою і шанною до свого старого мешкання. Ще визнають мене, як побачать оточеного моєю паствою.

Він сильно грюкнув кулаком по столу і, піднявши голову, крикнув:

— О-о-о! Слуги диявольські! Ви думали, що заперли мене серед снігів у клітку і я скорився? Ви думали, що з цих мурів мені не вирятуватись і я тут загину? Ні! Ви помилилися.

Я покажу вам, хто такий Інокентій! Я покажу, хто сидить за вашими мурами, хто сильніше від вашого синоду.

Інокентій пружно зігнувся в стані і уперся гарячими очима в слухачів. Притишив свою мову і майже зашепотів:

— Ми вийдемо відціль. Вийдемо скоро. Завтра, позавтрьому. І вийдемо так, як годиться синові божому. Я покажу чудо! Готуйте людей, хай на перший же поклик мій будуть готові рушити і зробити все, що я скажу, готуйте народ, так велить мені отець мій небесний.

Він зробив паузу. Потому хижо, страшно усміхнувся одному тільки очима і вів далі:

— Ми вийдемо відціль. Вийдемо, і тут нічого не залишиться, крім купи попелу і руїн. Вони ще не знають, як небезпечно тримати під замком посланців божих. А ігумена і цього лютого пса ризничого...

Інокентій зробив тут виразний рух обома руками. Він визначав його вирішення закінчити своє перебування тут страшною помстою «народу» над слугами престолу і синоду. Помстою, яка б примусила зважати не тільки на силу релігійних переконань прочан, а й на готовність цього натовпу до фізичної оборони пророка.

— Аж тоді вони повірять, що сина божого не можна тримати під замком, не можна заборонити нам віри нашої! І тоді я буду цар царів і пророк пророків і виведу вас у рай, урятую душі грішні. Я поведу вас до Петербурга, до імперата.

Ризничий відлинув від дверей, як відкинутий сильним струмом. Ноги йому затремтіли, в голові замайоріли уривки думок, і серед того виростала грізна небезпека особистому життю. Він вихопився відти і стрімголов помчав...

Куди?

Не знав, куди бігти. Розгублено, безпорадно оглянувся. За хвилину зміркував, що єдиний його рятунок — коло ігумена, якщо він зможе вжити оборонних заходів, як устигне все належне зробити. І тепер-то вже ігумен не чіплятиметься до нього, а оцінить його заслуги.

Він помчав до келії ігумена і, не стукавши, влетів до нього. Ігумен сидів там же і так же, як і перед тим.

— Біда начувається, отче ігумене. Ми пропали. Зруйнує, поб'є. У нього сила... Казав готувати всіх...— плутаючись, хлипав ризничий.

Меркурій зрозумів зразу, про що мова. Зрозумів і зважив. Він уже не слухає, про що белькоче перестрашений ризничий, не дослухається до подагри, а, схопившись на рівні ноги, нервово ходить по келії. І раптом план знайдено.

— Не тремти, отче ризничий, тебе ще не вішають. Слухай уважно. Виступають не завтра — це добре. Він такий дурень, що навіть цього не зрозумів. У нас є час. Негайно спустися в льох під монастирем і зачини залізні двері. Замкни їх зсередини. У правій стіні є потайні двері, вийдеш ними, куди виведуть. Із скарбниці перенесеш усе туди і папери всякі теж. Але це після того, як замкнеш. А тоді... Куди ти біжиш? Стій! Про це ні одна жива душа не повинна знати. А тоді підеш у церкву і під престолом також відслониш яду. І теж пильнуй, щоб ніхто не бачив.

Ризничий знову рушився, але ігумен його спинив.

— Стій. Не тремти! Усе роби моментально, сьогодні ж! До церкви прийдеш через дзвіницю. А ключі принесеш мені і в мене спатимеш. Та поклич до мене Остапа сидячого і Василя мовчуна.

О. Меркурій ніби враз виріс. Здавалося, минули всі його хвороби, всі болі і помолодшав він принаймні на тридцять років. Колишній штаб-ротмістр, що замінив уніформу відставного офіцера «доблестной» и «непобедимой» на ігуменську рясу, зараз відчув себе в своїй стихії.

Майдан. Юрба. Якесь співи. Прапори. Чорно-сіра маса сунеться бруком, щось вигукуючи і погрожуючи. Штаб-ротмістр командує розійтись. Камінь летить просто йому в груди. Тоді...

— На ворогів віри, царя і батьківщини, ескадрон, шашки...

Пауза. Штаб-ротмістр дивиться, яке це враження справить, упивається своєю владою дати наказ і... всі півтори сотні шабел кришитимуть цю юрбу. Але він не дає наказу. Він стоїть і милується владою, правом сили, правом невблаганного месника за... скривджену свою недворянську гідність, за те, що він походить не від них і не від тих, хто гидує навіть бити цю чорно-сіру масу. Він відкинутий землею і не прийнятий небом, ні голубої, ні червоної крові...

— Шашки... к бою! Галоп... Руби!

Кінь вривається в гущу тіл. Шабля хрюкає замашисто, як на рубці лози. Ротмістр показує приклад і лічить: раз, два! Раз, два! Шабля з мокрим згуком вривається в тіла, і з повистом бризкає кров.

А далі... Далі щось гупнуло його по голові і він упав з коня. Потім лазарет, подяка в наказі по полку, але... але ні одною зіркою більше на погонах не стало. Станіслав червоно-рубіновий, привабний — залишився комусь іншому. Люта зневага тоді до всього світу охопила його. А далі...

Але тут згадувати зовсім уже неприємно, бо мимоволі й

досі стискалися кулаки й кипіла образа, якої завдав йому полковий командир, як приймав рапорт про відставку.

— Пане штаб-ротмістре, ви даремно сподівалися на підвищення по службі. Командування полку, поважаючи гідність офіцерської сім'ї полку, такого рапорту про вас подати не могло. Немає підстав, на жаль, вводити вас в товариство заслужених дворянських фамілій. Нині, згідно з законом, ви дістанете підвищення для пенсії. Та мені, особисто, жаль, що ви покидаєте службу. Не матиму кому доручати більше.. катівської роботи. Відходить знатний месник,— закінчив полковий командир.

Хотів був знести голову сивому генералові за ці слова, але.. він ні дворянин, ні з тої сіро-чорної маси! Він ковтнув образу і, поклавши рапорт, вийшов. І досі пам'ятає той уклін свій і холодне лице генерала.

Все це миттю пронеслося в голові Меркурія, який переніс свою заховану зненависть і сюди, в обитель. Переніс її на свою братію, на монастирське життя. Вже й зовсім був заснув у ньому ротмістр; приголублений далеким родичем, олонецьким єпископом, але подія, цей виклик зарозумілого інок запалив захватом сутички і лоскотав ніздрі запахом крові.

Школа пригодилася. Він чекав упевнено і спокійно. Він не тільки не боявся наслідків цього дико-зухвалого заміру; а, навпаки, навіть бажав його швидкої акції. І водночас він почував шанобу до Інокентія. Його зухвальство, рішучість йому імпонує, і він захоплено обмірковує, як завдасть Інокентію страшної поразки і придумає для нього найобразливішу кару, від якої не тільки б тіло боліло, а й горіла душа.

— Е-е-е, чорт! Розумна голова, та дурневі попалась! Далеко ти, дурню, заносишся, та низько падати будеш! Даю тобі слово, що не пізніше двох днів сидітимеш ти у в'язниці.

І він ще раз зважив силу задуму Інокентія. Він одразу зміркував високу політику свого нового підопічного і дивувався з цих сміливих звияжних задумів. Підняти тисячі замордованих істот, озвірілих виродків, схожих на вихідців із того світу, прилучити до них стільки ж, коли не більше, місцевої голоди, задурманеної злиднями, розлютити їх проповіддю про жорстоке начальство земне і про утиски віри від жорстоких слуг імперата — це сильно! І хай тоді прискіпується влада. Нехай тоді забороняє синод! Він же ніякої ересі ніде не проповідує і не стверджує. Він вірний син престолу і церкви, благочестивий інок, оцінений і зрозумілий народом. І сам народ прийшов з Бессарабії за своїм мучеником, сам той православний народ бореться за свого православного бога, споганеного

місцевим духівництвом. І тоді, винесений на руках відціль, вінчаний корогвами, просунеться селами, захопить армію вірян, запалить її диким фанатизмом і на її спинах в'їде в рай. І годі тоді думати розстрілювати, щоб не розстріляти і православної церкви. Щоб не розстріляти її влади над мільйонами населення святої Русі. А йому цього й треба. Оце і рай: митра, слава, шана.

Ні, він не дурний!

Увійшли Остап і Василь, сильні мужчини досить хмурої і непривітної зовнішності. Люта зненависть світилася в них у очах, приховувана під смиренство масками, надітими доброчіть і навіки. Ігумен так само люто дивився на них і в'їдливо казав їм:

— От що, іноки божі, пора вам показати свою відданість богові і його обителі святій, а не коло... бабів. Миттю мені сідлайте коні та їдьте з моїми листами. Тільки так, щоб вас ніхто не бачив і не знав, що ви їдете. Чули?

— Чули. Тільки пурга зараз, отче ігумен, світу не видно.

— Пурга пургою, а те, що треба для бога, то треба. Ні хвилини не гаяти, коли вам на Сибір не хочеться.

І, не дивлячись більше на іноків, сів до столу і, добувши монастирські бланки, розмашисто написав:

«Його високопреосвященству, єпископу олонецькому.

Ваше високопреосвященство! Трапилася у нас така пригода, що негайно треба повідомити владу: інок Інокентій, що перебуває під моїм доглядом, ціле повстання готує проти монастиря і призначив виступ всієї наволочі, яку він привів, за кілька днів. Намір — зруйнувати монастир і вийти кудись домагатися права. Висновків не роблю, оскільки мудрість вашого високопреосвященства зробить їх сама.

Ігумен Муромської обителі
ієромонах М е р к у р і й»

В другому листі він був по-військовому короткий.

«Пане полковнику!

Негайно треба півсотні бравих забайкальських козаків та зо двадцять жандармів. Операція — арештувати Інокентія і вибити кількасот спин бунтівливих прочан, які хочуть розбити мій монастир. Негайно виряджайте експедицію, щоб не було пізно.

Ігумен Муромської обителі М е р к у р і й»

Закінчивши листи, ігумен звернувся до Остапа і Василя:

— Ніде і ні за чим не спинятися. Коли коні не підуть —

лижі беріть. Згадайте молодість. До жандармського полковника поспішати чимдуж, це найпотрібніше.

Ченці взяли папери й пішли. О. Меркурій, накинувши кожуха, вийшов сам простежити за від'їздом іноків. Пройшов за ними за ворота і постояв, аж доки обидва провалилися в непроглядну темряву скаженої хуртовини. Аж тоді тільки повернув до келії, сів у крісло, вгорнув ноги англійським пледом і, запаливши сигару, вийняв пляшку вина.

— Тепер побачимо, чия візьме.

Ігумен налив собі вина і поринув у свої думки.

Муромську обитель облягла якась зловісна тиша. Тільки вітер-чубань крутив спорожнілим дворичем, завиваючи в отворах високої стрімкої дзвіниці, та злегка подзвонювали дзвони.

Безнастанно вихрив і сипав сніг...

12

Блідо-жовте сонце виглянуло з-за хмар. Пурга усілася. Ясна морозна погода оживила двориче монастиря: засновигали люди, засвітилися лампади перед образами, розлігся лункий подзвін з високої дзвіниці, скликаючи вірян на відправу.

Ігумен, суворий і похмурий, стоїть перед вітварем, сердито вичитує першу частину літургії. На криласі чинно співають ченці, байдуже перегортаючи давно вже вигризений текст молитов. Вони тихо перемовляються, переглядаються ніяково. У церкві, крім ченців, нікого. Це дивує братію, останнім часом церква повна бувала. Зазира братія за царські врата: цікаво, як поводить себе ігумен і яке враження справляє на нього ця раптова байдужість прочан до служби божої.

О. Меркурій вичитує, виглядає у церкву, прислухається, чи сходяться прочани, чи ні.

Але в церкві порожньо. Лише свої ченці перешіптуються та співає крилас. Меркурій киває пальцем до паламаря.

— Поклич ризничого. Хай негайно увійде до мене у вітвар.

Паламар слухняно вийшов. З притвору вернувся до вітваря схвильований.

— Вийти, отче, не можна. Прочани заступили вихід, щось по-своєму лопочуть і нікого не пускають ні в церкву, ні з церкви.

— Не може бути! Хто сміє не пускати, коли я велів? Іди і поклич до мене ризничого.

Паламар знову вийшов і за хвилину повернувся знову.

— Не ченці, а кретини,— люто зашепотів ігумен.— Коли не можна притвором вийти, піди через паламарню. Швидко!

Паламар пішов і, продравшись через паламарню надвір, непомітно, поза кучугурами снігу, побіг до келії ризничого. Добіг, та враз позадукував відтіль. Перед келією ризничого стояла юрба прочан і про щось радилася з апостолом Гарасимом. Той щось тихо наказував їм, показуючи на двері. Тоді від юрби відійшло двоє. Вони постукали в двері. Відповіді не було. Знову постукали, знову нікого. Гарасим щось крикнув їм, і... юрба, скрикнувши, навалилася на двері. Двері вистояли. Вдруге вдарили в двері, але й на цей раз без успіху. Тоді один з них вихопив десь величезного дрюка і вдарив ним по вікнах. Скло вилетіло разом з рамою, і вони один по одному ринулися у вікно.

Паламар зірвався з місця і прожогом у церкву. Та його застереження уже спізнилося. Коло престолу стояв ризничий і, тремтячи з остраху, оповідав ігуменові про пригоду. Ігумен стояв спокійний і дивився повз ризничого.

— Та не тремти, як пес...— люто просичав він.— Нічого страшного нема. Біжи зараз за ограду і лети до жандармського полковника. Коли зустрінеш кого з начальства, розкажи про все. Проби поспішати.

Ризничий шурхнув під престол і закрився лядою. О. Меркурій цілком спокійно став коло престолу і замислився на хвилину — як затягти розв'язку, доки прибуде підмога?

З задуми його вивело заворушення надворі. Ігумен виглянув у вікно, продмухуючи скельця гарячим своїм диханням. Перед ним, на подвір'ї монастиря,— будинок Інокентія. Перед ганком тисячна юрба застигла у мертвому спокої, у молитовному екстазі. Передні тримають велику ікону, подивляючись на двері. Задні, покидавши шапки, стоять нерухомо. А разом всі вклоняються до дверей, хрестяться.

Двері відчиняються. Виходить Інокентій. Він дико прекрасний, ніби осяяний якимсь внутрішнім огнем. Голова гордо піднята, очі блискучі, привабне лице горить красою і мужністю. Повагом благословив юрбу. Вона галасливо зустріла його вигуками:

— Преотул шел марі!

Благословляючи юрбу, Інокентій спокійно сходить з ганку і направляє до церкви. Він не квапиться, не поспішає. Він все віддає на ініціативу маси. І тому спокійно, чарівно усміхається і поволі йде собі у церкву. От він уже ступив на сходи. Ще крок, і він уже на ганку. Оглядається і щось каже до своїх прочан. Неймовірним криком юрба вітає його слова —

і вся разом кидається до церкви. Інокентій робить останній рух: береться за ручку церковних дверей одчиняти їх. Двері відчинено, Інокентій переступає поріг і... враз кидається назад, як відкинутий електричним струмом. Юрба, що дерлася за ним у церкву, також спинається на секунду і подається назад.

Інокентій враз міняється на лиці. Якось жовкне спочатку, далі блідне, рухи м'якнуть, він сутулюється, збирається весь у клубочок і смикається назад. Тремтячою рукою дає гасло прочанам спинитись, вийти... Далі повертається, зіскакує з ганку і пірнає у натовп, пригинаючи голову.

О. Меркурій не відриваючись дивиться у вікно і спостерігає дію.

«Слава тобі, господи!» — виривається у нього.

Він кидає вікно, вибігає з вітваря і біжить до дверей. Спотикається на килимі, ледве вдержується на ногах і простягає обидві руки вперед.

— Здорові були, пане полковнику! Якраз вчасно, якраз до речі.

Жандармський полковник діловито входить у церкву. За ним сорок козаків і тридцять жандармів, рум'яних з холоду.

— Що тут у вас?

— Та от...— показує ігумен на натовп.— Бунтують. Свого молдавського царя вибирають, пане полковнику. Новий месія прийшов з Бессарабії.

— У нагайки! — командує полковник.— Вибити їм царя з голови!

Козаки і жандарми кидаються назад, вибігають з церкви, стьобаючи по дорозі нагайками, хто потрапить під руку. Крики, брудна лайка і тихе, з посвистом, стьобання по чорно-сірій масі заглушили розмову ігумена з полковником. Вони стояли спокійно, мов у церкві тривала відправа. Виття посилювалося, крики дужчали, виск неймовірний доносився в церкву. Ігумен гукнув паламаря.

— Скажи — на криласі продовжувати спів. Відправа не припинилася.

Він спокійно пішов у вітвар, спокійним, упевненим голосом почав відправу. Жодний нерв не ворухнувся, жодний рух не видав хвилювання владики, що ця подія шкереберть поставила усі його плани на Інокентія, що разом з тими планами провалилася мрія довгих років про помсту. Над ким? Старий генерал давно помер, а ті блазні, що глузуванням виряджали його з полку, розвіяні невідомо де. Втім, план був вартий гри. Він наближав до дійсності солодку мрію побувати в Петербурзі.

А знадвору ще сильніше, пронизливіше долинають крики битої нагаями юрби, чулися крики дітей, раз у раз голосніше долітало:

— Ой боже ж мій, боже ж мій! За що ж ви? Рятуйте, людоньки, рятуйте!

Стихає на мить хор на криласі і знову вибухає співом. Ігумен і оком не повів. Спокійно і упевнено взяв чашу з дарами і спокійним, упевненим кроком вийшов причащати.

— Зо страхом божим і вірою приступіте.

Не здригнула рука, коли брала першу ложечку причастя для себе. Так само, як завжди, підніс він її і... Заклякла рука в повітрі, задрижала. Полилося спочатку причастя на підлогу, упала ложечка з руки, і чаша з глухим гуркотом покотилася.

Ігумен остовпіло дивився вперед.

Од дверей, прямо на нього, поволі ступала жінка. Обідрана одіж її висіла клаптями, сиві пасма волосся розпустилися, босі синьо-червоні ноги, залиті кров'ю залишали мокрий слід. Старече зморщене обличчя скидалося на машкару з порепаної і поморщеної кори, залитої червоно-чорною фарбою. Ступала рівно і обережно. На скривавлених руках вона держала дитину. Дитина сиділа, опустивши голову. У такт ході жінки голова дитини погойдувалася, і з лоба тоненькою цівкою капала кров. Права рука в дитини якось чудно звисала, ніби витяглася вона, щоб ухопитися за землю. На руку звисали ще свіжі кишки, випущені гострою жандармською шаблею, що розсікла надвоє дитину.

Перед цим видовищем розступилися ченці. Поточилися по під стіни з нелюдським жахом. Рум'яний жандармський полковник враз зблід і позадкував до вівтаря. Стиснув зуби, притаїв дух і заплющив очі від нестерпно жажного вигляду страшної потвори. Він від жаху ще далі поточився і зник у вівтарі. Сів на стілець і схилив на груди голову.

Та ігумен стояв розгублений не більш хвилини. Рішучим напруженням волі відштовхнув від себе жах і суворо наказав:

— Виведіть її надвір. Хай не заважає службі божій. Це господь її покарав за гріхи і ересь.

Ніхто не ворухнувся. У мертвої пустку упав голос ігумена.

— Хто не підійде зараз, той є спільник еретика і бунтівника Інокентія. Вам я кажу? Виведіть її відціль.

Зловісна тиша була йому на відповідь. А мара все ближче та ближче підходить до вівтаря. О. ігумен вогненним зором уп'явся в переднього ченця, і з пронизливим сичанням вирвалися слова:

— Ти, свинопасе, тобі кажу, виведи її. Чув? Зараз же виведи.

Остовпільий чернець не рушився з місця.

Кров ударила в голову ігуменові. Світ затьмарився, обличчя посиніло, і надулися жили. Стиснувши кулаки, зійшов зі сходів залізно-твердими кроками і пішов просто на ченця, якому велів вивести жінку. Чернець поточився назад. Осатанілий ігумен звіром кинувся до нього і якимось по-собачому загарчав. Та він не зробив і кроку. Чудно якимось гикнув, захарчав і упав на підлогу, хапав руками килим, тяг його до себе і стискав зуби.

Братія перелякано виходила з церкви, обминаючи тіло свого владики. Останнім вийшов жандармський полковник. Він зіщулювся увесь, втягнув у комір голову, заклав руки в кишені і, дрібно ступаючи, квапився вийти. Ще у вітварні надів свій кашкет і натяг його просто на очі. Не оглядаючись, пішов просто до свого коня.

13

Як тільки козаки галопом улетіли на подвір'я монастиря, Інокентій враз зрозумів, що його ставку на урочистий вихід із обителі — бито. Першої хвилини він хотів був ускочити в церкву, замкнутися там і потім умовитися з полковником про вихід. Але в ту ж мить відкинув цей план. Він зрозумів, що так він потрапить у пастку, ніхто його тоді слухати не стане, а прочани не встоять проти озброєної сили. Тоді блискавкою майнула в голові інша думка — рятувати скарби, які припас він за перебування у монастирі. Але й ту він кинув, бо часу на те не було. Тоді він вирішив пробитися до воріт, зняти заколот у селищах, викликати заворушення серед вірян, витягти на вулицю юрби людей і вкупі з прочанами вийти на поле. А там, серед глибоких снігів, не так зручно орудувати кінним козакам та жандармам.

План вибрано. Інокентій наказав Семенові та Гарасимові вирушити з прочанами за ворота, прикриваючись святощами — іконами та корогвами.

Замаячили над натовпом корогви, вихоплені з монастиря, залунала молитва спочатку самотніми голосами, розрізнено, а далі об'єднуючись, і нарешті всім натовпом прочани повалили до воріт. Козаки спочатку відступили. Ці кілька хвилин дали змогу прочанам підійти до воріт. І коли козаки під проводом вахмістра кинулися з нагайками, шаблями — натовп уже був коло воріт. Упали перші жертви. Юрба витиснула

засілих там жандармів, вивалила ворота і висипала за ворота на поле, в сніги.

Козаки було кинулися на юрбу, але роз'ярені фанатики зустріли цей наскок таким опором, що вони відкотились. І в ту ж мить почувалась якась команда і козаки галопом зникли в дворі.

Інокентій спинив натовп і вдався до нього зі словом:

— Брати і сестри! Всі ви бачите, як ворог роду людського чекає на нас, норовить занастити наші душі. Мене і тут переслідують і хочуть муками примусити відступити від віри святої церкви нашої, від моєї справи — врятувати душі грішні.

Та я не страшуся мук. Я піду на найстрашніші муки, що готує мені начальство імперата, витерплю все, а не кину вас. Сьогодні ж піду до царя, я розповім йому, яких кривд завдають нам його невірні слуги. Цар уже кілька разів посилав по мене, а я не йшов, бо не хотів сквернити себе. Нині бог отець відпускає мене, повелів стати перед царем і домагатися волі служити господові, як ми хочемо...

Він оглянув всіх, ніби хотів пересвідчитись, чи дійшла його мова до пастви.

— Так хто піде зі мною? Хто підтримає мене в цім поході? Чи покинете мене, як кинув Петро Ісуса Христа? Хто не хоче йти, хай стане ліворуч, хто піде — праворуч. Хай одійдуть слабодухі, кому не мила церква божжа і не миле врятування своєї грішної душі.

Юрба колихнулася і вибухла:

— Візьми! Візьми і нас з собою! Всі, всі підемо! Всі підемо і не кинемо тебе, не дамо тебе, духу святий, на скверну. Бери, бери і нас з собою.

— Чи всі з доброї волі? Може, хто страшиться путі довгої? Хай одійдуть всі слабі духом.

Фанатична юрба готова була кинутися в холодне Онезьке озеро.

— Бери! Бери нас з собою! Всі підемо! Всі!

Інокентій надів шапку, кожух, сів у сани і махнув рукою. Лава рушила і простяглася по снігу довгою смугою. Понад три тисячі чоловік вийшло з Муромського монастиря в невідому подорож, слідом за саньми, на яких сидів Інокентій. І до походу все бігли та бігли люди, захоплені релігійним дурманом. На ходу вдягалися, чіпляли клунки і ставали до ладу.

А на воротах обителі стояв жандармський полковник. Він тупо споглядав похід, доки остання фігура не зникла серед снігів, і почав писати рапорт.

«18 лютого 1913 року. Його високопревосходительству, панові начальникові жандармського корпусу.

Інок, про якого я сповіщав вас, сьогодні учинив опір жандармам і на чолі чотиритисячного натовпу прочан вийшов із Муромської обителі невідомо куди. Спинити походу ми не мали сили...»

Далі не міг писати. Сором пік. Він гукнув сідлати коня і виїхав з обителі, навіть не бачившись з ігуменом.

* * *

До самого вечора Інокентій не спиняв походу. Тривожні думки опанували зухвалу голову бессарабського авантюрика. Він нерухомо сидів, загорнувшись у кожух, і аналізував увесь пройдений шлях. І що далі заглиблювався, то все менше ставало у нього жвавості, все слабше бачив він перспективу майбутнього походу бессарабського архіпастиря — бессарабського митрополита. Вивести із монастиря чотири тисячі люду — штука нехитра. Вийти з ув'язнення — теж. Але далі, далі що? Куди піти? Куди повести їх у ці люті морози, з цієї холодної пустелі? Чи довго триватиме цей запал? Чи не розвалиться ця юрба в цій жахливій дорозі? А як не розвалиться, то що? Хіба є така сила, щоб змогла привести їх до Бессарабії і вистояти проти наказів синоду? Адже сьогодні кинув він збройну силу на них? Сьогодні маємо десятки, а завтра? Чи не перестріляють всіх і чи не доведеться десь стати перед військово-польовим судом як бунтівникові проти престолу?

Настрій підупав. Розгубився великий авантюрик перед вирішальним кроком. Захитався перед вирішальною акцією. Сіренький пролазливий жах оловом палив жили. Ще глибше пірнув у кожух. Торкнув Семена в бік і пошепки сказав:

— Я від'їду трохи, а ти збери апостолів на нараду. Он до того ліска, що видніється попереду. Там і ночувати будемо.

Семен виліз із саней, а він риссю помчав до ліска. Морозяне проміння, жвавий біг коней трохи розвіяли страх. У лісі Інокентій вийшов з саней і заклопотався вибором місця для табору раян. І вже певніше думав над своїм планом.

«Ну що ж, утік не втік, а побігти можна. Підемо до Петербурга, до синоду, хай розмовляє не зі мною, а з ними всіма. Не стрілятимуть же безборонної юрби? Та ще на вулицях столиці?»

І він спокійно вже заспівав якоїсь молдавської пісні. А тим часом перші колони прочан підійшли вже до ліска.

— Браття мої, першу ніч судилося нам, як і всім мученикам, ночувати як доведеться. Будемо розкладати вогонь та грітися, щоб мороз не дійняв.

Юрба радісними вигуками вітала ласкаві слова пророка:

— Осанна! Осанна!

Отаборилися навколо його саней. Ум'яли сніг, нанесли гілля, розпалили вогонь, уможуваючись навколо слухати казань його апостолів.

Інокентій ходив від гурту до гурту, прислухався, що кажуть апостоли, як реагують на їх слова віряни. З радістю бачив, що вірять йому. Вдоволений, одійшов до своїх саней, сперся на них і глибоко замислився. Не чув, як важким кроком підійшов до нього Семен і торкнув його за рукав.

— Нарада жде тебе, отче. Уже всі зібралися.

Інокентій сумно глянув на нього.

— Нарада? Яка нарада? Ах, так! Я ж казав. Ходімо.

В'яло пішов до гурту апостолів. Вони сиділи навколо пня.

— Отче Інокентію, люди хочуть знати, куди ми йдемо? — суворо спитав Григор.

Інокентій, не підводячи голови, сумно відповів:

— Про це я вас хочу спитати. Порадьте ви хоч раз, а не живіть моїм розумом. А то все я та я, а тепер давайте вже ви. Я вам сказав своє ще в Муромському монастирі.

— Не нашої голови це справа,— глухо і невдоволено відказав на те Григор.— Ти ж у нас всьому ділу голова, всьому лад даєш. Давай і тепер, коли не хочеш, щоб на тебе завтра кинулися оті, що сплять. Ти ж підняв людей, царем обіцяв стати, а тепер? Що сказати їм?

Інокентій прикро глянув на нього. Він уявив собі цілком реальну і можливу картину: апостоли, а за ними і свідоміші прочани раптом перестають йому коритися і викривають його перед юрбою обдурених прочан. Всі починають розуміти, що ніякий він не святий, ніякий він не пророк, ніякий він не дух божий і що все то омана, що все те він впроваджує, щоб коштом здоров'я, життям темних селян набивати собі кишеню, ласувати винами, їстивом, жінками, і що весь його рай — це скрині, набиті грішми, великі рахунки в банках, розкішні келії у Балті, Кам'янці, Муромську, що він просто звичайний, але спритний шахрай. Тоді ця юрба не тільки одвернеться, не тільки не коритиметься, а лютим звіром кине́ться на нього і люто, жорстоко помститься. Помститься за всі кривди десяткам тисяч молдавського, українського і російського селянства. Ця юрба, здичавіла у голодних і холодних степах, затагана, замордована по далеких просторах Росії,— обернеться

на скрушний грім і в одну мить не тільки розіб'є всі його плани, а й самого його знищить, розчавить, розтерзає.

Холодно поїжився і потиснув руки. Далі випростав голову і труснув гривою.

— Так бунт? Га? А чи думав ти, проти кого? Проти бога? Проти церкви? Проти віри нашої? На згубу людям? Так пам'ятай, що на мене кинути натовп можна. Але в тому вирі першим загинеш ти. Ти, а не я! Сибіру тоді не минути.

Сонце виткнулося з-за обрію і освітило страшну картину. Величезна галявина в лісі геть укрита тілами сонних прочан. Великі костри, розтопивши сніг, угрузли глибоко у чорнобрудні снігові ями, з яких курів дим. Лежали купами на купі чоловіки, жінки, діти. Лежали на купах осикового, соснового гілля, присунувшись близько до вогню.

Потім став прокидатися табір. Заворушився, загомонів. Люди підводилися, знову падали, знову підводилися. Багато так і не встали з снігової постелі. Деякі з обгорілими ногами, руками, вишкірившись до сонця, розкидавши руки, лежали горілиць. А хто, нарікаючи на себе, на життя, на бога, ворухив закостенілими ногами, безсилий підвестися. Ридання, плач, стогін лунали в повітрі, котилися лісом, перегукуючись далеко луною.

Табір прокинувся. Лаштувалися знову до походу. Інокентій з жахом оглянув ночівлю і, загорнувшись у кожух, дав гасло рушати. Коні рушили і пішли риссю. А за кіньми потяглися ряди прочан, залишаючи позад себе і трупи, і живих ще людей, що доходили на морозі. Вони риданням і прокляттями виряджали в похід прочан.

Валка посунула до станції Няндом, де мали остаточно вирішити долю чотирьох тисяч людей, які йшли зараз за бессарабським авантюристом.

14

Катінка підвелася з снігової постелі і, здригаючись з холоду, оглянула місце постою. Купи і поодинокі трупи замерзлих людей уже не викликали в ній такбго глибокого болю, як тоді, коли вона вперше побачила їх у першому поході. Вона відчувала тільки якийсь пустий біль у голові, та ще боліло серце. Вона вже й не усвідомлювала добре самої смерті, а ніби крізь серпанок, здалека, дивилася на те сумне зборище. Б'ючи руку об руку, хукаючи в кулаки, вона тихо пішла вздовж табору. Несамохіть нагиналася, спотикаючись на трупи. На мить спиналася, придивлялася до мертвих і знову, як крізь сон,

пізнавала вчорашнього сусіда в путі. І тоді згадувала, що лише вчора, лише кілька годин тому ця людина горіла вірою і надією на врятування своєї душі, на тихий притулок під обителлю Інокентія, марила «раєм» в Гефсіманському саду.

Подекуди ще тліли головешки від багать. Синій димок, з запахом горілого м'яса, звивався вгору. Катінка відчувала цей запах, бачила, що той самий димок здіймався з ніг чи з рук, що лежали коло багать. Та й це не вражало її. У неї атрофувалося сприймання, вона не могла уже реагувати. Стомлена голова уже не могла чітко усвідомлювати фактів, не могла впоратись з важкими картинами, нашарованими на полотно пам'яті, і відокремлювати біль власний від болю цих людей.

Катінка горіла, вмирала і смажилася за всі тіла разом, страждала за кожне скривлене обличчя і конала за кожного ще не змерлого вірянину. І ця масова смерть, масове страждання і муки, зібрані в ній, були більші над можливість стогнати чи плакати, глибші над її лють, пекучіші над її страждання.

Катінка спинилася, спіткнувшись на ворухливу купку дрантя. Щось ойкнуло і вхопило її за ногу, притулилося до неї і горнулося у поли її кожуха. Вона нагнулася. З-під дрантя до неї скавулила дитина.

— Що тобі, дитинко?

На неї глянуло посиніле обличчя маленької дівчинки з блакитними сухими очима й скривленими губами. Розкуйовджене волосся її безладно стирчало з-під матеріної хустки, маленький носик закінчувався скісною платівкою, проткнутою двома дірочками, і був неприродно білий. Катінка зрозуміла, що замерзлий носик вломився при самому хрящі і дівчинка не чує зараз болю і не відчує його, доки не відігріється.

— Що тобі, дитинко? — вдруге запитала Катінка, піднімаючи дівчинку од землі.

Дівчинка притулилася їй до грудей і полегшено зітхнула.

— Мама... Мама там... Мамі болить щось...

Катінка нагнулася над дрантям, скинула з купи чорну свитку. З-під неї виглянуло сине скривавлене лице літньої жінки з дико виряченими очима і вишкіреними зубами. Жінка була в одній кофтині, розідраній на грудях. Розв'язаний пояс лежав коло неї, спідниця загорнута на груди, і з-під неї витикався померхлий, запалий живіт. Сині жилаві ноги, розкинуті на снігу, вмерзли в калюжі крові. У ногах лежало немовлятко, й пуповина обвила йому ліву ніжку.

Катінка одвернулася і пішла геть. Міцно пригортала до себе

дитину і невидючими очима дивилася перед себе, ніби шукала десь відповіді на одно настирливе питання, яке давно уже свердлить їй мозок. Це питання склалося у неї в одну трагічну фразу, якою вона боліе давно, але не має на неї поради. Це питання у неї коротке, як і у всіх тих, з ким вона подорожувала.

— Де правда? Хто винен?

З тим питанням у зболілому мозку, у вистражданому серці Катінка посувалася таборищем. Це питання клубилося в ній пристрасним протестом проти цієї дикої подорожі, проти цього безглузлого просування снігами, проти сліпої віри. Катінка бачила, як коні, запряжені у сани Інокентія, гасали перед ним, а він тихо розмовляв із Семеоном та Гарасимом. Бачила, як благословив він їх, як сів у сани і загорнувся в кожух. Бачила, як коло нього вместилися Хима та ще якась молода мироносиця, як Інокентій нагнувся над нею і про віщось спитав. Бачила, як та відповіла йому веселим сміхом, і як горіли теплістю її очі до Інокентія. Катінка байдуже дивилася на це. Лише в останній хвилині, як Гарасим узяв віжки в руки і заніс ноги в сани, Катінка шарпнулася до нього. Йй одразу якось блиснула відповідь на її вистраждані питання, ніби раптом побачила те, чого шукала останні часи,— страшного злочинця, повинного в муках усіх цих людей. І вона прожогом скочила до саней, ухопилася рукою за них і кинула на коліна Інокентієві дівчину з одмороженим носом. Коні в ту мить рвонули, Катінка простяглася на снігу.

А за саннями знову потяглася чорно-сіра смуга людей, і Катінка сліпо потяглася у хвості походу, несвідомо дивлячись поперед себе і притискуючи до себе уже мертву дитину. Несвідомо дивилася, як грузли люди в снігу, знесилені, падали. Байдуже обминала трупи і рвучко відкидала руки тих, хто, конаючи, хапався за неї. Аж тільки увечері, як спинилися на ніч у лісі, Катінка випустила мертву дитину і сіла під деревом.

— Устань, Катінко, валимо цю сосну. Іди погрійся коло нашого багаття,— сказав хтось коло неї.

Підвела очі. Крізь туман відчаю пізнала знайомі риси, але не пригадувала, де бачила цього чоловіка у чернечій рясі. А він ще нижче нагнувся до неї і в саме вухо прошепотів:

— Устань та йди он до того багаття. Посидиш там, доки поспнуть, а тоді щось скажу тобі.— І, ніби підсилюючи сказане, додав:— Ворога знайдемо, Катінко, і твого, і мого.

Це шпигонуло Катінку у самий центр мозку і розворушило, запалило в ній нове бажання. Вона підвелася і пішла до багаття. І раптом... відчула, що перед очима уже немає серпанку, а думка працює чітко, чисто, бажання виразні, як за молодості. Підійшла до багаття і сіла близько до вогню. Сиділа довго. Почувала, що коло неї ще хтось думає однаково, ще чиєсь серце б'ється таким же бажанням, як і в неї. Її хтось торкнув за рукав. Катінка підвела голову. То був чернець.

— Що, отче? З чого починати? Голова моя тріскається від думок, і серце наливається кров'ю від бажання помсти. Кажі, що робити, і я піду зараз же.

— Тихіше, ми тут не самі.

Він присунувся ближче.

— Не ходи, як отруена, а крутись між бабами, з якими сюди прийшли. Наструнчуй їх, щоб кидали похід або вимагали заходити в села на ніч, та поговори з Соломонією, її треба приєднати до нас. Її слухатимуть баби.

— Та й що ж буде?

— Що? Нам треба бабів підбурити, а чоловіки самі підуть за нами. У такому ділі баба привід дає. А далі я вже знаю, що робитиму.

Чернець скрипнув зубами.

— Потім, чуєш, я вже постараюся сам. Чуєш? Я сам всаджу ось цього ножа йому в груди і виверну ним йому кишки. А тоді підемо звідціль. У мене стане і додому приїхати, і прожити усім. Чуєш? Не бійся, в цім клекоті ніхто й не помітить...

Катінка хотіла ще про щось запитати ченця, але він устав і одійшов набік. Став навколішки і почав молитися. Катінка і собі одійшла і, загорнувшись у кожух, лягла на снігу. Невдовго лежала. Сон тікав од неї, і вона гналася за ним, як скнара за злодієм, що вкрав у нього гроші. Вона підвелася і пішла понад купами виснутого люду, шукаючи Соломонію. Та спала, вгорнувшись у кожух.

Соломонія прокинулася, шойно підійшла Катінка.

— Ти чого не спиш? — спитала Соломонія.

Катінка мовчала. Соломонія знову запитала, тоді Катінка з болем відповіла:

— Постаріла ти, сестро, змарніла... А яка була, як квіточка.— І, помовчавши, додала: — А ще ж ти і не стара. У твої роки тільки б жити та жити десь у тихому закамарочку з дітьми.

— Ти це до чого? — тривожно спитала Соломонія.— Чого про літа завела?

— Бо й сама звелася, і жаль молодості. Ти не гнівайся, сестро, що було минуло, за водою пішло. А років жаль, а життя жаль.

Соломонії раптом жаль стало Катінку. Вона обняла її і притисла до себе.

— Не журися, ще, може, й поживемо. Не так воно й багато тих років.

І заплакала на плечі у Катінки.

— Не плач, сестро, сльози не допоможуть. Ти подумай, як врятувати хоч ці літа. Що воно буде, що ми йдемо, йдемо, мремо, мремо, а краю не видно.

— Ай-я! А хіба я знаю? Це ж він усе.

— Знаю. Я про те й кажу — він один, а нас багато. Може б, ти погостила з Химою, з іншими жінками, хай змилюється хоч над дітьми.

Соломонія враз перестала плакати. Люта зненависть ворухнулася у неї в серці до... кого? Вона вражено дивилася на Катінку і не розуміла, що пропонує Катінка.

— Що ти? Химі ж не холодно. Треба нам про це подумати, — відповіла вона тихо. І, повернувши до Катінки голову, вона вп'ялася в неї запитливим поглядом: — Ти сама це надумала, чи хто підіслав тебе, чи, може, носиш зло проти мене за давнє? Чи ти з чистим серцем, чи...

— З чистим, з чистим, сестро! Ніякого зла у мене до тебе нема. Несила терпіти далі, несила дивитися, як страждають, як мруть люди.

Катінка похилила голову і здригалася від внутрішнього ридання, від бажання помсти, що кипіло в ній з незвичайною силою і штовхало її на негайну дію. Соломонія дивилася на неї і відчувала, що й їй у серці прокидається якесь незнане чуття, якийсь протест проти цього безглузлого замерзання в снігу, проти цієї страшної подорожі. Хіба не дурить він щастям, тим часом як вмирає люд, гинуть діти? А він сам? Хіба мерзне, як вони? Чи не несуть йому кращих випрошених шматків, чи не віддають кращу, нагріту хату на постій? А чи молигся він там? Ні, ні! Святий Інокентій замикається з Химою та новою мироносницею у кімнаті і всю ніч п'є та розпутничає.

— Добре, подумаю, може, що й зробимо. Тільки ти не кажи нікому про нашу розмову, бо як довідаються...

Катінка притулилася до Соломонії, як до рідної, давно загубленої і тепер знайденої матері. І, притулившись, загорнулася у кожух і лягла поряд з Соломонією.

Погода різко змінилася. Холодний вітер зашумів снігом. Таборище шипіло і парувало талим снігом на ватрах, а Катінка все виглядала з-під кожуха, вдивляючись у темну ніч, і з жахом думала про завтрашні жертви. Та вона не бачила, як від дерева, при якому вона з Соломонією спала, відлинула постать і побігла до саней о. Інокентія. Постать перестрибувала через купи сонних людей, озираючись довкола. Вона не бачила, як потім підвівся Інокентій, мовчки натягнув кожуха, відійшов з прийшлим набік і довго про щось радився, а далі сказав:

— Так завтра — тільки гляди, Семене.

Семен Бостаніку кивнув головою і пішов до того дерева, при якому спала Катінка з Соломонією. Тихо підкравшись, він ліг і загорнувся у кожух.

Ранок застав увесь табір під снігом. З-під нього, паруючи, вилазили потомлені люди й, розминаючи кістки, лаштувалися до походу. Хто лагодив подерті постели, хто стягав з мертвого свитину й натягав на себе, а хто стягав із себе останню дранку й загортав у неї дитя. Матері голосили над померлими дітьми і, розпатлані, бігали табором. До Інокентія підходили апостоли, шепталися про щось, а він, спокійний і байдужий, слухав виття очманілих людей. І лише потім, як усі стояли в ладу, він покликав до себе Семена Бостаніку.

— Брате мій, душа християнська без похорону не повинна йти перед престол божий. Залишайся тут і поховай вірних дітей моїх. Відправ по них похорон і віддай землі, як велить закон божий,— сказав він, щоб усі чули.

Семен низько склонився і став осторонь.

— А щоб тобі нагнати нас, візьми он ту пару коней з саньми.

Інокентій обернувся, шукаючи в юрбі когось потрібного:

— А де ж мої сестри, Соломонія та Катінка?

З юрби мовчки пропхалися перед нього дві жінки.

— Сестри мої. Бог велить залишити вас з братом Семеном, щоб ви допомогли йому в службі над мертвими. Залишайтеся тут і поховайте дітей божих, яким не судилося дійти до раю, приготовленого вірним рабам моїм.

Махнув рукою, і похід рушив. Сіро-чорна бинда потяглася у білі простори степу і поволі зникала у балці. Як сховався останній за горбом, Семен обернувся до жінок.

— Ну, сестри мої, давайте ховати... Зносьте до купи мерців.

І сам перший почав стягати мертвих на купу, поглядаючи на кволіх Соломонію і Катінку.

Вітер сильнішав. Скажені подуви його люто вихрили снігом; забиваючи рот, ніс, очі. Мов навіжений, наскакував він на зігнуті постаті, загортав кожухи їм на голови.

Катінка, стомлена, стала і прихилилася до дерева. Безумними очима обвела навколо себе, шукаючи Соломонію. Та й на два кроки нічого не видно. Десь поблизу щось зареготало, пронеслися повз неї коні, і чийсь грубий голос гукнув:

— Ховайте краще!.. Та й себе не забудьте!

Що це? Хто гукнув таку нісенітницю, щоб ховати себе!

Катінка протирає засліплені очі. До неї підійшла Соломонія.

— Ти тут? Я тебе шукаю... Семен утік, залишив нас самих... Тепер ми пропали... пропали...

Катінка зрозуміла все. І, зрозумівши, байдуже, безвільно сіла на сніг і похилила голову. Бажання боротьби зникало, якимось вислизнула з-під неї земля. Соломонія нагнулася до неї.

— Не сиди... ще можна врятуватись. Ходім швидше, до колії... У мене є гроші, поїдемо додому.

— Додому? Куди додому? У мене немає дому, у мене немає хати...

І раптом підвелася і близько приступила до Соломонії. Заголила перед нею спідницю і показала ноги.

— Бачиш?

— Пранці-і-і! — відступила Соломонія.

— Пранці. У раю дістала, в дорозі... Тепер мені немає куди йти, гнилий,— майже байдуже сказала Катінка. І знов, мов чужим голосом, озвалася: — Слухай, Соломоніє... прости, це я підвела тебе на гріх. Без мене ти б урятувалася, а так... але нічого, ти врятуєшся. Дійдеш до першого села, наймеш підводу до залізниці, а там... поцілуй рідну землю.

Катінка сіла на сніг, розстебнула пазуху, вийняла вузлик і подала Соломонії.

— На, може, не вистачить своїх на дорогу... трохи залишилося, візьми.

Соломонія машинально взяла вузлик. Катінка встала, скинула кожуха і накинула на Соломонію.

— Одягнись, сестро та йди. А мені... одна дорога...— Вона показала на сніг.— Іди, іди, сестро, іди... Прощай.

І, повернувшись у протилежний бік, дико заголосивши, побігла у степ. Соломонія, не бачивши стежки, пішла дорогою. Але робила це несвідомо, як і несвідомо тримала кожуха од-

нією рукою на плечах. І так само несвідомо шепотіли її бліді губи:

— Прощай, сестро... прощай, Катінко... Прощай.

І, ніби співчуваючи Соломонії, холодний вітер тужив за нею:

— Прощай.

15

Інокентіїв похід посувався у невідомому напрямі. Минали якісь села, знов виходили у степ і брели снігом. Інокентій сидів у санях, похитуючись, куняв. Юрба покірно йшла за ним.

Аж ось колона стала. Інокентій, прокинувшись, виліз із саней.

— Хто тут? Хто спляє похід божий і стає поперек стежки?

— Дорогу, отче! Арештантів ведемо.

Інокентій суворо оглянув молодого солдата — старшого конвою, який провадив арештантів і зіткнувся на путі з прочанами...

— Дорогу мені, діти диявола, слуги нечистого царя! Дорогу дайте духовним вівцям царя небесного.

Конвоір розгублено тупцяв на місці й невиразно бурчав:

— Не знаю, отче, мені наказано не звертати нікому... Так що зверніть з дороги, пропустіть арештантів.

— Як? Як ти сказав? Ти знаєш, хто я? Я цар царів, дух божий і своєю рукою караю тебе.

І він навідліг ударив солдата. У ту ж мить над ним щось блиснуло в повітрі і опекло йому праве плече, а перед ним, тихо ойкнувши, повалився якийсь прочанин, що заступив Інокентія. Він упав з розсіченою надвое головою, прийнявши на себе удар гострої шаблі. Інокентій узнав це тільки згодом, як одійшли від місця події. В ту мить юрба люто ревнула й кинулася до солдатів. Солдати стали в каре і взялися до вогнепальної зброї. Рятуючи становище, Інокентій став на сани і голосно закликав прочан скоритися і пропустити солдатів.

Цей випадок мав свої наслідки. Бачивши відступ Інокентія перед солдатами, юрба завагалася. І десятого дня походу Інокентій почув одверті нарікання прочан. Надвечір йому загородила шлях делегація і зажадала вислухати її. Наперед виступив зачучвірений, кострубатий чернець і сміливо глянув на Інокентія.

— Отче, ми хочемо спитати тебе, куди ти ведеш нас? Де край нашим мукам, де рай, який ти обіцяв нам? Сотні вже

померли в дорозі, поодморожували руки, ноги, багато побожеволіло, а де край?

— Ти що, бунтуєш? Проти бога бунтуєш?

— Чекай, не кричи, отче. Не бунтуємо ми, а тільки ж і тебе треба спитати, нащо брав нас із собою! Нащо кидали ми свої домівки і йшли на муку?

У цім сміливім виступі Інокентій почув загрозу. Він зрозумів, що так сміливо не міг би говорити чернець від себе. Він реально побачив, як повз очі мигнули всі п'ять стовпів його авантурної путі до мети — і сховалися в пурзі, у снігах. У відчаї вхопився за останній спосіб. Тихо штовхнув Гарасима в плече і шепнув щось на вухо. Сам став на сидіння і заговорив до прочан.

— О маловіри! — казав він. — Маловіри і яхиди! За те, що нарікаєте, — кину вас у снігу і робіть, що хочете. Проклинаю вас іменем бога, проклинаю на віки вічні і відлучаю від церкви. Будьте ви прокляті тричі і дванадцять разів! Будьте ви прокляті на цім і на тім світі! Віддаю душі ваші на вічний вогонь дияволів, я лечу до вітця свого небесного!

Підніс руки над головами перестрашеної прокляттями юрби. Широкі рукави ряс, як крила, маяли в повітрі. Інокентій замахав ними. Коні рвонули і понеслися вперед, збивши з ніг передніх. Злякана юрба впала навколішки і заревла. Але Інокентій не спинився, він летів на небо, як казав вірянам. Проте до саней учепився зачучвірений, кострубатий чернець, що розмовляв з Інокентієм. Одним махом він опинився в санях і, як коні вже віднесли Інокентія в поле, підвівся, став на рівні ноги, ухопивши його за горло.

— А-а-а! — дико ревів чернець. — От я тебе піймав, супостате! Ось ти мені потрапив до рук!

Чернець повалив Інокентія, заніс над ним блискучий ніж і сильно вдарив, націляючи в груди. Оскраженілий чернець не дочув, як замість Інокентія дико крикнула молода мироносиця, що кинулася боронити його й підскочила просто головою під ніж. Ніж до половини вгруз у голову і вломився. Вона скривавлена впала на сніг. І в ту ж мить Гарасим ударив ченця чимось важким по голові. Чернець утратив свідомість.

Інокентій скочив із саней і нагнувся над ченцем.

— Василь... Синика... — прошепотів посинілими губами о. Інокентій. — Гарасиме, бери його і клади у сніг.

Гарасим узяв Василя за руки, виволік його у сніг. За ним одволік молоду мироносицю, витер снігом кров у санях і присипав снігом кров на дорозі. Інокентій велів вертати назад.

до походу. І щойно він показався юрбі, як та ревнула назустріч:

— Осанна тобі, осанна тобі, сину божий!

Інокентій став на передку саней і вдався до прочан з казанню суворо і коротко:

— Щастя ваше, що м'який я серцем. Прощаю вам. Ідїть за мною і слухайте мене.

Посунув знов на чолі скореної стихії.

Доходили до Каргополя. Інокентій мав намір відправити тут службу в церкві і дещо поновити склад своїх прочан, поновити запаси дарів, відпочити трохи і підтягнути ослаблу юрбу. Це конче було потрібно, бо вже боявся він цієї маси. Але великий шахрай помилився, він злегковажив вихід з Муромського монастиря. О. Меркурій зголосився з Петербургом, і навколишні біля Муромська власті дістали наказ негайно, як з'явиться Інокентій на терені будь-якого міста, заарештувати його, а юрбу розігнати. У Каргополі теж чекали на нього. І щойно він вступив на вулицю, як помітив небезпеку. На вулицях не було нікого, крім озброєних поліцаїв. Вони ходили вулицями. На перехрестях чатував військовий патруль. Інокентій відчув тривогу, хотів уже непомітно вийти з міста, не спиняючись, податися в степи, ближче до станції Няндом. Та нараз до нього підійшов патруль з молодим офіцериком на чолі. Офіцерик чемно, але сухо вдався до Інокентія:

— Не опирайтеся, отче, а ходіть до поліції. Та пам'ятайте, щойно ви зробите якийсь оборонний рух чи вдастесь до своїх прочан, як я накажу стріляти.

Інокентій оглянувся на юрбу, але офіцерик упередив його намір командою:

— На ворога віри, царя і батьківщини взвод... цілься!

Солдати скинули рушниці на руки і приклали їх до плечей. На Інокентія глянув ряд чорних цівок рушниць.

— Здавайтеся, і ні слова,— ще раз попередив офіцер.

Інокентій опустил голову.

— Взвод, до ноги! Оточить заарештованого. Кроком... руш!

Брязнувши острогами, він обернувся і пішов попереду конвою. Жандарі перегородили шлях дезорганізованому натовпові і погнали всіх до збірного пункту військового начальника.

У поліції вже на Інокентія чекали. Сухенький справник зло подивився на нього і уїдливо сказав:

— Комедії, панотче, кінець. Кінець комедії, чуєте?

І, сівши до столу, взяв бланк протоколу для допиту злочинців і розмашисто вивів:

«Протокол допиту заарештованого інока Інокентія, що самовільно покинув Муромський монастир.

1913 року, лютого 29 дня, м. Каргополь.

Затриманий цього числа злочинець — чернець Інокентій, що самовільно покинув Муромський монастир, погромивши його, на допиті, у присутності чинів поліції, посвідчив...»

Далі він не зміг нічого записати. Інокентій категорично зрікся відповідати поліції. Він заявив, що щиросердно кається і бажає признатися у всьому тільки духовній владі. Справник велів скувати його кайданами і відрядити до петрозаводської в'язниці на розпорядження духовних і світських начальників. П'ять стовпів на путі до золотої митри бессарабського князя церкви — остаточно упали.

Жандарі, поліція, солдати оточили юрбу і загнали у двір збірного пункту військового начальника. На ранок прибула поліційна влада. Почали розпитувати, хто звідки. Сортували за губерніальними, за повітовими ознаками, сортували на ешелони і під конвоєм відряджали до найближчої станції, де вже чекали теплушки. Людей пакували по шістдесят, сімдесят чоловік у вагон і при поліції відряджали додому. Додому, де не було ні господарства, ні родини, де вже й саме ім'я їхнє забулося.

16

Місто Петрозаводськ довідалося про сенсаційного в'язня завдовго до того, як його мали туди приставити. Редактор місцевої газети притямом забажав умістити фото Інокентія в газеті і повідомити громадянство про викриття нових підступів проти основ християнства. Він телеграфом запитав у олонецького губернатора дозволу. Але дістав відти сувору і коротку відповідь: «Категорически запрещаю писать о происшествии». Телеграму губернатор адресував не редакторові, а петрозаводському справникові, а при кінці її вписав магічне: «Местной полиции наблюсти за исполнением». Редактор же прочитав цю телеграму в управі місцевого справника, як той викликав його на освідчення в цій справі. Від себе справник додав:

— Майте на увазі, що синод не хоче розголосоу, і я мушу допильнувати наказу. Ваша справа оборонити себе від штрафу і арешту...

Про день прибуття до Петрозаводська знаменитого злочинця знав тільки справник, жандармський полковник та начальник в'язниці, куди приставили Інокентія пізно вночі. Але другого ж дня, з самого ранку, повз в'язницю почали проходити

одинокі громадяни, цікаві хоч крізь ґрати подивитися на великого авантюрика. Серед цікавих переважала біднота міста, а до вечора вже й селянські підводи заскрипіли до постоялів. Вість, що великий бессарабський святий потрапив до в'язниці, блискавкою облетіла села. Відти потяглися до «праведника» на прощу каравани підвід, походи вірян. Це стурбувало начальство. Справник Петрозаводська та жандармський полковник негайно оточили місто вартою озброєних жандармів та поліцаїв. Але ніщо не спиняло походу. Юрби прочан наводнювали околиці міста, гомоніли глухим незадоволенням проти начальства, скупчувалися навколо церков у селах і вимагали від свого духівництва піти зі святощами до влади просити дозволу доступитися до Інокентія. Духівництво хиталося, зрікалося. Але, зрештою, знервована паства Христової церкви вимагала силою продиратися до міста. Трапилося кілька прикрих «сутічок» жандармів з християнами, і, ясна річ, постраждали християни. Наляканий справник Петрозаводська покликав до себе вікарного єпископа і пропонував вплинути на в'язня, щоб той сам допоміг начальству, припинив повідь вірян.

— Скажіть йому, що коли він це зробить, до нього і ми поставимося вибачливіше. Але коли він не згодиться — негайно його висилаємо на Сибір.

Єпископ не заперечував. Архіпастир не мав свого інтересу у справі і, не відкладаючи візиту, поїхав до в'язниці. Архіпастир увійшов до камери. На ліжку, прибраному розкішною постіллю, лежав середнього віку високий, статурний мужчина з чорною бородою і блискучими очима. Повнокровне його лице пашіло здоров'ям і пристрастю. У камері було прибрано, підлога блищала, а на столі стояла різна страва, кілька пляшок вина.

Архіпастир розчаровано став: він сподівався бачити в'язня у кайданах, а застав розкішно впоряджений кабінет якогось парубійка веселої вдачі.

Замість покірного, пригніченого в'язня перед ним був дужий, вгодований, рум'яний і самовпевнений зайдиголова у чернечій рясі.

— Ну, що скажете, отче? По що прийшли? — не підводячись, спитав Інокентій.

Петрозаводський владику збентежено оглядав в'язня, камеру... Та враз набрав суворості і прошепотів:

— Поганих звичаїв тебе навчено, іноче, не підводишся, як з тобою розмовляє старшина. Перед єпископом не встаєш з постелі і розмовляєш, як би з пастухом яким.

Інокентій поволі встав з ліжка.

— А-а, прошу сідати. Кажіть, чим може прислужитися вашому преосвященству?

Архіпастир приступив ближче і сів проти нього.

— Досить,— вривчасто сказав він.— Спинись на краю прізви. Православна церква терпляча і милостива, але не можна і не вільно надуживати цим.

— Не розумію,— одверто сказав Інокентій.

— Ну, то розумій же: твоїм чудесам надійшов край. Найсвятіший синод суворо наказав не випускати тебе, а, знявши допит,— судити і вирядити на Сибір. З цим і прийшов до тебе.

Інокентій зблід. Відтоді, як його заарештували в Каргополі, минув місяць. Він таки встиг передати дещо з мироносцями і апостолами, наказав їм поспішати до о. Амвросія в Балту і до о. Серафима в Кам'янець-Подільський по допомогу. І вже зовсім заспокоївся був, що допомога буде і за який час його відпустять, а щонайгірше — вишлють у якийсь монастир. Але Сибір... Цей тон його вибив із колії. Він розгублено перебирав чотки і тупо дивився на архіпастиря. У думці майнули стовпи від Бессарабії до трону, а відтіль знову до митри кишинівського архіпастиря. Але тільки враз змінили колір і стали смугастими дороговказами на Сибір...

— Так, так, ченче... Усьому приходить край на цьому меркантильному світі,— помовчавши, сказав архіпастир.— А виправити становище у твоїх руках...

Надія блиснула в очах Інокентія.

— Як саме? Що я маю робити, щоб виправдатись перед церквою?

Попереднього зухвальця як не було. Перед владикою сидів прибитий раб у позі найпокірнішої готовності і слухнянства.

— Отче, допоможіть, вік дякуватиму.

— Я не потребую твоєї подяки, ченче. Я завжди людям помагаю. А тобі... Але годі філософії. Я втомлений. У мене до тебе справа є,— спини похід до Петрозаводська, заверни прочан, хай вони не турбують начальства, і ти матимеш полегкість на суді. Оце і все. Прощай.

Він повернувся і пішов до дверей. І, вже відчинивши двері, кинув до Інокентія:

— Способів спинити — прошу, добери сам. Але добирай їх щоможна швидше. Від швидкості залежатиме доля твоя.

Інокентій залишився сам. Довго сидів нерухомо на лаві. Бездумно дивився на одну квіточку у вишивці килима, а далі встав, пройшовся по камері.

— Так... Усьому буває край на цьому меркантильному світі,— наїжено і сумно повторив він слова владики.— І мені край... Край!

Ще раз передумав, чи може його зректися о. Амвросій балтський та о. Серафим кам'янець-подільський. Що більше думав, то безнадійніше себе почував і то більше жадав заступництва двох владних князів церкви перед вирішальним актом у своїй кар'єрі.

Постукав у двері.

— Передайте начальникові тюрми, що я хочу його бачити у пильній справі,— гукнув дозорному.

Незабаром його викликав начальник тюрми.

— Чим можу бути корисний, ваше преподобіє? Чи не хочете якісь зізнання подати? Тоді я запрошу сюди його пресвященство і прокурора.

— Бажаю говорити з паном справником у пильній справі. А також і з єпископом.

За півгодини був справник у кабінеті начальника тюрми і диктував текст відозви до мирян, яку мав підписати Інокентій. У відозві говорилося, що вороги церкви Христової та вороги престолу царського ширять чутки, ніби у петрозаводській тюрмі сидить святий пророк, а насправді — це є смертний гріх визнавати себе за святого. Закінчувалася ця відозва словами:

«І я, смертний грішник Інокентій-інок, що переступив закони віри Христової, по заслuzі сиджу ув'язнений у мурах і чекаю суду. Молю і прошу, браття, розійтись по домівках, і не завдавати клопоту начальству, і себе не трудити, щоб не грішити перед богом і не завишити перед батьком царем православним».

Текст виробили. Інокентій хапливо підписав його і полегшено зітхнув. Надійно обернувся до справника з запитом:

— Чи можу я сподіватися на милосердя суду? Я виконав те, що від мене залежало.

— Буде видно... побачимо. Я дам відозву на ствердження преосвященному владиці, там порадимось...— і вийшов.

Інокентій зблід і похилився на стіну.

Усьому буває край на цьому меркантильному світі... От воно і край... Липецькій владі... Шані... Грошам...

До кабінету в цей момент увійшов вікарний, тримаючи в руках його відозву.

— Сину мій,— сказав владика.— Ти вчинив вірно. Терпи, сину мій, терпи і не падай духом. У тебе ще є обронці.

І він передав Інокентію зелений конверт. Це був улюблений колір о. Амвросія балтського. Інокентій розірвав конверт і вийняв відти листа.

«Усе знаю, все мені відомо. Я зроблю все, що в моїй силі. Вікарний Петрозаводська мій старий друг і не захоче мені чинити прикрості. Я уже написав йому про це. Надалі треба держатися пристойно, упевнено. Незабаром приїду сам. До того свідчень не давай.

Амвросій балтський»

Інокентій радісно потис руки.

— На все воля божа... Віддаю дух мій у руки ваші.

Він уклонився і пішов до себе в камеру.

За тиждень о. Амвросій приїхав до петрозаводського владики. Перед побаченням з Інокентієм одвідав слідчого духовної консисторії, жандармську управу, прокурора і, зібравши відомості, пішов до в'язня. Йому було ясно, що вдаватися до синоду не варто. Вирішив дбати про одно — про достойне приміщення Інокентія в Соловецькому монастирі.

З тим він і пішов до Інокентія.

Інокентій зустрів о. Амвросія з великою радістю. Проте о. Амвросій зараз же вдався до нього з різкою вимовою:

— Ну, я ж казав, отче, що ти пастух! Чи не так? Що ж тепер?

— Як?! Ви писали...

— Писав, писав! Я не знав усього, тут тільки довідався! Бандитом став, отче?! За це — довічна каторга, як усе стане відомо.

О. Амвросій стомлено сів проти Інокентія.

— Ну, розповідай, отче, сам. Хочу від тебе ще почути про усе. Та тільки правду кажи, як було.

Вони довго розмовляли. О. Амвросій, мов клубок, намотував усі події, щоб потім розплутати ті барвисті нитки злочинів і розпусти святого інока і сплести з них виправдальний акт йому і... собі. А як чернець скінчив, о. Амвросій суворо сказав:

— Єдиний шлях — це покаятись і зректись всього. Треба не допустити сюди синодальних слідчих, вибити у них ґрунт з-під ніг — самому скласти обвинувачення на себе і використати його на виправдання. Хто кається, того церква не судить і не карає.

Він вийшов від Інокентія і в коридорі сказав слідчим консисторії:

— Грішник кається і проситься на сповідь, де признається у всіх своїх злочинах. Я знав його завжди за сумлінного і вір-

ного сина церкви Христової. Тільки хвороба, яку і синодальна, і лікарська комісія визнали, штовхнула його на це богохульство. До нього треба послати, крім духівників, ще й лікарів.

Та і суд, і сповідь відклали. Тільки у червні місяці о. Амвросія викликали до Петрозаводська за свідка у справі Інокентія. 30 червня 1913 року у тюремній церкві зібралися князі церкви, чорно- і білоризці слухати сповідь і судити еретичного інока Інокентія балтського, мерзотні справи якого за найстараннішого обходу їх в описанні склали кілька томів. Та Інокентій все ж попередив їх, виступивши з каяттям і декларацією свого ставлення до православної церкви. Він цю декларацію подав у писаній формі до суду. Він писав:

«Одверто перед усіма, а найпаче перед обдуреною і ошуканою темною масою вірян заявляю, що з божого попущенства та з дияволової науки я вступив на загибельну стежку і без сумління, честі і жалю дурих моїх духовних дітей довгі роки. Визнаю свої мерзості перед церквою божою, якій я завинив, назвавшись сином і духом божим, і його іменем облудно обдурював і до загибелі довів багато жертв сліпої віри в мене».

Далі він наводив мерзості свого шахрайства, безсоромного, безжального визиску сотень і тисяч мирян, наводив свої злочини проти темної затурканої маси, проти обдуреного і пригноненого бідолацького села молдавського, проти сотень тисяч визискуваних і поневолених людей. Одверто і безсоромно визнавав, як на протязі багатьох років (1908—1913) він безперестанку вимотував майно, здоров'я і життя своїх мирян на догоду «плоті своїй, що від диявола». І закінчував тим, що зрікався своєї «ересі» і просив повернути його в лоно православної церкви.

У цій декларації, редагованій з єзуїтською хитрістю, все викладалося так, що у всіх мерзотах потворного інока найпершою жертвою був він сам, оскільки то на нього ж напосів диявол... І закінчив він її так:

«Тіні нещасних, померлих у дорозі з холоду й голоду, встають передо мною і термосять душу мою численними злочинствами, що я заподіяв моему народові».

І тому прошу простити мені все, а головне те, що, будши сліпим сам, завів себе і тисячі інших у темну яму гріхів. А ще простити мені все зло, що я заподіяв мирянам, забути всі злочини і безпутні слова мої, і прошу мирян коритися єдиній церкві православної і її пастирям. І хай наперед не буде вже такої облуди. Амінь.

Ієромонах Інокентій»

Прийнявши таку покайну, синадріон князів церкви з ініціативи олонецького єпархіального начальства, при допомозі Амвросія балтського і Серафима кам'янець-подільського, вирішили не заводити ширшої справи і відповідно знесли з синодом, висвітливши Інокентія як жертву уїдливих ідей, як хворого на манію величчя, що не становить ніякої небезпеки ні церкві, ні престолові, пропонували вирядити Інокентія кудись на життя, але не позбавляти його сану духовного, як уже наведеного на путь.

Синод, заклопотаний ересями і розбратом в церкві — справою Іоанна Кронштадтського, бандита Іліодора, лихозвісного Распутіна, — ще одного скандалу уникнув і погодився з судом в Петрозаводську. Згодився і вирік:

«Інока Інокентія вислати в Соловецький монастир на каяття, а справу судочинством припинити».

Інокентій, попрощавшись з заступниками, забрав мироносиць і виїхав каятися на Соловецький острів.

17

Соломонія, кинувши серед степу Катінку, стрімголов неслася тим шляхом, яким пішла інокентіївська орда. Не спинялася, не присідала ні на мить, все йшла і йшла, мов її сили не тільки не виснажувалися, а й прибували. Неслася порожнім студеним степом туди, до житла, до людей, до світла, до живого міста чи села. Соломонії байдуже. Вона не може, не хоче більше слухати стуготіння завірюхи, в якому чує вона передсмертний дикий плач Катінки, передсмертні страшні стогони жертв інокентіївської прощі.

Але що це? Що бачить вона? Хто то стоїть, хитається на дорозі? Стоїть і тужно так, жалібно просить про щось? Чи не душа то нещасної Катінки? Чи не її то душа вийшла на страшний суд? Але геть відділь. Геть далі від страшної примари. Геть! Геть!

Та ноги не слухають. Грунт вислизнув з-під ніг, і вона валиється на сніг перед самим привидом. Він не чіпає її, а нагинається над нею і про щось питає. Соломонія прислухається і пізнає людську мову.

— Допоможи... Голова болить, тріскається... Допоможи, хто ти?

Соломонія підводиться і бачить над собою закривавлене обличчя. Кров у бороді, у волоссі, на одязі.

— Хто ти, чоловіче? Чого тобі треба від мене?

— Хто я? Я з походу Інокентія. Він убив мене, але я ожив, щоб помститися за кривди людські, за кривди свої. Допоможи мені вийти, я дожену його.

Соломонія підвелася з снігу і зблизька придивилася до людини.

— Хто ти? Як звати тебе?

— Я? Я нещасний батько, у мене украли дитину. Я нещасний муж, бо в мене украли дружину. Я не маю сну, ні життя, усе украв Інокентій. Я — Василь Синика, з Липецького.

— Василь? Синика? Мардарів сусіда?

— Так... Я Мардарів сусіда.

Соломонія трохи опритомніла.

— Ходім швидше. Швидше ходім.

Узявши Синику за руку, Соломонія рушила вперед, слідом за Інокентієм. Ступала обережно, придивлялася, щоб не заблудити. Синика ішов за нею, хитаючись, тримаючись за її плече. Сили виснажувалися, він непритомнів, падав. Соломонія піднімала його і тягла, майже несла далі. У ній горіло пристрасне бажання вирвати цю людину з смерті, спілкувати з нею, наздогнати Інокентія, потішитися помстою над ним за все, що витерпіла, вистраждала вона від Добрузького монастиря до цього дикого, непривітного степу. Ні на мить не спинялася. Як слабів і падав Синика, вона терла йому виски снігом, хукала в руки, гріла їх під кожухом і тягла далі.

На ранок перед ними завиднілися хатки міста Каргополя. Соломонія оглянула Синику з голови до ніг.

— Мой, Василю, а вам же так не можна і до міста входити. Поліція нас так затримає.

Слово «поліція» вернуло до пам'яті Синику. Він оглянув себе. Справді, у закривавленій черпечій рясі не можна буде входити до міста. Соломонія зняла з себе кожух і паділа його Василеві. Снігом вимила йому обличчя, і за півгодини у місто входило чудне подружжя: чоловік блідо-зелений на виду і жінка геть виснажена, біла, як з хреста знята. Вони на першій же вулиці взяли візника і поїхали до заїзду на околицю міста. Там у номері заїзду Соломонія спитала Синику, як потрапив він до Інокентія і опинився отут на снігу, та ще й побитий. Василь, тепер уже вимитий, голений, у чистому одязі, важко зігхнув і понуро відповів:

— Якщо ти й справді заспілкувала зі мною проти Інокентія — розповім тобі все. Але пам'ятай, це смертна таємниця. Заприсягнися мені, що ти нікому не скажеш, ні хто я, ні відкіль.

Соломонія встала і урочисто проголосила страшну присягу.

— Присягаюся тобі моєю зненавистю до того, хто покалічив моє життя, мою душу, що я довіку не зречуся спілкування з тобою і довіку нікому не скажу, ні хто ти, звідкіль, ні де я тебе бачила. Амінь.

Синика вислухав спокійно і урочисто. А далі зліг на постіль і втомлено, мов крізь сон, сказав до Соломонії.

— Соломоніє, слухай: у мене була жінка — її не стало, Інокентій забрав; у мене був син — його нема, Інокентій забрав; я убив свою жінку, бо вона приспала сина з Інокентієм. Я оженився вдруге. І, залишивши жінку, для людей утопився в Бугу, у Вознесенську. І тоді я пішов за ним, щоб своєю рукою його зарізати. Одежу я поклав на березі. Далі я чув, що одержав одіслати їй, вона тепер живе на моєму дворі, дивляється сина... не мого, а Інокентієвого. А я от ходжу за ним, щоб перерізати йому горло. І я вже не Василь Синика, а Степан Маркович Луценко. За папери триста карбованців дав. От і все.

Він стомлено заплющив очі і міцно заснув. Соломонія сиділа коло нього і дивилася на його лице, вкрите глибокими зморшками. Йй жаль було і себе, і... згадала Катінку.

Рано Синика прокинувся дужчий. Здивовано глянув на Соломонію. Вона сиділа коло нього, як і вчора. На виду бліда, з затуманеними очима. Він устав з ліжка і пішов умиватися. Увійшов, а Соломонія так само сиділа і мовчки дивилася на постелю, де лежав Синика. Синика торкнув її за плече:

— Умийся, Соломоніє, освіжи голову.

Вона повела на нього очима. І той погляд був якийсь холодний і мутний, байдужий. В йому була мертва, тупа неувага до всього.

— Голова? Чия голова? Хіба ти не знаєш, що в мене цвях у голові сидить? У мене вже немає моєї голови. У мене стара баддя на в'язах, а їй у днище цвях забили... Га-га!

Вона пригнула голову і показала на тім'я.

— Тут забито мені цвях у голову... Катінка приходила витягати його, але замерзла вона. Мій син приходив витягати, та маленькі рученятка у нього, не міг витягти. Інокентій приходив витягати, та ще глибше забив. І тепер сидить той цвях отут. Я весела сьогодні. Я за нього заміж іду. Ти знаєш мого молодого?

Соломонія не витримала всього пережитого. Зараз, як уже тіло її одм'якло у теплій хаті, минуло напруження, небезпека лютої смерті серед снігів відійшла далеко, її розум помутився. У неї все переплуталося. Далекі картини дитинства, раювання з Інокентієм, перебування в «раю», подорож до Муромсько-

го монастиря, втеча звідтіль, похорон трупів, самогубство Катінки — все це обтяжило її пам'ять, і вона втратила свідомість реального.

Синика з страхом дивився на Соломонію. Він завагався: чи кинути божевільну, чи брати її з собою. Проте, довідавшись про арешт Інокентія, вирішив не кидати Соломонію. Найняв підводу і, одягнувши Соломонію, поїхав з нею до поїзда. Соломонія не опиралася.

У дорозі вона не завдавала йому клопоту. Тихо сиділа у вагоні і до чогось усміхалася. Іноді обзивалася до Синики любим інтимним словом і знову віддавалася маренням. Тільки на одній станції, де їхній поїзд нагнав ешелон відряджених на домівку прочан, зачувши молдавську мову, вона раптом нашорошилася і задрижала. Щось прокинулося в її свідомості. Рвонулася до дверей, але враз сіла і заспівала тихої молдавської пісні. По дорозі до Одеси Соломонія крізь марення перескакувала іноді на реальне і розповідала йому багато такого, чого він і не знав про Інокентія. Він узнав від неї, що його порізано в Одесі з наказу Інокентія, що Інокентій давно затаїв зло проти нього за вкрадені гроші і давно хотів помститися над Синикою за попсовані тоді плани у Добрузькому монастирі, що й Домаху він прийняв, знаючи, що вона Синикова жінка, і сильно, дуже хотів, щоб вона мала від нього, Інокентія, дитину. Зачепившись за реальне буття, вона ввела Синику в історію балтського інока. Він пильнував кожного її слова, як і того, щоб тих розповідей не почув хто сторонній.

І що ближче під'їздив до Одеси Синика, то більше в нього побоювань було за хвору. В Одесі він примістив хвору у знайомих, а сам узявся до справ знову. Він довідався, побувши навколо «раю», що Інокентій у Соловецькому монастирі, хто з райських мужів залишився при йому, а хто в Липецькому, і остаточно осів у Одесі, щоб, відпочивши, знову взятися за справу помсти над Інокентієм.

18

Арешт Інокентія, суд у Петрозаводську і вислання його в Соловецький монастир, а найбільше його декларація як громом ударили раян. «Рай» на той час був впоряджений, як великий підземний монастир під назвою Гефсіманський сад. Печери поширилися: вони забирали два з половиною кілометри вздовж під землею і півтора завширшки, побудовані в два поверхи, могли вмістити вісім тисяч люду. Правував

монастирем брат Інокентія Семеон, що зробився справжнім підземним князем: мав багато слуг, великі достатки, на які остаточно полагодив справу з балтською і ананівською владою, і мріяв поширити вплив Гефсіманського саду далі на Бесарабію, у гущу молдаван,— заснувати свій власний монастир під доглядом молодшого брата Марка. Випадок з Інокентієм розбив його плани. Тепер треба було виручати Інокентія, на якому трималася його власна влада над тисячами темного ошуканого люду. Він розумів, що розгром Інокентія у Петро-заводську міг спричинити зміни і тут, міг примусити Станіслава Едуардовича не так вибачливо поставитися до Гефсіманського саду, як досі. Тому-то він найперше переказав богоматері Софії солідну суму грошей на київський банк і зателеграфував їй не їхати до Липецького, а залишитися у Києві. Сам же негайно поїхав до о. Амвросія на пораду. О. Семеон полохливо запитав:

— Ліквідувати чи ні?

— Коли хочеш побувати у каторзі — заходжуйся. Православний монастир живе не з ласки мугирів, а силою божою, і він стоятиме довіку. Не твого розуму справа про те, про що бог судить. Ідь додому і правуй далі, як казатиму. Сам нічого не роби, мене питай про все,— рішуче і категорично сказав архіпастир.

Брат Семеон повернув до Липецького, підбадьорений розмовою з владикою. Зібравши апостолів і мироносиць, Семеон сказав:

— Брати і сестри! Святий Інокентій — брат мій — залишився у столиці в царя, цар не хоче пускати його сюди, бо сам дуже хворий. І син його при смерті. А щойно видужає цар, щойно подужчає його син, як дух святий Інокентій прибуде до нас. Ідїть і вістїть народові велику радість — святий Інокентій у царя зараз, він випрошує у нього волі нашій церкві і вірі нашій.

Ця звістка надала нової сили сектантам. Вони розвинули таку діяльність, якої не знав монастир навіть тоді, як був тут і сам великий авантюристик. Загнана, знедолена маса сліпо вірила, що Інокентій привезе від царя-імператора полегкості: випросить волю віри молдаванам, поклопочеться про легше життя, випросить пільг у податках і заборонить урядникам, стражникам і чиновникам грабувати їх, настане просвіток біднякам. Рух поволі перекинувся за кордон у Румунію, у села і хутори, визискувані румунськими боярами. Знову потяглися на цей бік, до «раю», валки прочан. Сунули, гнані чуткою, що по цей бік Пруту народився цар царів, король королів Іно-

кентій, який засновує молдавське царство пригночених, збирає всіх знедолених під свою опіку і повстає проти панування жорстоких бояр. Люди скупчувалися на кордонах, все частіше лунали постріли над Прутом уночі, коли цілі валки втікачів переходили річку, втікаючи в Росію, до свого бідацького царя. З Валахії, Мултанії тяглися до кордонів випрошувати паспорти на право виїзду, переходили без дозволу кордон, гинули, прострілені чи то румунською, чи російською прикордонною сторожею.

До Галичини так само просоталися чутки, скаламутили царське «стадо» двоєдиної монархії. Запалили і там серія надією. З Карпат посунули валки прочан. Хто з паспортом, з паперами, а хто і просто з надією якось перехопитися за кордон до бідацького царя царів, короля королів. Сигетські румуни посунули до кордонів, назустріч невідомому щастю. Словаки, русини, гуцули, обдурені чуткою про світліше життя, спродували за безцінь злиденні пожитки і сунули до царя царів.

Божевілля ширшало, манила перспектива радісного життя майбутнього під рукою царя царів Інокентія. Множилися люди в «раю», множилися прибутки брата Семеона, що заступав собою Інокентія, транспортував він хури добра на навколишні базари, до двору Станіслава Едуардовича, архіпастиря балтського о. Амвросія і архіпастиря кам'янець-подільського о. Серафима, до двору губернатора кам'янецького і... кишинівського владики о. Серафима, який кинув уже свою боротьбу проти Інокентія.

Все це не втекло з-під уваги румунської і австрійської влади. Російському урядові була надана скарга від румунського уряду на те, що в межах Російської держави провадиться антидержавна щодо престолу його королівської величності пропаганда. Проведене слідство в цій справі встановило винуватця. Обер-прокурор найсвятішого синоду дістав належні вказівки, і ігумен Соловецького монастиря дістав папір:

«Пропонуємо під страхом суду і вислання в Сибір рішуче заборонити Інокентію бачитись з мирянами, а також випустити його хоч на час за ворота монастиря. Одвести Інокентію окрему келію з окремим двором і доручити духівникові, одній, і то певній, людині, бачитися з ним і вести покайні бесіди. На загальні трапези, сповідь чи причастя — не пускати.

Обер-прокурор синоду П о б е д о п о с ц е в»

Кінець. Інокентія остаточно і міцно замкнено. Братчиків, мирноносців, вірян, що прийшли за ним на Соловецький острів,

що оселилися в Архангельську і в його околицях, виловила поліція і випроведила етапом в Київ.

Семеон дістав звістку від Гарасима та Семена Бостаніку, що прочани повертаються з Муромська. Хима та Ганна сповістили, що прочан, разом з ними, випроведили з Архангельська, і разом запитували, чи можна їх привозити в Липецьке до тих, хто не знав справжнього становища речей.

Звістка ця завдала клопоту брату Семеону. Він розумів, що слава Інокентія тримається тут невідомістю його долі, що тут ніхто не знає про арешт Інокентія, про суд, відозву, і свідки арешту, зради і ганьби пошкодять славі його. Тому він поспішив до о. Амвросія і розповів йому свою тривогу.

— Ні одного до раю не пустити,— різко звелів владика.— Спини їх у Києві. Скеруй їх на Почаївську лавру, хай там обсядуть, а не тут.— А за хвилину змінив:— Ні, так не годиться. В Кам'янець їх. Там триматимуть їх у етапній тюрмі і випускатимуть по одному. У Кишинів підуть. Не турбуйся. Поодинці не страшно.

Семеон списався з братом Марком у Кам'янці-Подільському, з матір'ю Софією в Києві, і заходами «раю» етапні поїзди пішли до Проскурова, Кишинева, звідкіль прочани розсилалися по домівках з-під арешту.

Гарасим Мардар, Семен Бостаніку, мати Софія і брат Марко, впоравшись з ділом, виїхали до Липецького.

Зустріч відбулася тиха. Зустрілися на ст. Бірзула. Брат Семеон вислухав їх про арешт Інокентія, суд, відозву і повідомив про становище на місці. І зараз же виїхав до Липецького разом з прибулими. Там, у печерах, відбувся молебень на честь Інокентія і його успіху при царському дворі. На молебні виступив з казанням Семен Бостаніку. Він повідомив мирян, що цар силою забрав паринцела Інокентія лікувати його своєю молитвою і воскресити його сина, а за це він дарує волю віри їхньої.

— Інокентій сам незабаром приїде і привезе вам волю царя-імператора. Цар обіцяв віддати під його руку святу молдаван.

— Осанна! Осанна! Осанна тобі, великий пророк Інокентій! Осанна тобі, преотгул шел марі!— гукала божевільна юрба.

Семеон переміг. Виснажена сліпою вірою юрба голодних, обідраних людей безмежно вірила у могутність свого пророка, безмежно вірила в те, що він урятує їх.

— Кайтеся! Кайтеся!— гукав брат Семеон.— Кайтеся, бо прийде війна, прийде голод, і ви не врятуєтесь ніде, крім як

у його обителі, як під високою рукою царя царів Інокентія. Він готує рай тим, хто в нього повірить.

Юрба каялась. Війна глибоко вражала свідомість темного селянського люду, віщувала йому лихо й страждання, війна, яка неодмінно мала бути на трупах, на нещасті цієї сірої маси, яка поглине її своєю страшною пашчею.

І нараз... віщування справдилося. Саме тоді жнива були в розпалі, трудове селянство потом сходило коло своїх ділянок землі, виснажувалося на великих просторах панських нив, з надією дивилося на сади, виноградники.

У Липецькому ударив дзвін. Раз, два... Ще і ще... Сполох. Тривога...

— Чи горить де, хай бог милує?

А дзвін раз у раз стугонить, як на пожар, як звістка страшного лиха, навальної смерті.

Кидали ниви, гармани, сади, виноградники і бігли до волості. Збивалися там юрбами, тривожно дивилися на двері примарії.

Примар, урочистий, як сама смерть, вийшов на ганок з бляхою на грудях. У руках папір червоний. За ним урядник, писар. Примар зачекав, доки втишилися люди, зняв шапку і уклонився до людей. Юрба застигла і теж зняла шапки. Примар кашлянув і урочисто передав писареві червоний папір. Писар почав читати:

«Божьей милостью мы, Николай Второй, император и самодержец всероссийский, цар польский, великий князь финляндский и проч. и проч., объявляем всем нашим верноподанным, что всемогущий бог ниспослал святой Руси великое испытание. Коварный враг напал на Россию...»

Далі йшли слова заклику стати до зброї під стягами «всемилостивейшего монарха» Російської імперії у боротьбі з «врагами й супостатами» за «веру, царя и отечество живот свой положить...». Але слова ці не доходили до свідомості селян, що зачаровано слухали «бамагу». Лише одно слово, одно страшне, до мороку лячне слово «війна» ухопили і усвідомили селянські голови. Ухопили і по-своєму його витлумачили, так, як віщував їм святий Інокентій.

— Війна!

Рев і стогін знявся у селі Липецькому. Плач і ридання потрясли хатки, де стояв на черзі чи батько, чи син, чи брат іти «живот свой положить» за «всемилостивейшего монарха», ім'ям якого останню шкуру спускали урядники з інородців, де був кандидат на «мученический венец война христолюбивой России». Мало кого не чіпала ця звістка.

Баламутяться темне село. Лаштує хресний похід до «раю». Ідуть на прощу мобілізовані, щоб там за останній пуд пашні, за спродану свитку випросити собі змилювання боже на війні.

Брат Семеон звістку про війну дістав пізніше. Поміркувавши над нею, він покликав до себе апостолів і прочитав їм маніфест.

— Браття мої, настав скрушний час. Тепер ми потрібні на селах, де плач і стогін стоїть. І тепер ми повинні попрацювати на славу Гефсіманського саду, на славу Інокентія, що про рокував цю війну. Ідїть і вістїть волю його і поворот його. Треба приумножити славу його. Ідїть:

З тим він одпустив апостолів, залишивши найближчих людей — Семена Бостаніку, Гарасима Мардара та Григорія Григоріяна.

— Вам можна більше знати, ніж всім... Слухайте. Часи тепер прийшли такі, що не тільки за молитви дбайте. Нам треба тепер в рай пускати не тих, хто копійки дає, а на карбованці хліба з'їдає.

Іноки зрозуміли. За першими ж полками, за першими ж валками мобілізованих потяглися чорноризці з проповідями. Вони сновигали по селах, розносячи благодать Гефсіманського саду. Вони вістили волю господню, а разом засновували таємні квартири, куди приходили ті, що могли сподіватися благодаті в «раю». Зламані війною кордони уможливили просування ченців у Галичину, в Румунію. Незабаром «рай» поповнився «героями» російської, австрійської, а згодом і румунської армій, що платили добре за схов у темних печерах Гефсіманського саду.

Брат Семеон все щедріші послання слав Інокентієві в Соловецький монастир. Він досяг, що Інокентієві дозволили листуватись, виїздити два дні в місяць до Архангельська і перевезти на острів мироносиць.

Проте синод і пильнував безпеки. Інокентієві вперто не дозволяли ні виїздити, ані приймати когось з апостолів.

Проте й здалеку він угадав небезпеку. У червні 1916 року він надіслав братові Семеону пересторожного листа не приймати більше дезертирів з армії, а якщо можна, то й тих виселити, котрі там є.

«Небезпечні це люди, непевні,— писав він братові.— Ми матимемо клопіт з ними».

Але Семеон мав бойову вдачу. Він не зважив на його застереження. Дезертирів з поля брані, що платили за схов від «великої чести живот свій положити за веру, царя и отечество», все більшало.

1917 рік. Бурхливий рік вибуху гніву народного. Кінець царату. Матушку Росію затрясла переджовтнева лихоманка. Вона корчилася в конвульсіях класових протиріч, її розпинали спадкоємці самодержавства.

Гефсманський сад сприймав цю новину у суворій жалобі. Не стало царату і його вірного слуги Станіслава Едуардовича. Убили його бірзульські робітники. Нікому боронити святу обитель. Невідоме майбутнє лякало. І завірюха вдарила з шаленою силою в основи «раю». Потрясла його, але... не повалила. На виручини прибув сам великий пророк Інокентій, що визволився як «многострадальный мученик» за віру.

19

Брат Семеон глибоко замислений ходив по келії. У всій його постаті почувалася якась нервозність, розгубленість. Здавалося, що на нього накинуто якусь шорстку одіж, вона колола його ворсою, а він намагався ходити так, щоб не торкалася вона тіла.

У «раю» спостережено якесь заворушення. Правда, це були слабкі, незначні прояви, тільки перші ознаки непокори, але це вже було щось, що могло поширитись, вирости... Він знав, відкіль воно: справа в тому, що прочани, які ходили до Муромського монастиря, все ж частково повернулися в Липецьке, селилися разом з новими і дезертирами армії, що переховувалися тут. Очевидці Інокентієвої поразки, хоч і мало вірили у його святість, вірили, що зустріч Інокентія у Каргополі і арешт його — то є тільки диявольська спокуса, вони все ж бачили, як Інокентія повели у поліцію і він не зміг опертися владі, поступився слугам царя. Хоч і рідко, але розповідали по келіях і викликали в серцях раян сумніви. Ці сумніви подекуди висловлювали і вголос, а деякі раяни приходили навіть до отців апостолів запитати: чи справді Інокентій — дух божий, коли не здолав опертися якомусь десяткові царських солдатів і що зараз він сидить у тюрмі з наказу імперата? Отці апостоли як могли доводили непорочну святість Інокентія, але самі бачили, що вірян вони не переконують. Дух сваволі розвинувся і серед втікачів армії. Вони що далі, то менше корились статутіві печерного життя, частіше зникали на кілька днів і поверталися або смертно п'яні, або приводили з собою повій і віддавалися розпусті та співали сороміцьких пісень.

Збентежені віряни збиралися купками і обговорювали події між собою і таємниче перешіптувалися.

Одверто непослух вибухнув учора в печері № 967. Апостол Семен Бостаніку нагодився саме тоді, як у ній співали сороміцької пісні, а під дверима стояла юрба вірян і обурено нарікала на святих вітців, що дозволяють нечестивцям по-блюзнірському вести себе у святій обителі. Семен зрозумів, що обминути цей випадок він не тільки не повинен, а й не може. Зціпивши зуби, увійшов у келію, де круг столу сиділо шестеро дезертирів. Перед ними стояло вино, лежала ковбаса, хліб, бринза та інші припаси. Компанія була п'яна. З ними були майже голі жінки, теж простоволосі, п'яні. Одна з них лежала поперек ліжка цілком гола, і на грудях у неї лежали чотки з хрестом.

Семен набрав суворості і наморщив брови.

— Ви це що ж, діти диявола, завели тут таких поганських пісень? Чи ви не знаєте, що ви в обителі духа святого Інокентія? Зараз же виженіть цих блудних жінок, припиніть пиятику і серця ваші поверніть до господя.

На ці слова з-за столу підвівся височенний червонопикий солдат і підійшов до Семена. Дихнув на нього п'яним духом і нахабно усміхнувся.

— Гей ти, старий дурню! Ось я тобі повернуся просто серцем до тебе і до твого господя! — крикнула одна з п'яних жінок. І на ці слова повернулася до нього задом, закинула плахиття і крикнула: — Дивись! Чи не видно там твого бога?

Семен остовпів з такого зухвальства. А той, що стояв перед ним, узяв за комір, притяг до столу і посадовив на стілець.

— Барабанна ти шкуро, патлатий ти чорте! — гукнув він. — Тобі чого від нас треба? Гроші ми дали за те, що живемо тут? Дали, я тебе питаю? Кажі! Не хочеш? Так я скажу. Ви маєте з нас стільки, що вистачило б мені купити вас усіх з вашими шкурами. Коли б не війна, коли б мені не треба було рятуватися від фронту, то за ці гроші ціла шайка ваша танцювала б у мене у дворі голі, на морозі, аж три дні.

І з цими словами він брудно вилаявся і вдарив Семена. Сильно, з розмаху, з ненавистю.

— На, суко монастирська! Маєш у додаток до плати.

Семен упав з вибитими зубами. Далі схопився і прожогом вийшов з келії. Він стрімголов летів до брата Семеона.

Семеон слухав його збентежено. Він одразу усвідомив небезпеку, як і те, що настрої треба паралізувати на самому початку. Він розумів, що авторитет обителі у небезпеці, що престиж його і Інокентія вальється, що боронити треба зараз

же, ось у цю хвилину. Але як? Як це зробити? Що можна протиставити жирові, нагуляному в райському неробстві? Що можна протиставити п'яній глитайні, порозкохуваній на вільному, ситому житті у «раю»?

Семеон безпорадно оглянувся навколо і, заскуливши, підійшов до Семена Бостаніку.

— Чуєш, брате, треба гнати їх звідциль... Чуєш? Негайно.

— Гнати? Чим? — злісно спитав Бостаніку. — Хто пожене, коли отець Інокентій сидить у тюрмі, а віра в людях гасне щодалі.

Це було справді так. Без Інокентія гасла покора в вірянах, гасла віра і послух. Це розумів Семеон — брат Інокентіїв — і жахався, бачивши, що ненадовго ще вистачить його впливу на маси. Кілька разів сідав писати Інокентієві листа, але в ту ж мить кидав. Інокентій не міг приїхати, треба самим рятуватися. Але як? Яким способом?

У двері постукали.

— Увійдіть, — здригнувши, сказав Семеон.

У келію увійшов схвильований Григорій Григоріян. Він щойно повернувся з Балти. Григорій стомлено сів.

«Чи не привіз якої лихої звістки про Інокентія?» — тьохнуло у Семеона.

Але ні. Григорій про нього не згадує. Збиваючись, він розповідає про те, що в Балті якісь люди з червоними стрічками на рукавах обеззброюють поліцію, солдати ходять вільно по вулиці, і всі кажуть, що немає імперата.

— Та ти що, здурів?

Григорій присягається, що все те бачив сам, як стояв коло монастирських воріт у Балті. Якісь люди забрали зброю у поліцая, а його самого під тією зброєю кудись повели. А тоді носили червоний прапор і кричали «ура». Та ось і сам архіпастир о. Амвросій про це, мабуть, пише.

Миттю розідрав конверт, витяг лист і почав читати:

«Балта, 13 березня 1917 року.

Семеонові Левізорові...

Трапилася надзвичайна подія. Віднині немає царя на Русі і править Тимчасовий уряд. Що це означає, не буду вам писати. А тільки часи на нас насуваються дуже тривожні. Владу стару повалено, поліції нема, ми безборонні. Вживайте заходів, щоб без гамору випровадити з «раю» дезертирів, бо вони почнуть розвалювати монастир, а відтак і в Балту може прийти нещастя. Як ви це там зробите — справа ваша, вам видніше. На мою думку, треба їх підмовити вийти добровільно, бо, мовляв, немає вже царя і вас на війну не поженуть.

Тільки не всім зразу оголошуйте, а поодинці викликайте і виряджайте. Та пильнуйте, щоб вони не почали пиячити. Стелеграфуйтеся з Інокентієм і довідайтеся, що він має чинити. Тоді вже робіть спільно з ним.

Єпископ Амвросій»

У голові помутилося. Все пішло ходором.

Царя немає. Поліції немає. На добре це чи на зле, господи? Цього не міг розв'язати брат Семеон і вирішив скликати раду апостолів.

Але що і як казати апостолам? Коли нема царя, нема поліції, то де ж тоді Інокентій — цар царів? Чому ж не повертається він, щоб тримати у покорі паству свою і боронити обитель?

Нерічуже подзвонив. Увійшла молода послушниця.

— Склич мені всіх мужів святих і братів моїх.

Дівчинка вийшла. Брат Семеон нервував. Нарешті увійшли радники. Брат Семеон зразу став читати їм лист о. Амвросія. Всі слухали мовчки. Та й після читання довго мовчали.

— Ну, то що ж врадите? Що робити, отці?

Підвівся Сербул, рум'яний і міцний дідуган. Він пом'явся трохи і зразу рубнув:

— Пізно отець Амвросій попереджає... У раю вже знають про це. Уже наші квартиранти самі лагодяться виходити. Та тільки збираються вимагати гроші назад. От що. Кажуть, що тепер, як немає царя, то ми маємо їм вернути гроші і вирядити їх до станції. Віряни теж бунтують. Кажуть, що коли немає царя, то чому не приходить отець Інокентій царювати, як казав, щоб повернути нам наше господарство, наші землі, дати щасливе життя, як казав він у проповідях.

Радники похилили голови, охоплені тривожним передчуттям. Адже ж кожний з них знав, що досить однієї людини, свідомої жахливого становища, скотячого стану раян, як уся маса вийде з покори і вибухне накипілим гнівом. І в тому гніві, у тому стихійному вирі згорить насамперед Гефсіманський сад, з отцями апостолами разом.

— То що врадите, отці? Як віру в людей підтримати? Як святу церкву оборонити від напасті диявола?

— Не плач,— грубо урвав його мову брат Марко.— Бог знає, що робить. Не нам про це думати. Отець Амвросій вірно радить. Треба Інокентія виручити з заслання. Треба знову похід вирядити, хай вийдуть старі раяни, а нових ми притримаємо. У нових віра ще є, а їхніми руками можна і дезертирів вигнати.

— А чи підуть? — насмішливо запитав хтось.— Уже ж ходили до Муромська.

— Підуть! — відрубав Марко.— Це треба покласти на мирносиць. Ще не знати, чи справді немає царя, чи нам тільки брешуть. Доки вернуться, то ми вже будемо знати все, що треба. А там, може, і Інокентій повернеться.

Синедріон апостолів загув. Марків план збудив надію у всіх. Всі якось зразу повірили в нього і вирішили не відкладати справи.

— А кому ж ми доручимо це робити? — нерішуче спитав Семен.

— Я кажу послати Горпину, вона найвідоміша серед мирносиць.

Горпина Корньова справді була найпопулярніша в «раю» мирносиця. Раяни погодилися на її кандидатуру і доручили організувати похід, збирати по селах кошти. Керувати виходом і витратами доручено знов-таки Гарасимові Мардарові та Семенові Бостаніку. А того ж дня до Архангельська поспішним поїздом виїхав брат Інокентія Марко, щоб особисто повідомити Інокентія і приготувати його до зустрічі з паствою.

Плани синедріону апостолів справдилися. Знову заворушилися раяни. Новий приплив віри спалахнув у шматованих серцях вірян. Горпина Корньова стала в центрі уваги. Навколо неї купчилися і метушилися баби з райського дворища. На села посунули валки прощаків. Сама ж Горпина ходила і розповідала страшне видиво, яке привиділося вночі проти п'ятниці.

— І лежу ото я і бачу, як воно щось — блись! блись! Устала. Дивлюсь, а отець Інокентій стоїть у терновому вінку, у чорному весь і свічку в руці держить. Стоїть, дивиться на мене і до себе кличе. Підходжу я. А він мені тоді: «Ні, не сама, каже, йди, а дванадцять вас повинно бути. Вибери, каже, ще одинадцять та тоді й приходить». От я і збираю оце мир, щоб піти до нього. А як відходив, то ще й додав: «Та й ті дванадцять то тільки вибрані, що до мене прийдуть в мою темницю, а за вами хай іде кожний, що вірить у мене».

Це оповідання у сотнях варіантів поширювалося «раєм» в навколишніх селах. Знову завирував «рай», заворушилася на селах війною розтерзана голота. Вдови, чоловіки яких загинули на війні, матері, сини яких не повернулися додому.

— Отець Інокентій має приїхати! Отець Інокентій повертається судити грішних і праведних. Прибуде преотул шел марі, щоб сісти на престолі і дати радість вірянам! — гулом гуло по всій Бессарабії.

З хати до хати, з двору у двір летіла звістка, що вже кінець війні, кінець пануванню лютого імперата, що прийде незабаром цар царів Інокентій і визволить свій народ. А слідом за цим сунулася чутка, що вже й до «раю» пролізла нечиста сила і повстає проти обителі, проти Гефсіманського саду.

Захвилювалися раяни навколо келії о. Семеона. Товпляться, благають вийти і показати шлях рятунку. Змилосердився о. Семеон, вийшов до своїх вірян у церкву і голосно сказав:

— Не велів мені отець Інокентій про це казати нікому, і мовчав я. А тепер повелів вам, мирянам, розказати усе. Живуть у нас пройдисіти, горлохвати, дияволове плем'я, що точить ніж проти святої церкви. Не кориться мені, не шанує бога і обителі. І бог велів мені дібрати вірних своїх дітей і з ними очистити обитель.

— Покарати нечестивих, — хижо заревла юрба.

Тієї ж ночі зойки страшні розляглися по келіях, у печерах. Нещадно били дезертирів, на яких показували святі апостоли. За одну ніч зліквідовано бунт.

Похід готувався. Бучний, помпезний похід на виручини святого Інокентія з Соловецького монастиря. Перед тим два молебні правила: один за успіх походу, а другий за перемогу над дітьми диявола, яких винищено на славу бога і його святого духа Інокентія.

20

Марко прибув у квітні 1917 року до Соловецького монастиря. Він багато проїхав незміряними просторами Російської імперії і бачив, як пламеніла вона в перших загравах революції. Марко надивився на нові порядки, на людей з червоними стрічками на рукавах, довідався, що імперат сам зрікся влади, віддав царство народів. Але народ той не став царювати, а з глухим прокляттям шумує по вокзалах, базарах, селах.

Марко все докладно розповідає Інокентієві і пильно дивиться на нього, як він слухає. І коли хмурнів Інокентій, тихіше говорив Марко, а як усміхався Інокентій, і він підносив свій голос.

— Збили ми роги бунтівникам, урятували твою обитель і до тебе ходаків виряджаємо. На тебе надія... без тебе не всидимо.

Інокентій радісно потирає руки. Він відчув подих принадної волі там, серед покірних своїх овець.

— Це добре! Прекрасно! Ваші голови порозумнішали. Ходаків по мене прислати, я повернуся з народом, мене зустрі-

нуть, як царя, мене сподіватимуться, як пришестя бога. Вірно! Ми покажемо ще свою силу.

Він сів до столу і написав велику телеграму до «раю» і в ній наказував виряджати до Соловецького монастиря дванадцять ходаків, посадовивши їх на швидкий поїзд.

— Візьми цю телеграму і їдь на пошту. До мене не приходь, доки не покличу тебе. Нікому не кажи, що ти мій брат. Я вже не зроблю, як у Муромську. Треба інакше.

Марко пішов. Інокентій ще довго ходив схвильований по келії і, заспокоївшись, почав складати відозву до пастви. Написав він її молдавською мовою і переказав на адресу «Типолитографії Фесенко» в Одесі видрукувати її 20 000 примірників. До неї додав свій портрет і просив надіслати замовлення в Липецьке, в Гефсіманський сад. Аванс він завбачливо надіслав разом з замовленням. Сума авансу була набагато більша, ніж коштувала вся робота. З цього Фесенко мав зрозуміти, що відозва мала бути видрукувана без дозволу цензури. До Липецького він послав листа, де казав ту відозву поширити поміж селянами. У тій відозві він обіцяв повернутися в Молдавію, на суд і розправу, щоб здійснити свої обіцянки.

У Інокентія план виходу був готовий.

У травні 1917 року до Соловецької обителі прийшло дванадцять жінок. Вони вістили жителям холодного острова велику вість: на Соловецькому острові, у обителі суворій, під замком, пробуває великий душпастир, ув'язнений лютим імператором. Жінки вістили, що вся Молдавія плаче за ним і послала їх просити о. Інокентія прибути до них і молитися за многостраждальну землю їхню, за душі їхні грішні. 12 смиренних жінок постукали у ворота. Воротар відчинив. Жінки попадали на коліна і так від самих воріт аж до келії святого мужа приплазували.

Інокентій вийшов до них. На йому чорна ряса блискуча і чорний клубок. Він страждально подивився на грішних.

— Чого прийшли? Чого не даєте спокою і тут мені? Чи не мало я настраждався за вас? Ідіть, не хочу вас бачити.

Жінки тужно заголосили. Вони не підводилися з землі і благали його змилостивитись.

Інокентій не швидко пом'якшав.

— Серце моє — ворог мій. Не можу стерпіти вашого благання і піду до вас. Тільки мало вас прибуло. Мало прийшло просити прощення у мене за гріхи ваші. Піду тоді, як вас буде не менше як сімдесят сім,— сказав Інокентій і пішов у келію. І більше не вийшов до них.

Жінки божевільно вихопилися з двору і побігли, голосячи, до порту — виїхали в Архангельськ. Звідти до Липецького полетіли тривожні телеграми. Вони вимагали прискорити виїзд до Соловецького монастиря потрібного числа людей. Телеграми летіли одна за одною від жінок, від Марка і Інокентія. У Липецькому ловили телеграми і відповідали поспішно. І от одна прилетіла радісна. Делегація в сто двадцять чоловік виїхала до Архангельська і має бути на Соловецькому острові. На чолі делегації стоїть Гарасим Мардар. Друга делегація — 600 чоловік виїхала до Архангельська слідом за нею і має зустріти Інокентія на материку.

Діставши ці телеграми, Інокентій переправив на материк мироносиць, а брата Марка залишив при собі на поміч у зборах. Зі стиснутим серцем чекав вирішного дня. Згадки Муромська туманили перспективи бессарабської митри.

І ось він, день бажаний і жданий! На Соловецький острів переправився Мардар з прочанами. У неділю рано, як Соловецька обитель відчинила ворота вірянам, юрба прочан удерлася до дворища обителі і, керована Марком, пішла просто до келії Інокентія.

— Осанна тобі, великий учителю! Осанна тобі, преотул шел марі! Ми прийшли по тебе! Не кидай нас, іди за нами!

Інокентій схвильовано, квапливо і плутаючись казав до вірян:

— Діти мої, я завжди з вами. Ходіте з цього нечестивого місця.

До келії прилетів четверик коней, Інокентій сів на віз. Ігумен кинувся був спинити, але Інокентій уже був за мурами. За ним з ревом сунулася валка прочан, просто до порту.

Організовано, тихо увійшли в порт, зійшли на палубу. Пароплав, віддавши кінці, посунувся зеленкуватими водами геть від дикого острова. На палубі почалася відправа, що тривала аж до Архангельська. У Архангельську патруль оточив натовп, але виступив Інокентій і сказав, що за революційні дії він сидів у Соловецькому монастирі.

— І от прийшли по мене мої духовні чада, щоб забрати мене до себе.

Вигляд цих змучених селян, а надто що до пристані з міста посунула ще більша валка таких же обідраних, зачумлених і диких істот, швидко полагодив справу, і похід безборонно посунув вулицями міста до вокзалу. Якийсь час сперечалися, доки начальник станції дав вагонц на всі сімсот сорок людей. В ешелоні був один класний вагон, в якому урочисто виїхав у червні 1917 року Інокентій рятувати молдаван.

До Києва посувалися безборонно. І тільки у Києві комендант станції вивантажив їх, валка пішла пішки, запрягши у Інокентієвого воза двадцятьох дужих вірян. До Липецького телеграфували:

«Отець Інокентій повертається, зустрічайте».

Вінчаний корогами і святощами, Інокентій рушив до Липецького.

21

Багато змінилося відтоді, як востаннє був у Липецькому святий Інокентій. Дворище Гарасимове навіть не нагадувало старого кублища міцного дуки; нема високої кам'яної загорожі, немає злющих собак, не ревуть воли, якими милувався статечний господар, не іржуть коні. Не стало і корів, отари овець, придбані аж у кубанських степах. Високі загати пересунулися далеко за колишні межі Мардарового маєтку, аж туди, де кінчалися землі Синникові. Та й стоять вони тільки з північної сторони, відки віють зимою холодні вітри і намітає кучугури снігу. Зате великий сад-виноградник розкохали керівники Гефсіманського саду. Тільки його обгороджено камінням. Та замість двох хат скнари Гараська, що стояли на цьому подвір'ї, тепер розкинувся хутір глиняних хаток з очеретяною покрівлею. Хатки півколом оточують старе подвір'я і замикають собою вихід до Липецького. А за хатками блищить ставок, у тому перепарку, що ділив землі Мардара та Синики. У ставку вітці-раяни розвели дорогу і смачну рибу собі на потребу. У центрі ж колишнього дворища стоїть дерев'яна церква, убого обставлена образами святих, з-поміж яких вирізняється пишним убором образ Інокентія з великим мечем у правій руці, а лівою сперся на земну кулю. Зараз за церквою колодязь, який ще за Інокентія будував Мардар. Тільки тепер цямрини його обрито цементом, розчищено великий майдан навколо нього.

О. Інокентій, повернувшись до себе, спочивав від утомної подорожі, щиро милувався з буйної краси Гефсіманського саду. Після втомно-одноманітних ландшафтів півночі замилувано оглядав дворище, кожне дерево в саду, милувався працюючими бджолами, що гули на монастирській пасіці. О. Інокентій обходив сад, пожадливо оглядав сорти виноградних кущів та цікавився збутом вина, збіжжя. Неприховано щиро радів, що монастирські отари множилися, що корови монастирські переведено у великий упоряджений корівник і що їх велика череда. Він ніби кинув клопотатися справами рятування

людських душ, немовби в йому згас дух авантюриництва і він, перекипівши, став запобігливим хазяїном. Від самого повороту до Липецького він тільки раз і правив відправу у підземній церкві, а то більше бував з купцями. Вони приїздили до нього по хліб, кукурудзу, вино та фрукти. Сам приймав їх, торгувався і не тільки підписував угоди,— сам їздив до отар овець, стежив, щоб купці їх не брали вибірково, а підряд, і їздив до корівника спродувати корів чи масло, сам одержував гроші і ховав їх у монастирській скарбниці, яку переніс до себе в келію — хату Мардара.

Віряни дивилися на цього клопітливого господаря і тихо гомоніли, що о. Інокентій забув про них, не піклується ними, не здійснює своїх обіцянок врятувати їх від нужденного життя, проміняв живе стадо духовне на череди корів, на отари овець і ладен проміняти їх, мабуть, на найздохлішу вівцю з його отари. Гомоніли про те, що він прохолов до справ господніх і погрузає у справи мирські, якими годен кожний з них керувати не гірше за Інокентія. У тому гомоні родилася цікавість до себе, до свого життя, народжувався приглушений, але гострий гнів у серці вірян. Та й не тільки вірян. У селах гуло щось під обсмиканими стріхами й баламутило, вибухало стихією на сільських сходах.

— Імперата нема, немає його слуг, що вимотували з нас жили, а полегшало нам?

— Еге, полегшає тоді, як ми з тобою на той світ спорядимося. Там нам полегкість буде. Пани як були, так і будуть, а ми з тобою як трусили воші, так і будемо,— чулося з краю в край печер, у селах.

Тривога проймала вітців — керманичів «раю». В тому гомоні рокотіла погроза непослуху. Але Інокентій легковажив цим. П'яний з своєї влади над людськими головами, серцями, він божеволів з захвату своєї влади над неосязними просторами землі, цими добрами, які він посів, повернувшись з мандрів. П'янів і мало віддавав уваги глухим поголоскам, що долітали до нього на хутір. Однак швидко довелося святому пророкові зіткнутися з фактом непокори. Якогось засудженого за самовільний вихід з підземелля й посадовленого в темну яму вночі хтось витягнув. І не тільки його одного, а десяток інших людей. Схвильований Семен Бостаніку прийшов до Інокентія і, замкнувши за собою двері, розповів йому про випадок. Інокентій вислухав і похилив голову. Він ніби прокинувся з глибокого сну й з розгону вдарився лобом об гостру реальність. Йому враз стало ясно, що разом з тронем імперата похитнувся і його трон, з такими труднощами встановлений.

Захиталася на голові близька митра — золота корона бессарабського владика.

— Добре, Семене, добре... Це добре, що ти мені розповів. Треба про це думати.— Він побарабанив пальцями об стіл і задумано розчесав пишну бороду.— А поклич мені братів Семеона та Марка, матір богородицю та Гарасима. І ти прихось...

Семен вийшов, а Інокентій так само задумано сидів при столі. Задумано взяв до рук кришталеву карафку з червоним вином і налив собі кухлик. Повільним рухом підніс до губів і повільно нахилив кухлик до рота. Взяв на язик червоної рідини і довго смакував її, вгадуючи, з яких сортів винограду його надавлено. І раптом... скривився, притьмом поставив кухлик і поривчасто відштовхнув від себе карафку. Дико вирячені очі сповнилися жахом, задубілий язик ледве ворухився в роті. Улюблене вино пекло гірко-терпким смаком, а язик горів, як з пекучої виразки.

«Отрута...» — зеленіючи, подумав він і гарячково натиснув на дзвоник.

До келії увійшла послушниця. Інокентій, ледве вергаючи язиком, велів принести кота. Послушниця вийшла, а він розгублено оглядався довкола, не зводячи очей з карафки. Послушниця принесла кота. Інокентій узяв його і велів вийти послушниці. І щойно та вийшла, як він роззявив рота котові і вилив йому все вино з кухлика в рот. Кіт вирвався від нього і скочив до лави, хотів скочити на піч, але ткнувся носом у лаву і ліг. Занявкавши якимось моторошно, кіт витягся і одубів. Інокентій з тихим стогоном опустився на лаву й глухо застогнав. Болісно, здавлено, відчайсно, з тугою.

Увійшли запрошені. Інокентій, оговтавшись, почав нараду. Він насамперед хотів вислухати апостолів.

— Ну, кажи, що ти там знаєш, що там чув у печерах? — звернувся до свого брата Семеона.

— Погане чув. Нарікають віряни, що ти кинув божі справи і став господарем... За них не дбаєш...— Помовчавши, Семеон озвався до всіх: — Зарано ми раділи, що немає імперата... Немає імперата, а без нього от ні начальства, ні старших... Усе це з села до нас котиться... Кажуть, що поміщицьку садибу пограбували, а поміщика вбили. І ні суда, ні права.

Інокентій якимось наїжився і вдався з запитом до Мардара. Мардар підвівся і просто, грубо відрізав:

— Не знати, що у нас робиться. Віри мало в людях... Якісь люди тут вештаються, гомонять, що швидко і панів не буде, що ніяка церква не допоможе нікому, що самого Інокентія

чортяка візьме, як узяла імперата. Підбурюють селян не слухати святої казані і проти тебе погрожують...— Гарасим передихнув і випалив: — Убити тебе хваляться. Так кажуть люди...

Інокентій на слові «вбити» здригнувся і злякано подивився на карафку, з якої він забув вилити вино. І саме в цю мить брат Семеон простяг руки до неї. Інокентій нервово схопив карафку і вилив вино на долівку.

— Забули молдавани робити вино, кисле дуже,— сказав по хвилі. І наказав Семенові Бостаніку давати свої спостереження.

Семен нічого не міг додати, крім одного: що хоч і збільшилося перебування прочан, однак не такі вже вони щедрі.

— Зледащіли віряни, отче Інокентію. Треба якогось труда їм завдати, хай вони чимсь клопочуться. Тоді і стежити за ними легше буде.

Інокентій вислухав своїх апостолів і суворо почав свої інструкції.

— От що, браття. Сам я все це знаю. Думав, ви скажете щось нове. Досить про це. Збирайте завтра у підземну церкву людей, буде відправа. Мати Софія скаже, що далі. А ти, Семене, залишайся в мене.

І, щойно зачинилися двері, Інокентій відхилив килим на стіні і постукав у стіну. Над столом, у стелі відхилилася ляда, і відтіль шмигнув чернець.

— А ти б, отче, хоч би порядок зробив на горищі, а то, бач, уся в поросі,— сказала весело Хима, обтрушуючись.

Інокентій суворо на неї grimнув:

— Не треба жартів! Сідай!

Хима сіла. Інокентій звелів подати вина і їжі і, замкнувшись, почав другу нараду з братом Семеоном, матір'ю Софією та мироносцею Химою.

22

Дзвін підземної церкви проgrimів перший удар і покотився по темних коридорах печер. За ним другий прогук і розтанув у найнижчих поверхах. За тим ще і ще... Безнастанно, тривожно гув великий дзвін підземної церкви. Віряни давно не чули такого дзвону. Ще відтоді, як о. Інокентій повернувся з печер, вони один одного питали:

— Чого це дзвонять? Що трапилося? Чого дзвонять у великий дзвін?

Ніхто не знав, ніхто не міг відповісти на ці тривогою пройняті питання. Кожний поспішав загасити свічку в келії і швид-

ше спуститися до великої церкви. Потяглися поодиноці, купами, гуртами і стовпилися на сходах, що вели вниз. Кожний хотів проскочити швидше і захопити місце ближче до віттаря, з якого сьогодні, певна річ, почують щось велике. Нараз побачили о. Семеона. Він був у попівському одязі, у жалобних ризах, і чорний колір зливався з чорною шапкою, насуненою майже на очі. Він ішов похнюпившись, не дивився ні на кого. Та й зразу не відповів на вітання, не простяг поцілувати руку, не поблагословив нікого. Трудно дихаючи, поволі пішов до церкви. На порозі її став, уклонився до образів і зняв молитовно руки. А потім упав навколішки і застиг. Полежавши, підвівся і пішов у віттар.

Здивовані й затривожені віряни побожно слухали відправу о. Семеона. Він був у чорних ризах, і ланцюг висів на шиї. Німе зітхання вирвалося з грудей молільників.

— Браття мої! Сьогодні найсумніший день у нашому житті. Найсумніший, кажу, бо ми так прогнівили бога і його святого сина Інокентія, що він карає нас неймовірно. Більше не буде у нас заступника, більше не буде у нас оборонця! Сьогодні він покидає нас, і я з сумом надів ці ризи і ланцюг цей. Хочу закарбувати у своєму серці мою печаль вічну. Прогнівили ми його непослухом, невірою.

І він заплакав. Ридаючи, волав до неба про милосердя.

— О господи, яви милість свою, яви милосердя тим, що тут зібралися в ім'я твоє, і хоч востаннє прийди до нас і поглянь на печаль нашу! — І, звертаючись до віттаря, він гукав: — Моліться, нечестиві грішники. Моліться, прокляті раби господа, ви прогнівили його! Благайте його, може, змилосердиться.

І вся церква загула:

— Преотул шел марі, прости нас! Будь милосердний до нас! Вернись і врятуй нас! Преотул шел марі, вернись і помилуй нас!

І знову ревноу дзвін. Надривно ридаючи, вкотилися гомінкі звуки до церкви і потрясли звіддя. І раптом шум якийсь знявся у віттарі. Біла постать якась спустилася в п'їтми на підлогу. Біла вся, і лице біле, і волосся, і довга борода його біла, як молоко. Стала постать перед народом і старечим голосом простогнала:

— Не дам вам сина мого єдинородного. Не дам більше на муки серед вас, бо не вмієте ви шанувати його! Не дам, будьте ви прокляті віднині і довіку.

При тому біла постать знялася вгору і зникла. А відтак знову зарідав голос Семеона:

— Господи, змилюсь над дітьми твоїми! Зніми прокляття своє з нас! Верни нам сина твого Інокентія!

І знову ревнув дзвін. Знову надривні, ридальні звуки його потрясли звіддя церкви. Щось застугоніло над цементовою стелею і грюкало так, аж посипалися шматочки штукатурки. І знову якась біла тінь майнула перед очима молільників. Біла тінь спустилася при царських вратах, стала перед осліпленими страхом очима юрби, і тоненький жіночий голос, ридючи, проказав:

— Не дам вам сина мого, прокляті діти диявола! Не пушу більше до вас! Хай пожере війна, вогонь, голод і холод вас! Прокляті будьте віднині і довіку!

Біла постать знялася з підлоги і понеслася вгору. Знову заскреготало щось вгорі. Страшно, лячно ревнув дзвін. Прокотилося щось над стелею церкви, посипалися шматочки штукатурки з неї, і знову, стоячи навколішки, ридав Семеон.

— О-о господи, господи! Каємося, каємося! Просимо милосердя до нас. Візьми назад свої страшні прокляття! Верни нам сина свого! Верни преотул шел марі!

Ридання вибухло знову в церкві і понеслося тужними перекатами в коридорах на верхні печери. Тоді знову страшно ревнув дзвін. Знову гомінкі його перекати потрясли звіддя церкви, і страшно, страшно загуло над стелею, і біла тінь знову майнула перед царськими вратами, повалила престол у вітварі, погасила свічки, упав запрестольний хрест, і упало евангеліє.

Біла постать стала перед німим від жаху натовпом і підвела руки вгору.

— Кайтеся, і я прощу вас. Кайтеся, невірні собаки, кайтеся, породження диявола, бо прийшов я оголосити страшний присуд мого вітця господа бога. Загинете ви, як не повернете серця ваші до мене і не винищите невіри та сумніву серед себе, як не виженете ви від себе всіх нечестивців, що родять невіру, сіють сумніви. Коли ви не приведете до апостолів моїх кожного, хто хоч слово скаже проти імені божого, не буде вже вороття вам, і загинете ви. Вічний вогонь палитиме вас, і мое прокляття буде вам віднині і довіку! Амінь!

Знялася біла постать Інокентія над землею. І він крикнув:

— Кайтеся!

Тоді вся церква, вся шеститисячна юрба вірян в один голос вигукнула ридально:

— Каємося. Вернись до нас. Преотул шел марі! Вернись до нас! Вернись, рятівниче душ наших. Ми віримо тобі. Клянемося тобі і благословляємо тебе!

І знову ударив дзвін. Знову потрясли ридання звіддя церкви, і дальні звуки застугонили над стелею. А з того місця, де стояв престол, спалахнув стовп огню і освітив на мить постать Інокентія, що стояв у білому з мечем у руці і з хрестом у другій.

— Ним постинаю голови невірні,— показав він меч,— а цим благословлю кожного, хто шанує ім'я моє,— показуючи хрест, сказав Інокентій.

— Каємося, каємося, каємося! Милосердя яви, преотул шел марі!

Інокентій відступив від того місця, де стояв, зійшов зі сходів і благословив юрбу.

— Ідіть і не грішіть. Я залишаюся з вами. Ідіть, копайте сілоамську купіль, де хреститиму вас, щоб очистити вас од гріхів.— І він показав на двері рукою.

Юрба посунула з церкви. Інокентій стояв з піднесеним мечем, мов хотів і справді догнати їх і постинати їм голови. І тільки як зник останній вірянин, він далеко відкинув від себе дерев'яний пофарбований меч і стомлено прихилився до царських врат. Його справді бліде лице вкрилося потом, і він ледве чутним голосом сказав до Семеона:

— Негайно постав на місце все, як було. Щоб ніхто не бачив ями під вітварем. Вимети попіл та зачини над вітварем ляду. Та не забудь мотуза прибрати, щоб не бачили, відки спускався.

Випивши води, Інокентій полегшено зітхнув.

— Ну, тепер зміцніть те, що я зробив вам.

Ще раз розпорядившись затулити ляду таємного ходу, відкіль спускався він, Хима та Семен Босташіку, перевдягнені на бога отця, матір божу, прибрати мотуза, на якому вони спускалися з'являтися вірянам, Інокентій пішов до покоїв запити відновлення авторитету церкви, майстерно підтримане інсценізацією появи бога.

Авторитет він зміцнив. Бунт ущух. Заряджена вірою юрба жорстоко, немилосердно нищила кожного, хто наважувався сіяти невіру чи неповагу до Інокентія.

23

Василь Синика пройшовся по кімнаті і знову підсів до гурту людей, що сиділи круг столу. Він важко сперся на різок столу і вхопив голову руками. Якийсь час сидів так і думав. У голові темушилися уривки думок і планів. У цих планах він ще сам трудно орієнтувався, але вони щоразу дужче

нетерпеливили його. Зараз він усвідомив тільки одно, одно тільки він і розумів — помста мусить бути виконана. Як саме, яким способом, якою ціною — цього от він і не знав. І навряд чи знатиме: у нього так нестерпуче палає голова, так невимовно боляче стискає серце бажання здійснити мрію, зміст стількох років — помститися. Люто, жорстоко помститися. Він тільки одно усвідомлює — помста має здійснитись. А в цьому можуть допомогти тільки ці люди, тільки ці, що сидять з ним. Інші на це не підуть. Без них він не може, не в силі виконати свого заміру, без них він не доступиться до нього, до свого лютого і обережного ворога. Без охорони, без сторонніх людей він, ворог його, нікуди не виходить.

Синика ще раз проклинає випадок, що поглузував з його перших заходів. Він не може зрозуміти, як сталося, що Інокентій не околів від порції отрути, підсипаної в вино. Невже зрада? Невже ж не допомогли гроші? Невже обдурила довірена людина?

Василеві грошей не шкода. Гроші Василь Синика матиме. Василеві гроші і не потрібні, він не має що на ті гроші робити, він не має куди їх витратити, бо йому світ зійшовся мертвотним колом над келією Інокентія, всі його інтереси зійшлися на одному — помста. За все, все: за родину, за господарство, за здоров'я, за Домаху і її любов до нього.

Синика підводить голову і дивиться з невимовною тугою на бесідників. Він присувається ближче до столу і з благанням, тугою в голосі говорить:

— То як же?

— А ти знаєш, що нам за це може бути? — знову питає крайній. І додає: — Капут! Капут може бути, от що. Говорити — одно, а зробити — то інше.

— Що вам буде за це? Дурні ви. Нічого не буде! Навіщо ви тільки у великих школах училися? Чого вас учили там, коли ви такі дурні? Недарма ж, мабуть, вас і повигонили відтіть! — кричав нервово Синика. — Що ж може бути? Світ перекинувся, поліції нема, ладу ніякого, хто ж вас ловити буде? Хто судитиме? Ніякого чорта вам не буде. А гроші будуть. З грішми ви не пропадете, як і з Одеси виїдете. Що вам Одеса дає? Що? Лежите отут під пакгаузами і ждете, де б украсти шматок хліба. А з грішми — ні. З грішми ви куди завгодно поїдете.

І Синика притишив голос, майже зашепотів на вухо крайньому, що сидів коло нього.

— А ще ж і гроші які! Самі катеринки та миколаївки. Все новенькі: це не керенки, не думські... А я додам ще... трохи

і золота. Справжнього зо-ло-та! Воно дзвенить, брязкає, сміється до вас. Але це вже тоді, як побачу його мертвого. Зрозуміли?

Компанія перестала пити. Всі повернули до нього голови і жадібними очима дивилися просто на нього, в очі, в рот, який так солодко, з таким присмаком вимовляв принадне слово «золото» і так любовно вимовляв «катеринки», «миколаївки», який так барвисто описував їхні кольори і їхню вартість.

— То як же? Беретесь чи ні?

Синика поволі налив собі в кухоль вина, повільним рухом вихилив його в рот, ні на мить не одриваючись очима від обличчя високого чоловіка з сивою зачіскою і розумними очима, який сидів проти нього. Це був вожак компанії. Синикові важило схилити його на свій бік.

— Востаннє питаю — беретесь чи ні? От ви, професоре, чи як вас там. Ви розумна голова. Чи й ви з панів миршавеньких, які страхаються і курячої крові? Га? Боїтесь? Не бійтеся, ми обійдемося без крові. Вона в нього дуже смердюча, засмердить все село. Ми його разом з його кров'ю вирядимо на той світ. Чи ви боїтесь? Страшно?

Синика одхилився на спинку стільця і, впершись очима в сиву зачіску інтелігентного бесідника, почав глузувати:

— Недарма ж у нас на селах таких панків найдужче не люблять.

Інтелігентний чоловік з сивою зачіскою підвівся і став проти Синики.

— Ти не кричи. Як це зробити? Ти думав?

— То згодні? — радісно питав Синика.— Згодні?

— Згодні. Тільки одна умова — з нами і ти поїдеш. Ти там усі місця знаєш, ти й керуватимеш нами. А гроші... грошей на завдаток даєш?

— Добре, дам. Мені не шкода їх,— згодився Синика.— За грішми діло не стане, тільки ви приспішіть.

Синика підвівся, простяг руку сивоголовому і потиснув його руку з великим почуттям. Він ладен був його цілувати, на руках носити, впадати до ніг, все віддати, аби...

— Вашу руку. Дайте потиснути вашу благородну руку мені, простому мужикові. Я все зроблю і все віддам, тільки зробіть.

Чоловік з сивою зачіскою потиснув руку Синикову і знову сів. Поважно налив собі вина і запитав Синику:

— А ви не знаєте, які там порядки заведено останнього часу? Коли я там був ще 1915 року, там дуже придивлялися

до прочан і мене не пустили до їхнього найстаршого. А тепер як?

— Тепер? Тепер ще гірше. Але не в тому справа. Хай Інокентій як хоче стережеться, але до нього є пролазка для вас. Я вам покажу її. Та тільки от біда, я не можу сам тим скористуватися, тим-то от і до вас вдався.

Синика почав викладати свій план, як підступитися до Інокентія, який від повороту з Соловецького монастиря, а надто відтоді, як він мало не отруївся вином, почав дуже берегтися і не заводив компанії ні з ким, кого не знав. Сивоголовий уважно слухав, інколи нотував щось у блокнот, інколи перепитував подробиці, а потім, звертаючись до своїх, сказав:

— Панове, я вважаю, що ми маємо чималий матеріал, з якого ми зуміємо зробити всі потрібні висновки. Справа, здається, нелегка, але я певний, що наші світлі розуми, надто коли ми їх жити будемо відповідними порціями натурального бессарабського вина, яке, сподіваюся, наш замовець надсилатиме нам акуратно,— все ж збагнуть її, і ми переможемо. Чи ж не так?

— Ваша правда, Казимир Сигізмундович. Ви справді варті корони Венцеслава, і ми обурені з ваших земляків, які й досі не догадалися покласти її на вашу світлу голову. Ваша батьківщина ще не народжувала такого блискучого, геніального розуму, як ваш. Присягаюся. Однак, світлий муже і геніальний мислителю, ви умовлялися з замовцем самі і жодного слова не сказали ні про нашу з вами участь у справі, ні про нашу участь у гонорарі. А це, як відомо, має вирішальне значення у кожнім спілкуванні. І корпорація, яка не має такої ясності...

— Я розумію вас цілком! — гаряче згодився сивоголовий.— Ваші блискучі розуми варті того, але... вони не врахували: без вашої участі мені ця справа не під силу. Ми всі четверо будемо працювати майже однаково. Я вимовив слово «майже», бо організаційну частину я беру на себе, а тому, гадаю, заперечень не буде, якщо я візьму за це і подвійну пайку гонорару. Коротше кажучи — я маю дві марки.

— Згода! Згода!

Вони вийшли від Синики і пішли за ворота. Та на воротах сивоголовий спинився і серйозно сказав до Синики.

— Завтра ви дістанете від мене записку, чого саме вам треба купити в аптеці і що саме з тим купленим робити. Отже, тільки одержите записку і мої вказівки, негайно добувайте все, що напишу, і зробіть так, як я вам скажу. На все добре.

Синика полегшено зітхнув і довго дивився їм услід. Потім

вернувся до хати. У хаті ще довго нервово ходив і передумував план. Стомився, сів на канапу та так і заснув.

Прокинувся Синика від грубого поштовху в плече.

— Соломоніє, іди ляж. Ляж, а то пошлю тебе знову до Інокентія,— різко сказав він божевільній.

Соломонія, яка від повороту з Муромська жила з ним, покірно зігнулася і пішла геть. Та на дверях спинилася і, показуючи на тім'я, жалібно сказала:

— Чоловіче, у мене цвях у тім'ї. Вийми його... Мені боляче.

Синика одвернувся і аж застогнав. Йому здавалося, що світ занадто поволі старіє, що все на цім світі дуже поволі рухається і він не дочекається довгожданої хвилини солодкої помсти. І, заплющивши очі, він ніжно озвався до Соломонії:

— Іди, іди, голубко моя, спати. Я вийму той цвях... У тебе не болітиме голова.

24

Заіржавлене сонце сховалося в кудлаті хмари, що насувалися з північного сходу. Дихнув непривітний північно-східний вітер і заворушив замети снігу. Вони закурили сніговим димком і полетіли шляхом від Бірзули до Липецького. Заходилася хуга.

Гарасим вийшов з халупи, півукопаної в землю, настовбурчив відлогу киреї на голову і пішов за сад, де недавно викопано великий басейн. Він мав подивитися, чи не замерзла там вода, мав розкласти багаття навколо і розтопити, якщо треба.

Басейн містився за садом-виноградником на рівному місці, навіть трохи на горбку. Він являв собою прямокутний вицементований заглиб у землю. Дванадцять чи й більше метрів завдовжки і метрів шість завширшки, він сходив углиб цементованими сходами. Глибина води в ньому досягла півтора метра і зараз вкрита була товстою кожурою льоду. Гарасим оглянув басейн і покрутив головою.

— Немає хазяйського ока. Вилити б воду на зиму, а так же воно і потріскатися може...

Він старанно почав стягати солому та хмиз і складав величезні багаття. Обклавши з усіх боків басейн, Гарасим підпалив крайню купу. Солома спалахнула. Незабаром навколо басейну горіла велетенська ватра. Як хмиз розгорівся, Гарасим почав стягати товсті колоди і складати їх у шари. Та втім, робота його була майже намарне. Скажений північно-

східний вітер розбухався з надзвичайною силою. Він рвав і метав вогонь на всі боки, шарпав полум'я і відносив його геть, притрушуючи вогонь новими спадами дрібного, як пісок, снігу.

«Ех, не горітиме!» — подумав Гарасим і ще швидше почав стягати колоди. Але вони куріли, парували і гасли. Вітер свистів, гасав полем у безумному танці. Гарасим кинув роботу, завернувся в кожух і пішов до хутора. У дворі його зустрів брат Семеон.

— А що, розпалив?

— Розпалив, та воно не горітиме на такій погоді! Світу божого не видно, так курить.

Брат Семеон похитав головою і пішов до Інокентія на звідини. Інокентій щось писав. Він невдоволено підвів голову на скрип дверей і ще невдоволеніше спитав:

— А що тебе принесло, брате? Хіба не знаєш, що я готуюся до завтрашнього дня? Чи не міг би ти мене не розважати розмовами? Та й уже пора знати, що вони мені набридли, ви тільки розмовляєте, розмовляєте і радитесь без кінця...

— То чого ти на мене напустився? Купіль замерзла, відігріти не можна, не горить.

— Не горить, кажеш? Так що, по-твоему, я ляжу на вогонь? Гарасим хай лягає, хай роздмухує.

Він виглянув у вікно і, мабуть, зрозумів, що не тільки Гарасим, а всі райани не здолають спинити скаженої хуртовини, що розгулялася в степу. Лице його похмурніло, і він хвилину не знав, на що зважитися.

— Скажи Гарасимові та Семенові Бостаніку,— суворо озвався він по хвилі,— хай збирають всіх апостолів і йдуть вночі вирубати лід. Ті хай рубають і викидають, а ті напускають нової води. До ранку хай підливають воду, бовтають її, щоб не замерзала.

Брат Семеон вийшов і передав апостолам наказ Інокентія. Проте зараз же знову повернувся і ніяково став перед Інокентієм.

— Ах, чорт вас забери. Чого ти знову тут? Ну, коли я матиму спокій?

— Там якась підвода прибилася до двору... з ученими. Якийсь професор та ще хтось з ним. Аж п'ять чоловіка... Ду-же хочуть тебе бачити.

— Професор? Який професор і чого йому треба?

— Та, каже, вони їздять збирають молдавські пісні, молдавські звичаї та вірування... З Одеси вони самі... Хочуть з тобою поговорити.

Інокентій замислився. Йому кортіло поговорити з професором такого фаху, він-бо давно мріяв потрапити в історію свого краю, як привідця нової віри, як голова церкви. Та все не було нагоди. І раптом... Є можливість побачити свій портрет у книзі вченого професора, і про нього, про Інокентія, говоритимуть скрізь, вичитуватимуть його діла, його віру, його владу над Бессарабією.

А що, як це пастка? Як це тільки розвідини нової влади? Видивляться все, рознюхають, а тоді напустять на нього поліцію з червоними биндами на рукавах? Тоді що? Де тоді влада, митра, пошана? А втім, хіба він, Інокентій, що обводив круг пальця і синод, і синодальну комісію, і поліцію, не зможе викрутитися? А до того ж він не покаже їм усього, не поведе у печери, не розповість про кількість людей у підземних келіях. Він тільки обізнає їх зверху, з тим, що безпечно. Адже тепер уряд проголосив волю віри, волю сумління. Так чого ж йому боятися? Усі ж секти вільно чинять молитви.

Інокентій велів запросити професора і його співробітників до себе в келію. Незабаром перед ним стояло п'ять чоловік добре одягнених людей. Вони внесли за собою великі саквояжі з червоної шкіри і виглядали надзвичайно імпозантно й шляхетно.

Найстарший з них, високий сивий чоловік у дорогому хутрі і золотих окулярах привітався за всіх і люб'язно спитав:

— Чи це ви будете знаменитий привідця нової секти православної церкви, отець Інокентій?

Інокентій допитливо оглянув його. Але вигляд старкуватого мужа науки такий сумирний, а його сиве волосся так бездоганно причесає, що Інокентій заспокоївся і люб'язно відповів:

— Так, пане, це я. Тільки не привідця секти, а молдавської церкви ієромонах Інокентій. А ви хто будете, вибачте за питання?

— Ви маєте рацію... маєте рацію. Вдиратися до заклопотаного справами церкви ченця у келію і запитувати його, хто він, може тільки той, хто не соромиться свого імені. Я професор етнографії — Смеречинський, а це мій колега — професор історії пан Єгоров. Це наші два асистенти, а це, — показав він рукою на статурного чоловіка з широкою рудою бородою і таким же рудим волоссям на голові, — це наш носій і камердинер Степан Луценко.

Степан Луценко обернувся на своє прізвище і наставив ліве вухо.

— Що кажете?

— Він у нас на одне вухо глухий,— пояснив професор Смеречинський.— Нічого, нічого, Степане,— голосніше відказав йому професор.— То ми так, рекомендуємося святому вітцеві.

Степан знов став біля дверей, як і перед тим, і вирячив одне своє око на Інокентія. Друге око в нього було заліплено якоюсь чорною латкою, і від того його лице видавалося якимсь зв'язим. Інокентій люб'язно вислухав рекомендації професора Смеречинського і пропонував роздягтися й перекусити.

— Вельми дякую. То вже дозвольте не порушувати нашого звичаю, а залишити при собі і нашого камердинера. Він у нас на правах товариша, заслужений чоловік, на війні ока і вуха позбувся.

Інокентій запросив ще раз роздягтися, а сам велів подати гарячого перекусити ученим гостям і почав розпитувати їх, що чувати в Одесі і що воно буде з урядом, як будемо жити без царя. Професор Смеречинський махнув рукою.

— Отче Інокентію, не чіпайте нас з політикою. Ми люди науки, мало знаємося на цих справах, та вони нас і не обходять. Краще ви нам розкажіть про себе, щоб ми недовго забирали вашої уваги, а сьогодні-таки й поїхали собі.

Інокентій запротестував на ці слова і з щирим захватом відповів:

— Е-е-е, ні, пане професоре, ні! Від нас так швидко не викрутитесь. Ми не любимо гостей швидко випускати. А надто таких поважних учених. Даруйте нам, але ми вас примусимо погостювати та обізнатися з нами, щоб ви там, у своєму науковому товаристві, коли й розповідатимете, то вже щоб розповіли правду. Та, до речі, ні сьогодні, ні завтра я вам не розкажу нічого, бо в нас велике свято... Аж уже після свята.

Професор і його товариство згодилися і сіли до закуски, яка вже парувала перед ними на столі. Інокентій налив їм по склянці вина. Професор Смеречинський ввічливо попросив дозволу поглянути на відправу, щоб не тільки чути, але й бачити віру молдаван. Інокентій, повагавшись, згодився пустити його одного. І, одягнувшись, вийшов з професором надвір. Надворі він покликав до себе брата Семеона.

— Химу посадови над лядою, хай послухає, що там вони говоритимуть. Чув? Як тільки що — мені передаси.

Вони спустилися в підземну церкву «раю». Професор Смеречинський, ступивши в лабіринт коридорів, відчув себе неспокійно, але переміг страх і йшов за Інокентієм. І що дали вони посувалися, то непевніше себе мав професор. Зрештою вони спустилися в підземну церкву, і професор Смеречинський

остовпіло дивився на масу людей, яка покірно стояла й молилася. Він не наважився питати Інокентія ні про що, а став збоку і стояв всю відправу. Пан професор мав нагоду переконатися, як глибоко захоплено вірою цих простих забитих людей, яка тупість і покора панувала в них на обличчях і як старанно вони клали поклони перед Інокентієм. І що найбільше вразило ученого професора, то це те, що на кожній стіні від землі до стелі портрет Інокентія з шістьма крилами і мечем у руці.

— Браття мої! Сьогодні ми зібралися помолитися святому Тодосеві. А завтра ми сповнимся благодаті божої. Ви погрязаете у гріхах, ви потопаєте у скверні, і гасне віра в єдиного бога і святого духа — Інокентія. Завтра господь велить мені випробувати вашу віру і хрестити вас, щоб сприйняли ви благодать мою. І тільки охрещені увійдуть у рай, мною заснований, у який я поведу вас цієї ж весни, коли стану панувати над усією Молдавією. Готуйтеся, брати мої. Готуйтеся до великої тайни божої, і з смиреним серцем хай кожний прийде до мене хреститися, як ходив син божий до Івана хрестителя в пустиню. Амінь! — скінчив він коротку казань.

Інокентій сам не наважувався сказати, що він має здійснити завтра. Він не наважився вимовити цього, щоб не зрадити себе, не виказати своїх страшних помислів, захованих глибоко в його серці. Скванно роздягся і вийшов до професора. Інокентій освідчився, чи не забарився з відправою. Але професор дуже зацікавлений. Професор нітрішки не стомлений і міг би ще стояти одну таку службу. Тільки професор ніяк не міг зрозуміти, про яке охрещення мова йде? Він трохи розуміє молдавську мову, ухопив основне, але не знає, про яке охрещення...

Інокентія це трохи бентежить. Він похапцем відповідає, що так велить закон його віри, що завтра має бути охрещений той люд, який ступає на трудну путь врятування своєї душі. На тому він розмову обрізав і скванно пішов до своєї надземної келії.

Інокентій довго не сидів і пішов спати. Гостям дали кімнату, послали свіжого сіна, заслали його килимами і дали подушки. Вони поклялися спати, мабуть, стомлені були, зразу ж поснули. Це засвідчила мирносиця Хима, що притьмом кинула свої підслухи коло ляди і подалася до Інокентія.

Замкнувшись з Химою та Семеоном, Інокентій вдався до них:

— Ну, завтра... Всі... Ви допоможіть мені, коли хочете всидіти на місці. Нам нема куди приймати нових, повні келії,

вони пожеруть нас і все, як не вийдуть. Так от, слухайте... Завтра я маю їх охрестити у сілоамській купелі... Завтра. Завтра вони голі підуть у воду, і хто витримає, буде наш, а ні...

Він не договорив. Брат Семеон і Хима сахнулися від нього з неприхованим жахом у широко розплющених очах.

— Як?.. Як ти сказав, голі?

— Так, голі... Цього хоче бог, церква наша, віра наша. Цього вимагає обитель. Розумієте? Хто не піде — не наш, дасть місце новим, яких приймати нікуди...

Інокентій випив навхильці великий келих вина.

— Буде. Ідть і готуйте до завтраго людей.

Він випустив Семеона і Химу, а сам ліг не роздягаючись у постелю. Проте до самого ранку не спав: уставав, ходив і пив вино. І тільки сонце блиснуло на мить крізь волохаті хмари, як він велів ударити у дзвін. Дзвін загув, і вся маса прочан повилазила з печер. Інокентій вийшов у облаченні і сквапно читав молитви. І щойно скінчив, як сам перший рушив до басейну, навіть не оглядаючись, чи йде хто за ним. Проте почував, що юрба рушила. Він певний, що вона піде до кінця. Він не помилився, за ним посунуло все море чорносірих людей. Інокентій спинився при басейні, посвятив воду, показав на неї рукою і голосно вигукнув:

— Хрестітеся всі, хто вірить у мене, хто хоче врятувати свою душу!

Юрба здригнулася, але ніхто не рушив. І от тоді, коли ніхто не рушив, Інокентій завагався. Він почувив глибоку небезпеку, він почувив, що стоїть при останній ставці, що вона може зірватися, і тоді...

Але що це? Старий Григор Григоріян роздягається перший. Він потискує плечима і скидає сорочку. Він став голий при краю басейну і... плигнув у воду. Став у воді і склав хрестом руки на грудях.

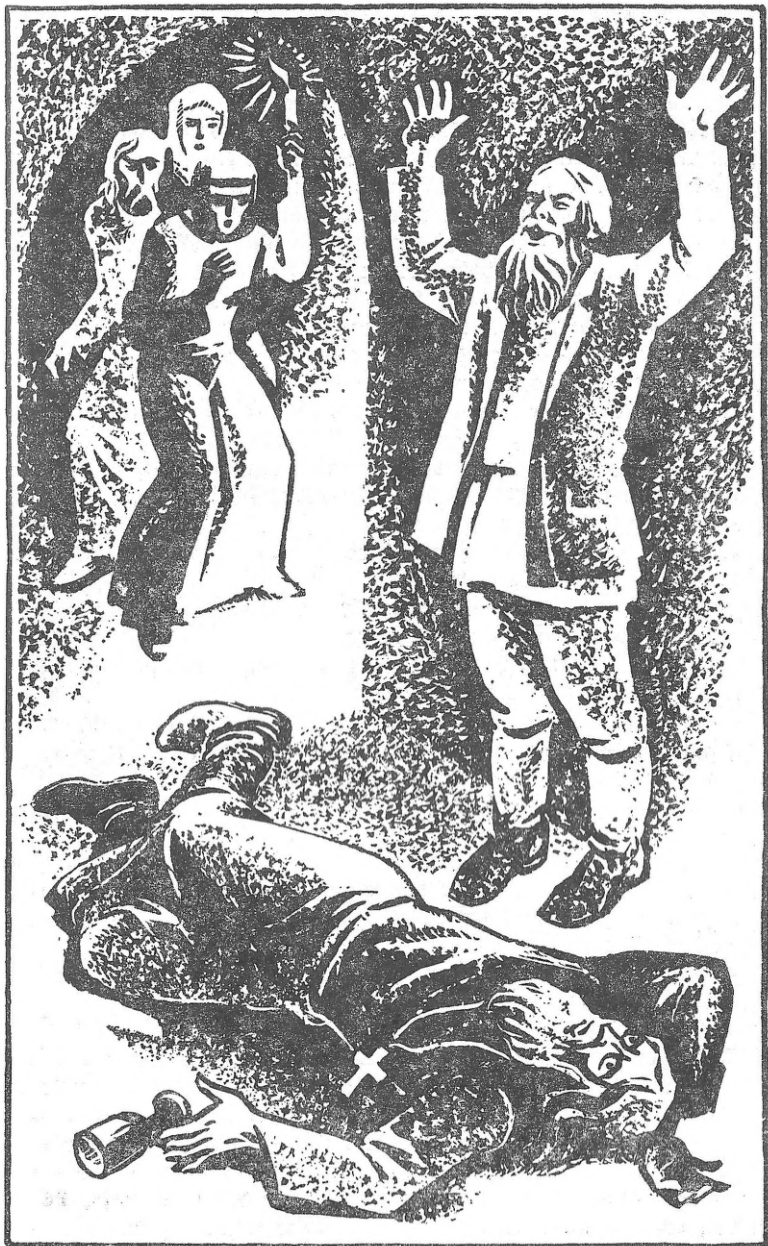
— Хрестітеся раб божий Григор в ім'я боже і на врятування душі! — проказав Інокентій і бризнув на нього води.

А тоді обернувся до юрби, підніс хрест і громовим голосом гукнув:

— Хто ж не хоче хреститися, то хай буде проклятий віднині і довіку.

Він заніс хрест над головами, ніби мав побити всіх ним. Юрба заворушилася, застогнала:

— Не проклинай, ми хрестимося! Пресотул шел марі, не проклинай нас, дітей твоїх!

І всі метушливо почали роздягатися і входити один по одному у басейн. Проходили басейном, на мить спинялися і приймали охрещення. А Інокентій стояв, кропив їх водою, вимовляючи молитви. Він сам жажнувся цієї покори, дрижав усім тілом, а довга черга швидко зменшувалася, поволі один за одним відбігали одягнені і влазили нові. І доки скінчилася відправа над хрещениками, багато з них уже не могли влізти до басейну, а корчилися на снігу або лежали посинілі, мертві.

— Мир вам, браття мої, ви недостойні прийняти святих благ від господи! — перехрестив померлих Інокентій і повернувся до своєї келії.

Він наказав братові допильнувати похорону, а сам вернувся до своїх гостей. Увійшов блідий і застав таких же блідих гостей. Вони ні про що не питали.

Інокентій сів до столу і схвильовано наказав служці:

— Обіду, вина.

Його наказ миттю виконали. На столі запарував обід, і Інокентій благословив трапезу і налив усім вина.

— Вічна пам'ять померлим і довгих літ живим. За ваше здоров'я! — Він підніс чарку.

Випили. Інокентій знов налив. Він ніби тамував вином якісь почуття у собі і водночас пильнував не дати гостям усвідомити подій. І коли в головах трохи зашуміло, професор Смеречинський люб'язно запропонував:

— Отче, все ж ваше вино, не на образі вам сказати, хоч і прекрасне, але просте. Дозвольте почастувати вас та й самим випити справжнього шустовського коньяку.

Інокентій весело згодився.

— А ви возите з собою?

— Та так, знаєте, холодно тепер, погрітися іноді...

Професор Смеречинський викоркував чотири пляшки і налив у чарки. Всі випили вогнистогарячу рідину і кркнули. Інокентій вищирив зуби до професора.

— А ви, скромний муже науки, все ж толк знаєте у вині. Добряча штука!

— На здоров'я!

Пан професор звеселів, розчервонівся й весело заохочував пити далі.

П'яніли помітно. Невдовзі за столом почалися співи. Інокентій заспівав якоїсь сороміцької і пропонував товариству побавитися жінками. На його наказ увійшли мироносиці, і над трупами щойно забитих, замордованих людей полилося вино рікою, сороміцькі анекдоти, пісні. Інокентій розперезався, об-

няв Химу й притяг до себе. Швидко вона стала голісінька перед всіма. Інокентій велів внести балію і налити в неї вина. Це зробили. Хима простяглася у балії, а Інокентій брав вино і кропив ним.

— Во Іордані крещающеїся тебе, господи,— затяг він.

Професор Смеречинський весело реготав, пропонував скуштувати шампанського, яке він також має. І невдовзі під низькою стелею інокентіївської келії вибухла пляшка шампанського. Воно заіскрилося у келихах. Професор благає Інокентія благословити цей нектар — випити першим.

Інокентій устав, підніс чарку і випив.

Ще не ковтнув він усього, ще не встиг і виплюнути невитоптого, як здригнувся, зойкнув і осів. Лице скривилося, язик висолопився, він щось невиразно крикнув. Усі кинулися до нього, але тут... погасло світло і кімнату поглинула темрява. Тільки чути було, як хтось вискочив за двері і гукнув:

— Коні!

Затупали коні, хтось крикнув, і затупотіли чотири пари конячих ніг.

— Світла! Лікаря! Світла!

Запалили світло. Інокентій лежав серед хати з посинілим лицем. Він уже не дихав. Над ним стояв камердинер професора Смеречинського і, задравши голову, дико реготав, вигукуючи:

— От коли, от коли я наступив тобі на груди, проклятий! Смерть! Смерть!

Усі скам'яніло дивились на камердинера. А він, постоявши, не одягнувшись, вийшов надвір і побіг у поле. За ним не гналися. Не подивилися навіть, куди пішов цей чудний чоловік. Тільки чути було, як стогнав, свистів у полі його голос. А може, й не голос, а дикий, шалений північно-східний вітер. «Рай» загув. З печер надвір повилазили райни, тривожно метушилися, як вулик, коли здихає матка. Мардар та Бостаніку сіли на коней і помчали у степ наздоганяти злочинців. Але невдовзі повернулися обидва.

— Не наздогнали...

«Рай» сходився над трупом привідці.

* * *

Навесні, як уже без Інокентія готували виноградник, знайшли труп камердинера професора Смеречинського. Мардар упізнав у йому Василя Синику. Борода його вицвіла під снігом, фарба зійшла, око розліпилосся. Василь лежав, як живий. А ще пізніше прибукала і Соломонія. Вона сіла над моги-

люю Синики і так просиділа до самого ранку другого дня. Так сиділа вона знову до вечора, і тільки пізно вночі її з місця зігнали раяни. Соломонія встала, подивилась мертвими очима на гурт раян і, щось тихо шепочучи, пішла степом.

І ще довго після того її бачили на селах; вона ходила боса і розхристана і благала кожного витягнути з голови цвях. Вона шукала свого Синику й розпитувала шлях до нього.

ПІСЛЯСЛОВО

Поховавши Інокентія там же в печерах, раяни не розійшлися, не припинили своєї діяльності. Апостоли об'явили Інокентія святим, а його місце посів Семеон. «Рай» розгорнув свою діяльність ще ширше; припливали нові люди, заселяли страшні печери і умирали після охрестин з туберкульозом, запаленням легенів тощо.

1918 рік. «Рай» став на службу румунських окупантів та гетьманської реакції. Там ховалися шпигуни: Romania magi, петлюри, гетьманські розвідачі та польські офіцери.

1919 рік. «Рай» — притулок і сховище бандитів, петлюрівських шпигунів і розвідачів.

1920—1921 рр. Розквітла повним квітом контрреволюційна діяльність ченців, що обернули печеру на місце схову антирадянського елемента, арсенал зброї, готованої проти Радянської влади. І тільки заходами ЧК — ДПУ цю зграю розіграно. Частина їх вирядили за межі УРСР, частину розстріляно, частина залишилася на старому місці і увійшла в комуну «Від темряви до світла», організовану липецькою біднотою на колишньому дворіщі «раю». Проте ще 1925 р. раяни, що заснували «новий рай» під орудою Василя Панаїти, обложили були комуну, щоб знищити комунарів і запосісти дворіще, але дістали скрушної відсічі від бідноти — теперішніх господарів двору — комунарів. Їх знову розвіяно заходами ДПУ, й на цьому активна діяльність раян проти комуні скінчилася. Проте ще й до 1930 року, навіть у самій комуні, були активні співробітники Інокентія — його апостоли Гарасим Мардар та Семен Бостаніку, які були членами комуні.

Останній загін інокентіївців зліквідовано 1929 року, до чого прислужився і автор цієї книжки. Ця невеличка, але міцна контрреволюційна зграя існувала під прикриттям сільськогосподарської артілі біля Балти.

*Своїм дітям
Ярославу і Валерії
присвячую.
Автор*

ЛЮДИ

Розділ 1

Перше, що постало у свідомості ще напівсонного Віталія Борисовича Хорла — це вчорашній вечір. Він, цей вечір, набув вирішальної ваги в одному давно замисленому і обдуманому заході. Віталій Борисович довго зважував, вагався та прицілювався. І саме вчора ці вагання розв'язалися, питання стало ясним, зрозумілим, а завдання конкретним і простим.

Сталося це так. Віталій Борисович сидів за своїм звичаєм у затишному кабінеті науковців і читав газету, в якій його зацікавила стаття, що трактувала питання характеру підручника з літератури для вищої школи. Віталій Борисович і не помітив, як до кабінету ввійшов Олександр Степанович Граб,

давній його друг і співробітник по інституту й по кафедрі. Граб держав у руках ту ж саму газету, в якій синім олівцем була обведена та сама стаття. Граб тихенько підійшов до Віталія Борисовича і, перехилившись через спинку крісла над саме вухо, спитав:

— Читаємо? Просвіщаємось, Віталію Борисовичу?

— Читаємо, Олександр Степановичу, просвіщаємось. Все мудрішим бути кортить. А ви?

— І я до вас з тим самим. Та бачу, спізнився. А цікаві думки висловлює автор, на здоров'я йому. Правда?

— Ви думаєте, Олександр Степановичу?

— Думаю. Мені ж і за штатним розписом думати належить,— жартома відповів Граб.— А ви думаєте? Ні?

— Думаю і я.

— От і добре. Думайте. Що більше людей про це думати буде, то менше браку даватиме вища школа. А яким способом, дозвольте запитати, ви думаєте явити світові наслідки вашого думання, Віталію Борисовичу?

— Саме про це, Олександр Степановичу, я, з вашого дозволу, ще й не думав. Не дійшов, сказати б просто.

— І дарма, дорогий друже. Вам саме над цим і слід зараз добре думати.

— Чому ж то, дозвольте спитати?

— Та ви прикидаєтесь, чи справді? — тикнувши пальцем в абзац статті, обведений олівцем, вигукнув Граб.— Адже деякі порушені тут питання гостро полемічні, вони аж просяться до вашої докторської дисертації.

— Не бачу таких питань,— упирався Віталій Борисович.

— Лукавите, лукавите і випитуєте мене. Ну, та дарма, я сьогодні добрий.

Олександр Степанович присунув до себе крісло й сів навпроти Віталія Борисовича. Вийняв цигарку, але не запалив, поклав назад, хвилину помовчав і, ніби зважившись, серйозно запитав:

— Ви справді не бачите чи тільки ловите мене?

— Ні, не ловлю, я вияснюю. Потрібна ясність, якої мені ще бракує.

— Ясність, друже мій, ще не пішла у серійне виробництво і на неї «у сіє время» дуже сутужно. Треба самому шукати і знайти її.

— Наприклад?

— Наприклад? Прошу. Про що говорить автор статті, зверніть вашу ласкаву увагу? От про що: «Треба,— говорить автор,— зректися штампів, соціологічних схем, зректися тра-

фаретних етикеток на літературних образах і творах, як на гуталіні. Треба зрестися нудної схеми історії літературного процесу, яка скидається на продукт десятої перегонки дистильованої води, а дати чітке висвітлення історико-літературного процесу. Треба розкрити внутрішні зв'язки, причинність літературних явищ і фактів, дати правильну оцінку кожному окремому письменникові. Годі вже, по-друге,— говорить він,— оцінювати твори за принципом: «З одного боку сидить бідняк і щось там прикручує, з другого боку сидить куркуль і щось там одкручує», висунутим як критерій революційності. Треба, нарешті,— говорить він,— уточнити як питання, так і сам термін «впливи», «наслідування», бо,— говорить автор,— часто виходить так, що з-за дерев не видно лісу, за «впливами» зникає письменник. І добре, коли один. А то й ціла доба, школа, навіть література цілого народу зникає, і часто стає незрозуміло, чим саме видатний та визначний письменник, якщо він нічого сам не створив, а тільки наслідував. Візьміть хоч таке: сентименталізм, романтизм зародилися в Англії, а звідти перекинулися в Росію, звідти на Україну, немов якась пошесть, російські і українські письменники, висловлюючись медичною термінологією, заразилися, і з того виникли Карамзін, Жуковський, Квітка, Метлинський і т. п. Не внаслідок певної історичної обстановки письменники прийшли до цього, а дістали це саме як інфекцію. Принаймні так виглядає справа з підручників, так вкладено це у свідомість учнів, і це ми чуємо від вступників в інститут. А в чому зв'язок сентименталізму Карамзіна, романтизму Жуковського і т. д. з вітчизняною історією, з розвитком країни, з усім духовним, інтелектуальним життям суспільства, цього якраз і бракує в доброму викладі, а головне, бракує в ясному викладі».

Отут, мені здається, і лежить тема для вашої дисертації. Ви працюєте над драматургією, так? Гаразд. От і спробуйте дослідити не те, а чи немає впливів Островського, Чехова на художні прийоми Тобілевича, це не так трудно та й не так, мені здається, важно для оцінки ролі Тобілевича в театрі. А от науково дослідити і належно висвітлити той дуже цікавий факт, що Кропивницький, Садовський, Саксаганський в іншому кутку імперії, без формального зв'язку з ними, теж ґрунтуються на Островському, Гоголі і приходять до суспільно-побутового реалістичного театру Тобілевича, висунувши і самого драматурга із свого середовища, який, по суті, тисячами ниток зв'язаний з Островським і Чеховим,— ось що, на мою думку, є важливим.

Граб говорив гаряче, переконливо. Свою думку він закінчив словами:

— Мені здається, Віталію Борисовичу, що наше з вами завдання не в тому, щоб пояснювати студентові, до якого класу належав персонаж літературного твору,— студент це визначить і сам,— а якими особливостями своєї вдачі, мислення, поведінки він являє уособлення характерних рис свого класу. А для цього мало бути збіркою хронологічних відомостей та сюжетів, а треба теж бути художником і, насаперед,— слова.

— Емоціональні лекції?

— Не смійтесь. Соціальна класифікація образів — річ неминуча, без неї емоції будуть димком. Але одна річ соціальна класифікація образів з яскраво трактованим світоглядом, психікою, а щось інше — схема догматиста від літератури, яка може звести студента на іспиті до становища продавця мануфактурного магазину. За етикетками він викладає потрібне, а не знатиме властивостей поданого. Ми мусимо вводити студента в суть речей. Та ви самі знаєте, що між Калиткою і Пузирем у Тобілевича стільки ж розбіжностей, як і подібностей, а про подібність знають більше, ніж про розбіжність, бо чомусь скрізь про подібність тільки й пишуть. Треба сказати, що ми недостатньо над цим працюємо.

Як ілюстрацію до своїх слів він згадав про семінар на третьому курсі, де студент Прокопенко дав глибокий аналіз образу Пузиря, навівши чимало прикладів з російської і європейської літератури.

— Приємно вам було слухати? А це був тільки студент, говорив він, оглядаючись на вас. А що ж можете зробити ви? От і спробуйте. У вас же перо не дерев'яне, хвалити творця. Дерзайте.

Поклавши руку на плече Віталія Борисовича, Граб задушевно закінчив:

— Дерзайте. В гіршому випадку опрацюєте матеріал, станете довідником у цій справі. Це теж корисно. Зокрема, цікаво висвітлити саме сімдесяті роки в російському й українському театрах як період шукань митців двох народів. Моя теза: вони йшли поруч, разом, як брати, до спільної мети.

Розмова ця тривала довго, далеко за північ. Обидва вони були у піднесеному настрої, обидва пішли на глибоку одвертість, «відкрилися» і занеслися у мріях на незмірені висоти, де й втає сьогодні кандидат філологічних наук доцент Хорло.

«Він має рацію, оцей Граб! Має рацію! Не дурна його мама родила. І як добре мати такого друга!» — думав Хорло.

Остаточно стало ясно, що тема докторської дисертації буде саме ця. Вона варта праці. Дещо він не так розуміє, трактує, але питання варте роботи.

Відчувши приплив енергії, Віталій Борисович швидше закінчив умивання і, йдучи до себе в кабінет, кинув на ходу:

— Чайку б мені, маленька, можна?

Це було сказано до дружини, яка поралася в сусідній кімнаті. Він рішуче й бадьоро сів до столу, присунув папір, взяв ручку і за звичкою написав зверху своє прізвище, а далі заголовок роботи і перегорнув сторінку.

— Старт дано!

Розділ 2

Слова про «чайок», адресовані Віталієм Борисовичем дружині Інні Павлівні, були тільки виявом звички. Він знав, що чайок на нього чекає, чекає булочка, улюблене варення, як і м'який халат та чистота й охайність у всій квартирі. Все це повелося здавна і не змінювалось уже понад два десятки років. Його справді-таки маленька дружина Інна Павлівна зразково акуратна, дбайлива та енергійна жінка, невсипує пильнує, щоб усе в нього було в нормі, аби ніщо стороннє його не клопотало, щоб він завжди мав рівний робочий настрій. Вона любила його роботу, його інтереси, задля яких призвичаїла себе до частоті самотності поруч з його кабінетом.

На початку подружнього життя Інна Павлівна таки добре нудьгувала, коли його не було довго додому, або коли він замикався у себе в кабінеті й тижнями мовчав. Та їй вистачило сили волі і здорового глузду побороти нудьгу. Це сталося не одразу. Еволюція тут була така: спочатку вона поралася по хаті, далі взяла шефство над кабінетом, книжками, а згодом стала його бібліографом-секретарем, далі почала самостійно розробляти дещо з матеріалів і виступила в пресі з кількома статтями. Віталій Борисович охоче керував цим процесом, підштовхував, але зберігав її самостійність. Незабаром дружина стала його першим читачем, критиком, рецензентом і порадиником. Але й тоді вона нізащо не згодилась би зректися ролі його опікуна, бо вважала його за людину безпорадну в питаннях практичного життя. Енергійний та наполегливий у всьому, Віталій Борисович тут здавався без опору, був геть усунений з ділянки хатнього господарства.

Він звик до такого стану речей, глибоко любив Інну Павлівну за дружбу, за допомогу, за вірність, хоч ніколи й не

казав їй про це. І завжди з глибоким задоволенням вступає в свій кабінет, зачинався від усього клопоту і поринає у любиму роботу — аналізує ідеї, вчинки, характери літературних персонажів. Його лекції завжди були чіткі, продумані, глибоко змістовні і завжди схвильовані. Студенти любили їх слухати, шанували його, часто й надовго затримували його розмовами після лекцій. Користувався він повагою і в дирекції та парторганізації інституту.

Віталій Борисович іноді порушував свою систему. Це були дні неробства після успішно закінченої роботи. Тоді він вставав пізно й неохоче блукає по кімнатах, тикається до кухні, щодня ходив у кіно, із своєю «маленькою» бував у ресторанах, мало читав і взагалі «байдюкував». Та після такого спочинку гаряче брався до нової роботи.

Сьогодні якраз був день між спочинком і роботою. Сівши до столу, Віталій Борисович вголос промовив:

— Старт дано!

— Кому й чому? — спитала з-за плечей Інна Павлівна, ставлячи на стіл склянку чаю і тарілочку з свіжими сайками та варенням.

— Мені, моя маленька, і оцій моїй роботі.

— А-а! Я так і думала.

— Правда? Ти схвалюєш?

— Звичайно. Але ти так вагався, Вітику.

Віталій Борисович, бажаючи ще раз пройтися тим шляхом, який він учора пройшов з Олександром Степановичем, щоб самому перевірити себе, слово в слово переказав Інні Павлівні їхню вчорашню розмову. Дивлячись у її великі сині очі, милуючись тим глибоким і рівним горінням любові й відданості, що пламеніла в них, відчув себе твердо, впевнено.

— Так ти схвалюєш, маленька? Правда?

— Так. Я була певна, що саме цю тему ти й візьмеш. Інакше не могло бути.— І, подаючи йому список потрібної літератури, додала: — Я навіть підбрала дещо з літератури. Подивись, вгадала?

Віталій Борисович проглянув список.

— Головне є, хоч багато чого ще бракує. Але й за це дякую. Ти дуже ретельний бібліограф. Доведеться збільшити тобі плату. Тільки я побоююсь, що ти з мене зробиш-таки чималого ледаря.

— То пусте, Вітику. Я знаю, що роблю. Я маю з цього задоволення.

Віталій Борисович обняв її і посадив біля себе. Не випускаючи її з обіймів, він почав вслух говорити те, що згодом ма-

ло лягти на папері. Віталій Борисович занісся мріями у високості, вже бачив кінець роботи, бачив її результати, передбачав відгуки, рецензії, називав імена можливих опонентів, можливі пункти для дискусії. Він геть пустився берега реального, фантазував, припускав, передбачав, застерігаючи себе від можливих помилок, закидів, огріхів. Далі став вибирати з шафи літературні джерела й сортувати їх відповідно до плану роботи. І в ту ж мить Інна Павлівна вийшла: Віталій Борисович поринув у роботу. Тому він і не помітив, як до кімнати увійшов його дванадцятилітній син Ігор, званий матір'ю Вогником. Ігор підійшов до батька і торкнув його за рукав.

— Що тобі, синку? Чого ти тут, Вогнику?

Ігор насупив брови і поважно промовив:

— Зараз з Москви будуть передавати якісь важливі вісті.

— Справді?

— Так.

Віталій Борисович облишив роботу і вийшов до кімнати, де стояв приймач. Там уже були Інна Павлівна й бабуся-няня. Віталій Борисович насторожився. Пролунали позивні Москви.

— Говорить Москва!..

Всі завмерли в чеканні.

Війна!!!

Це вже не розмови і не припущення про неминучість війни. Це вже факт. Війна існує, вона почалася, розвивається, і спинити її ніхто й ніщо не зможе аж доти, доки вона дійде свого логічного й неминучого кінця — вичерпається.

Чи це не омана? Не містифікація? Не помилка? Навіщо нам війна, коли нам потрібен мир! Так! А війна тільки для того, щоб не було війни. Ось єдиний смисл воювати.

Віталій Борисович хруснув пальцями і вголос промовив:

— І головне — зараз! Чому?

— Війна, Вітику, е... Вона е,— тихо сказала Інна Павлівна.

Сім'я увійшла в кабінет. Віталій Борисович сів до столу.

Він навіть узяв ручку, присунув до себе папір, написав номер сторінки, відігнув поле і... великими літерами вивів на аркуші паперу: «Війна».

— А ти підеш на фронт?

— Я? Ні, сину, на жаль, я вже старий.

— А німці сюди прийдуть?

— Німці? Ні, не прийдуть, синку...

Віталій Борисович поривчасто обняв сина і пригорнув до себе. Думка блукала дорогами першої світової війни, поставали спалені села, містечка, поруйновані залізниці, пригадалися розбиті театри, пошматовані книжки, безладно кинуті бібліотеки, школи, аптеки — все, що становило людський побут, культуру...

— Війна! — видихнув він і згорнув папери.

Одягаючись, він ще раз оглянув кабінет, книжки, папери, портрети. Відчув, що обірвалася ниточка, яка в'язала його з усім тим, що довгі роки було його атмосферою, якою він дихав, його світом, оточенням, його інтересом. Усе це раптом зблідло, втратило свій попередній важливий зміст.

Що ж тепер? Які перспективи? І чи є вони, ці перспективи, у воєнний час? Яке місце визначить війна йому й родині в цій неблаганній стихії? Чи витримаємо? Це надзвичайно тяжкий іспит.

Розділ 3

Провінціальне містечко починалося десь у жигах, у городах з буйним гарбузинням, у перелісках та торфових болотах. Поплутавшись вуличками на околицях, місто випростовувалось до центру двома широкими брукованими магістралями, які перехрещувались на майдані Революції. Одна з них ішла з вокзалу через місто і зникала в степу, а друга простяглася від центру і, перетнувши першу, поринала в лісі. Від цих двох головних вулиць розходяться в різні боки вулиці менші. Кривулясті, зигзагуваті, забудовані невеликими біленькими хатками, часом під бляшаною, під гонтою або й під солом'яною покрівлею. Двори, як по селах: повітки, свинюшники, городи, попід тином з вулиці — квіти, де обов'язково росте любисток, гордовито красуються півонії, жоржини та пахтять резеда і матіола. Між хатами — городи, садки, іноді посіви ячменю, проса, жита. Вулиці широкі, порослі калачиками, мов зеленим килимом. На вулицях — кури, гуси, качки, інколи діловито пройде свиня з поросятами і безліч кіз на припоні. А біля кіз, невідомо для чого, чатує бабуся.

На цих бічних вулицях завжди тихо. Тільки двічі на день порушується тиша. Це тоді, коли йдуть на лекції студенти інституту й кількох технікумів та школярі до школи. А потім знов запановує тиша. Шумлять дерева в садках, чатують баби коло козенят, і пахнуть квіти.

Життя міста зосереджено на центральних вулицях. Там над одноповерховими домами височіють новобудови. Там роз-

міщено районні установи, кіно, театр, бібліотеку. Там інститут, технікум, промислові артілі.

Проте й тут нема того нервозного шуму й метушні, які спостерігаються у великому місті. Люди і тут ходять поволі, затримуються на перехрестях, навпростець переходять вулиці, переходять спокійно, не оглядаючись, мало звертають уваги на постового міліціонера, який мрійно проходиться вздовж вулиці, перемовляючись із знайомими.

Місто стає гомінким вихідними днями, коли молодь висипає на вулиці, в парки, кіно, театр, на стадіон, а старші, збираючись гуртами за гостинними столами, заводять патефони, беруться за баяни, гітари. З усіх кінців сочаться групки людей до центру, до гоголівського, до шевченківського парків. Молодь парами, гуртами розтікається по алеях, сповнюючи гамором повітря. Тоді навіть гнівний Шевченко й задумливо-журливий Гоголь дивляться з своїх п'єдесталів далеко ласкавіше, і світлішою стає бронза серед цього моря веселощів та буяння молодого життя.

Далеко за північ лунає гамір, сміх, перегукування пісень, з якими розходитьса молодь. І радісний сміх переплітається з солов'їними хорами, і звуки їх линуць безнастанним потоком у простори степів, у небесну височінь, як урочистий гімн, хвала життю. І розлога степова пісня долинає з далеких околиць.

Аж над ранок місто вщуає. Поодинці, парами розтікається по домівках молодь. Стихає спів. Тоді в червоних загравах встає день.

Віталій Борисович знає місто. Знає кожду вулицю, закуток, околиці. Він міг би вночі з зав'язаними очима зорієнтуватися в будь-якому куточку його і знайшов би інститут, свою квартиру і навіть те місце, де колись освідчився Інші. Те місце назавжди закарбувалося в пам'яті. Та й щороку він поновлює цей карб, навідується туди того самого дня й години, в такому навіть костюмі і з такими ж квітами, як і в той пам'ятний вечір. Там він зустрічає Інну, бере її ніжно за руку і йде з нею туди, в степ, до заповітної верби коло великого ставу, де вперше заговорив з нею про одруження.

Сьогодні якраз той день. Віталій Борисович піде до оранжереї замовити букет для Інни Павлівни. Він міг би і не йти. Дмитро Адольфович Бунге — садівник — знає сам і приготує потрібне. Та Віталій Борисович не може зрадити виробленої роками традиції.

Віталій Борисович вийшов з дому і попрямував до оранжереї. Увійшов у знайомий сад і пройшов до конторки садівника.

Але конторка була на замку. Коло дверей сидів сторож — конюх дід Роман, і ремонтував невеличкий ліхтарик. Дід Роман був дуже заклопотаний своїм ділом і не звернув уваги на одвідувача, якого звичайно зустрічав дуже шанобливо. Віталій Борисович привітався. Але дід Роман і тоді не кинув своєї роботи, а тільки звів на нього очі, відповів на привітання і знову припав до нагальної справи — лагодження ліхтарика. Порпаючись коло нього, заговорив до Віталія Борисовича:

— А Дмитра Адольфовича нема. Нема, кажу. У сполком поїшов.

Дід був природний чернігівець, і в його мові було чимало своєрідних місцевих слів.

— А чого він туди пішов?

— Як то чого, хай бог милує? Віз записувати, та й кінв у нас. Сполняє приписи начальства.

— Які приписи?

Дід Роман нетерпляче знизав плечима.

— Які? Війна ж з германцем почалася, от і треба коней, треба возів та іншого. Пушки знову возити будемо, хай бог милує.

Війна!

Віталій Борисович ніби уперше почув отут це слово у повному його значенні. А дід Роман провадив далі:

— Ми з ним, катової шкіри германцем, ще в чотирнадцятому набралися лиха. І скажіть ви мені, на ласку божу, чого воно фашист такий непосидючий? Усе йому битися, будь він неладний!

— Землі нашої хоче, Романе Остаповичу. Землі хоче. І державний лад наш йому заважає.

— Хе-е! Землі! Диви-но! Своєї, виходить, мало?

— Мало. От він і йде до нас по землю.

Дід примружив око, лукаво усміхнувся самими вусами.

— Землі дамо, нікуди не дінешся. У шістнадцятому ми йому трохи дали з Брусиловим, я в його армії був, у вісімнадцятому добавили, я тоді у Щорса був, а тепер уже і замір зробити треба, щоб не ліз більше.— Дід помовчав і спитав: — А скажіть, чи тепер «георгії» носити можна?

— Не знаю, діду. А хіба що?

— У мене є. У вашого Борунди і в мене. Ми обоє за пролив фронту в 1916 році одержали.

На цю розмову нагодився і Дмитро Адольфович Бунге. Віталій Борисович знав його з дитинства, бо разом училися в школі, знав його батька, братів, сестер, часто зустрічався

з ними. Тому їй не було потреби пояснювати мету приходу. Бунге перший озвався:

— За квітами? Хвилинку заждіть.— І, звертаючись до діда Романа, сказав: — Кинь, старий, свою витівку та запрягай.

— Куди?

— У міськраду.

Дід підвівся і почепив на стіну ліхтар. Віталій Борисович аж тепер зауважив, що скельця у ліхтарика були сині.

— А це ж навіщо, діду, сині скельця? — спитав він.

— Затемнення робити. Щоб не помітив, значить, з літака. Така тепер техніка: ще де той у біса фронт, а воно тобі тут літатиме і бомби жбурлятиме, куди влучить. А мені і до коня, і до оранжереї, і так по надвір'ю вештатись, гляди і влучить катової шкіри німець.

— Романе Остаповичу, а чому ви думаєте, що німець бомби кидатиме на мирне місто?

— Чому? Та він, катової шкіри германець, така капосна худоба, що хай бог милує. Неодмінно, стерво, кидатиме. У нього ж так: сила не бере — хитрує, капостить, туману напускає. От і в ту війну — придавили хвоста, то він газами почав душити. Я ось і досі дихаю, як запалений кінь. А то він бомби не кине! Кине, стерво, я його знаю.

Віталій Борисович знайомий з дідом давно, але вперше зауважив, що дід і справді дихає трудно і з посвистом у грудях. Він замислено дивився на діда, дослухався до скрипу в його грудях і вдумувався в зміст дідової сентенції. З цієї задуми вивів його Дмитро Адольфович.

— Так ви за букетом, Віталію Борисовичу?

— Так. І сьогодні більший, строкатий.

Бунге запевнив, що букет буде чудовий, і Віталій Борисович може його взяти о дев'ятій годині вечора чи коли схоче. Віталій Борисович ще раз оглянув дідів ліхтар і пішов до інституту.

Розділ 4

В актовому залі відбувалися державні іспити. За довгим столом, прикрашеним квітами, сиділи члени державної екзаменаційної комісії. Побіч, коло маленького столика — екзаменатор Олександр Степанович Граб. Слухаючи відповідь студента, Граб вимальовував на папері якісь чудернацькі шоломи та голови воїнів.

Віталій Борисович увійшов до залу, підсів до Граба і підсунув йому записку: «Чи знаєте ви, що Німеччина почала проти нас війну?»

«Знаю,— відповів Граб також запискою.— Це буде складна дисертація на ступінь знавця визвольних наук. Доведеться нам її писати. Ви думаете над цим?»

Віталій Борисович написав знову: «Над цим думаю. А ви?»

«Думаю,— відповів Граб.— Та думати мало, діяти доведеться. В перерві поговоримо.»

Віталій Борисович вийшов у парк. Граб питання війни поставив по-новому: справді, раз війна стала фактом, то де ж наше місце?

Віталій Борисович зустрівся з професором Вроною. Микола Олександрович Врона, високий, статурний мужчина з красивою шевелюрою, у свої шістдесят років мав досить молодий вигляд.

Він одразу запитав Хорла:

— Чули? Війна!

— Чув.

— Мало чути. Треба розуміти, осягнути — німець бомбив Київ. Київ! А ви кажете «чув».

До них підійшов Яків Михайлович Кузь, дуже серйозна і поважна людина, «великий мовчун», як називав його Граб. Кузь чемно привітався і подав Вроні телеграму. Той прочитав її вголос. «Киева. Блискавка. Живі, здорові, спокійно. Люба».

Врона полегшено зітхнув.

На сьогодні це важливо...

Врона признався, що він дуже непокоївся тим нальотом німецької авіації на Київ, його родина живе в Києві. До всього тільки тиждень тому приїхала дочка з хворою дитиною.

Микола Олександрович радів з втішної звістки. Згорнувши телеграму, він пішов до навчального корпусу. Та в що мить до нього урочисто підійшов серйозний асистент Березний.

— Миколо Олександровичу, я радий, що ви тут. Дозвольте мені потиснути вам руку і подякувати за все добре, що я від вас набув.

Професор пильно глянув на Березного.

— Що ви, Вікторе Васильовичу? Нащо так урочисто? І про яке моє добро та з якої нагоди ви говорите?

— Я йду...

— Куди?

— Туди...— Березний невиразно повів рукою.— Туди, куди йде зараз весь молодий Радянський Союз — на війну.

Березний був молодим працівником. Лише другий рік він працював асистентом у професора Врони. Але досвідчений професор бачив, що в цьому скромному, тихому і ввічливому асистенті він мав надійну і гідну зміну. Врона упевнено ждав того дня, коли скромний Березний подасть йому свою роботу з психології дитини дошкільного віку. Він був певний, що це буде серйозною науковою працею. І Вроні стало жаль молодого хлопця.

— Так ви справді йдете?

— Справді.

Березний глянув на Врону, Врона на Березного. Микола Олександрович вперше помітив його очі: незвичайно глибокі, прозорі, як вода, а в тій прозорій глибині ясно і спокійно промениться яскравий розум і сильна жага до життя, його чиста, благородна душа, його глибока віра в життєдайну силу людського існування. Глибина цих прекрасних людських очей враз пройняла теплом душу Миколи Олександровича, і він мимохіть обняв за плечі Березного, притис до себе і погладив його по плечу.

— Дякую, Миколо Олександровичу.

— Пусте...

— Ні, не пусте. Це дуже важливо. В таку хвилину потрібен друг, хороша душа людська, і я щасливий з того, що вона знайшлася.

— Пусте, Вікторе Васильовичу.

— Не применшуйте значення цього факту, мені з того боляче, Миколо Олександровичу,— промовив Березний.— У мене немає нікого рідного, я один. Я не маю кому понести ні скарги, ні радощі. Солдат повинен мати в запасі чимось щирішу душу в тилу, і я матиму вашу, Миколо Олександровичу. Ви будете моєю родиною. І до неї, коли мені буде важко, я обзиватимусь. Можна?

— Славна ви людина, Вікторе...

— Так тільки і називайте мене через усю війну. Я дуже вас прошу.

— Ви славний хлопець, Вікторе. Я не забуду цієї хвилини.

Микола Олександрович стиснув руку Березного.

— Жаль. Дуже жаль,— сказав професор.

— Звичайно, жаль,— повторив Березний,— жаль кидати вас, роботу, колектив, студентів. Прикро спинятися на початку дороги, кидати все, що так любив і чим жив. Боляче дивитись на руїну мрій, Миколо Олександровичу. Було б брехнею і негідним бахвальством легковажити це. Проте я спокійний, Миколо Олександровичу. Війна мене не лякає. Вона входила

в мої індивідуальні життєві плани. Я тільки не сподівався її зараз, от і все.

— Це дуже добре, що ви заховуєте спокій, Вікторе. Спокій в цих обставинах — благо. Коли вже війна неминуча, коли вона виникла, значить, треба зберігати ясний і чистий розум, мужньо сприйняти це зло, тоді коротшим стане шлях його знищення. Особисто моя трагедія в тому, коли хочете знати, що я дожив до другої світової війни уже з сивим волоссям. Перша завдала мені багато страждань, муки, непоправних втрат, але я в ній нічого не виграв, друга ж відбудуватиметься хоч і без мене, але й тут мені буде нелегко — у мене є два сини приблизно вашого віку, зять і дочка — лікарі. Вони теж підуть туди, якщо вже не там...

— Лірика, професоре? Чому мінорна?

Це говорив Качан. Він працював в інституті перший рік, і ще ніхто як слід не знав ні його здібностей, ні вдачі. Незвисокого зросту, худорлявий, тендітний, завжди бездоганно одягнений, чисто голений, ввічливий, привітний. Качан у всіх викликав таке почуття, немов фарфорова ваза, повз яку треба ходити дуже обережно, щоб не штовхнути її зненацька. Делікатний, послужливий, Дмитро Никифорович Качан зарекомендував себе чуйним товаришем. Він мав одну особливість, яку всі помітили одразу, — чудесну пам'ять, з якої ніщо не стиралося. Качан користувався увагою всіх викладачів, а як добрий шахіст був навіть популярним у місті. Знавець трьох мов — німецької, французької і англійської, — Качан був неодмінним учасником в редагуванні наукових записок, для яких за рік зробив чимало перекладів. Але при тому в короткій дружбі не був ні з ким. Холодне фарфорове обличчя його часто спиняло людей на півдорозі до щирості.

— А ви, друже, й собі в лірику? Хіба ви один? — мовив він до Березного, показуючи виклик військкомату. — Вище голову! І ви, і я, і Савченко, Криницький, Польовик, і... їм же несть числа педагогів, акторів, музик, художників, професорів, людей тихомірних професій, які змінять зараз свої прилади миру на меч і стануть стіною перед ворогом. Дійде воно і до професора Врони.

— Не дійде, — заперечив Березний.

— Дійде...

— Не дійде, не говоріть дурниць, Дмитре Никифоровичу.

До гурту підійшли Савченко, Криницький, Польовик, Корж, Малько, Ферман та інші викладачі і студенти, викликані негайно до військкомату. Розмова стала загальною, набрала

жартівливого тону, і професор Врона з Березним одійшли од гурту.

Віталій Борисович слухав той гамір і тільки тепер відчув, наскільки рідний йому цей колектив людей, як шкода йому, що життя колективу так нагло порушується. Він щойно мав це зауважити Якову Михайловичу, як його увагу привернула незвичайна картина. Парадні двері інституту з грюкотом відчинилися, і в дверях з'явився гурт студентів під керівництвом Граба. Вони витягали величезну шафу. Розчервонілий Граб стояв на сходах і вигукував:

— Раз, два — сильно! Раз два — дружно!

У такт його вигукам студенти випихали шафу, а повз них потоком ринули дівчата, хлопці з книжками, журналами, банками, колбами, апаратурою фізичних, хімічних та інших лабораторій і ставили та клали все те на землю під деревами. З'явилися геологічні, зоологічні карти, чучела, препарати, гербарії, акваріум, експонати літературного музею, портрети видатних художників, письменників, вчених — усі в дорогих рамах. Двотисячний колектив гув і метушився, як сполоханий рій бджіл.

У дворі з'явилися міські і колгоспні підводи, автомашини. Вони забирали інститутське майно і, похитуючись, виїжджали з двору, а до двору в'їздили нові, вивантажували медичний інструментарій, ящики з медикаментами, медичні меблі, мильні, тази, умивальники, коляски, посуд, білизну. До цього вантажу і близько не допускали ні викладачів, ні студентів. Тут орудували військові, і ними командувала Марія Тимофіївна — інститутський лікар. Але від попередньої Марії Тимофіївни залишилося тільки широке монгольське обличчя з роговими окулярами на переніссі. Вона була у військовій формі з двома «шпалами» на петлицях. Різким і владним голосом, зовсім не схожим на той, яким читала шкільну гігієну, вона командувала бійцями. Тим же голосом вона звернулася і до гурту викладачів:

— До роботи! Одійдіть усі, хто не зайнятий! Миттю очистити приміщення для госпіталю.

Всі кинулись до навчального корпусу. Марія Тимофіївна підійшла до професора Врони і зовсім іншим лагідним голосом сказала:

— Ідьте, Миколо Олександровичу, додому. Люба мені дзвонила і просила передати вам це.

— Хіба що сталося?

— Нічого, клопочеться вами. Не спить... Та вам тут і робити нічого, обійдемося молодшими.

Врона, однак, пішов за гуртом до корпусу. Він скинув піджака й почав пакувати книжки з розділу своєї науки. За цим і застав його Березний, який прийшов з пакунком паперів.

— Ще одне прохання, Миколо Олександровичу.

— Я слухаю вас.

— Візьміть ці папери на схов. Я більше нічого не маю. Збережіть до кінця війни, звичайно, коли можна буде. Вони дуже цінні для мене, а залишити їх нікому.

— Добре, збережу. А ви себе бережіть, скільки можна на війні берегтися.

Вони ще раз потиснули один одному руки, але не розходились. Врона враз обняв Березного, міцно притис його до грудей і ніжно поцілував у лоб, як сина.

— Щасливої долі, хлопчику мій.

— Дякую.

— Хай доля збереже тебе, дитино...

Березний вклонився і вийшов. Професор Врона довго стояв; дивлячись йому вслід.

Розділ 5

Речей виростили гори. Навіть інвентаризаційна комісія не могла б уявити, що їх така безліч. Ними загатили майже увесь двір, але потоки людей з речами все сунули з дверей корпусу. І всі ці речі: парти, апаратура, банки, колби, склянки, препарати, карти, глобуси, мікроскопи, які в приміщенні, кожне на місці, мали своє призначення,— тут, просто неба, на голій землі, безладно нагромаджені, виглядали тільки мішаницею мотлоху, непотребом.

Раптом у голубому небі залунав гуркіт мотора. То був перший ворожий літак над містом.

Ударили зенітки. Навколо літака виникли сизо-голубі клубочки диму, а згодом долинули і звуки розривів. Літак підскочив угору, потім ще вище. Він здавався тепер невеликою птицею. Зенітки гримнули дужче. І слідом за залпом розлігся крик підводчиків і брязкіт скла. То перелякані коні рвонули з місця і з возами вперлися в купу скла хімічної лабораторії. Підводчики хапали коней за повід, повертали їх і люто лаялися. Груба лайка здавалася неймовірно дикою отут, поряд з томами Пушкіна, Толстого, Ромена Роллана, Данте, поряд з унікальними книгами і рідкісними рукописами.

Віталій Борисович глянув у бік возів і з жахом помітив, що з воза попадали книги, грамоти Петра I з великою печат-

кою на золотих шнурах. Вони потрапили під віз, просто під колеса. Він побачив, як під колесом пожолобилися обкладинки дорогоцінних документів, а вітер байдуже метляв аркушиком, списаним старовинним письмом, під яким виразно видно підпис: «Петер».

Війна!

За нею — смерть, увіччя,
Безбожність і безчоловіччя
Хвіст мантиї її несуть...

Так... Саме безчоловіччя...

Віталій Борисович вийшов з двору інституту пригноблений. Йому конче потрібно було побути на самоті, щоб оговтатися. Вийшов далеко за місто, сів у гаю під великим деревом і обхопив голову руками.

Так оце вона, ота війна? Чи так, чи такою ми її уявляли, коли писали і говорили про неї?

Ні, він не мав реального уявлення про війну.

В цьому визначенні було багато гіркоти. Соромно, неприємно було усвідомлювати, що реальна війна з її реальними труднощами, небезпеками, загрозами застала його непередбаченим.

Виходить, що хатній затишок, кабінет, шафи та інші атрибути моїх буднів заступили мені реальний світ? Адже партія попереджала про загрозу війни, вказувала на її розміри і характер, а я, виходить, вслухався, вчитався в ці попередження, живився з ними, звик до них, як звикають до давнього, хоч і змістовного плаката, а за тим і втратив реальний зміст слова «війна».

«Слово, позбавлене психологічного змісту, являє собою тільки шум»,— пригадав він фразу з Лебеліуса.

А для багатьох із нас це важливе слово й справді втратило психологічний зміст. Певніше, я його втратив.

А тепер? Далі? Які перспективи? Як умістити в собі те, що викинуло інститут на вулицю, кинуло укази Петра під колеса воза, звалило Пушкіна і Руссо в купу мотлоху? Не можна ж стояти осторонь з своєю розгубленістю! Та й де те «осторонь» тепер, коли всі двадцять мільйонів квадратних кілометрів моєї Вітчизни з двомастами мільйонів населення вкинуто у вир війни? Де те «осторонь», коли в перший день війни за сотні кілометрів від фронту б'ють зенітки?

Ні, такого «осторонь» немає. Немає куточка, де б не було війни, немає такого громадянина, який би шукав такого куточка. Треба, отже, діяти, а не думати. Граб казав правду.

Почав накрапати дощ. Віталій Борисович, обважнілий і втомлений, пішов додому. Коло дому його стривожили темні вікна.

— Що сталося? Чому темно?

Нервово постукав у двері. Відчинила Інна Павлівна.

— Чому у тебе темно?

— Наказано затемнювати вікна. Ми в смузі чинності указу про воєнний стан.

«От тобі і «осторонь»,— подумав Хорло.

Віталій Борисович притьмом став перевдягатися, щоб узяти букет і піти на заповітне місце. Але його ніжно, з жалем у голосі, спинила Інна Павлівна.

— Облиш, Вітику, після дев'ятої години по місту ходити невільно.

Віталій Борисович сів, опустивши голову.

За вікном заревли сирени, задзвонили в рейки, загули гудки, сповіщаючи про повітряну тривогу. Десять далеко гули мотори літаків, гомоніли люди.

Розділ 6

Федір Іванович Лозовий сидить за столом і п'є останній домашній чай. Через дві години він візьме рюкзак з найнеобхіднішими речами й піде до військомату. Там скине цивільний костюм, надіне військову форму із знаками батальйонного комісара і вже сюди, до своєї квартири, не повернеться. І, мабуть, досить довго. Від сьогодні письмовий стіл, книжки, лабораторія стоятимуть самотні. Все це залишиться тут замкненим на ключ, який він повісить отам у куточку, де й завжди, і чекатиме його повернення. Федір Іванович твердо вірить у своє повернення. Мине час, який триватиме війна, люди скинуть військовий одяг, і він, Лозовий, приїде додому, умиється і сяде до свого столу продовжувати тимчасово припинену роботу. Він розгорне зошит на 241 сторінці і закінчить рисунок до свого експерименту, описаного ним на сторінках 239—240, а час відсутності вважатиме вимушеною перервою.

— Так воно й буде! — вголос закінчує він свою думку і п'є чай.

Федір Іванович зненацька зиркає в дзеркало, що стоїть навпроти нього. В дзеркалі відбиваються двері позад нього в другу кімнату. У тій кімнаті тихо, тільки чути човгання. Федір Іванович прислухається до човгання і по темпу та по силі його визначає настрої дружини.

Хвилюється дуже. Так, зараз спиниться, загляне в цю кім-

нату. Що вона скаже? І Федір Іванович ласкаво, добродушно усміхається до дзеркала й опускає очі. Так сидить деякий час, потім змінює позу. Він повертається до дзеркала в профіль, бере з етажерки книжку і розгортає її. Далі бере олівць і підкреслює кілька рядків, хоч сам не знає, що підкреслює. Потім придивляється до підкресленого і бентежитьсь. Відкидає книжку і дивиться знову в дзеркало. Воно показує прочинені двері до сусідньої кімнати. У рамі дверей на фоні китайського килима стоїть дружина. У неї бліде обличчя, сухі гарячі очі, міцно стулені уста. Це Галина-мати. Поруч стоїть шестилітня білява дівчинка, це Галина-доця. Обое вони дивляться на нього, мов гіпнотизують його. Галина-мати тримає у своїй руці руки Галини-доці. Вони, як примха вибагливого скульптора, застигли в німому запиті: одна в трагічному, сповненому розпуки і туги, друга в грайливому, пустотливому, на самій кульмінації затриманого скоку. На Галині-матері просторий халат, який скрадає опуклість її живота.

«Вагітна»,— Федір Іванович настирливо шукає потрібного, але враз загубленого слова. З мукою, відомою тільки йому, він шукає цього слова і не знаходить.

Галина-мати бачить його муку, розуміє його. Вона хоче підказати йому це слово, але й сама загубила його. Галина на силу підносить руку до лоба. Судорожно стискає ручку Галини-доці, і дитина за них обох говорить:

— Папочко, ти йдеш на війну?

Федір Іванович здригнувся, як і Галина-мати. Болюче було вже сказано. Федір Іванович рвучко встає, притамовує в собі крик болю, бере ключ від шафи, одмикає її і добуває звідти велику голубооку ляльку. Він купив її місяць тому в Москві, але чекав дня народження Галини-доці. Однак той день настане аж через два тижні, Федір Іванович не зможе потішити дарунком дочку. Він вийняв ляльку і обернувся до дверей.

— Галочко, доню, це тобі лялька. Хороша?

Галина-доця враз прискочила до батька. Вхопила ляльку, притисла до грудей, потім поклала на стіл і вибралася батькові на руки. Обвила шию, притулилася щічкою до нього і гаряче поцілувала. А ще за хвилину її голос уже лунав у дворі.

Тоді Федір Іванович повернувся до Галини-матері, глянув у її сухі гарячі очі і простяг до неї руки. Галина-мати впала йому на груди.

— Ідеш?

— Іду, Галочко. Але плакати не треба. Особливо в присутності доці. Я не зможу бачити її сліз. Це моя слабкість.

Федір Іванович обняв дружину. Хотілося так багато сказати

їй, але що скажеш у таку хвилину? Він посадовив її на стілець і сам сів навпроти неї. Годинник показував вісім.

— Через годину мені треба бути у військкоматі. Мені час іти, Галочко.

— Я піду з тобою. Доцю залишу дома з бабусею, а сама піду з тобою.

— А може, ні?

— Ні, тут уже воля моя непорушна, Федю. Я мушу на тебе дивитися так довго, як тільки можна.

Федір Іванович бере рюкзак, Галина-мати вдягається, і вони виходять. Федір Іванович бере фотоапарат і фотографує Галину-доцю серед дітей з лялькою в руках. Касету з пластинкою кладе в кишеню, і вони рушають.

— Галочко, доню, я їду в командировку.

Дитина дивиться на нього, на матір і губиться. Видно, відчула тривогу, бо підійшла до нього і серйозно спитала, дивлячись просто в очі:

— Папа, а коли ти приїдеш?

— Скоро. А ти слухай маму. Будеш?

Федір Іванович притискає до вуст щічку доці і відчуває пульсування її крові. Він ніяк не може розняти своїх рук, одірватися від її маленького гарячого тільця.

— Папа... Рідний, дорогий папа... Ти на війну?

— Ні, в командировку.

— Чесне слово?

— Галочко, доню, я ж ніколи не дурив тебе. Адже ні?

Він ще раз цілує дочку, опускає її на землю і виходить з двору. Він іде і не оглядається, бо почуває, що не матиме сили ще раз глянути в її світлі голубі благальні очі.

Завертали за ріг, і він аж тоді оглянувся і назавжди поніс з собою білявий колір її волосся, її голубі благальні очі, її сонцесяйну усмішку і ніжний голос.

Галина-мати ішла з ним поруч. Мовчки, зосереджено. Йому хотілося сказати їй щось втішне, він навіть повернувся до неї, але вона попередила:

— Мовчи, Федю... Мені так краще. Тільки візьми мене під руку.

Минали магазини, кіно, обминали людей, пропускали машини. Він відчував тепло її руки і радів з того, що воно тут, з ним, що воно гріє його. Він вбирав його в себе, мов про запас.

Федір Іванович дивився поперед себе і з усього, що було на вулиці, помітив тільки на перехресті військового регулю-

вальника. Це був високий, засмаглий солдат з чорними козацькими вусами. Серйозний, зосереджений, він дуже діловито махав прапорцями. Поряд з Федором Івановичем ще майнуло, як кадр у кіно, обличчя студентки. Проте в пам'яті залишився тільки регулювальник з козацькими вусами.

У дворі військкомату — сила народу. Федір Іванович зразу кудись пішов і за годину вийшов у військовій одежі і озброєний. Він віддав речі Галині і взяв її за руку.

— Галочко, я зараз їду.

— Вже їдеш?

— Іду, моя рідненька.

Вона прихилилася до нього, близька, дорога, рідна.

— Галочко, у нас діти, бережи себе.

— Добре...

— Прощай... — Поставив трохи, подумав і тихо промовив: — І жди, жди обов'язково...

— Ждатиму. Довго, завжди ждатиму, любий...

Він обняв і поцілував її.

Вона не досить виразно пам'ятала, коли і куди він пішов. Останній раз майнуло його рідне обличчя з машини. Ще помітила рух його руки, і він зник. Але його очі, сповнені любові до неї, вона запам'ятала назавжди.

Ішла додому довго і плутано. На порозі квартири спинилась.

— Галина-мати, ось хто я.

Це було сказано рішуче, суворо, як наказ. Увійшла в квартиру й оглянулася довкола.

— З чого починати?

І тут, серед речей його, книг його, де жив і зберігався дух його, моральна сила її шукала точки опори:

— Буду, як він, без страху.

Вона покликала дочку, нагодувала її і лягла з нею в ліжку. Галина-доця притулилася до її бока і швидко заснула. Галина-мати — Галина Петрівна Лозова, під рідне й спокійне дихання дочки, думала.

Сонце схилилося до заходу, зазирнуло у вікно й освітило ліжко, на якому спали тривогою зморена мати і спокоем налита дочка.

Розділ 7

Життя вийшло з уторованої колії. Звички, норми поведінки, взаємини, характер обов'язків, обсяг права і компетенції змінилися. Почалося це, як відомо, з того, що прийшли якісь люди у військовій одежі, заgrimіли по сходах чобітьми, дзвін-

кими й дужими голосами за два дні навели свій порядок. А закінчилося це сценою у прохідній, у діда Йосипа Артемовича Борунди. В кінці другого дня один з тих нових людей з гвинтівкою підійшов до діда і розважливо, голосно йому сказав:

— Ну, старий, зміна тобі прийшла. Іди додому, до баби.

Йосип Артемович Борунда подивився на військового знехотя, поплямкав губами, як це він завжди робив перед тим, як висловитися, і з холодним спокоєм відповів:

— Не ти мене тут садовив, не тобі мене і знімати. Я своє діло сповняю.

Військовий усміхнувся і вдавано строго повторив:

— Іди, іди, дідусю. Зміна тобі прийшла. Баба заждалась, мабуть.

Волосся на бороді у діда Борунди враз најжачилось, і він уже не на жарт скипів:

— Як то іди?

— А так, дідусю, спіши! Більше тобі тут робити нічого. Тут, старий, не інститут тепер, а військовий госпіталь. Розумієш?

Дід сердито підсмикнув штани. Це було ознакою крайнього душевного замішання і розгубленості, а разом і великого гніву. Він притьмом пустився до директора поскаржитись на зухвальця. Та до службового корпусу його вже не пустили.

Дід Борунда насправді розгубився, засопів носом, заворухив стріхуватими бровами і стояв, нічого не розуміючи.

— Ну, чого став, старий? Га? — знову запитав його військовий. — Сказано тобі, що тут інституту нема? Сказано! Ну і йди собі помаленьку.

Дід не рухався. Тоді військовий узяв його дружньо за плечі і, ведучи до воріт, з глибоким співчуттям сказав:

— Не журися, дідусю, ми не гірші будемо сторожі. Твої, старий, сторожі тут не треба вже. Іди собі додому.

— Як же то так? — опирався дід.

— А так, милий, виїхав твій інститут учора, і край. Зрозумів? Війна тепер, дідусю.

Дід вийшов за ворота, як очманілий. Сорок три роки прослужив він в інституті і ні разу не був у такому прикрому становищі. А тут один день не побув, дивись, що вийшло. Сорок три роки, гей! Був швейцаром у корпусі, при воротах, зжився, зріднився з інститутом, з його гамірним, кипучим життям. Зжився з молоддю, яка приходила сюди по науку. Він мав себе за невід'ємну частину великого колективу. З точністю літопису дід пам'ятав випуски, прізвища директорів,

професорів, викладачів і випускників. Він міг назвати вчених, які вийшли з інституту, знав видатних партійних, радянських діячів, які колись учились тут, міг показати сотні листів, що їх писали до нього студенти, викладачі, директори та службовці, як і десятки наказів та грамот з подякою. Йосип Артемович знав не тільки людей.

Він знав усі шаринки в стінах і підлогах інституту, знав на прізвище авторів картин, як і прізвища столярів, що робили до них рами. Дід міг годинами дивитись на стіни з вікнами в стилі ампір і любовно голубити їх, проказуючи:

— А тобі, голубе, і старості катма! Ми старіємо, а ти такий, як і був! Ех-хе-хе! Мені, брат, і половини нема, а ти он який! Красень! Ну стій, здоров, стій!

Дід провів тут молодість, постарів, знав не тільки парадні дні інституту, але і його буденне трудове життя, знав піднесення і знав злигодні, які, хоч дещо по-своєму, але правильно розумів. Він, Йосип Артемович Борунда, все знав про інститут. Він усе віддав своєму другові. І от... відібрали в нього друга, і дід — сам-один. І дід не знає зараз, до кого піти, в кого шукати розради.

Борунда постояв на вулиці, похиливши голову, і пішов на Бібліотечну вулицю, де, як йому сказано, розмістилася канцелярія інституту. Дід конче мусив з'ясувати своє становище, а надто, що в його серці зібралося багато докірливих слів, хоч він і не знав, кому їх сказати. В міру того, як у нього накупало почуття гіркоти й незадоволення, він прискорював ходу і майже підтюпцем біг на Бібліотечну вулицю.

Невеличкий, півтораповерховий будинок, на якому, немов глум, вивішено двометрову вивіску інституту, здавався особливо образливою деталлю у всій дідовій драмі.

— Чи то світ бачив колись таке? В такій повітчині — інститут.

Дід уже бігцем збирався дерев'яними сходами до канцелярії. Задиханий і схвильований, забувши навіть скинути шапку, Йосип Артемович попростував прямо до дверей, на яких висіла табличка з написом «директор».

Та тут на нього очікувала нова несподіванка. Шойно дід підійшов до дверей і простяг руку до ручки, як перед ним, мов з-під землі, виріс Коля Морозко, посильний деканату літературного факультету.

Дід знав Колю давно. Знав його вдома, у матері вдови Тетяни Морозихи, знав його потім на вихованні у дядька, коли Тетяна померла, знав його два роки посильним деканату. Тільки не знав Борунда, що Коля уперто готується вступити

до інституту на математичний факультет. А може, й на літературний Коля хотів, цього він ще остаточно не вирішив.

Коля заступив дідові вхід.

— Вам куди, громадянине? — сухо спитав Коля.

Не звертаючи уваги на Колю, дід мовчки став відчиняти двері. Та Коля владно одвів дідову руку і з неповторним апломбом знову сказав:

— Руки назад, діду! Начальника об'єкту зараз нема, а без нього я нікого до кабінету впускати не можу. Коли начальника нема, входити не можна.

— Пусти, не патякай, дрантя.

— Начальник об'єкту не велів без нього пускати когось до кабінету. Вам ясно?

— Який начальник? Що ти мелеш. Мені до директора, от сюди.

Дід аж прискав злістю. Він уже лагодився одіпхнути Колю від дверей, коли враз помітив, що Коля Морозко не в своєму звичайному вбранні, а у військовому: захисні штани, гімнастерка, на голові пілотка, а на ногах жовті черевики з сірими обмотками. А головне, що вразило діда в цьому маскарадї, так це протигаз. Він був з шиком перечеплений через плече і якість зразу впав в око. Дід на мить забув свою образу і здивовано оглянув Колю.

— Це що за манія? Ти це що начепив на себе, песиголовцю? Де це ти взяв, гаспидська дитино? — раптом закричав він на Колю і взяв рукою за ремінь протигазу.

Морозко ступив крок до діда і врозумливо сказав:

— Діду, я не песиголовць Колька, я черговий по штабу протиповітряної оборони. Зрозуміло? І прошу за протигаз мене не хапати.

— Як? Як ти сказав? Якої оборони?

— Проти-по-ві-тря-ної!

Дід враз втихомирився. Слова «штаб», «оборона» на нього вплинули. Що таке штаб, він знав, бо сам не в одному штабі бував.

Дід збентежився і зніяковів. Ішов, бач, до директора скаржитися, а потрапив у штаб, де й Коля — не Коля і лад — не лад. Видно, війна все перевернула, а дід і не помітив того. Йосип Артемович відчув себе ображеним тим, що все якимось без нього сталося, що він залишився збоку від подій.

— Куди ж тепер? Що ж його робити? — мимоволі прошепотів дід.

Коля, почувши цей, сповнений відчаю шепіт, поблажливо, з почуттям самоповаги, промовив:

— А ви, дідусю, залишайтеся у мене. Кімнатка у мене непогана. Постіль є. Чайок будемо пити, супу зваримо. Радіо будемо слухати. Добре, діду? — І в припливі співчуття до старого ще зворушливіше додав: — У вас же нікого немає, дідусю, і в мене нікого, от і будемо собі вдвох, а там і на війну, гляди, підемо. Правда?

Йосип Артемович розчулився і не знав, що робити.

— А де ж твоя кімната, синашу?

— А внизу, діду, отут під канцелярією. Ви там побудете, поки я прийду, радіо послухаєте, а там і спати я вас влаштую.

Дідові й справді хотілося спочити. Він узяв у Коля ключа, розпитав, як пройти до кімнати, і пішов. У кімнаті було охайно, затишно, стояли дві койки з матрацами, стіл і стільці. Дід звернув увагу, що всі стіни Колиної кімнати були обліплені плакатами на теми війни, і він геть усі їх передивився й перечитав. Аж тоді звернув увагу на стіл, де лежав хліб і шматок сала. Дід відчув голод і попоїв. А ївши, думав про всячину. А головним чином про війну, яка так нагло змінила його життя.

Прийшов Коля. Він швиденько розпалив примус, взявся до куховарства, і за годину був готовий обід. І лише за столом Коля порушив мовчання.

— Так залишаєтесь у мене, діду?

— А своя хата? Куди я її подіну?

— У свою хату бабу Ониську пустіть, хай доглядає. А самі в мене будете.

Дід махнув рукою. Ів мляво, замислено. Коля включив радіо. Передавалося зведення Інформбюро. В кінці передачі дід запитав Колю:

— А що, синашу, як воно там на фронті?

Коля дуже впевнено витлумачив дідові ситуацію на фронті, додав свої стратегічні висновки і прогнози, показав дідові всю картину війни на карті, яку він втикав червоними та синіми прапорцями. Слухаючи Колину інтерпретацію фронткових подій, дід гостро цікавився справою і з великим інтересом водив очима по карті за Колиною указкою.

Нараз задзеленчав телефон. Коля взяв трубку.

— Слухаю. Єсть, товаришу начальник об'єкту. До вас сходити? Єсть! Подзвоню!

Коля поклав трубку і сів до столу.

— То в тебе і телефон є?

— Є, діду, є. У штабі без телефону не можна,— відповів Коля так, наче все життя працював у штабі.— Тепер війна!

— Бісової віри хлопець! — покрутив дід головою.— І які ви тепер прудкі! Ми колись побоялись би підійти до нього, а воно тобі як з іграшкою: «Єсть», «подзвоню». Ах, ти, гаспид!

І в ту ж мить задзвонив телефон. Коля знову взяв трубку.

— Єсть! Зараз іду.

Коля взяв протигаз і, вправно перекинувши його через плече, сказав дідові:

— Я наверх, до начальника об'єкту.

Дід Йосип ще не встиг оговтатись на новому місці, як повернувся Коля і покликав його до директора в кабінет. Коли вони увійшли, директор інституту, видно, дуже стомлений, саме щось квапливо писав. На скрип дверей він кинув писати і підвів очі на діда.

— А, Йосип Артемович! Сідайте. Так, кажете, зняли вас з воріт? От гицлі! Ну що ви скажете! Та то, діду, дарма. Нас усіх звідті виселили. Війна, Йосипе Артемовичу, ось у чому штука. Але ви не журіться, ми вас візьмемо сюди.— І директор наморщив лоба.— Яку ж дідові роботу дати, Колю?

— Піддежурним призначте, товаришу начальник об'єкту. На випадок пошлете дежурного кудись, буде ким замінити. А жити дід будуть у мене, ми з ним уже вирішили.

— Непогано вирішили,— усміхнувся директор.— Згоден.— І, черкнувши щось на пепері, подав Колі.— Дай до наказу. А ви, Йосипе Артемовичу, приступайте до нової роботи, під начальство Колі. Він вас уведе в курс ваших обов'язків. Згода?

— Та вже хай буде так.

На цьому директор їх і відпустив. За дверима Коля начальственно, але делікатно розпорядився:

— Ви, діду, йдіть до мене в кімнату і ждять мене. Поспіть, коли охота, але слухайте телефону і всім відповідайте, що я незабаром прийду. А потім доповісте, хто мене питав. Ясно?

Ясно чи не ясно, але Йосип Артемович мовчав, збитий з пантелику цими подіями. А головне тим, що він опинився підлеглим у Колі Морозка.

Доскочив чину! Пуцьверінок над ним за начальника поставлений! «Доповісте», тьху!

У кімнаті дід переставив кілька стільців, пересунув стола, змів з нього крихти, тамуючи в собі хробачка образи, що во-рушився в грудях.

Колі довго не було. За цей час кілька разів дзвонив телефон. Дід брав трубку, слухав і всім відповідав: «Єсть, доложу». Аж ось прийшов Коля. Він приніс великий пакунок,

поклав на стіл, розв'язав його, вийняв звідти постіль та протигаз і подав дідові.

— Візьміть, діду, приготуйте собі постіль. А протигазом я вас навчу користуватись.

У голосі Колі було щось дразливо неприємне, але дід слухняно виконував загади хлопця.

Звечоріло. Коля приготував вечерю, й вони повечеряли. Та тільки дід почав мити посуд, як з рупора пролунало: «Увага! Увага! Увага! Нашому місту оголошено повітряну тривогу!»

Коля схопив протигаз.

— Одягайтесь швидко, піддежурний Борунда, і йдіть за мною! — скомандував Коля різко.

Вони вийшли у двір. Коля підвів діда до клепала й подав йому молоток.

— Бийте, діду! Бийте дужче!

Дід ударив на сполох: «Бам! Бам! Бам!»

Різкі, оглушливі звуки линуть у пільму. Вони зливаються з ревом сирен, гудків, дзвінків, що знялися в місті. А дід все частіше б'є в клепало: «Бам! Бам! Бам!»

Тривожно. Моторошно. Здається, саме повітря обернулося в дзвінку масу й гуде, дзвенить. А дід б'є в клепало. Б'є, проїнятий враз свідомістю того, що це треба робити, що це така рятівна служба його. З пільми виринув Коля.

— Досить, діду. Покладіть молоток і йдіть за мною.

Дід пішов. Коля завів його під прикриття і наказав:

— Світла не світити. Упаде бомба фугасна — падайте на землю, а впаде запалювальна — не бійтесь, одразу присипайте її піском. Оцими кліщами беріть — і в пісок. Стійте з цього боку, це ваш пост.

Десь із пільми, з темного неба долинає глухе гурчання моторів. І далеко з землі в небо, як вогненний меч, піднявся промінь прожектора. За ним ще один, ще, ще. Білясті смуги світла блукають у небі, перехрещуються, розходяться, падають і знову підводяться. Гурчання наближається, нарешті воно над самою головою. Промені прожекторів обняли світлом ворожі літаки, і їх стало добре видно. Літаків було шість. Вони летіли розсіпом, на чималій відстані, але прямували одним курсом — на місто.

Ударили зенітки. Брязнули вікна. В небі спалахнули розриви. Літаки шугнули вгору і зникли на страшній висоті. І дід почув голос Колі:

— Бийте відбій, діду, тривозі кінець!

Після тривоги Борунда пішов до Колиної кімнати. Прийшов і Коля, і дід діловито спитав:

— А от ти мені, синашу, скажи, якої лихої години ми стовбичимо надворі, коли він літає? В чому тут сила?

— Ми, дідю, протиповітряна оборона. Наше завдання таке: берегти наш об'єкт од підпалу — раз, подавати допомогу сусіднім об'єктам — два, боротися з запалювальними бомбами противника — три.

Коля прочитав дідові цілу лекцію про протиповітряну оборону. Слухаючи, дід відчув, як все зменшувалося в ньому почуття образи з підлеглості Колі.

«Вони, песиголовці, знають, що роблять,— думав дід.— Переросли нас».

І з цією думкою ліг спати. Ліг і Коля. Коля швидко заснув, а Йосип Артемович Борунда лежав з розплющеними очима, дивився через вікно в зоряне небо і все думав про війну, про інститут, про Колю, про свою долю.

Ніч минула спокійно. А на світанні Коля прокинувся від якогось шуму, глянув навколо й побачив діда Борунду з протигазом через плече і з трубкою телефону коло вуха, почув його старече «Єсть, доложу дежурному» і подумав:

«Дійшла наука. З старого будуть люди».

З цією думкою він знову заснув.

У вікно вливалися потоки ранкового чистого повітря і сліпучого сонця. На стіні гойдалися тіні дерев. Сонячне проміння обливало кучеряву Колину голову на подушці і пестило його. Він солодко і втішно посміхнувся уві сні. А дід Борунда невідступно беріг його юнацький сон, відповідаючи на докучливі дзвінки телефону, і відганяв од нього мух.

— Хай хлопець поспить... Йому треба,— шепотів дід.— Воно ж росте, сили набирається.

Розділ 8

— Про нормальне закінчення навчального року годі й думати. По-перше, інститут розміщено по школах в різних кінцях міста, а це ускладнило роботу й порушило її систему. Особливо там, де маємо справу з лабораторіями. Та й ті приміщення за день-два будуть віддані під госпіталі, бо місто стало перевалочним пунктом у транспортуванні поранених з фронту в тил. По-друге, студенти і чимало студенток з санітарною освітою ідуть в армію. По-третє, чимало викладачів молодшого віку вже пішли в армію, чимало ждуть виклику. І, нарешті, з першого дня війни студенти й викладачі, як і всі працездатні люди, вийшли на оборонні роботи.

Уже 23 червня мобілізовано чотириста чоловік вантажити необхідний, важливий вантаж для фронту, багато людей взято на влаштування госпіталів, на політроботу, на вивантаження ешелонів, поранених, організовано допоміжні колони для роботи в колгоспах тощо. Все це надзвичайно ускладнює академічну роботу, керування інститутом, нервує викладачів, студентів. У перші ж дні порідали лави партійної, комсомольської та профспілкової організацій: пішли в армію чотири члени бюро, секретар комсомольської організації, майже весь профком. Актив різко зменшився, треба терміново висувати нових людей, здатних підняти на свої плечі весь тягар становища аж до винищувального батальйону включно,— таким може бути наш звіт Наркоматові освіти,— голосно й різко говорив заступник директора у навчальних справах Олександр Степанович Граб.

Говорячи це, він ходив по кабінету директора. Йому дуже хотілося сказати щось прикре людині, яка сиділа непорушно в кріслі, як кам'яна баба, і не виявляла ознак життя. Але Граб стримував себе. Він не знав, як оцінити поведінку інтелігентного й добре вихованого Петра Петровича Житнього — директора інституту. Житній сидів за столом з опущеною головою, і навіть дихання його не було чути. Минуло кілька прикрих хвилин, впродовж яких Олександр Степанович не раз спинявся навпроти директора й ображено знизував плечима.

— Так! — раптом сказав директор. — Таким має бути наш звіт. Це правда. Пишіть. — На стомленому його обличчі з'явилась посмішка. — А можна й не писати. І без нас знають.

Підвівся він важко, пройшов до вікна, прочинив його в садок, голосно зітхнув і задумано заговорив:

— А втім, ви схильні писати? Добре, пишіть. Бо при всьому тому, що наша країна є країна суцільної грамотності, що серед людей нашого віку кожний третій як не письменник, то пробував ним стати, не вважаючи на все це, ми пишемо мало. А як і пишемо, то переважно «в загальному й цілому», сірими неоканцеляризмами, від яких віє нудьгою. А про себе не пишемо. Чому? Мені здається, тому, що нам бракує почуття відповідальності перед історією. Недооцінюємо себе як покоління перших у нашій, я це слово підкреслюю, у нашій історії. І тому кажу — пишіть звіт. Відбивайте всі наші труднощі, детально опишіть, що ми робимо, скільки робимо, що переживаємо. Дайте правдиву характеристику поведінки колективу інституту у фронтових обставинах. Все це опишіть якнайпростіше й чітко. І в заголовку, і в закінченні напишіть: «Це наші люди». Такі вони е... І нікуди не посылайте.

— Що?

— Нікуди не посилайте до кінця війни або пошліть у журнал чи в газету. Тільки...— директор усміхнувся,— не пишійть, я вас прошу, що директор, слухаючи ваш звіт, заснув у ту ж мить, як ви скінчили. А якщо й напишете, то не забудьте пояснити, що заснув він тому, що не спав уже чотири ночі і з причин, які не стосуються інститутської роботи, а стосуються війни. І це,— він знову посміхнувся,— ще одна причина ненормальності закінчення навчального року.

— Я не зовсім розумію вас, Петре Петровичу...

— Я скажу ясніше. Навчальний рік мусить бути закінчений. Треба підняти активність і до 15 липня закінчити поточні й державні іспити. Але всім студентам оголосити: п'ятсот чоловік — у колгосп на допомогу, шістсот-сімсот чоловік — копати протитанкові рови, чоловік двадцять п'ять — гнати худобу на Схід. До кожної групи дати керівників з викладачів, створити їм на допомогу актив. Хліб, худоба повинні бути вивезені, рови викопані, вантаження зброї забезпечене. Оце буде «нормальне закінчення навчального року». Для цього, Олександр Степановичу, треба створити актив. Обласний і міський комітети партії саме цього й вимагають. Це одне. Друге — у мене є до вас питання...

— Слухаю...

— Ви можете дати характеристику всім, про кого я питати му? Так, знаєте, і об'єктивно і суб'єктивно, все, що ви маєте.

— Спробую, коли треба.

— А ви не пробуйте, а їжте, як каже Пузир у Тобілевича.

Олександр Степанович вдумливо і серйозно схарактеризував кожного, про кого питав директор. Це одібрало добрих дві години і стомило обох.

— Задоволені?

— Не цілком. Одна характеристика здається мені неповною. Я не можу її доповнити, і ви, я не помиляюсь, на жаль, не все знаєте.

— Мене це непокоїть, Петре Петровичу.

— Заспокойтеся. Ми часто не знаємо подробиць. А все ж ви добре знаєте колектив. Це робить вам честь. Тепер до плану нашої роботи. Як він у вас? — спитав директор.

— Готовий. У колгосп я хочу відповідальним послати доцента Варського, з ним п'ятнадцять викладачів різної фізичної сили.

— Правильно.

— На вантаж — професора Ветрова, а з ним чотири викладачі — Смаглія, Таука, Васильєва, Качана.

— Качана? — перепитав Житній.— Він же в армії.

— Його завернула медична комісія.

— Качана краще в поле. Він казав, що любить сільське господарство. Замість нього пошліть Каніна. І взагалі цю групу вантажників зробіть постійною. Складіть список і без мого відома не міняйте. А на оборонні роботи кого?

— Глуховського.

— Ні, пошліть Хорла.

— Я маю проти нього заперечення, Петре Петровичу,— сказав Граб.— Віталій Борисович людина тендітна, кабінетний працівник, до такої рухливої діяльності непристосований.

— Пристосується, Олександр Степановичу. Туди саме треба кабінетного, який уміє вдумливо, серйозно сприймати речі, вникати в роботу і в людей. А Віталій Борисович такий і є.

Олександр Степанович записав.

— Що ж до винищувального батальйону, Олександр Степановичу, я беру це на себе. Ідіть і пишіть наказ.

Олександр Степанович вийшов, а директор гукнув Колю. Морозко увійшов і став струнко. Петро Петрович оглянув його і усміхнувся.

— Ну, як живемо, товаришу дежурний Морозко?

— Однаково.

— Це мені нагадує історію з циганом, Колю, як він їв борщ і все казав хазяїнові: «Однаковий».— Петро Петрович помовчав і спитав Колю: — Я чув, Колю, ти писати хочеш?

— Та то так, жарти,— ніяково відповів Коля.

— Жартома не пишуть. Ти не соромся писати, це дуже важливе діло,— сказав Житній.— Тільки про що писати, от що головне. Зрозумів?

— Зрозумів.

— Тож-бо. Я от придумав, Колю,— стану я твоїм шефом. Хочеш?

— Петре Петровичу...

— Що там «Петре Петровичу»? Це давно треба було зробити, та все ніколи було. А тепер я хочу спробувати, а ти як?

— Звичайно, хочу. Тільки тепер війна, треба воювати, а не писати.

— І те, і те. Під час війни, може, більш, ніж у мирний час, писати треба. От і починай.

— Та з чого ж починати?

— З чого? Ось із чого. Завтра підеш на поле з студентами і викладачами, приглядайся, примічай, нотуй у пам'яті, а дома запишеш. Для письменника найважливіше це спостережливість. Згода?

Коля згодився.

— Тільки, Колю, не базікай. Бо як ми провалимось, тоді літератори нас з'їдять. Мені дихати не дадуть. А взагалі, Колю, дивися пильно, примічай роботу, поведінку, вчинки, розмови і записуй. Опрацюєш — приходь до мене, виправимо, в люди пустимо.

— Та хіба у вас є час? — недовіжливо спитав Коля.

— Знайдемо час, не турбуйся. Так завтра — спроба пера?

— Єсть!

— Ну йди. А замість себе залиши діда Борунду.

Коля вийшов. Петро Петрович стомлено схилив голову і задумався.

Розділ 9

Світанок. В місті наглухо зачинені віконниці, але люди не сплять. Коло канцелярії інституту, що міститься, як каже дід Борунда, «в завороті» від центральної магістралі, давно вже юрмиться великий натовп. Тут зібрався увесь склад інституту. Професори, доценти, викладачі, асистенти, лаборанти і студенти за наказом директора з'явилися на розвод. Прийшли в робочих костюмах, з пилками, сокирами, лопатами, серпами, косами, граблями. У кожного в руці вузлик, пакунок або кошук з їжею. Цей натовп нагадує один з кадрів кінофільму «Мінін і Пожарський» саме коло Новгородського кремля, а не сучасну наукову інтелігенцію. Хто стояв, хто сидів, хто походжав вузенькими тротуарами, а хто лежав на траві, дивлячись у безхмарне прозоре небо, в якому кружляли патрульні літаки. Люди гуртувалися групами, парами, розповідали всякі історії, обговорювали повідомлення Інформбюро. Старші в бригадах складали списки, перевіряли інструменти, дорікали старостам за нерозпорядливість.

Поволі прокидалося місто. З гуркотом відчинялися віконниці, з вікон знімалися маскувальні речі. Господарки припинали до дерев кіз, годували курей, виганяли на болота качок.

Центральними вулицями в різні напрямки котилися машини, пофарбовані — з метою замаскувати їх від ворожого ока — під зелень дерев та кущів. Регулювальники, мов автомати, оберталися на підборах, вимахували прапорцями. Ішли команди мобілізованих, проходили поодинокі бійці та офіцери.

А над містом з ревом кружляють патрульні літаки, іноді опускаючись мало не над самі дахи будиноків. Цей гарячковий рух машин на землі і в небі, рух маси військових — це війна. А поруч — молочниці з своїми будешніми ділами. Баби з

навколишніх сіл з клунками, кошиками, вузликами та суліями молока поспішають на базар — це настирливе заперечення війни, інерція миру. Обидва ці елементи існують, діють поруч, паралельно. І все це виглядало нормальним, звичайним. Навіть звичайним здавалося те, що Марія Степанівна, шістдесятип'ятирічна бабуся — секретар інституту, спираючись на ковінку, ішла до інститутської канцелярії з протигазом через плече. Ніхто не здивувався і з того, що доктор математичних наук професор Цаль, з вузликом в одній руці і з граблями в другій, опинився коло канцелярії інституту о четвертій годині ранку.

Комплектувалися бригади швидко. Всі ставали за списком, по чотири в ряд, коло своїх уповноважених. Галас поволі стихав і нарешті перейшов у приглушений гомін.

Доцент Варський вишикував свою польову бригаду, проінформував про покладене на неї завдання і скомандував рушати. Саме в цю хвилину до нього підійшов професор Цаль. Він був дуже збентежений.

— Ви мені вибачте, колего, — звернувся він до Варського, торкнувшись пальцем свого бриля, — але мені здається, ви не назвали мого прізвища в складі своєї бригади.

— Вашого прізвища, професоре? Так, я не назвав. Його немає в списку. Чому ж воно могло бути тут, професоре? — здивувався Варський.

— Що вас так дивує, колего? А вашому списку не вистає, для повноти, саме мого прізвища.

— Володимире Максиміліановичу, вашого прізвища я не можу вписати в список. Ваше становище, звання, похилий вік не дозволяють мені прийняти вас у бригаду, яка йде на важку фізичну роботу. Ви й за законом звільняєтесь від участі в цьому, — заперечив Варський.

— Колего, — ображеним тремтячим голосом почав Цаль, — у всій вашій, вибачте, непереконливій тираді є три правди: перша — Володимир, це моє ім'я, друга — Максиміліанович, так мене звать по батькові і третя — Цаль, це моє прізвище. У всьому останньому ви допустилися прикрих помилок. Моє звання, становище, вік справді дають мені у військовій обстановці перевагу, а не привілеї перед молодими. Переваги ці в тому, що я маю більше права на те, щоб зважали на мою волю, ніж інші.

Варський розвів руками.

— Я нічого не можу зробити. Наказ директора.

Професор скипів. Густі сиві брови, що нависали над очима, як стріхи, піднялися вгору, і він прикро глянув на Варського.

— Гаразд, колего, звернемося до автора наказу,— з досадою в голосі сказав професор і метнувся до канцелярії.

На сходах до канцелярії він зустрів Івана Олексійовича Тернину, нового секретаря парторганізації. Тернина, побачивши професора з вузликом, дуже здивувався.

— А ви, професоре, як тут опинилися?

Ефект був несподіваний. Професор закліпав очима, підніс стріхуваті брови ще вище і засопів носом. Здавленим голо- сом, ковтаючи фрази, він прошепотів:

— А хто мене, Іване Олексійовичу, і коли позбавив грома- дяньських прав? Що має означати ваше запитання: «Як ви тут опинилися»? А де ж мені бути? Хто дав вам право ображати мене? — тупнувши ногою, вигукнув старий.

Тернина здивовано відступив і замахав руками.

— Чекайте, професоре, що з вами? Та чого ж би я мав вас ображати! Ваше звання, вік, становище...

— ...фашистами пошановані не будуть, як вони прийдуть сюди, товаришу Тернино,— перебив професор.— Я хочу сам захищати свій вік, звання, становище і свої права. Я себе ніко- му не дам ображати. Я вже непридатний на фронті, вантажи- ти снаряди, у винищувальний батальйон — це так. Але я можу гребти пшеницю, щоб вона не дісталася німцям — це теж так.

Тернина зачудовано слухав схвильовану мову професора.

— Здаюсь! Здаюсь, професоре. Ваша правда.

— Не робіть мені поблажки! Це не примха, це вимога. Мені не до жартів.

— Я не жартую. Впишіть Володимира Максиміліановича до бригади, а я погоджу це з директором.

Професор потиснув йому руку і пішов до колони студентів, які радо дали йому місце в своїх рядах. Підбивши набакир солом'яного бриля, професор чекав команди.

Бригада Варського рушила з місця.

Вулицями котилися автомашини, танки, гармати. Над міс- том кружляли патрульні літаки, і йшли жінки з продуктами на базар. Війна жила в усіх своїх формах, вона втягла в свою орбіту і сімдесятирічного професора Цаля, і п'ятнадцятиріч- ного посильного Колю Морозка, який ішов в одному ряду з професором, озброєний косою, олівцем і блокнотом. Майбут- ній письменник зачаровано дивився на свого супутника і ду- мав: «Тема це чи ні для першого твору — поведінка профе- сора?»

Мотиви «за» перемагали, і Коля Морозко вирішив записати цей випадок. А професор бадьоро вимахував лівою рукою в такт ході і старечим голосом підспівував у студентському

хорі «Катюшу». Старий ще дужче сподобався Колі як «об'єкт». Це слово полонило хлопця давно. Він уживав його з великим смаком у особливих випадках, подібних до цього:

— «Об'єкт» і справді феноменальний, факт!

Дійшовши цього висновку, Коля бадьоро додає свій голос до хору.

Патрульні літаки проводжали колону. Сунулися кудись танки, мчали гармати, безконечною смугою котилися масковані мшшини.

Розділ 10

Надворі був ранок. Галина Петрівна, що спала з учорашнього дня не прокидаючись і в тій одежі, в якій ходила з Федором Івановичем до військкомату, нарешті прокинулася. У ту ж мить вона пригадала вчорашнє прощання, вираз чоловікового обличчя, останні його слова. Серце пройняла холодна туга.

«Одна? Так, одна. Нема його, мого Феді».

Заплющила очі, викликала в пам'яті його образ. І він з'явився. Середнього росту, щуплий, рухливий, з довгастим обличчям, білявим волоссям. Високий і чистий лоб з одною зигзагуватою зморшкою. Рівний довгастий ніс. Горішня губа трохи вередливо загнута вгору, долішня тонка, різко окреслена. Голос... Але скільки не силкувалася, не могла відтворити в пам'яті його голосу. Це, мабуть, тому, що він дуже змінився в останній час, час прощання.

«Одна? Так, одна».

Мимоволі знайшла рукою Галину-доцю. Погладила голівку, прикрила плечі.

«Ні, не одна. Це треба пам'ятати».

Встала з ліжка, підійшла до його письмового столу і довго мовчки дивилася на фотографії. Ось він студент, а це перед одруженням, а ось його перша лекція в інституті. А тут він з Галочкою, коли їй було рік. Вона перебігала очима по фотографіях, немов була на екскурсії в рідних, але давно покинутих місцях. Кожна фотокартка хвилювала її своїм особливим змістом.

«З чого ж починати?» — Вона дивилася на фотографії з німою болісною мукою і благанням.

На ліжку ворухнулася Галина-доця. Галина-мати враз вирішила. Швидко познімала фотографії і склала їх у портфель. Зібрала чоловікові документи і теж поклала у портфель. Зібрала листи, рукописи, виписки і все це спакувала в пакунок,

перев'язала і додала до документів. Портфель з рукописами поклала в шафу і замкнула.

«Так буде краще. Він перешкоджатиме мені самостійно мислити».

Відчула, що саме з цього треба було й починати. Цим вона абстрагувалася від нього реального, заховавши в своєму серці тільки його духовний образ. Поралася по хаті, купала, одягла, годувала дочку, прасувала якесь вбрання, навіть бралася шити.

— Мамочко, а папа скоро приїде?

— Скоро.

— Він не поїхав на фронт? Тамара казала, що наш папа поїхав на фронт, як і її папа. А там стріляють? У папки є чим стріляти?

Галина-мати мовчала.

— Мамо, а фашисти дуже злі? Вони можуть убити папку? Я не хочу, щоб папку вбили.

«Ні, так нічого не вийде. Вона замучить мене запитаннями. Треба щось придумати».

Галина Петрівна бере маленький чемоданчик, складає туди дещо з своїх і доньчиних речей, замикає хату і йде до своїх батьків у колгосп «Червоний жовтень» — за чотири кілометри від міста.

Петро Харитонович зрадів, побачивши дочку з онукою.

— А-а-а-а, прийшли-таки, згадали діда! Ходіть, ходіть.

Він ухопив Галочку-онуку на руки, діловито, зосереджено її поцілував, зиркаючи на дочку з-під густих чорних брів. Старий виразно бачив — у дитини горе — немає батька.

«Задача! — подумав він. — Сюди вже стару треба, вона швидше зарадить».

Поцілувавши ще раз дочку й онуку, Петро Харитонович заклопотано озвався:

— Ти, дочко, той... спочинь у хаті, а я тут по ділу скочу. Та по дорозі й матері гукну, добре?

— Добре, тату.

На леваді коло ставу Петро Харитонович знайшов дружину. Він одкликав її від гурту жінок і ледве чутно, в задумі сказав:

— Іди, Дуняшо, додому — Галина з дитиною прийшла. — Він взяв стару свою подругу за руку. — Федора, видать, мобілізували. Не плач при ній, чуєш? Вона й сама, як віск, пожовкла... Так що держись.

Мати враз зблідла і тихо, але твердо відповіла:

— Знаю сама. Чи вона не дитина мені? Семена брали — не плакала. Павла — теж. І тут не буду.

Похилила голову і глибоко зітхнула. Сльози покотилися по зморшках обличчя і раптово зникли, залишивши вологий слід на щоках:

— Ну диви на неї, таки плаче. Чи в тебе є якісь клепки в голові? Ти ж що оце казала тут?

Стиснув сильніше її руку й одвернувся від неї протерти очі. Стара глибоко відчула його горе і вдавано сердито смикнула свою руку з його шкарубкої долоні.

— І, кавалер! Руку давить, женихається. Іди вже, куди йшов, а то нас люди засміють.

І сама пішла. Швидко, не оглядаючись. Ішла рівно, міцно пригорнувши руки до грудей, в яких несла своє неосяжне горе, що сповнювало серце її вщерть. Стереглася, аби не хлюпнуло воно кривавими сльозами з сухих і гарячих очей. Коло порога ще раз зітхнула, перевела дух і увійшла в хату. Галина кинулась на груди матері й дала волю сльозам. Мати гладила її ніжно по голівці і твердим, трохи скрипучим голосом говорила:

— А ти, дочко, не плач... Не він один пішов. Ось і брати твої, Павло й Семен, теж пішли. І в них діти. Всім нам припала така доля, не тобі одній.

Як враз вибухнули, так раптово і вщухли сльози. Галина Петрівна одійшла від матері, вмилася, умила дитину і сіла до столу. Враз згадала, що з учорашнього дня нічого не їла.

— Я попоїла б чогось, мамо, дасте?

— Атож.

Мати кинулася до печі, почала готувати їжу. Увійшов батько. Він поставив на стіл пляшку горілки і пляшку вина. За ним увійшов і старший брат його Свирид, високий, кремезний і сивий мужчина з широкою бородою. Дядько Свирид зразу згріб у свої могутні обійми і племінницю, і її доньку і притиснув до грудей.

— Прийшли? Добре зробили. Вкупі і смерть не страшна, не тільки горе.

Всі сіли до столу. Петро Харитонович озвався до дружини:

— А ну, давай, стара, чогось попоїсти. Та гляди, мені першому давай, бо я тобі вже не бригадир, а щось більше.

— А що ж ти за цяця така?

— А цяця! Голова. Тепер, Дуняшо, на нас, старих, мода пішла.

Петро Харитонович посадовив коло себе по один бік дочку, а по другий онуку. Онуку гладив ніжно по голові.

— Іж, доцю, побільше, велика виростеш. Підкладай, бабо, онуці, та добренького!

— Сама знаю, вона ж і моя онука.

— Не сперечайся, Дуняшо, я тепер начальство. Вип'ємо, мої любі, щоб нас горе кинуло. Бери, брате Свириде, ти тут старший, тобі й починати.

Свирид узяв чарку.

— Хай же сміється наша доля, а ворожа плаче!

Випили. Іли мовчки, кожен по-своєму про одне думаючи. Петро Харитонович налив ще по одній. І за цією вже розповів, що сьогодні він прийняв головування в колгоспі, бо голова пішов у армію. Свирид на ферму йде бригадиром.

— А от обліковця у нас нема. А хорошого обліковця, аж кричить, треба.

— Хіба вже так мало людей у колгоспі? — спитала мати.

— Людей! Людей вистачить, та не кожного на таке діло ставити можна. Хлопців не можна призначати, а серед жінок і не знаю такої.

Дядько Свирид випив свою чарку, розгладив вуса, наштрикнув на виделку вареника й озвався:

— А Галина б не пішла? Чого їй там у місті сидіти? І дитина коло баби була б доглянута, не журилася б. А то бач, яке сумне. Наші сільські песиголовці швидко б її образували. Тут вона і гусей попасла б понад ставом, у саду попоралась би, бабусі пощебетала б... Як тобі, Петре?

Галина швидко обернулася до дядька.

— А що ви думаєте? Я й пішла б!

Вона враз вирішила. Це саме те, що їй потрібно в такому становищі. І як тільки вона сама до цього не додумалась!

— Спасибі, дядьку. Ви вгадали мою душу.

— Ет, що там душа. Душа, як казав наш батько, це одна пара.

Розмова враз стала жвавіша. Галина Петрівна повеселішала, навіть випила ще одну чарку вина. А після обіду батько сказав:

— То раз так, дочко, ходімо в контору, діло не жде.

Галина Петрівна того ж дня стала до роботи.

Розділ 11

Приміський колгосп «Червоний Жовтень» був найстарішим в області, з давно й міцно усталеними традиціями і заслуженою славою. І цю свою славу колгоспу-мільйонера люди берегли ревно й пильно. Рік у рік не віддавали вони нікому

першості і червоного прапора облвиконкому. Для прапора було впоряджено й особливе місце, на зразок того, як зберігається у війську полкове знамено. Колгосп володів великим масивом зернових посівів, одним з перших запровадив посіви кок-сагізу, плантації цукрових буряків, розвів парникове господарство, городину, мав дві тваринницькі ферми — рогатої худоби і свиней, культивував садовину, були у нього й допоміжні промислові заклади. Роботи було багато, роботи різної, багатогранної, через що облік тут мав надзвичайно важливе значення. Тим більше, що і в цій ділянці створилась міцна, непорушна традиція — абсолютна відсутність непорозумінь в питаннях обліку праці і оплати трудоднів.

Галина Петрівна знала особливості рідного колгоспу. Вона сама виросла в ньому, багато років була учасником його успішних трудових зусиль. Беручись за трудну й відповідальну справу, вона насамперед обійшла всі бригади, ділянки і об'єкти, щоб обізнатися, де, що і хто робить. Познайомилася з бригадирами, переписала їхні бригади, обізналася з планами, завданнями та з станом виконання планів. В роботі вона дуже квапилася, бо стояла гаряча пора жнив, збирання городини. До того ж міськком партії, міськрада і сам секретар обкому партії Веприк щодня квапили збирати врожай і швидше вантажити хліб в ешелони.

Повернулася Галина Петрівна додому першого ж дня пізно, дуже стомлена і щойно повечеряла, як враз заснула. Заснула міцним, здоровим сном. Петро Харитонович прийшов після неї, глянув на ліжку і усміхнувся.

— Спить, Дуняшо? — спитав дружину.

— Спить.

— Наробилася дівка.

— А то не наробишся, як вибігала за день кілометрів тридцять! Тут і кінь засне, замучиш ти її так.

— Нічого, Дуняшо, вона менше нудьгуватиме, а їстиме краще. А там ми їй коня або велосипед дамо. Це не страшно. А дитина як?

— Дитина — що! Наїлось, награлося собі та й спить. Он подивись, як пташеня в гніздечку, так воно у тих подушечках умостилося. Господи, яке то щастя дітки, а яке горе з ними!

Стара сперла голову на руки і схлипнула.

— Знову, Дуняшо? Не печи ти моєї душі сльозами. Ти думаєш, мені легко? Ех, ти...

— Знаю, Петре, батько ти... І тобі болять... Але мати...

— Болять, Дуняшо, правда. Сильно болять. Але сльози жаль розпалюють, а не гасять. А нам у тугу вдаватись

не можна. Ще не було над головами нашими такого лиха, як це.

— Знаю, Петре, та я не про те. Я про серце своє материнське...

Петро Харитонович обняв її і пригорнув до себе.

— Серце держи обома руками, Дуняшо. Не давай йому волі.

— Держатиму, Петре.

І вони довго сиділи над сонними своїми дітьми.

А другого дня Галина Петрівна і справді сіла на велосипед. І з цього моменту простори колгоспної землі для неї дуже зменшились, вона більше й швидше встигала зробити. А головне, робота захопила її, забирала в неї багато часу й енергії.

Але наслідки загальних трудових зусиль колгоспу не радували. Робота посувалася мляво, завдання не виконувались, чого ніколи не знав колгосп раніш. Колгоспники з того ходили злі, похмурі. Батько голова, як вона тепер звала Петра Харитоновича, сам з ніг падав, людей заганяв, але робота йшла щодень гірше і повільніше.

— Людей нема! Нема людей, хоч плач! — гримів батько, як приходив додому. — З цими бісової пари жінками і справді скапутиш усе!

— З вами не скапутиш! — огризалася мати. — Як чоловіки, то й щастя велике.

— Ет, відчепися! Не в тому сила, що кобила сива, а в тому, що не везе. Не в тому річ, що жінки, а в тому, що їх мало. Не вистачає рук, ось що.

Нарешті через міськком партії добилися допомоги. Інститут зобов'язався надіслати чотириста п'ятдесят студентів та викладачів для прискорення збирання врожаю. А це вже сила. Петро Харитонович з захватом оголосив це колгоспникам. Настрій у всіх піднявся. Всі нетерпляче ждали допомоги. Організували кухню, перукарню, заздалегідь розподілили допомогу по бригадах.

Ще з досвітку Петро Харитонович, парторг, обліковець, бригадири вийшли на горбок і дивились на дорогу, якою мала прийти допомога. Дивилися, лічили хвилини і хвилювалися.

— Може, не придуть? — тривожно спитав Свирид.

— Придуть! — коротко відповів Петро Харитонович.

— Неодмінно! — ствердив парторг.

Ждали. Нерували. Курили міцний тютюн. Аж ось долинула пісня. Майнув червоний прапор. Голова колони виткнулася з-за пагорбка.

— Ідуть!

— Ідуть! Ідуть!

Колона наближалася. Ось вона вже вливається в вулицю, звідтіль у двір колгоспу. Петро Харитонович несподівано для себе опинився на тачанці, зірвав з голови кашкета, махнув ним у повітрі і на всю силу своїх дужих легенів крикнув:

— Здрастуйте, товариші професори!

— І студенти! — підказала Галина Петрівна.

— І студенти! Спасибі, що прийшли.

Далі всі слова розгубилися, розкотилися десь, і схвилюваний Петро Харитонович зліз з тачанки. Навіть більше, він цілий день ніяк не міг пригадати, що після нього говорив парт-орг. Тільки й пригадував, що після того говорив якийсь сивоголовий і сивобровий професор з капелюхом у руці, яким він весь час показував на Петра Харитоновича.

Після стихійного і тому короткого мітингу викладачі і студенти з бригадами розійшлися по бригадах. Почався трудовий день.

Опівдні Петро Харитонович об'їжджав поле. Довго спинався на кожній ділянці, пильно придивлявся до роботи і був задоволений. За кілька годин робота значно посунулася вперед. Скрізь, де було скошено, стояло чимало копиць, вивершувалися стіжки, почали скиртувати. Де ще зрання стояв муром хліб, уже були великі галявини, хліба лягали під косами, слідом йшли в'язальниці, за ними гребщики, і снопи звозилися до стіжків. Надвечір вивезли молотарку й почали лагодити її до пуску.

— От що то сила! — гукав Петро Харитонович. — Що то громада, мир, люди! Гори вернути можна, не то що.

І він любовно вітався з викладачами, перемовлявся з студентами, питав прізвища, імена, фах. Петро Харитонович відчував, як якесь велике гаряче почуття розширює йому груди, хвилює серце, рветься назовні. Він ходив, мов сп'янілий.

— Що то громада!

Петро Харитонович по десятку разів наказував комірникові й куховаркам погодувати дорогих гостей.

Галина Петрівна не давала спочинку велосипедові. Облікувати роботу такої кількості людей було їй не під силу одній. Вона шукала собі надійної допомоги. Об'їжджаючи масив пшениці, Галина Петрівна наткнулася на Колю Морозка. Вона його знала. Коля часто ходив до Федора Івановича додому консультуватися з фізики і не раз обідав або вечеряв з ним. Федір Іванович любив допитливого хлопця й охоче та подовгу балакав з ним.

- Морозку, ти теж тут?
- Тут, тьотю Галю, а де ж мені бути?
- Косиш?
- Аякже! А що ж мені робити?
- Ти ж коси не потягнеш.

Коля оглянув косу і наліг на неї. Та коса й справді була заважка для нього, і хлопець тяг її через силу. Махнувши разів п'ять-шість, він спинявся задиханий і обтирав піт на лобі. Галина Петрівна ласкаво взяла Колю за руку.

— Миколко, ти косу кинь. У мене є для тебе непогана робота.

Коля недовірливо глянув на неї.

— Дурите!

— Ні, не дурю, є... Бачиш, я не знаю ваших людей, а їх багато по всьому полю. Мені потрібний помічник і зв'язковий, от ти і йди мені допомагати. Ми тобі дамо коня, ти об'їжджатимеш ділянки, вестимеш облік роботи в бригадах, а тоді здаватимеш мені. Хочеш?

— Ого-го-го! — вигукнув Коля.

Таким чином Галина Петрівна придбала собі помічника. Коля зразу пішов до двору з нею, там йому дали табельні бланки, і за якісь дві години Коля виїхав на буланому конику в поле. Морозко був щасливий і гордий з свого призначення і гаряче взявся до роботи. Ідучи полем, Коля пригадав розмову з директором інституту і вирішив, що тепер йому найлегше щось написати, бо він матиме на оці всі події і всіх людей.

— Об'єкт феноменальний, факт! — зробив висновок Коля і міцніше вмовстився на спині у буланого коника.

Розділ 12

Інженер-капітан Оксанічев приймав робочу силу, що надходила до нього з міста та навколишніх сіл. Явку він зв'язав з переданими йому напередодні списками організацій, записував собі кількість людей, прізвища уповноважених і давав завдання. Тоді підлеглі йому техніки розводили бригади на місця, витлумачували завдання і верталися назад за новою партією.

Віталій Борисович, потикавшись в юрбі і поглянувши на годинник, незадоволено здвигнув плечима і протиснувся до похідного столика капітана.

— Явка організації?

— Інститут.

- Прізвище уповноваженого?
- Хорло.
- Віталій Борисович? Доцент? Кандидат наук?
- Так. А що?
- Я теж кандидат технічних наук, доцент будівельного інституту Оксанічев Леонід Васильович. А ви яких наук?
- Філологічних.
- Літератор?
- Але відкіль ви знаєте про мене, капітане?
- Секретар міськкому казав. Рекомендував використати вас на всі сто. Я так і зроблю. Служили в армії?
- Ні, не служив.
- Хронічно цивільний?
- Так. Хіба це погано?
- Зовсім ні. Та ми вас воєнізуємо, шановний літераторе. Чи у вас нема до цього бажання?
- Як вийде, капітане. Це від мого бажання не залежить. Капітан приязно посміхнувся.
- Нема потреби вас воєнізувати, Віталію Борисовичу, ви в тилу потрібні.

Розмовляючи, капітан Оксанічев швидко щось креслив на папері і, подаючи Віталію Борисовичу накреслене, спитав:

— Топографічну грамоту знаєте?

— Трохи.

— Гаразд. Отже, дивіться: від висоти 191 ви йдете прямо на північ до переліска і впираєтесь у нього. Вас шістсот чоловік? Добре. Додержуєте дистанції три метри між кожним, значить, розтягаєтесь на тисячу вісімсот метрів вздовж. Це сильно! По трасі позабивано кілочки з позначками на ширину рову. Західний край робите скосом, східний — вертикально. Землю викидаєте на східний край. Норма — три кубометри на людину в день. Розумієте?

— Розумію.

— Повторіть.

Віталій Борисович повторив слова капітана. Оксанічев уважно вислухав і кивнув головою.

— Перший ступінь грамоти засвоєно. Тепер далі. Увечері ви робите замірювання з моїм техніком, дістаєте від нього квитанцію на зроблене і приходите до мене доповісти. Ясно?

— Ясно.

— І ще одне. Попередьте своїх людей, що ні в яких потребах далі ста метрів на захід ходити невільно. За роботу відповідаєте ви особисто. Ваша латифундія — тисяча вісімсот

метрів на південь від висоти 191, стільки ж метрів на захід і без краю на схід. І ви тут — всевіда, ви і суд. Це війна, Віталію Борисовичу, кандидате літературних наук, люди мають точно знати, що дозволено і що не дозволено. Розумієте?

— Дещо. Далі зрозумію більше.

— Неминуче доведеться зрозуміти. Ну, бажаю успіху.

Капітан Оксанічев козирнув і одвернувся до іншого уповноваженого. Віталій Борисович дав команду своїм людям і в супроводі техника рушив на свою ділянку.

Пагорбок, що його капітан Оксанічев іменував 191, височів над широкою рівниною, яка на заході стикалася з ліском, на півдні упиралася в берег невеличкої річки, з півночі ховалася в яру, а на сході прилягала до стіни буйних очеретів. У степу подекуди бовваніли ожереди соломи і стіжки немолоченого хліба, по болотах стояли копиці свіжого сіна, паслася худоба. В центрі пагорбка стримів кілочок з перехресною дощечкою, на якій олівцем було написано: «Інститут». Стрілка показувала на південь.

Отаборивши колону, Віталій Борисович поділив її на бригади, призначив бригадирів з викладачів, на допомогу їм призначив старост з студентів — одного на двадцять п'ять чоловік — і дав цим людям потрібні вказівки. Все це забрало добрих дві години. Було вже під обід. Віталій Борисович звелів обідати, відпочити і тоді починати роботу. Люди розсипалися по всій ділянці: хто їв, хто лежав, хто сидів чи направляв лопату. Стояв бадьорий гомін, сміх, лунали жарти.

Після двох годин спочинку стали до роботи. Для зручності ставали парами. Кожна пара відмірювала свої шість погонних метрів, і за тим почалося копання. Спочатку ніби спроба, а далі жвавіше. За якусь годину інститутський колектив з шестисот чоловік почав вриватися в масний чорнозем. Люди, як різномасні велетенські терміти, снували з місця на місце, переносючи носилками землю на східний бік рову, заглиблюючись у землю. Насип вищав, рів щогодини глибшав. Часто приходили військові техніки, давали вказівки, підбадьорювали. Раз чи два майнула постать капітана Оксанічева, але він ніде не спинився, а тільки черкнув собі щось у блокнот і поспішив далі.

Віталій Борисович вирішив, що організаційний період минув і ходити з олівцем у руці йому не личить. Він підійшов до однієї з бригад, взяв лопату і почав копати. Земля була м'яка, копати не так уже й трудно. Але викидати землю — важка робота, бо земля мокра, липне до лопати і її щоразу треба очищати. Він скинув піджака, зняв галстук, засукав

рукава і копав далі. Так минуло годин зо дві. Віталій Борисович зосередився на роботі й відчув себе спокійним, впевненим. Але враз йому на плече лягла чиясь рука. Віталій Борисович спинився, розігнувся і витер з чола піт. Перед ним стояв капітан Оксанічев.

— Мушу вам зауважити, шановний літераторе, що ви порушуєте дисципліну,— сказав капітан.

— Чим же? Мені здається...

— І цілком правильно здається, що ви робите не те, що вам слід робити, Віталію Борисовичу,— доволі суворо перебив його капітан.— Вам дали під начальство шістсот чоловік студентів і багатьох викладачів не на те, щоб ви копали, а на те, щоб ви організували продуктивну роботу всіх цих людей. Шістсот чоловік — це сила. Чи, може, рекомендуєте й мені взятися до лопати, кинувши нагляд, як ви? Зараз же залиште лопату. Викладачі ваші теж хай кинуть, пильнують роботи інших, а головне — якості роботи. І дивіться, щоб ніхто не ходив далі умовного місця.

— Мені здається, що ніхто й не ходить,— зауважив Хорло.

— Вам так здається, бо ви до десятого поту копаєте, а не дивитесь за порядком. Наші люди уже в двох місцях завертали когось з ваших,— відповів Оксанічев.

— Цього не може бути!

— Було. Та не в тому річ. Головне, щоб цього більше не було. Обходьте, дивіться, доручіть нагляд бригадирам. А головне — робіть це без дискусій. Ми з вами на фронті.

І Оксанічев так само швидко зник, як і з'явився. Віталій Борисович одягнувся, пішов по бригадах і ще раз суворо тлумачив усім правила й вимоги роботи.

— Жодного порушення чи відступу від правил. Пильнувати цього ретельно.

Темп роботи невідомо ким і як підсилювався. Навіть пісні стихали, не чути стало жартів. Серйозні зосереджені люди напружено копають. Копають і носять землю. Рів глибшає. Насип вищає.

Віталій Борисович відразу і не вловив однієї розбіжності між словами Оксанічева і запевненнями бригадирів. Тільки тоді, як обійшов бригади, спостеріг це.

— Справді, як же так? Оксанічев каже: «В двох місцях завертали», а бригадири заперечують? Мабуть, хтось сторонній був.

Сонце сідало за лісок. Біля намету Оксанічева ревнула сирена, всі з полегкістю кинули роботу. Дівчата чепурилися, мужчины закурювали, Віталій Борисович обходив з техніком

фронт роботи, слухав його зауваження. Коли підраховали виробіток, Віталій Борисович нахмурився. Норма була не виконана, і технік записав собі це для рапорту. Одержавши квитанцію, Віталій Борисович зібрав бригадирів і старост.

— Робота наша незадовільна, ми не виконали норми. Хто винен? Всі. Насамперед ми, старші. Не вміли організувати роботи. Наказую зібрати комуністів, комсомольців он там коло скирти, побалакаємо після мого звіту капітанові. Все, йдіть.

Він різко повернувся і пішов до капітана. У наметі Оксанічева не було нікого. Капітан сидів за підрахунками зробленого.

— А, Віталію Борисовичу? Заходьте. Хвалитися вам нічим, товаришу. Знаю. З вами з цього приводу зараз говоритиме і полковник Замгін.

— Чому ж уже й полковник?

— Порядок. Я доводжу до його відома кожен крок у нашій роботі. Він мій начальник.

На цьому увійшов полковник Замгін. Це був величезного росту мужчина з суворим обличчям і колючими очима. Полковник чемно привітався.

— Представник інституту чекає, товаришу полковник,— рапортував Оксанічев.

— Де він? — спитав полковник.

Хорло встав.

— Це я, кандидат наук Хорло.

— Приємно. Я полковник Замгін.

Вони потиснули один одному руки.

— Прошу сідати,— запросив полковник. Закуривши, він промовив: — Мушу зауважити — явище неприпустиме. Нам ніколи ждати, товаришу Хорло. За розрахунками командування за два тижні, зауважте це, тут не повинно бути жодного цивільного на відстані двадцятьох кілометрів. Тоді почнуться інші роботи. Ваш колектив великий, передовий. Шістсот чоловік — це дужа сила. Я з вас маю право вимагати багато, майте на увазі.

— Я хотів би пояснити...

— Вибачте, мені не треба пояснень,— прикро перебив полковник.— Ваші пояснення не замінять протитанкового рову. Ми прийшли сюди не для дискусій, прошу мати це на увазі.

Полковник глянув на зблідлого Хорла.

— Вибачте. Я не ображаю вас. Ми на війні, а я офіцер, на якому лежить відповідальність,— сказав полковник, щоб зменшити прикристь становища Хорла.

Віталій Борисович підвівся. Він був блідий, схвильований, але стриманий.

— Мені соромно, полковнику, але я заслужив ваших докорів. Можна мені йти? Я зрозумів вас.

Полковник теж підвівся і глянув своїми колючими очима просто у очі Віталію Борисовичу.

— Навряд чи зрозуміли,— раптом сказав полковник.— Вам треба рішуче вибити всім з голови, що робота тут хоч трохи подібна до профспілкового суботника. Становище далеко й далеко складніше, ніж ви уявляєте.— Полковник простяг руку.— Ще раз вибачте, товаришу вчений. Я вас не хотів образити.

— Ні, я так і не думав. Ви мене не образили, а присоромили. Матиму на увазі,— відказав Хорло.

Вони попрощалися, і Хорло вийшов. Полковник вслід йому сказав:

— Та ще дайте там наказ не ходити де попало. Може бути велика неприємність.

Віталій Борисович, широко ступаючи, йшов до бригади.

Суворо звів брови і, дивлячись в одну точку, сказав присутнім:

— Візьміть до уваги — більше зробити можна, менше — невільно. Досить і сьогоднішнього сорому. Комуністи, комсомольці повинні допомогти організувати виконання норми. Війна нас не ждатиме. Ідіть.

— Дозвольте пояснити, Віталію Борисовичу...

— Не дозволю. З пояснень протитанкового рову не зробити, кажуть військові спеціалісти. Я не дискусії прийшов провадити. Я даю наказ, прошу це мати на увазі,— різко сказав Хорло.

На тому скінчили й розійшлися. Залишився тільки Яків Михайлович Кузь, всі інші пішли.

— Ви щось маєте мені сказати, Якове Михайловичу? — спитав Хорло.

— Так, маю,— відповів Кузь.— І сказати і спитати. Відкіля у вас цей тон? Зроду б не повірив.

— Війна, Якове Михайловичу. Але що ви мали сказати?

— Я хочу з вами йти додому.

— Я ще обійду роботу.

— І я з вами. Можна?

Вони повагом пішли вздовж ділянки. Яків Михайлович ішов і крутив цигарку. Коли дійшли до ліска, Кузь спинився прикурити і тихо сказав:

— А Оксанічев правий. Саме з цього місця когось і завернули двічі. Мабуть, таки з наших. Ходімо й ми назад.

І він узяв Віталія Борисовича під руку. Вони повернули назад і пішли до міста. Яків Михайлович довго мовчав, а потім задумливо промовив:

— Цікаво знати, хто б то був? Треба пильнувати цього.— І ніби про себе додав: — А все-таки хтось та ходив тут, факт.

Розділ 13

Кузька, прозваний хлопцями ЗІС-1, сидів на корчі, спустивши ногу в каламутну теплу воду, і з невимовним презирством дивився на Серьогу Тенькала, який стояв перед ним по пояс у воді. Презирство було законне і зумовлене нечуваним зухвальством Серьоги. Такого ніхто й ніколи ще собі не дозволяв на всій довгій вулиці від часу її виникнення і до початку другої світової війни. І лише рудоголовий, веснянкуватий і куцоносий Серьога Тенькало, відомий усім аборигенам довгої вулиці як мамій і страхополох, дозволив собі в присутності Сашка Зеро, найбільшого конкурента Кузьки, не тільки піддати сумніву його слова, а й категорично їх заперечити. Не було б, звичайно, нічого образливого в тому, якби він просто собі сказав:

— Овва! Бре, Кузько, забожись!

Це на довгій вулиці не лише дозволялося, а й узаконено було як своєрідний спосіб підігрівання пристрасі з метою вивідати правду. Тоді б Кузька ЗІС-1, піднявши руку, сказав:

— Чесне піонерське!

— Під салютом? — дозволялось ще спитати.

І це вже страшна пастка. Ніхто з тубільців довгої вулиці не може пригадати випадку, коли б «під салютом» хтось наважився збрехати. Правда, Харитон Мамин Хвостик якось-таки ляпнув, був цей гріх. Але хлопці моментально відлюднили його і «дали духу». Більше такого не траплялося. Отже, тим більшою злістю і зневагою кипів Кузька до ненависного Серьоги Тенькала за те, що той «під салютом» Кузьці не вірив і задержувато бовкав:

— Овва! Брешеш, як жаба!

— От і дурень! Хто ж то чув, щоб жаба брехала?

Кузька аж губи кусав зі зла. Але «дати духу» Серьозі Тенькалові він не наважувався, бо на сторожі його недоторканності стояв старший його брат Сьома Чик-Чик, прозваний так за те, що не вмів зарізати курки і дорізував її уже Серьога.

— Я брешу? — з убивчою байдужістю і разом з огидою питав Кузька.— Я брешу?

— А брешеш. Не було цього. І все ти вигадав, набрехав.
— Я вигадав? Так? Може, ще скажеш, що й ракету я вигдавав?

— Вигдавав. Ти й надворі не був, тобі мати на ніч посудину в хаті ставить, не то що!

Кузька ледве стримував себе, щоб не розквасити пику рудоголового Тенькала, і тільки перспектива зустрічі з Сьомкою Чик-Чик заважала йому здійснити свій намір.

— Ти, може, скажеш, що у нас і шпівнів нема? — задихаючись ненавистю, спитав Кузька.

— А нема,— байдуже відповів Серьога.— Що їм у нас робити? Хїба що тебе або твого горщика вкрати?

Хлопці зареготали. Кузька доходив до останніх градусів температури гнїву.

— Так їм, по-твоему, у нас нічого робити? — важко дихаючи, прошепотїв Кузька.— Ех, ти, Тенькало собаче! Я б тобі сказав, та про це говорити не можна. Шпівни є скрїзь.

Серьога нахабно усміхався і заперечливо хитав головою.

— Може, скажеш, стежитимуть, коли ти Дугласа купаєш або коту окуляри надїваєш? — питав він Кузьку, вкладаючи в свої слова всю зневагу.

— Шпівни скрїзь є! — уперто повторив Кузька.— Ти сидиш дома, як щур, і ні чорта не знаєш.

— Ти знаєш! Мандрівник який. Робінзон Крузо. Розумніші за тебе люди кажуть, що це тільки панїка,— уперто вїв своєї Серьога.

— Які розумніші? Чи не Сьомка Чик-Чик?

— Онде до нас професор перебрався,— не слухаючи його, провадив Серьога.— Молодий такий, і книжок багато, то й він казав, що це тільки бабська панїка, подурїли всі, та й край.

Сашко Зеро, який досї сидїв байдужий до цього словесного поединку, вирїк:

— Дурний ти, дурний і твій професор.

— Та то й професор такий, як з мого черевика танк. Це ж, хлопці, отой, що у Шелепухи Максима жив. Витрїшкуватий, молодий, в інституті лаборантом працює,— озвався дванадцятирїчний хлопчина з монгольським обличчям і вузькими щїлинками очей.— Я його знаю.

— Ще й жїнка у нього косенька,— додав Нечай.

— То вона, мабуть, і чула по радіо ОБС — одна баба сказала,— що шпівнів у нас нема,— підтримав Перебийніс.

— Я сам чув,— поважно заявив Сашко,— як з Москви по радіо передавали, що шпівни всюди можуть бути.— І, ткнув-

ши Серьогу лозинкою в голий живіт, Сашко розважно додав: — Голова твоя дірява, шпіонам скрізь є робота. Де проходить армія, де є залізничні вузли, мости, склади, аеродроми, госпіталі, заводи, — шпіонові хліб. Він видивиться і по радіо — тук-тук. А тут і літаки. Прилетіли — бах-бах-бах, от тобі й війна. — І, хвиснувши злегенька лозинкою по спині Серьогу, Сашко докірливо закінчив: — Ото б тебе з твоїм професором та до нігтя за такі теревені.

— Сказано — Тенькало собаче! — прорік Кузька.

— А й собі у політику лізе, як свиня у чужий город, — прогуdiv Тимко Хрущ.

— Натє й мій глек на капусту, щоб і я була Химка! — припечатав Стьопа Казка, який досі мовчав. — Шпіони всюди можуть бути.

І Стьопа, з властивою йому художньою виразністю, розповів хлопцям історію про те, як недавно спіймали шпіона в одному недалекому селі.

— Було це так, — казав з захватом Стьопа. — Іде собі селом дід. «Кісток-ганчірок!» — кричить він, а сам конячку лозинкою похвискує, покурює собі і на всі боки поглядає. А за селом майдан був. От дідок туди і поїхав. Об'їхав його і знову у селі з'явився, знову собі: «Кісток-ганчірок!» А вночі літаки. Діти й догадалися. Тільки він вранці з'явився, порівнявся з школою, а школярі до нього. Зараз дідка за руки, ганчірки з воза, а під ними польова рація, фотоапарати, а тоді у полях піджака і плани знайшли.

В міру того, як Стьопа оповідав, хлопці все щільніше облягали його. Навіть Серьога, забувши сварку, важко дихаючи, лежав грудьми на плечі у свого «ворога» Кузьки й уважно слухав. А Стьопа чітко, яскраво живонисав картину вловів шпіона, малюючи найдрібніші деталі обставин, портрет шпіона, так майстерно удавав і голос діда, і голоси хлопців-школярів, що у Саші аж дух зайнявся.

— От, Стьопа, ти говориш! От розказуєш!

Стьопа, блискаючи зволоженими очима, відповів:

— Те-е, розказувати! Зробити, ото штука!

Кузька на згоду кивнув головою:

— Факт. Це важке діло.

Помовчали. Кожен думав, як пощастило тим невідомим сільським піонерам, які вони герої. І в світлі тієї знаменитої події кожному власне життя здалося малозначущим, буденним, сірим. Кузька ЗІС-І перший порушив мовчанку.

— А все-таки ракета цікавить мене... Хто б то і для чого пускав її у такий час?

Тепер, після оповідання Стьопа, Кузьчина ракета виглядала інакше.

Справа в тому, що з дня оголошення війни Кузька спить на терасі. І от кілька ночей підряд він примічає, як у полі, в бік колгоспу «Жовтень», пізно вночі злітає біла ракета. В один час, саме біла і саме одна.

— Що б то могло бути?

— Перевірити б,— таємничо шепнув Сашко.

— Підкрастись, залагти в глиниці або в коноплях і перевірити,— розвивав далі цю пропозицію Кузька.

— А потім за шкірку, на цугундер,— сказав Серьога Тенькало з запалом.

— Та в ящик! — закінчив хлопець з монгольськими очима.

— Правильно, Бату-хан,— підтримав його Тимко.

— Так він тобі й дався в руки,— заперечив Серьога Тенькало.— Обережно треба, він озброєний.

Хлопці щільніше збилися в гурт, забувши недавній розбрат і суперечки: стали обговорювати план організації таємного «Союзу розвідників». Зрештою вирішили: союз має розпочати своє існування сьогодні ж, негайно і ставить своїм завданням боротьбу з шпигунством і диверсіями. На чолі «Союзу розвідників» стає Кузька ЗІС-1, на прізвище Грищенко, слово якого є священний і непорушний закон. Начальником штабу «Союзу розвідників» обирається Сашко Зеро. Начальником служби зв'язку — Серьога Тенькало.

Досягнувши згоди, хлопці потиснули один одному руки й урочисто запряглися свято виконувати всі завдання верховного керівництва. Саме в цю урочисту хвилину підскоком підбіг до гурту Ігор-Вогник, прозваний хлопцями Світлячком. Кузька звернувся до нього з пропозицією вступити в союз.

— У який союз? — спитав Ігор-Світлячок.

— Хіба не знаєш?

Перебиваючи один одного, хлопці розповіли йому, в чому справа. Світлячок уважно вислухав і сказав:

— Згода, йду.— І таємничо додав: — У мене вже й робота є.

— Яка? Яка?

— Мій папа старший у бригаді інституту на протитанкових укріпленнях. Ви ж мого папу знаєте? Він Хорло. Ця робота цікавитиме шпівнів, як ви гадаєте?

Всі згодилися з думкою Світлячка. Він став зразу в центрі уваги хлопців, і кожний з них просився взяти його з собою. Претензії вирішив Кузька.

— З ним піде Бату-хан. Звіт давати мені.

На тому й скінчили.

День хилився до вечора. Хлопці вирішили погуляти і йти додому, бо кожен мав на сьогодні обов'язки по союзу. А особливо Кузька, Сашко і Серьога, які мали зібратися у Кузьки ввечері, щоб пересвідчитися в існуванні ракети. І ось саме тоді, як Кузька плигав рибкою у воду, він і закріпив у кушах верболозу недалеко від них людину. Вона лежала в кушах з олівцем у руках і креслила щось на папері. Незнайомий був у темних окулярах. Кузька трохи поплавав, виліз на берег якнайближче коло невідомого. Та незнайомий саме тепер склав папери, сховав олівця й почав одягатись. Кузька поплазував до своїх. Підкликавши до себе Сашка, Кузька наказав йому простежити за невідомим горбачем і доповісти йому.

Хлопці, викупавшись, одяглися. Але Кузька умисно затримав їх, щоб самотній Сашко не став на підозрі у невідомого. І тільки тоді, як незнайомий рушив з місця в північно-західному напрямі, Кузька наказав хлопцям:

— Киш по хатах!

На хвилинку затримавши Сашка, Кузька дав останні настанови:

— Не спускай його з ока. Доведи до лігва, а сам будь непомітний.

І вони розійшлися.

Розділ 14

Сашко Зеро не пригадує випадку, коли б він чогось чи когось боявся або відчував страх взагалі. Навпаки, у найстрашніших ситуаціях в його душі завжди панував спокій і його не кидала розсудливість. Навіть тоді, коли він з хлопцями в дуже темну й вітряну ніч ходив аж на старе кладовище почувати, навіть тоді Сашко Зеро не відчував страху, а лише неймовірну цікавість: «Що з того буде?» І так завжди, в будь-якій ситуації його насамперед з'їдала цікавість. Отож і тепер, опинившись сам на сам з невідомим і, дуже ймовірно, жорстоким і сильним ворогом, Сашко не відчував жодного вагання, остраху чи сумніву, а лише безмежну й непоборну цікавість. «Що з цього вийде?» Підохочуваний нею, Сашко всі сили своєї душі зосередив на тому, щоб якнайхитріше обманути ворога та довести справу до переможного кінця.

Сашко, як йому здавалося, навіть став менший на зріст. Затаївши дух, зібгавшись у грудочку м'язів, він зовсім безшумно посувався за невідомим, який ішов на північний захід берегом річки і намагався, як здавалося Сашкові, триматися

прикриття — кущів верболозу. А що це був ворог — Сашко сто сот разів запрягнувся б зразу. Бо коли б то був не ворог, то чого б він ішов так: пройде, спиниться, оглянеться, постоїть та й знов іде. Іде й оглядається. Сашка цікавить: бачить чи не бачить його горбатий?

«Ану, як у нього зброя? — І в ту ж мить приходить думка: — Шпіон стріляти не буде, коли житло близько. Втікати!».

І тепер, вперше в своєму житті, Сашко Зеро злякався. Його пройняв неймовірний страх.

«А що, як горбань і справді втече? Що я тоді скажу Кузі? — Сашко аж упрів од цієї думки.— Ні, я тобі не дозволю,— уперто подумав Сашко.— Ти у мене, собача душа, не втечеш!»

Пильнуючи горбаня, як кіт мишу, Сашко йшов, плазував за ним, навіть брів водою, маскуючись у верболозах, у траві, вгадуючи кожний рух невідомого. Аж ось проти колгоспу «Червоний Жовтень» горбань повернув на гору і вийшов на вулицю. Сашко кинувся за ним, ускочив у город і випередив його. Заховавшись за колодязем, Сашко побачив, що горбань вийшов на іншу вулицю й повернув у двір колгоспу.

— Що за чорт? — вголос сказав Сашко.— Чого він — сюди?

Сашко кинувся за ним. Але в воротах зустрів Колю Морозка верхи на буланому коні. Коля сидів у сідлі, як справжній кавалерист. На мить Сашко від подиву забув про горбаня й замилювався Колею. Коля помітив Сашка і спитав:

— Ти чого тут, Сашко?

— Я? Так собі... Гуляю.

Сашко таємничо поманив до себе пальцем Колю. Морозко миттю скочив з коня.

— Чого ти, Сашко? Що сталося?

Сашко показав на горбаня.

— Ти не знаєш, хто то такий? — спитав він Колю.

— Знаю. То викладач технікуму механізації Іван Трохимович. Прізвище його Закопань. А хіба що?

— Та так, знаєш...

Сашко горів від сорому.

«Оце-то союз! Оце-то розвідники. Фу! Які ми дурні».

Діватись нікуди. Коля — свій хлопець, славний хлопець і старший. Йому, мабуть, уже п'ятнадцять. І Сашко Зеро, плутаючись, заїкаючись, червоніючи, розповідає Колі всю історію його стеження. Всупереч сподіванням Сашка, Коля Морозко не тільки не насміхається, а навпаки, серйозно, поважно каже Саші:

— Ти, брат, не соромся, що вклепався. Краще тисячу разів

вклепатися, ніж раз прогавити. А про ракету, брат, варто подумати. Іди і скажи Кузі, що я прийду до нього. Раз ракета, то я тут легше можу розібратися,— авторитетно заявив Коля.

Сашко пішов додому. Коля сів знову на коня, але довго не рушав з місця і дивився Саші вслід.

— Да-а-а! Біла ракета! Схоже на правду. Виходить, хлопці таки щось бачили,— сказав він сам собі.

Коля напружує пам'ять, згадує.

«Ага, щось подібне казав і професор Цаль. Цікаво. Досить цікаво...»

Коля вирішив поговорити ще раз з професором, а потім з Кузькою, зіставити добуті відомості, подивитися, що з того вийде, а потім...

«Да! От тобі й Кузька ЗІС-1. Механік».

Коля Морозко навіть собі боявся признатися, що він нестерпно заздрить Кузьці, тому самому Кузі, прозваному за безмежну цікавість до мотора, зокрема до автотототів, чудним прізвиськом ЗІС-1. Коля заздрив тому, що цей самий Кузя став керівником і командиром «Союзу розвідників». Він — герой, а Коля Морозко?

«Пись-мен-ник,— іронічно розтяг він це слово в думці.— Я щось там писатиму, а люди фашистів ловитимуть. Голова!»

Коля з досадою обмацав блокнот у бічній кишені і зневажливо скривив губи.

— Вищенаведений факт феноменальний!

Коля рушив у поле, не перестаючи думати про необхідність зближення з «Союзом розвідників» і про можливість своєї участі в ньому.

«Побачимо,— підсумував він у думці.— Не на те козак п'є, що є, а на те, що буде».

Розділ 15

Володимир Максиміліанович часто скаржився на те, що ноги перестають його слухати, і щороку їздив на курорти лікувати їх. Збирався він і цього разу на курорт, але на перешкоді стала війна. А біль у ногах все частіше дошкуляв йому, особливо після напруженої роботи напередодні. Тоді, вранці, хвилин п'ятнадцять-двадцять Володимир Максиміліанович не міг встояти без підпори на ногах, так вони тряслися. Різкий, ниючий біль починався в попереку і струмував по ногах униз, немов від сильного удару чимось твердим у хребет. Проте як раптово біль виникає, так же одразу й вщухає. Але цілий день

потім Володимир Максиміліанович не міг поправити свого здоров'я, а головне — настрою.

Від цілоденної фізичної напруги, в якій тепер минали дні професора, все тіло ніби подужчало, але ноги...

— Не на базар, а з базару їду,— з сумом казав собі професор, важко пересуваючи по соломі ноги.— Видно, ця моя техніка більше нічого не може дати. На жаль. Ще багато чого не зроблено.

Проте з бригади професор не йшов, бо під час роботи болю не почував. Біль приходив тоді, коли він сідав спочити. Тоді вже Володимир Максиміліанович ледве підводився і насилу йшов додому, де ждало його тепле і м'яке ліжко. Аж там він залишався на самоті з своєю недугою. Признаватися колегам, а особливо бригадирові Варському, він не міг. Це викликало б неприємні для нього поради піти додому, спочити. А цього Володимир Максиміліанович найбільше не терпів. Щоб вийти з такого становища, професор Цаль приніс собі з дому потрібні книжки, подушку, простирadlo і почав ночувати в колгоспі. Петро Харитонович улаштував йому постіль коло бригадного куреня в полі. Він приніс старому вченому чисте рядно, ковдру і кожух. Володимир Максиміліанович стелився, як тільки на землю сповзала ніч, на скирті сіна. З насолодою лягав, упершись, як він казав, у зорі носом.

Ніколи так не спалося професорові в ліжку, як отут на скирті сіна. Він дуже втішався з своєї прекрасної вигадки. Лягав і з благоговійним захватом дивився в зоряне небо. Зорі дивляться на нього, мружаться, грайливо підморгують. З того йому стає весело на душі, і він підморгує зорям.

«Яка краса! Яка чарівна й безмежна краса світу! А у людей — війна. Але ж можна існувати й без війни».

В душі старого професора спалахує непохитна віра в те, що людство прийде-таки до стану, коли війна зникне з життя і стане історичним минулим, спогадом.

«Але війна зникне в результаті війни, війни всеосяжної правди і добра проти пороків і зла,— виводить професор.— А кому ж випаде знищити війну? Нам! Задля такої ідеї варто жити, варто зносити горе, страждання і тяжку працю. Варто!»

Дзвенить, гомонить чарівними голосами степова літня ніч. От пролетів кажан, черкнувши крилом сіно, прогудів жук-рогач, тонко, мов туго натягнута струна, забринів комар. Цвірінкнув сонний птах і змовк. Шелестить листя, шарудить трава. Шарудять коноплі, нескошені жита. Десь здалеку доноситься гавкіт одинокого собаки, та й він стихає. Тихо. Тихо...

А з неба підморгують мільярди зірок. Володимир Максиміліанович зводить повіки. «Спати... Спати...» А «спати» не приходить. Він розплющує очі й бачить, як десь далеко, туди до полустанку, прямо з темної ночі в зоряне небо злітає біла яскрава кулька. Вона летить високо-високо і враз розпадається іскрами, летить до землі і гасне.

«Ракета,— фіксує він.— Хто? Для чого її пустив? Яка в ній потреба? — І відповідь: — Війна! Комуś вона потрібна».

Професор бачить ракету вдруге.

Тихо гомонить загадковим гомоном ніч. Володимир Максиміліанович дослухається до того гомону і вловлює, як десь тривожно злітає з свого гнізда перепел і падає на землю знов. Десь шелеснула солома, ще, ще раз. Схоже на те, що в когось під ногою.

«Іде хтось,— ноує він.— Але хто? Обізнатись? Ні?»

Солома шелеснула ще раз. Почулися обережні кроки кількох пар, видимо, босих ніг, почулося стримуване дихання.

«Хто б це?»

А внизу вже чути шепіт:

— Ідїть, хлопці, додому. Подем, потім селом, щоб ніхто не бачив. Я ночую тут. Тільки мовчати, як земля.

— Ясно. Тільки ти без нас не починай. Це буде нечесно.

— Гаразд. Слово є слово. Факт.

Голоси стихли. Почулися швидкі кроки босих ніг. Внизу залишився лише один з нічних гостей. Обізнатись?

Аж ось шарудить сіно. Людина лізе на скирту.

— Колю, це ти, сенок? Що ти там робиш?

— А ви не спите, Володимире Максиміліановичу?

— Ні, я не сплю. А ти чого тут?

— І я тут ночую.

В голосі Коля відчувається радість і полегкість. Не кажучи більше й слова, Коля спритно виліз на скирту, сів коло професора, зняв протигаз, роззувся і, навіть не спитавши професора, заліз до нього під кожух. Худеньке його тіло було тепле і спітніле. По тілу пробігали нервові струси, і Коля інстинктивно притулився до професора.

«Щось недобре з дитиною»,— думає старий професор. Він обняв Колю, пригорнув до себе. Коля враз стих і полегшено зітхнув.

— Що з тобою, хлопчику? Злякав хтось?

Але Коля вже спав. Та не спав професор. Володимир Максиміліанович напружено шукав пояснення.

Що це має означати? Чому Коля прийшов з хлопцями? Про що він заборонив їм говорити? Ні, це якась нісенітниця дітей

мучить, якась настирлива, породжена війною ідея. Треба одвертати дітей від цього страхіття.

Професор вирішив поговорити з Колею вранці. Та коли він прокинувся, Колі вже не було біля нього. Він давно уже їздив на буланому коні по полю і розводив бригади на роботи.

Розділ 16

Доцент Михайло Семенович Варський, діставши витяг з наказу директора інституту про призначення його відповідальним керівником сільськогосподарської бригади, відчув себе дуже ніяково. Йому досі не тільки не доводилось керувати роботою в полі, а навіть всерйоз побувати при цій роботі. Особливо бентежився він тим, що його бригада складалася з студентів — переважно дітей колгоспників, які народилися й вирости коло цієї роботи, знали її, мали досвід, чого йому бракувало. Доцентві здавалося, що підлеглі глузуватимуть. Це його дуже турбувало. Варський належав до категорії людей, які не беруться за роботу навіть собі на шкоду, якщо не знають, що справляться. А коли він брався, то робота його заслуговувала похвали. Тому, діставши таке призначення, Михайло Семенович перш за все звернувся до Граба і просив замінити його. Та Олександр Степанович замахав руками:

— Ідїть, ідїть, голубе, звідсїль. Не гайте часу ні мого, ні свого. Про заміну не може бути й мови.

Варський звернувся до секретаря парторганізації Тернини, бо директора не було вдома. Іван Олексійович вислухав його і серйозно сказав:

— Михайле Семеновичу, вас поставили, значить, так треба. Та й агронома з вас робити не думаємо, а тільки керівника на косовиці. Справитесь.

Варський насамперед сходив у колгосп і скільки міг детально проконсультувався у Галини Петрівни. Потім вона передала його дідові Чустрі. Той доповнив консультацію своїм досвідом, і Михайло Семенович, узявши додому довідник колгоспних виробничих норм, почав їх вивчати, щоб принаймні бути в курсі справи — чого і скільки можна і треба зробити.

Другим кроком був поділ людей на групи. До кожної групи він призначив відповідального груповода з обізнаних на справі студентів та відповідального за групу викладача. І нарешті запровадив систему нарядів та щоденних звітів відповідальних за групи.

А ранком найбільше за півтори години колгоспне село, городи, плантації вкрилися гомінкою молоддю, яка весело ставала

до роботи. Заблищали на сонці коси, серпи. Шаркали по косах мантачки, терпуги. Колгоспники давали вказівки, як держати коси, як ними орудувати. Бригадири показували ділянки й обсяг роботи. В приготуваннях минуло ще зо дві години, і люди сіли поснідати. Таку команду дав Варський за порадою Петра Харитоновича.

Година сніданку минула. Ударили в рейку — сигнал до роботи. Хвилюючись, трохи нервуючи, Михайло Семенович майже побіг до найбільших числом бригад — косарів та женців, щоб самому почати роботу. Взяв косу, скинув піджак, підгорнув угору нервовим рухом чуба й оглянув своїх людей, мовби шукаючи у них моральної підтримки.

І він її знайшов. Знайшов у веселих, підбадьорливих по-смішках, з якими дивилися студенти на свого збентеженого керівника. Студенти стояли в позах готовності, ждучи першого руху переднього косаря. У Варського на душі стало весело, приємно і легко.

Доцент ще раз глянув на косарів. Зразу за ним стояла відмінниця третього курсу фізико-математичного факультету красуня Поліна Супруненко.

— Будемо косити? — мимохить спитав він Поліну.

— Будемо, — серйозно відповіла вона. — Починайте, Михайле Семеновичу, давайте наказ.

Михайло Семенович, крикнувши: «Пішли!», махнув косою. Суха, вистояна пшениця, шелеснувши у нього попереду, лягла на покіс. І в ту ж мить, як шаркнула його коса, він почув таке шаркання й позад себе. Прикусивши нижню губу, доцент Варський заносив і заносив косу далеко назад і красивим, навіть картинним ривком пускав її вперед, рівно кладучи пшеницю на покіс. Він усе прискорював темп, пильнуючи, щоб ручка була рівна, однакова завширшки, а стерня однакова заввишки. І в міру того, як він опановував справу, як крок за кроком наближався до межі, груди його наливалися захватом і робочою пристрасстю.

Косарі йдуть першу ручку, мов журавлі в ключі за ведучим. За косарями йдуть в'язальниці, а за ними бригада підгрібальників на чолі з Володимиром Максиміліановичем. Доктор математичних наук теж іде першим. Він молодо поглядає на асистенток, жінок-викладачів, виділених на цю роботу, і очі його світяться незмірною добротою і щирістю.

Пройшовши кілька ручок, косарі спиняються на перекур. Варський оглядає обкошений прямокутник, дивиться на спітнілі червоні обличчя косарів і з задоволенням констатує:

— Ініціативу з рук не випущено. Це добре.

Давши людям перепочити, Варський береться за косу. Поліна Супруненко мовчки підводиться знову і стає ведучою. Варський не заперечує.

— Да-вай! — гукнула Поліна.

Робота знов закипіла.

Петро Харитонович, об'їжджаючи поле, завернув до косарів. Він уміє косити, знає, що це за робота. Оглядає ряд косарів і спиняється на полі. Придивляється до кожного помаху кіс і переводить очі на Варського. Теж критично зауважує.

— Нічогенько йдуть,— сам собі каже він.

Це означало, що Петро Харитонович не знаходить зяну, усміхаючись, звертається до дочки, яка теж завершила сюди:

— Огонь-дівка,— показує він на Поліну.

— Уміє,— відповіла Галина Петрівна.

— І професор зух! — показав він на Варського.

— Зух,— погодилась дочка.— І вам не піддається.

— Не кажи...

Петро Харитонович зліз з коня, підійшов до Поліни Супруненко і кашлянув.

— А ке, лишень, дівко, косу.

— Не дам своєї. Беріть у когось іншого,— відповіла Поліна, глянувши на нього строго.

Петро Харитонович, крутнувши вус, підійшов до щупленької студентки і взяв у неї косу, оглянув, помахав нею. Все в порядку. Вивів дівчинку з ряду.

— Одпочинь, дочко, дай я ручку пройду.— А тоді звернувся до Варського: — Я за цією,— показав очима на Поліну,— хочу піти слідом... Ну, дівко, стережись, п'яти одріжу.

Поліна обернула на нього аскетично-строге обличчя і глузливо примружила очі:

— Старі люди колись казали: «Скажеш гоп, як перескочиш».

— Ну? Так ти така?

— Така в батька виросла.

— Ну, держись, кажу.

— А ви добре снідали, діду?

— А диви на неї! — гукнув Петро Харитонович.

Поліна струснула кучерями.

— Ну, діду, підтягайте пояс, я вас сьогодні угрію.

— Давай, давай, потім похвалишся.

Коса шаркнула. Помах за помахом, Поліна Супруненко широкими кроками пішла вперед. Рівно, як по шнурі, вела ручку, широко захоплювала ряд і невблаганно, невпинно одривалася від Петра Харитоновича й нарешті залишила його

кроків на двадцять позаду. Дійшла до межі, сіла й поправила зачіску.

— Діду, а довго ще вам іти сюди? — гукнула вона глузливо.

Петро Харитонович червонів і натужувався, силкуючись скоротити час фінішу. А тут ще один «ворог» — Варський, його коса шаркає чисто коло самого чобота, а він ще й погукує:

— Давай, давай, старий! Не затримуй рух.

Нарешті дійшов до межі, кинув косу і задихано сказав:

— Ну, бісової шкури паровоз, угріла, хай їй довге життя! Чи й учишся ж ото так?

— Така і в науці,— сказав Варський.

— І вчитель такий?

— Такий,— усміхнувшись, підтвердила Поліна.

— Оце-то і я скажу — факт.

Петро Харитонович раптом схопив Поліну за руку, потяг до себе і раніше, ніж вона опам'яталась, ухопив її в обійми і поцілував просто у вишневі уста.

— Велика рости та щаслива будь батькам на втіху, моя дитино!

Косарі вибухли сміхом. Поліна збентежено дивилася на нього. Дівчата, обступивши Петра Харитоновича, жартували з ним, він відповідав на жарти, виголошував якусь промову, в якій дякував студентам за допомогу колгоспові, а закінчив тим, що згріб у обійми професора Цалю і схвильовано сказав:

— А вам, професорам, спасибі за те, що наших мужицьких дітей розуму вчите і від роботи нашої не відзвичаєте.

Потиснувши руку Цалю, Варському та кільком студентам, Петро Харитонович сказав:

— Ех, ти ж! Та хіба такий народ можна побити? Германець поб'є? Ніколи!

І раптом в гомін влився гул моторів літака з червоною зіркою, що з'явився над ними. Всі підняли голови вгору. Над полем летів літак на висоті тридцять-сорок метрів. Зробивши коло, літак знизився. Було видно обличчя пілотів, які дивилися вниз через борти і махали руками.

Гурт косарів гукнув «ура». Вгору полетіли шапки, замайо-ріли хусточки. У відповідь літак похитав крилами, набрав швидкість і зник.

Гомін поволі вщухав. Варський заходив ще на одну ручку, але його спинила Галина Петрівна.

— Михайле Семеновичу, киньте, обід везуть.

— Давай! — крикнула Поліна.

— Давай! — гукнуло все поле.

І в тому дужому гулі, як крапля дощу в морі, потонув фальцет доктора математичних наук професора Володимира Максиміліановича Цаля, який теж гукнув до підводи з обідом свсе «давай».

Підвода підійшла. Почався обід.

Розділ 17

Дискусія тривала довго, і Вогник уже втрачав надію на успіх, як раптом його підтримала мати.

— Я думаю, батьку,— лагідно сказала Інна Павлівна,— що ти все-таки можеш взяти хлопця з собою. Раз він уже бачить війну, нічого шкідливого в тому не буде, як він побачить і те, що для неї готують дорослі.

Віталій Борисович посварився на неї пальцем.

— Агресивна змова проти батька? Здаюсь.— І, звернувшись до сина, сказав:— Гляди ж, синку, це далеко йти. А до того ж, хлопчику мій, незручно та й нудно буде тобі тинятися між робітниками без діла. Доведеться й тобі лопату брати.

— Дарма,— охоче згодився хлопець.— Це ще цікавіше.

Ігор пішов спати. Перед сном він точно зиконав свій вечірній обов'язок воєнного часу. Оглянув, чи на місці висять рюкзаки, в яких містилися речі кожного члена родини окремо, чи є коло них пальта, чи є вода в діжці, чи на місці кошик з їжею. Кожної хвилини могла бути повітряна атака, і все це мусило бути під рукою, щоб знайти і без світла. Переконавшись, що всі приладдя індивідуального захисту від повітряної атаки на місці, Ігор обдивився й коридор, чи немає чого під ногами, і аж тоді роздягнувся, склав усі речі на стілець, ліг у ліжку.

Ігор любив помріяти в ліжку. З закинутими під голову руками і заплющеними очима він годинами лежав і мріяв, носився в чудових світах на крилах своєї нестримної фантазії. Та фантазія кинула його сьогодні. Сьогодні він думав про Кузьку ЗІС-1 і Сашка Зеро.

Кузька — хлопець сміливий, чесний, а головне — розумний і впертий. От і зараз, ніхто б і не придумав би, а в нього враз — «Союз розвідників». Шпіонів ловити. І правильно. Ще й орден матиме. А до речі — який орден за це дають? А найважливіше — везе йому, чортяці. Цікаво, що взнав Сашко Зеро про горбаня.

Ігор з заздрістю подумав про Сашка.

От якби я завтра піймав шпіона! Що б тоді сказали хлопці? Ого!

На цьому думка його обірвалася. Вона, як електрична лампочка, змигнула і згасла. Прийшов благодворний сон. Ігор і не чув двох тривог уночі, бо батьки його не будили.

Прокинувся він на чийсь тихий, але настирливий поклик у вікно. Кликали його прізвиськом — Світлячок. Він миттю схопився з ліжка, підбіг до вікна, відслонив маскування. Надворі був ранок. Світлий, теплий і сонячний. Відчинивши вікно, він побачив Кузьку, що сидів за кущем бузку і манив його пальцем до себе. Ігор виплигнув у вікно і шурхнув у кущі до Кузьми.

— Сплюха,— суворим докором зустрів його Кузьма.— Тобі шпіона поклади в постіль і то проспши, Ігор Сіверський.

Ігор відчув себе ображеним, але заперечувати не став, уже хоч би тому, що він і справді спав тоді, коли хлопці чатували і, можливо, вже мають якісь цікаві новини. Принаймні обличчя хлопців — Кузьки, Саші, Бату-хана, були загадкові.

— Кинь, Кузя, тепер не час на сварки,— сказав Сашко.— Давай про діло.

Кузька суворо нахмурився, притяг за руку до себе Ігоря й зашепотів у саме вухо:

— Світлячок, є слід. Мені треба людей, ти — згоден?

— Згоден... Але я з папою їду на окопи.

— Не йди. Мені треба людей.

— А що ж я папі скажу? Хіба признатися?

Ігор глянув на Кузьку і зрозумів, що дав маху.

— Ти ще бабусі своїй скажи, Ігор Сіверський, князь Хоробрий,— презирливо заперечив Кузька.— Ще чого не бувало. Всім роздзвониш. Самі впораємось, не маленькі.

І відкіль у Кузьки така певність, самоповага й уміння володіти собою? Ні, що не кажи, а Кузька ЗІС-1 дуже кмітливий хлопчина.

— Можна сказати, що ти йдеш у школу, а я зайду по тебе за півгодини,— пропонував Сашко Зеро.

Ігор ніколи не дурив батьків, і комбінація Саші йому не сподобалася. Він уже мав заперечити проти цього, але справу вирішив Кузька.

— Правильно, Світлячок, так і буде. Ти з Сашком прийдеш.

Друзі пішли. Ігор непомітно увійшов до хати і сів до столу снідати з батьками. За якісь двадцять хвилин у вікно постукали. Підійшов Віталій Борисович.

— Ти чого так рано, Сашук? — спитав він.

— Я до Ігоря. Приходили з школи, загадали всім прийти о восьмій годині на роботу. Так Ігор піде чи ні? — не моргнувши оком, збрехав Сашко Зеро.

— Звичайно, піде,— відповів Віталій Борисович.— Заходь до хати, поснідаєте і підете разом.

— Ні, дякую, мені ще до інших бігти треба. Я потім зайду. Хай збирається.

Віталій Борисович незабаром пішов на роботу. Ігор лишився дома і напружено очікував Сашка. І щойно зачув його голос, як ухопив свій вузлик з їжею і гукнув до матері:

— Мамо, я пішов.

Не промовивши й слова, хлопці пішли в напрямку колгоспу «Червоний Жовтень». За містом вони завернули в бур'яни смітника і, покружлявши ними, спустилися в старе глинище, на дні якого сиділи Кузька ЗІС-1, Тимко, Серьога, Бату-хан і Андрій Мака. Побачивши хлопців, Кузька полегшено зітхнув і почав поважно натоптувати тютюном коротку англійську люльку. Він ніби підріс на кілька голів.

— От що, друзі,— повагом сказав Кузька, не запалюючи люльки,— у мене такі відомості. Шпiон є тут, серед тих, хто працює на полі. Це стало ясно вчора. Тепер важливо знати, хто він, чи він один, що він робить?

— А як ви взнали? — пошепки спитав Ігор.

— «Вірówka добра, коли довга, а мова, коли коротка», Світлячок. Штабові це відомо, і досить. Тепер план такий. Коля Морозко стежить за ним, це йому легко зробити. Вас шестеро. Ви ділитесь на три пости: Сашко й Ігор ідуть на попівське й сідають у ямі; Андрій і Тимко — на полустанок і засідають за тиром, Серьога і Бату-хан ідуть у поле до річки. Якщо хтось увійде у поле ваших спостережень, то один стежить за об'єктом, а другий іде сюди і повідомляє мене. Той, хто стежить, іде за об'єктом до самого кінця. Ми всі будемо насторожі.

Ігор зачаровано дивився на Кузьку.

Які слова! «Штаб», «поле спостережень», «об'єкт» і «Хаджі Мурата» напам'ять знає і люльку дістав! Ох і шибеник цей Кузька!

А Кузька, постукуючи люлькою по коліну, диктував:

— Самостійно нічого не робити, об'єктові не відкриватися. Ясно?

Наказ прийнято, і він став законом. Хлопці підвелися з місць. Як по команді, всі вони виділили щось із своїх харчових запасів Кузі й рушили на пости.

Йшли швидко, без розмов. Аж ось і воно, попівське. Ось і яма — дно з глини. Який це чудовий і таємничий куток. Хлопці забираються на саме дно, нашорошуються.

Час іде повільно. Сашко був уже й задрімав. Ігор ледве змагається зі сном.

— Чи не дарма ми тут сидимо?

Ігор встав і хотів вилізти з ями, але Сашко хапає його за руку і садовить біля себе.

— Куди ти? Хіба не чуєш? Хтось іде.

Ігор прислухався. Справді, чути чиїсь прискорені кроки. За кілька хвилин людина в сірому костюмі промайнула над краєм ями, попростувала прямо до ліска в напрямку племінної ферми, де зараз копають окопи. Людина іде швидко, не оглядаючись, а хлопці лежать у бур'яні над краєм ями і стежать за нею.

— Треба йти, — каже Сашко.

— Я йду, — сказав Ігор.

— Чому ж ти?

— Я знаю його і не спущу з ока. Та в мене там і папа, мені зручніше.

Не кажучи більше й слова, Ігор рушає за людиною в сірому костюмі, криючись в бур'янах, ні на мить не спускаючи його з ока. Ішли довго. Нарешті обминули місто, вийшли до болота, яке перетинало лісок. Чоловік у сірому костюмі обійшов болото й пірнув у кущі. Та не йому обдурити Світлячка. Світлячок знаходить стежку через болото і приходить у лісок раніше. Він має перевагу, тепер він не здоганяє, а зустрічає во рога, а це важливо. Адже тепер Ігор виразно бачить обличчя чоловіка в сірому костюмі і переконується, що він таки йогодесь бачив, хоч і не знає прізвища.

Ігор непоручно лежить в кущах і спостерігає. Чоловік у лісі уповільнює ходу, простує в гушавину і на хвилину зникає з ока. Це тривожить Ігоря, і він ладен схопитись і бігти за ним, коли раптом бачить, що чоловік витикає голову з-за кущів, оглядається, прислухається і тоді, швидко копнувши ножем під кущ, кладе щось і загортає землею. Упоравшись, чоловік в сірому встає і швидко йде на схід. Виходить у поле і прямує до окопів. Там чоловік у сірому розтанув у масі копачів.

Ігор виходить із засідки, озирається, кидається до кущів, де сидів чоловік у сірому. Одвалив рукою грудку землі і витяг звідти грубий папірець. Розгорнув його й побачив якісь незрозумілі знаки — риски, кола, півкола, а під ними напис — «8—10», далі дата 19 VII, а ще нижче стояло окремим рядком «131».

Світлячок миттю списує все, що було на папірці незнайомого. Папірець кладе назад і привалює грудкою.

Куди ж тепер? Що робити?

Серце тривожно стукотіло в грудях.

Безперечно — за ним.

Ігор плазом вилізає до переліска, оглядається, стає на рівні ноги і притьмом біжить до копачів. Та щойно він добіг до рову, як зустрів Якова Михайловича Кузя, який пішов у напрямі інженерського намету.

— Ти тут, Ігоре? — спитав Кузь.

Ігор чомусь опустився до його ніг, весь обм'як і, взявши руку Якова Михайловича, приклав собі до лоба.

— Ти нездужаєш, Ігоре? Що тобі, хлопчику?

Ігор опустил голову.

— Я тривожуся за папу. Довго вас шукав, дуже стомився і дуже боявся, — пошепки відповів хлопчик.

Яків Михайлович одвів його під ожеред соломи, в курінь, звелів там полежати й пішов шукати Хорла.

— Ти заспокойся, а потім розкажеш мені, що тебе схвилювало?

Та щойно Яків Михайлович вийшов, як Ігор встав з постелі й виглянув з куреня.

«Слід є! Слід є! — стукотіло в голові. — Є слід. Не втечеш тепер».

Ігор вийшов з куреня й пішов вздовж рову, шукаючи між копачів «об'єкта».

Розділ 18

Червона Армія з боями відходила на схід. Ворог настирливо рвався вперед, захоплював нові й нові міста, села та хутори. Містом проходили величезні маси війська: одні з заходу — обкурені димом війни, із злими, насупленими обличчями та очима, налитими журбою, а другі зі сходу на захід, з виразом неблаганної волі й рішучості. Та ворог все сунувся, сунувся в глибоку країну, відтискуючи заслони нашої армії.

Уже реальною стала загроза обласному центрові, частішали, сильнішали нальоти ворожої авіації на маленьке місто.

З заходу на схід нескінченним потоком ішли обози евакуйованих. Жінки, діти, старі сиділи на возах поверх різного домашнього добра. За возами пленталися собаки з опущеними хвостами і висолопленими червоними язиками, ішли потомлені корови, кози, ягнята. Люди були засмагли, закурені дорожнім пилом. Іхали вдень. На ніч спинялися коло будь-якого двору, випрягали коні, заводили дівтуру в хату і варили вечерю. Господарі хат охоче віддавали евакуйованим ліжка, кана-

пи, приносили води, давали палива. Взагалі клопоталися ними, як клопочуться людиною, яка щойно зазнала якогось наглого й непоправного лиха. Між мандрівниками і хазяями виникали розмови.

— Здалеку їдете?

— З Кам'янця-Подільського.

— Давно з дому?

— Давно.

Евакуйовані розповідали про страшні картини бомбардувань, нальотів авіації, обстрілу мирних жителів з кулеметів. Звірства фашистів справляли тяжке враження.

Гостили евакуйованих, мили, купали дітей, прали білизну, пекли дітям пампушки в дорогу. На ранок виряджали їх аж за місто, з тугою дивилися їм вслід і тривожно заглядали у своє майбутнє. А обози йшли і йшли.

— Будь же ти проклятий, ненажерливий, лютий і осоружний ворог!

А обози все йдуть... Ідуть... Ідуть... Вози, тачанки, двоколісні біди, гарби, шарабани, брички, однокінні, парокінні, запряжені волами, коровами, лощаками. Вони сунулися на схід, далі від лютого ненависного ворога.

А за ними і поперед них у хмарах пилу — череди, отари худоби: корови, коні, свині, вівці. Ревуть корови, тривожно ржуть коні, мекають вівці, шарахаючись від зустрічної автомашини чи танка. Залізницями йдуть на схід ешелони евакуйованого заводського устаткування, йдуть робітники, йдуть ешелони поранених. З вокзалу до міста й назад ходять автомашини, які ввозять і вивозять поранених.

Зі сходу на захід новий потік: йдуть танки, автомашини, артилерія, ешелони солдатів. А над містом з шаленим ревом носяться безнастанно патрульні літаки. Вони снують, як велетенські кажани, наповнюючи повітря оглушливим тривожним гамором.

На перехрестях вулиць хвацько обертаються на каблуках регулювальники з прапорцями.

З приємком зачинаються наглухо вікна. І тоді місто провалюється в п'ятьм і, причаївшись, тривожно завмирає в чеканні. Живе тільки рух машин на землі, білясті мечі прожекторів у небі та невгамовні репродуктори радіо.

Іноді гуркіт машин зривається. Тоді страшно, моторошно виють сирени, гудуть гудки в місті й на вокзалі, зойкають рейки, дзвони, захлинаються гучномовці. Це тривога. З темної ночі, невидимий, на місто летить ворог. Рев літаків дужчає, гримлять зенітки, бряжчать шибки у вікнах. Вулицями попід

стінами хат біжать на свої об'єкти пожежники. А по дворах тихо гомонять жінки, плачуть сполошені діти.

Місто вже кілька разів бомбили. Були жертви. Їх мовчки, зосереджено ховали, майже без звичайного плачу. Бомбили переважно вночі. Бомбардування починалося з вокзалу, далі охоплювало все місто. Бомби падали з страшним виттям і ревом. Вибухи зносили хати, паркани, виривали з лав мирного населення старих, жінок, дітей, молодь. Це примусило робити оборонні споруди індивідуального вжитку.

Люди копали канали, бліндажі, траншеї, вкривали їх накатами колод та шаром землі і маскували травою чи сіном. Місто почало нагадувати військовий табір в обороні. Це враження підсилювалося зосереджено-серйозним виразом облич мешканців, особливою уривчастою мовою їх, обереженістю у висловах. На стінах будинків, парканах, стовпах — скрізь з'явилися лаконічні написи: «Не базікай!», «Держи язик за зубами!»

Минали дні. Люди призвичаїлись до обстановки війни, до тривоги, бомбардування, сполохів, несподіваних нарядів на воєнні роботи, до сну в одязі, до одягання в п'ять, до всього, що принесла війна. Жінки, діти, підлітки почали орієнтуватися в звуках мотора нашого і ворожого літаків, по силі реву визначали місце падіння бомби, її вагу. Щодо запалювальних бомб, то їх уже гасили навіть підлітки. Війна стала побутом, буднями.

В інституті теж звикли до війни. Не припиняючи оборонних робіт, інститут прискореним темпом підводив підсумки навчального року. Групам призначалися для іспитів години, переважно дуже рано або пізно увечері, коли і студенти й викладачі були вільні від чергових робіт. В дні іспитів з комендантом умовлялись про рух по вулицях пізніше встановленої години. Тоді ходили цілими групами, з груповим пропуском. Спочатку студенти одводили додому екзаменаторів, а потім йшли самі до гуртожитку.

Віталій Борисович, тепер втягнутий у вир війни серйозним обов'язком старшого командира на оборонних спорудах, приймав іспити в студентів свого курсу з шостої години ранку. Перед тим, як піти на екзамен, він сховався до канцелярії інституту дати розпорядження команді. Свої повноваження передав Якову Михайловичу і лише тоді пішов екзаменувати.

Кабінет бібліотеки, де йому довелося приймати іспити, був заставлений музейними меблями та завалений книгами, рукописами, портретами. Віталій Борисович сів за музейний столик, інкрустований перламутром, поклав картки. Увійшли сту-

денти, взяли картки, сіли коло столика з червоного дерева, виконаного в стилі Людовіка XV, і почали готуватися до відповідей.

За вікном іскрився сонячний світлий день. Долинали пахощі квіток, мрійливий шелест листя і безнастанний гамір машин. Заглушуючи все, вривався рев патрульного літака. Студенти зосереджено обмірковували питання.

— Дозвольте відповідати? — підвівшись, запитав студент Петренко.

Віталій Борисович перевів на нього погляд. Це був один з кращих студентів — високий, стрункий, з довгастим красивим обличчям, розумними очима та кучмою білявих кучерів. Віталій Борисович лише зараз згадав, що Петренкова група екзаменується завтра.

— Чому ви прийшли? — питав він Петренка.

— Завтра, Віталію Борисовичу, буде пізно. Ваш іспит у мене останній, а завтра мені до військкомату. Хочу піти з чистим матрикулом.

Віталій Борисович схилив голову. «Побачу чи не побачу його ще раз? Війна...»

За нею — смерть, увіччя,
Безбожність і безчоловіччя...

— Гарзд, товаришу Петренко, я слухаю вас.

Петренко чітко, спокійно відповідав на питання, вдумливо і глибоко аналізуючи позначені твори. Віталій Борисович поставив ще кілька додаткових запитань. Було ясно — «відмінно». Але чомусь хотілося ще хоч на хвилину затримати коло себе Петренка, ще послухати його, подивитися на нього.

— Давайте матрикул.

Записав оцінку і подав матрикул. Петренко навіть не глянув на матрикул і озвався до Хорла:

— Пробачте, Віталію Борисовичу, дозвольте потиснути вашу руку і сказати одне слово, яке б я сказав вам далеко пізніше. Та цього «пізніше» може й не бути.

— Кажіть.

— Дякую. І я, і мої товариші. Ми дуже вдячні вам за вашу чесну й сумлінну роботу з нами. Ми її ніколи не забудемо.

Петренко енергійно потис йому руку і вийшов.

Іспити тривали.

Нараз завили сирени, ревнули гудки. І в ту ж мить ударили зенітки. Майже зразу ж за першим залпом сильно, пронизливо засвистіла скинута бомба, а слідом розітнувся страшною силою вибух. Вибух струсопув усю будівлю. З брязкотом

посипалися шибки, полетіли з стелі шматки штукатурки. Знову залп зефіток, скрекіт кулеметів, дзижчання бомби і страшний, оглушливий вибух. Кімната наповнилась димом, запахом пороху, пилюгою. За вікном дикий крик дітей, жінок. Знову виск бомби, знову вибух. Гримнула шафа з книгами, попадали зі стін портрети. Крик за вікном залунав ще страшніший.

Віталій Борисович облишив іспити і спокійно сказав студентам:

— Тривога, годі, друзі. Десь потрібна наша допомога. Ходімо всі.

Вибігли з приміщення. На вулиці стелився туман з диму й пороху, знятого бомбою. Коло бібліотеки стояв наряд з команди ОСО.

— Що сталося? — спитав Хорло.

— Розбомбили сусідній квартал. В дитячий садок потрапила бомба. Там потрібна негайна допомога.

Віталій Борисович, студенти побігли туди.

Дитячий садок палав. З дверей і вікон валував густий дим. Він піднімався вгору і слався за вітром понад сусідніми будинками. В безумному переляку металися коло будинку дві розпатлані жінки, внизу під будинком, безпорадно ламаючи руки, плакала якась бабуся.

— Що тут сталося?

Та бабуся нічого не могла відповісти. До Віталія Борисовича підійшла якась дуже бліда, але ніби спокійна і навіть байдужа жінка в білому халаті. Красиво посміхаючись, тоном глибокого зачудування жінка сказала:

— Ви не турбуйтеся, докторе, наші малята чудово їдять, прекрасно сплять, хороше танцюють, співають... Все в порядку. Тільки музики мало. Але я куплю рояль. Ви не продате мені свого?

Віталій Борисович з острахом глянув на жінку й відступив на два кроки. Та вона наступала на нього, чарівно і грайливо усміхаючись, втопивши в нього свої застигли холодні очі.

— Наші дітки послули, докторе, скиньте свої грубі черевки і надіньте м'які папатофлі. Бо ви їх побудите, докторе.

Раптом обличчя її перекошилося, і вона страшно й дико залементувала:

— Діти! Діти! Діти! В траншеї! В траншеї!

Жінка схопилася за голову і, скочивши кілька кроків до сарая, впала на землю і приклала вухо до землі.

— Тихо,— блаженно посміхаючись, прошепотіла вона.— Все тихо... Дітки сплять.

Віталій Борисович і студенти одвернулися від божевільної.

В цю мить до них підійшла жінка в закіптюженому білому халаті і стомлено сказала:

— Діти в траншеї... Всі сто одинадцятро. Туди влучила бомба.

Віталій Борисович скинув піджака. Розпорядився дістати лопат, ломів. Лопати з'явилися швидко. Студенти за його прикладом почали підкопувати завалену траншею. Вони горнули землю лопатами, руками, відрами. Поволі з-під землі виткнулися руки, ноги, голови. Витягли перший труп. Коли підняли, труп перегнувся вдвоє, мов на шарнірах.

— Хребет зламаний,— сказав Віталій Борисович.

Працювали мовчки, не спочиваючи. Коли розкопали всю траншею, добули сто два трупи дітей, серед них лише троє ще дихали. Дихала й одна вихователька. Решту дітей і вихователів не знайшли. Їх пошматувала й розкидала вибухом бомба, що влучила в центр траншеї.

Віталій Борисович сів просто на землю. Його нудило, й хотілося пити. До нього підійшов якийсь дід. Він узяв руку Віталія Борисовича й міцно її потиснув.

— Що вам, дідусю?

А дідок уже пішов собі геть тротуаром.

— Ви врятували його онуку, а вона тільки одна у нього і є. Дочка недавно померла.

Крізь юрбу протовпилася Інна Павлівна.

— Ти живий?

— Так, живий.

Вона взяла його під руку, і вони пішли. Дома Віталій Борисович застав сина в дуже збентеженому стані.

— Що з тобою, сину?

— Я боявся за тебе, папа. Ти цілий?

— Зовні,— задумано сказав Хорло.— «А всередині стався вибух»,— подумав він про себе.

— Я дуже радий, папа.

Так Ігор одвів небезпеку викриття. Це був перший випадок, коли він не пустив батька в своє серце. Клятва, дана «Союзові», стала над ним.

Розділ 19

Олександр Степанович Граб, як казав професор Врона, народився внаслідок утворення посади завпеда. Старий професор мав рацію. Олександр Степанович і справді був унікальним примірником цієї породи людей. Безсумнівно чесний, безмежно відданий справі, невтомно точний, акуратний,

невідступно вимогливий і разом дуже строгий до потреб студентів і викладачів, Олександр Степанович користувався цілком заслуженою повагою і безумовним довір'ям. Працьовита частина студентів звала його «батьком», інші — «батогом», викладачі звали «хронометром», декани — «карою єгипетською», а директор іноді звав «свекрухою». Для всіх цих назв малися підстави, бо в натурі його була закладена невичерпна любов і батьківська дбайливість про тих, хто працював, як і різка нетерпимість до ледарства, невідступна вимогливість до викладачів, непослабність у нагляді за роботою деканатів. У його невеличкому кабінеті, як у центрі нервової системи, сходилися всі нитки зв'язку й організації. Досить було найменшого дотику десь на периферії, як його моментально відчував і негайно реагував Граб. Ніхто й ніщо, зв'язане з навчальним процесом, не могло випасти з його поля зору та феноменальної пам'яті, в якій фіксувалося все, як на фотоплівці. Ця його унікальна властивість і застерегла неминучу розгубленість в обстановці війни, коли в налагоджений учбовий апарат і навчальну систему враз включилося безліч сторонніх справ, які вимагали розв'язання. Дезорганізувати його було неможливо.

— Я щодня тепер встаю на чотири години раніше,— говорив Граб.

Олександр Степанович справді вставав дуже рано. О четвертій годині він вже був у канцелярії інституту, перевіряв вихід на роботу, комплектував різні одноденні бригади, вислуховував рапорти відповідальних викладачів, організовував бригади на іспити, порядкував розміщенням у нових приміщеннях інститутського майна, дзвонив у райком, міськраду, госпіталі. І тільки тоді, як усі позанавчальні роботи були виконані, Граб сідав до поточної роботи. Але ця робота скорочувалась до мінімуму. Олександр Степанович розумів, що головне тепер не в цьому. Навчальний рік з труднощами, зривами був-таки закінчений. Громіздкий інститут позбувся бази— приміщення. Вибуло багато студентів, викладачів. Німці щодня бомбили місто. Невідступно наближався фронт. В такій обстановці починати новий навчальний рік було неможливо. Виникла потреба рятувати від загибелі цінне майно інституту.

Але як? Як вихопити його з прифронтової смуги, коли весь транспорт зайнятий перевезенням воєнного вантажу? Де взяти вагони?

Олександр Степанович вирішив «постукати» в наркомат, може, «відчинять».

Ця думка його ніяк не кидала. Він захопився нею і нака-

зав' відбирати цінне устаткування фізичних та хімічних лабораторій, які рік перед війною одержали з-за кордону за великі гроші, унікальну літературу, дорогоцінні й неповторні рукописи XV—XVII століть і пакувати в ящики. Та ці заходи зустріли протидію. Висувалося ніби слушне і ґрунтовне заперечення. Інститут не мав права давати приклад паніки. Адже ніхто з жителів міста, а тим паче установ, не готується до евакуації.

Автором цього заперечення був Качан. Він виступив на останньому засіданні ради інституту і в дуже чемній та застережливій формі запитав:

— Стало відомо, що наш інститут готується до евакуації майна, правда це чи ні?

— Правда. Я дав таке розпорядження,— відповів спокійно Граб.

— Вибачте мені, шановний Олександр Степановичу,— делікатно заявив Качан,— але мене дивує ваш вчинок. Ви, найбільш поміркована й розсудлива людина, зразок патріотизму для всіх нас, раптом виявили таку, пробачте, слабодухість. Невже ви не вірите в нашу могутність? Невже хтось може сумніватися в нашій перемозі? — Він запитально оглянув присутніх і урочисто закінчив: — Я не припускаю цього. Ви, я думаю, не казали всерйоз готувати майно до евакуації. Це був би поганий приклад для громадян міста. Чи не так, Петре Петровичу? — повернувся він до директора. — Де ж тоді наш хвалений патріотизм?

Качан говорив проникливо, розчуленим голосом. Його слова зачепили за живе присутніх на нараді. Стало якось не по собі, досадно, боляче й соромно, ніби кожен з присутніх вчинив якусь гидоту, безтактність. Щось неймовірно образливе було в тому, що ось зараз тут, на засіданні ради інституту, де звичайним явищем було обмірковування радісних творчих перспектив,— об'єктом обговорення стало почуття громадської честі, людської гідності, почуття самоповаги, яке в радянській людині формувалося роками її громадянського, політичного, культурного зростання. Це зачіпало громадянську гордість. Було соромно глянути сусіду в очі, було соромно признатися в цій страшній правді.

Олександр Степанович працював у інституті вже двадцять років тільки на посаді завпеда. Він любив інститут, любив кожний його творчий день, він жив його успіхами, болів його недоліками й помилками та неполадностями. Він випустив у світ тисячі спеціалістів, уперто боровся за штат його викладачів і раптом... Людина, яка вчора тут з'явилася, яка нічим не визначилася, нічого не зробила помітного, навіть не виявила

себе з свого фаху, ця людина піддає сумніву його чесність?!

Граб благально глянув на директора, ніби просив підтримки, допомоги, поради. Але дарма. Петро Петрович Житній похилив голову і мовчки слухав. Олександр Степанович нервово жував мундштук цигарки. Тернина м'яв газету у руках. А Качан вів далі:

— Мені здається, товариші, що ми, як передовий загін радянського громадянства, повинні починати не з цього, а з організації загону ополченців! Я перший пристану на це, я перший запишусь у загін ополченців. Чи не так, товаришу Тернино? Ваше слово як секретаря парторганізації має бути вирішальним. Ми ждемо! Фашистів не допустимо, розіб'ємо.

За Качаном виступило ще з десяток людей, висловлюючи протилежні думки.

Повторний виступ Качана був трохи різкіший, він навіть натякнув на те, що Граб намагається знекровити інститут з якихось йому одному відомих причин.

— Видимих причин нема. Вони постали в поляканій уяві Олександра Степановича. Фашисти, ми всі віримо в це, ніколи не будуть хазяями в нашому місті! — вигукнув він.

Знявся гамір. Атмосфера явно розпікалася.

Завжди спокійний і врівноважений, Олександр Степанович Граб і цього разу себе не зрадив. Він встав і, зсутулившись, мов під великою вагою, тихо і стримано сказав:

— Вашими устами, Дмитре Никифоровичу, мед пити. Я, може, й не патріот своєї Батьківщини та інституту, вам видніше...— Він спазматично ковтнув кльбок гіркої образи і спокійно продовжував: — Я пристаю до вашої думки, що хазяями фашисти у нас не будуть. Це вірно. Але видимі причини вжити рятівних заходів щодо майна у нас все-таки є. Перша: німецькі літаки ширяють над нашим містом і кидають запальновальні та фугасні бомби. Друга: тільки вчора, поряд з нашою бібліотекою, німці розбомбили квартал, спалили, зруйнували лікарню, дитячий садок, родильний будинок, аптеку і кілька крамниць. Все це поряд з нашим майном. Чи поручитесь ви, що ворог не скине бомби туди, де лежать у нас дорогоцінні предмети матеріальної та історико-культурної вартості? Припустімо, що й це неважно. Але чи зможете ви поручитися за те, що в разі втрати цих цінностей ви примусите Богдана Хмельницького, царицю Єлизавету, імператора Петра Першого написати нові грамоти? Чи ви вважаєте можливим для нашої держави в день закінчення війни одразу платити золотом за апарати? Чи ви, може, перевидасте книжки XV—

XVII століть! Ні, товариші, я не від фашиста тікаю. Я сам згоден піти в ополченці. Мое життя не дорожче за життя будь-якого бійця чи командира нашої армії, які вмирають сьогодні за нас. Але я хочу, щоб скарби культури збереглися для майбутніх студентів від вогню фашистських бомб. І мій патріотизм дозволяє мені вимагати від усіх вас зробити все, щоб ці скарби були цілі.

Олександр Степанович замовк і, важко дихаючи, сів. Запанивала тиша, її порушив Тернина:

— Я згоден з вами, Олександр Степановичу.

— А я все-таки не згоден і прошу мою думку записати до протоколу! — гукнув Качан. — Це паніка. Ми нею заразимо місто.

— Правильно, вірно, — підтримав його доцент Кулик. — Це можна кваліфікувати як дезорганізацію тилу.

Знову вибухнула суперечка. Слово взяв Тернина. Але директор не дав. Петро Петрович підвівся з місця і, карбуючи кожне слово, різко сказав:

— По-моєму, досить. «За» і «проти» висловлювались. Думка ясна. Я за евакуацію майна. Вам, Олександр Степановичу, дякую за пересторогу.

— Мою думку запишіть все-таки. Я писатиму до обкому партії, — домагався Качан.

— Запишемо вашу думку, Дмитре Никифоровичу, запишемо. Я за те, щоб її записати. І до відома обкому доведемо сьогодні.

Житній дав офіційний наказ терміново закінчити підготовку майна до евакуації і негайно вивезти в глиб країни, за Урал.

Але постало питання — як це зробити? Де взяти вагони?

На телеграми, листи наркомат не відповідав або відповідав непевними обіцянками.

Що робити? Як бути?

Граб метався у вишукуванні способу відправки. З властивою йому наполегливістю чіплявся за кожну можливість, але можливостей було мало, та й ті непевні. Проте Граб щоранку питав діда Борунду, який пакував речі:

— Ну, Йосипе Артемовичу, як у вас?

— А нічого, уже склав, — сказав дід.

— А добре? Не поспується?

Дід запевняв, що все гаразд, показував, як міцно він забив ящики. А коли все було готове, Олександр Степанович на мить опустив руки.

— Що робити, діду? Чим везти? Вагонів нема.

— Вагонів? — Дід наморщив лоба.— Вагонів... Ну да, вагонів треба...

Дід присів на ящики і, мружачи очі, тихо заговорив:

— Жаль, щоб пропало добро. При мені куповане... Воно як моє.

І раптом прояснів.

— А чи не піде так... З колгоспним скотом чи хлібом? Вроді б додатковий груз? Наші ж скот у Саратов везимуть?

Олександр Степанович зрозумів дідову думку. Вона йому здалася дуже ймовірною.

А й справді! Чому б не спробувати разом з колгоспною худобою або з ешеленом хліба вивезти інститутське найцінніше майно! Ідея була варта уваги.

Граб пішов до телефону, викликав колгосп «Червоний Жовтень» і зв'язався з Галиною Петрівною та з професором Цалем. Вони обіцяли сьогодні ж з'ясувати справу. Аж тоді він легше зітхнув. Проте, впоравшись з терміновими справами по інституту, Олександр Степанович не вдержався і загадав дідові Борунді запрягти коня і поїхав до колгоспу. Він хотів сам переконатися в тому, що справа налагодиться так, як він хотів.

Дорогою Граб думав про цю справу, про засідання ради і відчув у своєму серці ще глуху, але вже досить окреслену неприязнь до Качана.

— Демагог? Алілуйщик?

Почуття гіркоти примеркло, залишився тільки неприємний спогад.

Розділ 20

Кузька ЗІС-1 був глибоко ображений і нервував. Теоретично він не відкидає пріоритету Кольки Морозка, бо йому вже п'ятнадцять років, а Кузька має тільки тринадцять; у Кольки є протигаз, виданий йому під особисту розписку; Колька має документи: 1) посвідчення Тсоавіахіму; 2) посвідчення з місця праці; 3) посвідчення члена МОПР і, нарешті, пропуск, яким дозволяється Колі ходити по місту після дев'ятої години вечора. Пропуск підписав комендант міста Орлов і поставив справжню печатку. Нічого цього, звичайно, у Кузьки нема, суперечити проти таких документів — це означало б відкидати істину (проти чого — Кузька це знає — постав би цілий створений ним «Союз») і остаточно дискредитувати себе, як неука і тюхтія. Ніхто в цілому «Союзі» не може пред'явити подібного документа, та ще в такому розкішному шагреновому бу-

мажнийку, який носить у лівій внутрішній кишені свого сірого піджака Коля.

«І знає ж, чорт, де його класти, цей бумажник, щоб він йому згорів!» — з досадою думає Кузька.

Бумажник — річ досяжна не для кожного. І Кузька з цим погоджується, хоч і через силу. Та досада не проходить. Кузька досадує навіть не через те, що в створеному ним «Союзі» влада начальника перейшла до Колі, відсунувши Кузьку на роль помічника і виконавця, а найбільше через те, що ця підміна сталась якось зовсім непомітно і без його на це згоди.

Якось механічно Коля Морозко забрав до своїх рук провід і владу, і зараз Кузька ЗІС-І як рядовий учасник «Союзу розвідників» сидить ось під скиртою на колгоспному току і терпляче жде хлопців.

Кузька мобілізує весь запас свого здорового глузду і громадянської свідомості на виправдання цього факту.

Хіба не однаково, хто командує? Аби діло йшло гаразд. Тут йдеться про те, щоб вислідити і піймати шпіона. І кожен, хто бере в цій справі участь, однаково заслужена людина.

Але на цьому пункті він відчуває внутрішню незгоду з своїми ж доводами. Шматований цими суперечностями і до краю збентежений, Кузька сидить під скиртою, очікуючи Ігоря й Сашка Зеро, і хвиськає по землі лозинкою. Лозинка кладе смуги на землі. Смуги перехрещуються, плутаються, як думки Кузі.

«А що як Світлячок злякався? Або він нічого не знає? — виринає з хаосу думок одна найнеприємніша. — Що ми тоді скажемо?»

Кузьчина досада поглиблюється ще й через те, що він так невдало вибрав слідця за «об'єктом».

Краще б послав Сашка або навіть Серьогу. Світлячок ще розляпає батькові, батько комендантові, а той усе зробить сам і заборонить нам навіть втручатися в цю справу.

Це явно випадало з гри. Кузька цього боїться.

Краще вже хай Колька, а не комендант. Він все-таки свій, його не треба боятись.

Кузька задумливо хвиськає лозиною по вогкій землі, і смуги переплутуються ще хитріше та густіше, чисто як сполохани його думки, в яких уже й сам Кузька не розбереться. Його тільки що збентежило одне слово «боятись».

«Кого? — питає сам себе Кузька. — Коменданта? Так комендант же наш!»

Суперечливість думок бентежить його до краю, і Кузька стривожено затирає босою ногою всі смуги від лозини на землі і кладе нові.

А що як ми не справимось, а він, тобто шпiон, утече? Хто тоді винен? А може... а це таки факт, у нього є зброя, а у нас нема!

Кузька потрапив у непролазні хащі суперечностей і вже сам не може з них виборсатись. Він з серцем кидає лозину далеко вбік і нервово затирає на землі смуги, а сам нетерпляче оглядає поле й дорогу.

«І де вони в чорта ходять?»

Кузька проходиться навколо скирти і підкидає ногою вікти сіна. Несподівано він натрапляє на нору в скирті, а в норі бачить людину. Людина лежить ницьма, сховавши обличчя в сіно, і спить.

«Хто б це мав бути? Мабуть, хтось з косарів утомився і спочиває... Або з обіду заснав. А може, заслаб?» — думає Кузька.

Кузька навшпиньках одходить від скирти і простує дорогою, якою мають прийти союзники, щоб зустрінути їх і поговорити не тут, де з'явився небажаний свідок. Ідучи, Кузька часто оглядається на скирту. Він не знає чому, але оглядається часто. Не спиняючись, не повертаючись, а — на ходу. Одійшовши гін зо двоє і спустившись у видолинок, він зустрічає Ігоря, Сашка, Сergyогу і Бату-хана. Це страшенно його обурює, і він на мить забуває за все, крім одного: Ігор і Сашко не виконали його наказу, порушили дисципліну і варті того, щоб їх обох вигнали з «Союзу». Ще дужче його обурює той факт, що, очевидно, і Ігор і Сашко Зеро мало думали про бойове завдання, а, як найнікчемніші кавалери, бігають собі по полю, галасують, рвуть квіти і складають букети. Такого Кузька не сподівався. В очах потемніло, від злості він не міг вимовити й слова.

Побачивши Кузьку, Ігор стрімголов побіг до нього і, тикаючи до носа букет, пошепки сказав:

— Зіс, ми їх не кликали... Вони самі вчепилися...

Світ раптом став видний Кузі. Він загонисто зареготав, вихопив букет з рук Ігоря і майнув скаженим скоком у поле, шепнувши перед тим Ігорю — доганяй. Ігор кинувся за ним, Кузька летів, як вихор. Ігор додав жару і нарешті догнав його якраз коло гайка, що простягся вздовж залізниці. Там у кущах Ігор-Світлячок піймав Кузьку, повалив його і сам ліг коло нього.

— Ну? — видихнув Кузька.

Ігор мовчки вийняв з кишені папірець і показав Кузьці.

— Що це?

— Це він, розумієш? Для когось сховав під кущем. Я його вислідив до самих окопів. Він зник там серед людей.

Кузька дивився на папірець, в якому тільки і розібрав «...131». Ігор швиденько заховав папірець.

— Так,— повагом промовив Кузька. І, повернувши голову до товариша, спитав:— Той самий?

— Той, Кузя, той. Я його знаю.

Кузька тикнув букет Ігорю і сказав:

— Біжи до хлопців. Папірець дай мені. Іди з Сашком до контори.

Ігор слухняно віддав папірець і, взявши букет, побіг до хлопців.

Кузька полетів без духу до контори, де мав зараз бути Колька Морозко. Хвилин за двадцять він уже був у конторі і, моргнувши Колі, вийшов і сів за повіткою.

Минуло хвилин з п'ять. До нього наблизився Коля. Кузька передав йому папірець і розповів, як і при яких обставинах він потрапив до Ігоря.

Коля слухав, насупивши брови. Тоді серйозно сказав:

— Ясно, Зіс, все ясно,— і міцно стис йому руку.

Кузька аж виструнчився від усвідомлення важливості хвилини. Він теж потиснув Колі руку.

— Морозко... треба його піймати.

— Піймаємо, Кузя.

— Уб'єм.

— Не можна, Кузя, шпіонів треба мати живими.

— Правда.

Коля обняв Кузьку і палко зашепотів:

— Нам треба зібрати всіх хлопців, котрі не бояться. Нам не можна спускати його з очей.

Кузька враз згадав про нору в скирті й розповів Колі.

— Чи не він?

— Може. Я там тепер ночую з професором Цалем, балакаю... І ти там буваєш, хлопці теж. Можливо, уже й за нами стежать.

Кузька аж підскочив з гордої радості.

— Невже, Колю! Морозко?!

— Не радій,— розсудливо відповів Коля.— Навпаки, мені хотілося б, щоб стежили ми, а за нами — ні.

Хлопці ще довго перешіптувались, аж поки прийшли останні. Коля забрав їх і повів у сад їсти яблука.

Коли хлопці зникли з двору, з повітки вийшла Галина Петрівна. Вона подивилася їм услід і всміхнулася.

— Дурні, дурні діти...

Галина Петрівна чула кінець їх розмови. Вона вийшла слідом за Колею, попереджена професором Цалем про якісь таємничі справи хлопців.

Розділ 21

Капітан Оксанічев, схилившись над своїм саморобним столиком, розглядав донесення техніків про виконану ними роботу і звіряв з графіком. Наслідки його організаційних зусиль загалом були задовільні, робота посувалася швидко, хоч і не зовсім так, як йому хотілося. Головне було в тому, що його невеличкий технічний апарат щойно мобілізованих запасних не міг опанувати величезну масу робочої сили, набраної переважно з людей, не зв'язаних між собою. Селяни, городяни, мобілізовані місцевими Радами, прибували на роботу юрбами, неорганізовано: не було кістяка, на який можна спертися. Доводилось призначати бригадирів, уповноважених, керуючись інтуїцією. А це приводило до непорозумінь, невдалого вибору, і в обіді доводилось міняти старших, призначених зранку. Здебільшого не було з кого вимагати звітності, порядку, дисципліни, виконання норми. А це потребувало надлюдського напруження сил з його боку і з боку його нечисленного апарату.

Винятком були школи, технікуми й інститут. Особливо інститут. Шістсот чоловік працювали щодня, а на чолі цієї великої організації стояв добрий уповноважений Хорло. Бригада працювала відмінно, норма перевиконувалася щодня. Організованість, дисципліна, висока якість роботи робили честь їх уповноваженому, якого капітан Оксанічев встиг просто полюбити. Спокій, точність, акуратність його бригади становили виняток серед усієї сорокавосьмитисячної маси копачів.

Капітан Оксанічев був задоволений з його діяльності. В його особі капітан має бездоганий взірець для інших. І капітан довів свою оцінку Хорла до відома начальника робіт дільниці інженер-полковника Замгіна і просив про його відзнаку як найкращого організатора в оборонних роботах. Полковник телефоном сповістив Оксанічева, що він не має заперечень по суті, але вважає за потрібне підсилити клопотання ще хоч одним ваговитим доказом. А тому рекомендує капітану Оксанічеву доручити бригаді Хорла ту роботу, яку має виконувати саперний батальйон.

— Бажано, — казав він, — щоб цю роботу ви виконали своїми силами, капітане. Розумієте? Зважте, що сапери мені

потрібні на ділянці Чижикова. Ви можете мені гарантувати виконання? Мовчите?

— Зважую, товаришу полковник.

— Правильно. Зважуйте. Подзвоните мені точно через чотири години. Звірте годинник, у мене дев'ять тридцять сім. І повісив трубку.

Оксанічев розуміє, чому полковник говорив саме таким тоном, а не тоном наказу. Доручити бригаді Хорла, не навченій саперної справи, таку відповідальну роботу він не міг, не мав права, але мусив. Червона Армія в перші дні війни ще комплектувалася, мобілізувалася, і кидати на одну ділянку цілу інженерну частину полковник не міг з ошадності. І коли б цю величезну обсягом і важливу в стратегічних планах командування роботу виконала бригада Хорла, то це була б величезна допомога фронтаві. Це було ясно. Інакше полковник ніколи б не помислив втручати в справу цивільних людей. Та й сам Оксанічев схвалює такий намір полковника.

Капітан вирішив точно перевірити всі можливості: можливість замінити бригаду Хорла на земляних роботах, можливість перевести бригаду на нову роботу і звіритись на неї.

Він прекрасно розумів, що робота вимагала особливої точності і хоч мінімальних військово-інженерних знань, уміння орієнтуватись на місцевості та використати її вигідність.

А головне, перед ним на весь зріст постала міра його відповідальності, і насамперед моральної, громадянської відповідальності перед країною за вибір шляху, який міг призвести до катастрофи на великій ділянці фронту, коли тут допущено промах.

Оксанічев глянув на годинник. Минуло двадцять хвилин після розмови з полковником. Треба було поспішати з рішенням, а для цього треба бачити Хорла. Капітан склав свої папери в залізний ящик, замкнув його і вийшов з намету. Він пішов просто до ділянки Хорла. Дорогою кілька разів спинався, вагаючись.

Може, відмовитись? Сказати полковникові, що я не можу звіритися на цивільного? Зректися ризику?

Але йому самому хотілося допомогти сусідові по ділянці майору Чижикову, який не мав такої великої допомоги, як Оксанічев, і буквально падав з ніг від виснаження.

— Ні, треба спробувати ризикнути. На випадок невдачі, щось придумаю.

Капітан Оксанічев швидко пішов бровкою рову до ліска, де працювали люди Хорла. Дорогою де-де кидав зауваження або вказівку комусь із техніків, копачів чи уповноважених і йшов

далі. Рів крутився полем, оперізував лісовий масив, перетинав рівноділ і на півдні упирався в непрохідне болото. По рову всюди ворушилися, як гігантські комахи, люди.

Капітан вступив на ділянку Хорла. Це одразу стало помітно. Вона відзначалася чистотою, акуратністю роботи. Капітан задоволено констатує, що бригада майже кінчає свою ділянку, а тому великої шкоди не буде, коли дно закінчить інша. Оксанічев ще здалеку побачив Хорла. Той сидів на купі землі і щось записував у зошит. Капітан покликав його. Віталій Борисович підвівся, підійшов військовим кроком і по-військовому відрепортував:

— Товаришу капітан, бригада інституту сьогодні вийшла на роботу в складі п'ятисот дев'яноста шести студентів і сімнадцяти викладачів. Уповноважений бригади кандидат філологічних наук доцент Віталій Борисович Хорло. Здрастуйте.

— Між іншим, цей самий Хорло показує себе непоганим солдатом, знаєте? Будь він хоч трохи зв'язаний з інженерією, я б його забрав до себе в сапери.

— Хіба?

— Неодмінно.

— Це мене тішить, капітане, коли ви так вважаєте.

— І не я один. Полковник Замгін теж такої думки, а в нього заслужити похвалу труднуvато.

— Це мене подвійно радує, товаришу капітан. Постараюсь виправдати таку добру думку при нагоді,— сказав Хорло.

— І цю нагоду, Віталію Борисовичу, ви незабаром будете мати. Я для цього вас і шукав,— серйозно відповів капітан.— Річ у тому, що ми хочемо доручити вам дуже серйозну й відповідальну роботу. Я щойно говорив про це з полковником. Застерігаю, робота така, від якої ви можете відмовитись, як що будуть причини і я їх визнаю поважними.

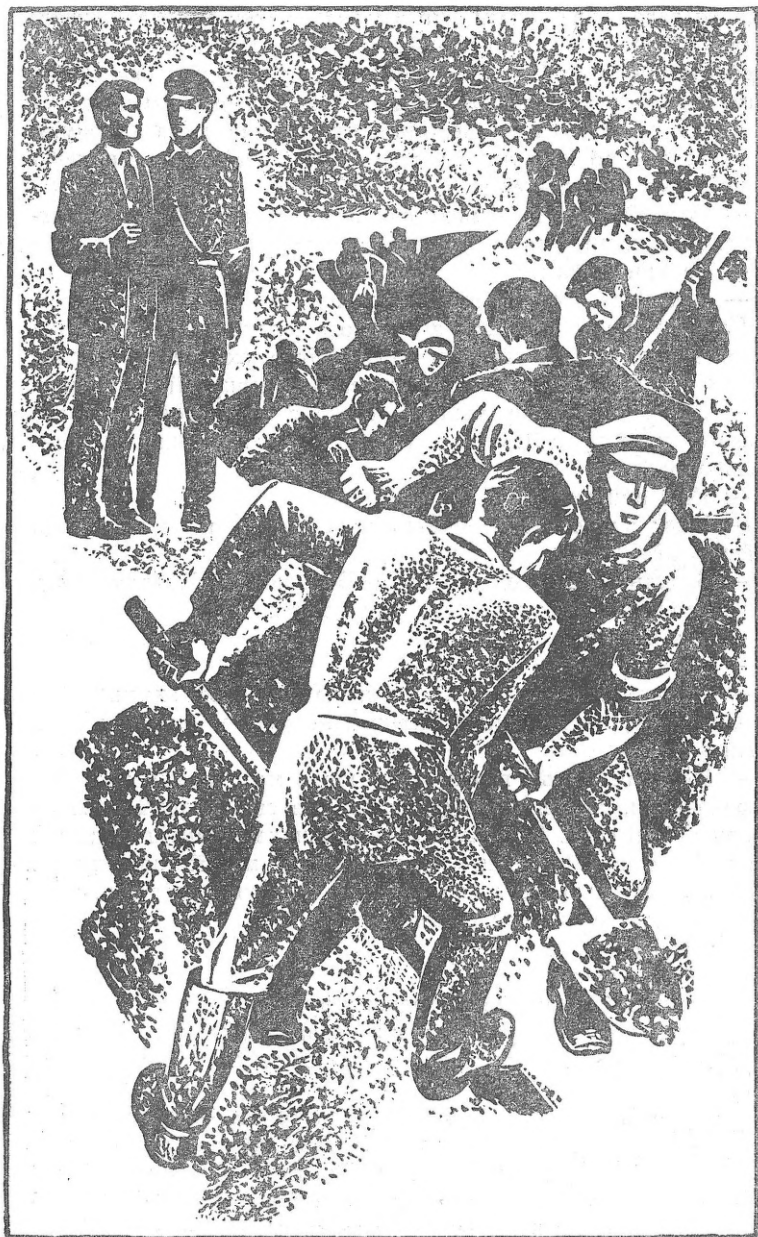
І капітан розповів Віталію Борисовичу всю справу.

— А яка, конкретно, робота?

— Ходімо, я покажу і розкажу,— сказав Оксанічев.

Вони пішли в лісок, що розкинувся перед протитанковим ровом. Капітан спинився і почав пояснювати. Справа полягала в тому, що перед протитанковим ровом артилерійськими та кулеметними гніздами треба було спорудити додаткові за-слони.

— Треба,— казав капітан,— зробити місцевість труднопрохідною. В чистому полі ми ставимо штучні перепони, а тут треба використати природні. Ліс молодий, густий. Ми повинні залишити тонкі дерева як маскування, а товсті спилювати,

робити завали, залишати пні сімдесят сантиметрів заввишки. Але не більше й не менше як сімдесят. Пні залишати так, щоб між ними не було широкого проходу, переважно в шаховому порядку. На пеньках танк зависатиме, як теля на кілку плоту. Розумієте? Головне, щоб він не мав куди звернути, а як зверне, то щоб летів у вовчу яму. А там уже ми дещо приготуємо. Розумієте?

— Розумію. Але ви б мені зробили послугу, якби накреслили схемку, план. Унаочнити треба урок.

— За Ушинським?

— Так. Я педагог, і мені так ясніше.

Капітан вирвав аркушик з блокнота і накладав схему. З неї було видно, що загадувана робота була складна й важка. Розглянувши схему, Віталій Борисович повернув її капітанові.

— Дякую, товаришу капітан. Тепер я знаю, чого від мене вимагає полковник Замгін, хоч і не розумію причини цього,— сказав він.

— Якої причини?

— Чому ця робота передається цивільним, коли вона суто військова?

— Будуть з вас люди, Віталію Борисовичу. Правду кажу.

Капітан коротко виклав свої міркування.

— Так беретесь?

— Берусь.

— Не помиляєтесь? Мені це дуже важливо знати. Саме вашу думку, настрої, переконання. Розумієте, я мушу повірити у вас.

— Не помиляюсь і гарантую. А щодо моєї думки, настрою, переконання, то ось вам одно: я вірю в своїх людей, я знаю їх, знаю їхні сили. І перекажіть полковникові Замгін, хай він не турбується. Це робить нам честь, і ми її пошануємо. Я більше не маю чого вам сказати, товаришу капітан.

— Я так і перекажу полковникові.

— Так і перекажіть.

— Обов'язково.

І двоє людей потисли один одному руки.

Вони ще кілька секунд дивилися один одному у вічі, мовби підтверджуючи тими поглядами нерушиму силу своїх запевнень.

— А тепер, Віталію Борисовичу, до роботи,— сказав Оксаничев.— Знімайте зразу бригаду з рову, забирайте шанцевий інструмент і — до лісу. Я пришлю техника налагодити початок. Тільки одне пам'ятайте, у випадку сумніву, вагання — негайно кличте мене. Я й сам буватиму, але коли треба — кличте.

Віталій Борисович пішов до своїх копачів у супроводі капітана. Та щойно вони вийшли з ліска, як зачули далекий, але виразний гул літаків.

— Німецькі!...— сказав Оксанічев.— Чи не до нас? Щось довго їх не було.

Але відповіді Віталія Борисовича він уже не почув, бо саме в цю мить гримнули гармати, невідомо де сховані тут у полі. Капітан тільки встиг побачити, як Віталій Борисович махнув рукою і стрімголов побіг до рову.

«Лякливий старший — майнула в нього думка.— Коли б не сполошив мені всіх копачів».

І капітан Оксанічев притьмом кинувся за ним. За кілька хвилин він був уже в гущі копачів у рову і тут побачив цікаву картину. Віталій Борисович став на найвищій точці і, піднявши вгору лопату, помахав нею у повітрі. І в ту ж мить робота в рову припинилась. Копачі кинулися до вертикальної стіни вже двохметрового рову і в задалегідь подовбані в стіні дірки повтикали держакі носилок. Держакі другого кінця миттю поставили на рогулясті стояки, на носилки насипали землю й тоді по двоє ставали під тим укриттям. Вийшло щось подібне до невеличкого бліндажа, цілком достатнього для схову від небезпеки бути вбитим чи пораним уламками зенітного снаряда, а певною мірою і від куль. А найважливіше, що в одну мить зовсім не стало людей, вони мов у землю запались. І тільки коли сховався останній з команди, Віталій Борисович заліз у невеличкому бліндажі на своєму посту спостереження — на горбку.

— Оригінальна техніка, чорт забирай, у цього літератора. І спокою вистачає.

І капітан Оксанічев відчув у серці приплив того самого почуття, яке його щоразу навідувало, коли він був свідком вияву скромного героїзму простих, чесних людей. І в нього нічого іншого не знайшлося на похвалу розпорядності, спокою і мужності Хорла, як тільки одне:

— Люди! Справжні наші люди!

Капітан Оксанічев спустився і собі в рів і став третім під одними з носилок.

Тим часом гул сильнішав. Літаки наближалися, хоч їх і не було ще видно. Зенітки били поодинокі, групами, залпами. Град уламків снарядів із зловісним свистом падав на землю, на носилки, але не завдавав нікому шкоди. Небо було геть усіяне сизо-голубими клубочками диму від розривів.

Та враз з прозорої голубизни неба, як підстрелений птах, на землю ринув літак. Крик радості вирвався з багатьох

грудей. Дехто з дівчат кинувся з-під носилок назовні. І в ту ж мить на бровці рову зависочіла постать Хорла з червоним прапорцем у руці, і в гromі канонади розтанув його покрик:

— Назад! Ховайсь!

Прапорець Хорла помітили, люди вмить зникли. Літак вирівнявся, дав газ і на висоті п'ятисот-шестисот метрів скинув бомбу. Вона моторошно завилала і струснула землю розривом. Піднявся стовп диму, полетіли шматки заліза, язика вогню, фонтани землі. Другий літак ринув слідом за першим. Далі третій, четвертий, п'ятий.

Поле вкрилося димом, у якому, як здалося Оксанічеву, майнула десь постать Хорла. В проміжках між вибухами бомб чувся крик дівчат. Капітан Оксанічев залишив укриття і, пригинаючись, побіг на крик. Він біг, припадаючи до землі з кожним завиванням бомби. Земля дрижала і стогнала від вибухів, в повітрі густою хмарою плавали порохові гази. Ворожі літаки, незважаючи на заслони зеніток, прочісували ліс, бомбили й били з кулеметів по лініях рову, то злітаючи вгору, то знов падаючи вниз.

Капітан Оксанічев, нарешті, натрапив на місце, відкіля лунав дівчачий крик. Воно було в центрі ділянки Хорла. Тут, під укриттям кількох носилок, увіткнутих поряд, стирчала висока гілка з прив'язаним на ній білим прапорцем, на якому яскраво вирізнявся червоний хрест. Під носилками стояли й лежали кілька закривавлених жінок і хлопців. Санітарки-студентки під орудою Хорла перев'язували поранених. Блідий, але спокійний, Віталій Борисович бинтував ногу молодій дівчині-викладачеві і щось кричав їй у саме вухо.

Нальот тривав двадцять дві хвилини. І все стихло так само раптово, як і почалося. Оксанічев мовчки дивився на роботу Віталія Борисовича, і в голові снувала все одна думка: «Люди! Справжні наші люди! Ось які вони!»

Віталій Борисович скінчив перев'язку і лише тоді підійшов з рапортом до капітана.

— Товаришу капітан, в моїй команді є двоє убитих — студент і викладач. Поки що знайдено двох тяжко поранених та шість поранених легко. Люди всі на місці й готові до роботи.

— Але, Віталію Борисовичу, ви й самі поранені?

— Пусте, одна царапина...

Віталій Борисович опустив праву руку, якою підтримував ліву, і ліва рука його безживно упала. З рукава потекла кров.

— Ви серйозно поранені, Віталію Борисовичу! Вам треба до лікаря.

— Не більше, ніж їм,— показав він очима на поранених.— Пришліть транспорт вивезти їх.

— Ждіть тут, зараз пришлю лікаря й санітарну машину.

І з цим капітан побіг до свого намету. Він нетерпеливився довідатись про шкоду, якої заподіяв наліт ворожої авіації. Убігши в намет, він зразу звелів послати санітарну машину за пораненими, наказавши лікареві оглянути насамперед Хорла. Аж тоді звернувся до чергового з запитанням:

— Зведення є?

— У вас на столі, товаришу капітан. А крім того, дзвонив полковник Замгін.

Оксанічев глянув на годинник. Строк, призначений полковником, ще не вийшов.

«Не терпиться старому,— подумав Оксанічев.— Горить полковник бажанням. Треба його порадувати».

Капітан наказав черговому викликати полковника. Майже в ту мить, як черговий узяв трубку, в ній знову озвався бас полковника:

— Капітан Оксанічев?

— Передаю трубку.

— Так, товаришу полковник.

— Говорили?

— Говорив.

— Ну?

— Краще, ніж сподівалися. Ваше завдання прийнято і знаходиться в надійних руках, товаришу полковник. За успіх відповідаю.

— Дякую... дякую, синок! — розчулився полковник.— Ви зняли великий тягар з моєї душі.

І полковник поклав трубку. Капітан Оксанічев взявся за зведення ділянок.

Розділ 22

Навчальний рік закінчився і юридично і фактично. Але студентів та викладачів не відпущено. Згідно з вказівкою місцевої Ради весь колектив інституту мобілізовано на різні роботи. Ждали дальших розпоряджень. Про ці «дальші розпорядження» снувалися різні чутки. Кажали, що інститут буде евакуюватись увесь, дехто казав, що евакуюватимуть тільки окремих людей з дітьми. Найрізноманітніші чутки, здогадки, припущення передавалися з вуст до вуст; то спадала, то знову спалахувала надія, тривога... Всі ті коливання настроїв, переживань, як температура повітря в мінливу осінь, залежали

від зведень Інформбюро. Ці зведення стали чутливим барометром.

Але робота ніде не припинялась і не слабла. Бригади працювали на полі, на оборонних спорудах, на вантажі, в госпіталях, у військових частинах — всюди, де потрібна була допомога фізична, морально-політична, культурна. Люди працювали невтомно. Фізична робота чергувалася з лекціями, доповідями, читанням зведень Інформбюро. Приводили в порядок майно, сортували бібліотеку, розвозили до окремих громадян на схов експонати музею.

Петро Петрович Житній цілими днями бував то в міськраді, то в міськкомі партії, то їздив до Києва у різних справах. В цій напруженій метушні минали дні і ночі, а здебільшого ночі. Бо саме тоді, коли місто поринало в ніч, у міськкомі партії підводились підсумки денних зусиль, визначали плани на ранок, давались завдання керівникам установ, організацій. Величезна частина завдань завжди припадала на долю інституту — найбільшої організації в області. І не дивно, що в цьому напруженні Петро Петрович якось забув за Колю. А згадавши, занепокоївся.

— Що з ним? Чому його немає вже три дні?

Він збирався послати по Колю діда Борунду або самому поїхати туди.

Залишивши записку своєму заступникові Грабу, Петро Петрович виїхав в область.

В обкомі партії застав майже весь актив. Незважаючи на ніч, апарат обкому був на місцях. Ждали секретаря Веприка. Він учора вранці виїхав до ЦК і звідти дав блискавку зібрати обласний актив на сьогодні.

У залі засідань горіла лише одна лампа під маскувальним абажуром. Вікна наглухо затемнені. В залі стояв приглушений гомін. Дехто, вмовстившись у кріслі, вже спав.

Лише об одинадцятій годині з'явився Веприк, високий і огрядний мужчина з сивою головою і дужими плечима. Він спинився, окинув очима залу і мовчки пройшов до столу. Налив склянку води і одним духом випив.

— Товариші...

Зала стихла в мить. У цій тривожній тиші якось особливо урочисто і проникливо зазвучав голос Веприка. Голос новий, незнаний, невластивий йому. Це був голос зворушеної скорботи, великого горя і мужності.

— Товариші! Становище на фронті складається не на нашу користь. Наша армія відступає. Як далеко вона відступить, це справа командування. Нашій області загрожує небезпека

фашистської навали. І безпека ця, на жаль, дуже релативна.

Веприк спинився і допитливо глянув на залу. Здавалося, він хотів враз проникнути у всі серця і знайти там відповідь на те найболючіше питання, яке мучило його всю дорогу з Києва сюди і мучить зараз. Готові чи не готові люди зустрінути небезпеку так, як диктує потреба, як каже партія?

— Наша армія відходить. Але вона не розбита. Це головне, що треба знати нам і донести до мас. Це зараз найважливіше. Зміцнювати віру в нашу армію — таке найголовніше завдання. Зробити все, що можна, щоб на шляхах відходу нашої армії лягло кістками якнайбільше ворожої сили, винищити якнайбільше ворожої техніки, не залишати ворогові можливості тут утриматись. Ворог про це знає. Він закидає сюди шпівонів, диверсантів, провокаторів з різних покидьків білої еміграції, щоб дезорганізувати наш тил. Нам треба зірвати і цей наступ. Але як це зробити? Ми маємо перед собою сильного й кровожерливого ворога — німецький фашизм. ЦК партії покладає на місцеві організації історичну відповідальність — підняти проти німців увесь народ, протипоставити німецькому навалному наступові всі фізичні, моральні й матеріальні сили народу, поставити його перед фактом всенародної війни проти нього. А першочергове завдання — готувати базу опору, оборонні споруди. Армія потребує, а командування вимагає допомогти армії в побудові оборонних споруд. Треба організувати охорону майна, порядку, спокою. Організувати боротьбу з ворожими диверсіями, шпівонажем, провокаціями. Ворожа рука, ворожий язик можуть діяти всюди. Мобілізуйте пильність. Тут головна роль припадає винищувальним батальйонам.

Інформація тривала довго. Було багато запитань, давалися відповіді. Тут же визначено список відповідальних уповноважених обкому по організації винищувальних батальйонів, оборонних робіт.

На тому Веприк відпустив актив. Залишилися тільки члени бюро обкому. Тоді Веприк сказав:

— Друге питання — це організація підпілля, партизанської боротьби. Нам треба вирішити: кого, де і з ким залишити. І залишити двох чоловік, відповідальних за це. Така воля партії.

Він засвітив настільну лампу, присунув до себе папір і сказав:

— Я залишаюсь, це само по собі ясно. Хто другий?

Петро Петрович Житній простяг до нього через стіл руку:

— Не гаразд робиш, товаришу Веприк, забуваєш старих друзів. Чи тобі питати, а мені слухати? Хто ж, Андрію, крім мене, може з тобою залишитись?

— У тебе, Петре, п'ятеро дітей,— відповів Веприк.

— Так, п'ятеро — і всі хлопці. Тим більші мої права на цю роботу. Мені більше, ніж іншим, є кого захищати.

— Гаразд,— згодився Веприк.— Я, друже, так і думаю.

За цим склали список уповноважених по району, встановили способи і форми зв'язку з Веприком і Житнім, місце схованок зброї, людей і лише перед сходом сонця кінчили роботу.

— Тепер спати,— стомлено сказав Веприк.— До дванадцятої всі вільні. О дванадцятій приїде генерал штабу фронту і дасть військовий розпорядок.

Члени бюро обкому розійшлися. Лише Веприк з Житнім залишилися в залі. Вони стояли по обидва боки столу і дивилися один на одного.

— І знову ми вдвох, Петре, як у вісімнадцятому, як і під Царицином. Пам'ятаєш той час, друже? — зворушено казав Веприк.

— Пам'ятаю, Андрію. Пам'ятаю, голубе, добре пам'ятаю. Як зараз бачу тебе — чубатого, неголеного, з страшною бородою і вусами, як два добрих віники. А навхрест на грудях кулеметна стрічка, на поясі маузер...

— Ні, помиляєшся, друже, кольт.

— Так, кольт... І «лимонки». А очі червоні, невиспані. А пижа чорна, як у сажотруса.

— І ти не кращий був...

— Себе я не бачив. І ти ніколи не спав роздягнений і без зброї, не спав при мені жодного разу на постелі всю ніч. І чорт тебе знає, Андрію, як ти тоді тільки витримував!

— А ти?

— Я ж молодший, Андрію, на цілих два роки, а ти рівняєш. Я й тепер ще куди тобі!

— Ну, ну,— погрозив пальцем Веприк.— Знову за старе? Ти знову мені в гувернантки збираєшся? Знову гризтимеш: «Ти ж не спав, Андрюшо», «попоїж, Андрюшо», «поспи, Андрюшо», «одягнись, Андрюшо»!. Життя мені не було від тебе, сатано.

Друзі згадували той незабутній час справді романтичного побратимства, коли вони в період громадянської війни, обидва дужі, веселі й безтурботні, ще тоді молоді комуністи, йшли пліч-о-пліч всю війну разом, не розлучаючись на день, не раз рятуючи життя один одному. Тоді Петро Петрович Житній,

сільський наймит, а Веприк — машиніст, зустрівшись і раз довірившись один одному, зв'язали міцно свою глибоку дружбу, яка жодного разу не поривалася й досі. Разом вони пройшли війни, разом, уже жонатими, вчилися, нарешті, й працювали в одній області разом, не розриваючи священних уз побратимства. І тепер, коли над Вітчизною постала нова загроза, це побратимство спалахнуло з новою силою. І не було тієї сили, яка б примусила Житнього або Веприка пустити в небезпечну путь когось з них одного. І з першого ж моменту, коли Веприк заговорив про те, що йому треба залишитися в тилу у ворога, вони знали, що залишаться обидва. Адже кожний про себе всім серцем хотів захистити життя свого друга від небезпеки.

— Так удвох, Петре?

— Удвох, Андрюшо! Тільки ж ти мене слухай, хлопче, не сердь неслухняністю, як тоді. Іди зараз спати.

— І ти йди.

Розділ 23

Нарада з генералом із штабу фронту тривала недовго. До краю лаконічний і точний у формулюваннях, генерал ясно і чітко визначив найважливіші завдання населення області по обороні країни. Здійснення цих завдань мав очолити обласний партійний актив. З усіх цих завдань генерал особливо підкреслював: потребу всемірного форсування оборонних споруд на території області; швидко закінчити мобілізацію людських резервів; прискорити збирання багатого врожаю та вивезти хліб за межі дій ворожої авіації, швидко і вправно провести операцію вивезення механічного тягла з області та організувати з майстерень МТС рухомі авторемонтні бази, потрібні для армії і, нарешті, організувати винищувальні батальйони для боротьби з ворожими диверсіями та організувати диверсійні і партизанські групи для боротьби з ворогом у його тилу.

Справа була така ясна і зрозуміла, що дискусій не потребувала. Тому вже о другій годині Петро Петрович Житній міг вирушити додому. Він поїхав разом з Веприком у генераловій машині.

— Директор інституту і головна база робочої сили в області,— рекомендував він його генералові.— У нас немає більшої і міцнішої організації в цілій області.

— Чув, чув,— відповів генерал, потискуючи Житньому руку.— Мене повідомляв начальник робіт полковник Замгін. Дуже приємно. Він доповідав мені про велику активність

одного з ваших педагогів — Хорла, здається. Дуже, дуже приємно. Я доповів про це навіть командуючому фронтом.

Петро Петрович з глибоким задоволенням слухав генерала і відчував радість за свій колектив, що в такий скрутний час виявився корисним, визначним і помітним. Особливо тішився він з свого вдалого вибору Віталія Борисовича на роль керівника бригади. Це дало привід Житньому не офіційно, а просто звернутися до генерала з проською проконсультувати його у питаннях військового порядку як керівника винищувального батальйону. Генерал досить докладно інформував його.

Машина мчала з великою швидкістю, і вони непомітно наблизилась до міста. На вулиці машина притишила швидкість і, пропетлявши по завулках, спинилася коло міськкому партії, де на них давно вже чекав партійний актив, представники райкомів партії, навіть багато партійних керівників села. Полковник Замгін і капітан Оксанічев були також тут.

Прибулі пройшли до кабінету секретаря міськкому Горового. Генерал викликав полковника Замгіна й капітана Оксанічева і вийшов з ними в окрему кімнату, а Веприк сів коло столу секретаря міськкому і оглянув присутніх.

— От що, друзі. Мое попереднє повідомлення таке: нашому місту загрожує небезпека фашистської навали. Ми мусимо зустріти небезпеку готовими, як належить більшовикам. І не тільки самі, ми мусимо підготувати людей. Я пропоную таке. Зараз кожному піти до себе, продумати питання евакуації людей, цінностей, різного майна, архівів, колгоспної худоби, хліба, машин. Особливо дбайте про людей, надто — про жінок, дітей, ще дужче — про дітей фронтовиків. Продумайте питання, а о дев'ятій годині ми тут вирішимо. Ти, товаришу Горовий, доручи окремо опрацювати питання евакуації наукових працівників. Пам'ятай, що ми мусимо зберегти їх на після війни.

Ця звістка здалася неймовірною несподіванкою. Але голос, тон, суворо зосереджене, аж посіріле обличчя Веприка підтверджували серйозність і справжність його слів. Кабінет поволі спорожиів. Залишився тільки керівний склад міста.

Все це були люди, які десятки років працювали разом. Не раз «чубилися», як висловлювався Горовий, але й не раз раділи вкупі. Не раз сходилися за чашкою чаю. Знає їх і Веприк — кожного зокрема і всіх разом. Знає їх вади, але знає їм і справжню ціну. Сам бив їх за хиби, але бив обережно, беріг гідність, партійну, людську честь кожного.

Веприк дивився на своїх співробітників, і почуття глибокого

горя шматувало його душу. Він не сказав їм досі всього, що мав сказати, і йому невимовно тяжко було доводити свою місію до кінця. Він розумів, що мусить виконати волю партії, сказати їм гірку правду, хоч це було й над силу!

Веприк довго м'яв у пальцях цигарку, потім довго її прикурював і, нарешті, кинув.

— Друзі мої, товариші... На вас покладається тяжка, але дуже потрібна робота.

Він старанно й довго затягується.

— От що, друзі... Ми повинні, ми мусимо зробити таку роботу, про яку ніхто з вас досі ніколи не думав.

Веприк дав волю словам. Слова падали важкі, кров'ю обкипілі, болем пройняті, злістю, помстою налиті.

— Ми самі, розумієте, самі повинні підготувати все, щоб висадити в повітря свої підприємства, які ми створили, якими пишалися. Це тяжко, боляче, але неминуче. Партія уміє сприйняти будь-який удар, горе, біль стійко й мужньо. Уміє сприйняти, але вміє і відповісти на удар. Ми сприймаємо удар ворога, але ми йому й відплатимо. І перший крок у цій відплаті — не дати ворогові в руки нашого добра. Свого йому не стане, а нашого не дамо. Ми не маємо права залишати йому підприємства, бо завтра він вироблятиме на них засоби війни проти нас. І цього ми йому не дамо. Так ставить питання партія, кличе нас народ. Таку вказівку дає ЦК, і ми її виконаємо.

Присутні мовчали.

— Як ти, товаришу Горовий? Спроможний виконати таке завдання? — звернувся Веприк до секретаря міськкому.

Горовий глянув просто в очі Веприку:

— Чого ти мучиш мене цим питанням, товаришу Веприк? Хіба ти чув коли від мене: «Ні, не можу»?

— Гарзд,— твердо сказав Веприк.— Добре сказано. Отже, ти відповідаєш за це.

Обважнілим кроком, ні на кого не глянувши, він вийшов до кімнати, де сидів генерал з полковником і капітаном.

— Як у вас, генерале?

— Як і належить бути. Зараз їдемо оглядати.

Веприк, генерал, полковник Замгін і капітан Оксанічев рушили до дверей.

Петро Петрович Житній пішов до інституту. За годину вже засідало бюро інститутської парторганізації, рішення якого чекав весь апарат інституту.

Перший, кого зустрів Олександр Степанович у колгоспі, був професор Цаль. Зсунувши на потилицю солом'яного бриля з великими крисами, засукавши рукава пропотілої сорочки, він сидів навпочіпки коло комори і, не зовсім вправно орудуючи сокирою, затісував зубки до грабель. Коло нього на колоді сидів дід Андрій Воловик, прозваний колгоспниками Чустра. Дід мав маленьке здрібніле обличчя, гострий носик, сірі з зеленкуватими іскорками очі і напрочуд пишну бороду, яку він безнастанно погладжував. Сіро-зеленкуваті очі діда Чустри були звернені на невмілі руки новоявленого теслі, а на губах мінілася усмішка.

Володимир Максиміліанович тесав зубки і з запалом говорив до Чустри. Чустра слухав, не перебиваючи та попихкуючи цигаркою, і стежив за руками професора. Коли ж Цаль забив перші два зубки в граблі і зарівняв їх гостряки стругом, Чустра весело підморгнув професорові і схвально зауважив:

— А з вас будуть люди, професоре. Єй-ей, вилюдієте отут коло хазяйства. Це б і я затесав не краще. А коло грабель,— я вам скажу,— я сам — професор.

— Жартуєте, Андрію Семеновичу! — відповів Цаль. — Сміється?

— З посміху люди бувають, товаришу професоре. Отак смішки-смішки, а дивись, воно щось і вийде. Це, я вам скажу, буває.

Олександр Степанович підійшов до них і, привітавшись, з цікавістю дивився на роботу Цалья. Чустра веселими очима підморгував на професора і заговорив до Граба.

— Чиста, я вам скажу, прахтіка з цим вашим професором, Олександрє Степановичу, ей-ей. Зламалися оце граблі, так я хотів налагодити. Та де там! Ані писни. В одну шкуру — сам, та й годі. І, дивіться, зробив-таки.

Олександр Степанович знав багатьох колгоспників приміських колгоспів. Знали і його в колгоспах. Він не раз бував у них, багато дітей колгоспників пройшли його школу, були його вихованцями, і часто йому доводилося бувати у батьків своїх учнів-випускників. Знав він і діда Чустру, знав його вдачу, безмірну щирю добрість і таку ж любов та гордість за свій колгосп. Знав діда і як прихильника культури, бо Чустра часто приходив до інститутської бібліотеки по книжки, багато разів бував у музеї, на випускних вечорах, на вечорах студентської самодіяльності. Дід був навіть на засіданні

ради інституту, коли обговорювалось питання шефства над колгоспом. Тому їхня зустріч була чисто товариська, як давніх приятелів. Олександр Степанович навіть був задоволений з того, що зустрів саме його з професором, бо в справі, важливій для Граба, дід міг подати значну допомогу, як дуже впливовий член правління колгоспу. Тому Олександр Степанович зразу приступив до діла.

— Я до вас, Володимире Максиміліановичу. Справа в тому, що я маю намір призначити вас відповідальним за евакуацію інститутського дорогого устаткування в глиб країни.

Слово «евакуація» вразило і Цаль, і Чустру. Обидва вони враз споважніли. Цаль перестав тесати кілочки, а Чустра з надзвичайно серйозним виразом обличчя вийняв кисет і почав крутити цигарку.

— Хіба вже до цього дійшло, Олександр Степановичу?

Граб пояснив йому свою позицію й поінформував про останнє засідання ради, на якому професор Цаль не був. Професор схвалив цю позицію і здивувався з поведінки Качана. Навіть обурився.

— Глупство! Задерикуватість! — сказав він. — Треба було б дати йому прочухана.

Володимир Максиміліанович ще б довго не заспокоївся, але його перебив Граб:

— Так що ви скажете? Чи візьметесь за роботу?

— Власне, чого від мене треба?

— Треба, щоб ви прийняли майно, завантажили його в вагони і поїхали з ним в глибокий тил та здали б там в якийсь вуз на збереження до кінця війни. Згода?

— Я не заперечую, Олександр Степановичу, тільки... чи ж мені під силу буде це?

— Ми вам дамо помічників. Першим буде ваша дружина, другим дочка, а третім... попросимо вашу Люду.

Володимир Максиміліанович мовчки потиснув руку Грабові.

— Це дуже схоже на вас, Олександр Степановичу. В таку хвилину, коли у вас стільки справ і своя родина, не забути і мою маленьку Людочку.

Професор Цаль безмежно любив свою єдину онуку, п'ятирічну Люду. З пропозиції Граба він зрозумів людяний намір його — вивести з небезпеки по суті дуже безпорадну родину професора, яка складалася з слабосилої і завжди хворої його дружини Ганни Іларіонівни, дочки — жінки військового лікаря, й онуки Люди. Отже, турбота про його душевний спокій

з боку Граба зворушила професора. Але разом і щось образливе почулося в цій пропозиції. Щось таке, від чого Цаль враз посмутнів, відчувши укол в найбільчіше місце. Майнула думка про те, що він старіє, стає непотрібним, зайвим, що до нього ставляться як до безпорадної дитини, нездатної до участі в серйозній справі дорослих.

— Я дуже дякую, Олександрє Степановичу... Тільки мені здається, що я і тут не зайвий. Я не дав підстави знецінювати ні мене, ні моєї роботи отут в бригаді.

— Я не розумію вас, Володимирє Максиміліановичу.

Професор Цаль щиро і повністю висловив свої міркування, закінчивши їх такими словами:

— На війні у кожного є свій обов'язок. Я хочу, я мушу, Олександрє Степановичу, виконати свою роботу, свою...

— Любий Володимирє Максиміліановичу,— щиро і приязно відповів Граб.— Я саме це і мав на увазі. Ніхто з нас не може так добре розуміти, що собою являє устаткування інституту. Саме ви, професор Цаль, доктор математичних наук, знаючи, чого воно варте, зможете зробити багато для його врятування. А в цьому й полягає ваша повинність. Згодні?

Цаль кивнув головою.

— Пробачте... Мені здалося інше. Згоден і берусь. Берусь і зроблю, ви можете бути певні.

— Ну, то ходім до правління колгоспу, поговоримо, як і коли це зробити.

Професор зняв бриля, витер піт з лоба і повагом, урочисто віддав граблі дідові Чустрі.

Олександр Степанович разом з професором рушив до контори. Їм сказали, що Петро Харитонович дома, і вони пішли до нього. Петро Харитонович і справді був дома. Галина Петрівна подавала обід. Олександр Степанович добре знав цю родину. Галина Петрівна теж була його вихованка, і він же був вихователем її старшого брата. Тим-то їх прихід дуже порадував Петра Харитоновича. Він гостинно запросив їх до столу і майже силою посадовив обох.

— Діла за обідом? І слухати не буду, доки не сядете їсти,— заявив Петро Харитонович рішуче.

За обідом Граб виклав мету свого приїзду. Петро Харитонович подумав і сказав:

— Діло говорите. Єй-ей, діло! Жаль буде, коли паскудний германець познушається над таким добром. Згода, беру.

— Коли ж будуть ешелони? — спитав Граб.

— Обіцяли дати не сьогодні-завтра.

— Я так думаю,— обізвалася Галина Петрівна.— Треба, незалежно від того, коли дадуть вагони, перевезти все до нас у комору. А тут Володимир Максиміліанович та, з вашого дозволу, я, Коля Морозко та Варський самі вже справимось, як подадуть вагони. Бо, чого доброго, поки ви зберетесь перевезтись, якась шалена бомба висадить те майно у повітря. На селі йому буде безпечніше.

— Діло! Діло говориш, дочко! — згодився Петро Харитонович.— Піду ж я дам розпорядження в коморі... А воно у вас спаковане?

— Готове,— відповів Граб.

— От і добре, ще краще.

Олександр Степанович з гарячим почуттям вдячності потиснув руку Петрові Харитоновичу.

— Дякую ж вам, дорогі друзі, за допомогу,— сказав він.

— Не треба дякувати, товаришу Граб,— урочисто відповів Петро Харитонович. У голосі його звучала глибока повага до задуманої справи.— Ми — селяни-хлібороби. Ми коло землі пораемось, а ви — коло науки. Кожен робить своє, а думає про громадське. Наших же дітей ви на тому струменті вивчили, наші й онуки на тому вчитись будуть. Виходить, що й струменти ті наші. А раз наші, берегти треба.

— Не турбуйтеся, все зробимо,— додала Галина Петрівна.

Заручившись згодою Петра Харитоновича та Галини Петрівни, Граб забрав професора і вийшов до брички їхати додому. Коло брички стояв Коля Морозко з дідом Чустрою.

— Ти ж чого зник, бісів шибенику? — удавано грізно спитав його Граб.— Петро Петрович про тебе турбується, думає, що ти пропав, а ти ні гу-гу.

Коля почервонів, згадавши про умову з директором, і винувато закліпав очима.

— Скажіть, Олександр Степановичу, що я сьогодні увечері буду.

Граб з професором поїхали до міста. Дорогою кожен думав про своє. А коло хати, куди привіз Граб професора Цаля, Володимир Максиміліанович сказав:

— Мало ми знаємо народ, якому служимо, Олександр Степановичу. Так і хочеться сказати словами Сковороди: «Не по кошельку суди сокровище, праведен суд суди». А ми часто дивимося на народ наш очима отієї старухи, якій так чудово сказав горшечник: «У нас, бабо, не глазами вибирають горшки, а по звону». Який чудовий дзвін у цього засмаглого горшка — Петра Харитоновича! Здоровий, чистий, ясний. Він без зяну, як з чистого золота вилитий.

— «Праведен суд» судите, Володимире Максиміліановичу. Дуже праведний. Згодний з вами. «Кошелек» і справді ніби грубий, але в ньому чистого золота скарб.

Вони щиро попросилися.

Розділ 25

Яків Мовчальник, як жартома звали Якова Михайловича Кузя, заговорив. І заговорив не чемно, не делікатно і навіть не сором'язливо, як говорив він взагалі, а заговорив владно й рішуче. Сталося це так. В обідню перерву, коли вся команда, що працювала на оборонних спорудах, відпочивала в лісі, на галявині з'явилася постать чоловіка в сірих штанах, в захисній гімнастерці і в такому ж кашкеті. Постать з'явилася саме з того боку, де найсуворіше забороняв ходити будь-кому капітан Оксанічев. Не кажучи нікому й слова, Яків Михайлович підвівся і швидко пішов у той бік, намагаючись ступати якнайтихіше і так, щоб не помітили інші. Він підійшов зовсім близько до чоловіка, який стояв до нього спиною і щось розглядав на шматочку паперу в руках.

— Ви що тут робите, громадянине? — сухо спитав Яків Михайлович.

Чоловік здригнувся й обернувся до нього. Яків Михайлович зустрівся поглядом з Качаном. Якусь мить йому здалося, що в очах Качана з'явилось замішання, тривога, але це тривало недовго. Дмитро Никифорович Качан з властивою йому вишуканою делікатністю і проникливістю, люб'язно посміхався, обізвався до нього:

— Доброго дня, шановний колего. Ваше запитання, дорогий колего, змушує мене побоюватись, що я з'явився в забороненій зоні, чи не так? Може, мені й не можна було сюди приходити?

Качан зняв кашкета й, легенько вклонившись, подав руку. Яків Михайлович також люб'язно і так само ввічливо, хоч і строго, відповів:

— Ви вгадали, Дмитре Никифоровичу. Тут стороннім ходити заборонено. Особливо з боку поля приходити. Тим більше, що капітан Оксанічев уже раз нагадував вам.

— Яким же чином, дозвольте спитати, коли я тут вперше? — здивовано спитав Качан.

Яків Михайлович допитливо глянув на нього і здвигнув плечима.

— Вибачте... але мені здається, що ви тут уже вдруге. Вперше ви приходили чотири дні тому, хіба не так?

В цю мить Яків Михайлович чомусь пригадав появу схвильованого Ігоря, його незвичайну поведінку, і він ще сухіше і строгіше додав:

— Ще ви тоді були в сірій картатій сорочці й в тубетейці.

— Ні-ні-ні,— швидко заперечив Качан.— Ви помиляєтесь, дорогий колего. Коли б я був тут, то неодмінно знайшов би вас, як от і тепер шукаю.

Він узяв Якова Михайловича під руку й рушив з ним до гурту команди. Яків Михайлович не опирався. Але він ішов і напружено думав про те, як він міг помилитись і взяти когось іншого за Качана. «Ні, це неможливо!— думав він.— А втім...»

Кузь обернувся до Качана і спитав:

— А в якій справі ви могли б мене шукати?

— В якій? Зараз скажу. Бачите, мені здається, що наші вчені мужі,— і ваш Хорло, і наш Варський, і сам Олександр Степанович,— не досить розуміються на психології маси, колективу. Вони, що й казати, зробили дуже багато для організації маси студентів і викладачів на оборонні роботи. Уже багато зроблено під їх керівництвом, багато робиться. Але людина не механізм, людині треба іноді, скажу грубо, наркотиків, як-от: похвала, відзнака, заохочення. Це для того, щоб її підштовхнути психічно, морально підбадьорити. Чи не так?

— Ну?

— Ну? Треба підштовхнути, поки не з'явилося симптомів морального занепаду маси. Не одинаків, а саме маси.

— А у нас є такий занепад?

— Симптоми є,— з притиском сказав Качан.

— І що ви думаєте робити?

Качан усміхнувся.

— Нового нічого. Старі засоби. Я хочу запропонувати випустити газету «Ударний листок» і висвітлювати в ній роботу кращих людей. Хотів запропонувати вам обмінюватись матеріалами, і тоді, на основі згаданих матеріалів, дати хороший нарис в газету, зафотографувати кращих товаришів за об'єктом роботи, дати їх портрети і... ви самі розумієте силу преси. Ви не педант, не сухар, і зрозумієте емоціональний заряд такого запалу. За цим я й прийшов.

Яків Михайлович слухав Качана з непослабним інтересом. Пропозиція піднести активність робітників, зміцнити дух віри, рішучості і наполегливості в роботі, ця ідея йому імпонувала. Складну, серйозну і важливу стратегічну роботу виконують викладачі і студенти інституту, керує нею військовий фахівець інженер-капітан Оксанічев, який головою своєю

відповідає за неї. Відповідає головою і воїнською честю за неї і полковник Замгін. Входить вона в компетенцію і того імпортантного генерала, який збирав учора відповідальних людей інституту і наголошував на потребі своєчасного і якісного виконання. Входить вона і в компетенцію секретаря обкому Веприка. І ця важлива робота посувається вперед таким темпом, що вимогливий Оксанічев останнім часом не тільки не робить прикрих зауважень, а навпаки, учора, правда, натяком, говорив про можливість навіть урядової відзнаки. Робота явно йде до успішного закінчення.

Правда, робота дуже стомила людей. Останні дні вже чути менше жартів, анекдотів, дотепів. У вільний час люди більше лежать, розкинувши на траві натруджені руки, заплющивши очі. Навіть в ході, в мові почувається велика втома. Але ні разу Яків Михайлович не чув нарікань, скарг. Навпаки, люди що день, то менше потребували загаду, чітко виконували свою норму і навіть перевиконували її. Ні, тривожних симптомів не було. Качан перебільшує. Проте чуйність була б не зайвою.

— Так, я згоден, Дмитре Никифоровичу,— відповів Яків Михайлович.— Газету випускати таки треба. А Варський випускає?

— Звичайно, та що то за газета. Нам треба вогню.

Запалений закликотом Качана, Кузь запропонував обговорити план зв'язку двох робочих команд— на роботі в колгоспі і на побудові оборонних споруд. Качан тут же подав і опрацьований ним план. Яків Михайлович читав його, робив помітки на полях аркушика. Він заглибився в нього і не помітив, як підійшли Коля Морозко та Ігор. Ігор був схвилюваний і нервово переступав з ноги на ногу, ждучи, доки Яків Михайлович прочитає. Коля Морозко розглядав свої порепані ноги.

Яків Михайлович дочитав і помітив хлопців.

— А ви чого тут?

— Я до папи,— відповів Ігор.— Де він?

— У наметі капітана,— відповів Яків Михайлович.— А ти, Колю, чого тут?

— А мене до вас послав товариш Варський з газетою, ось вона. Він просить прочитати її і дати відповідь.

Яків Михайлович взяв газету з рук Колі і звернувся до Качана:

— То ви не від Варського?

— Я ж вам пояснив. Але це не має значення. Мої слова не розходяться з фактами.

Проглянувши газету, Яків Михайлович сказав:

— Ні, Дмитре Никифоровичу, ваш план розходиться з його

планом. Насамперед, ми не можемо згодитись давати вам для публікації перелік споруд, які ми будуємо.

— Я бачу, що й ви стаєте на шлях педантизму, якого ніхто не вимагає. Мертвотний формалізм замість повнокровного пульсування пристрастей у людях.

— Ця пристрасть, вибачте, може цікавити більше шпionів, ніж звичайних читачів газет.

Качан зблід і прикусив губу.

— Я не думав, колего, що й ви не вільні від цієї обивательської паніки з шпionами. Версії про перенасичення нашого міста шпionами, щоправда, романтичні, але їм бракує дотепності. У шпionів вірять тільки вони,— показав він на хлопців.— Вірите, правда?

— Віримо,— глухо відповів Коля і чогось збентежився.

— Бачите, навіть йому соромно цих версій.

Яків Михайлович рішуче поклав у кишеню запропонований Качаном план змагання і заявив:

— Я на це не піду. Це затія шкідлива, щоб не сказати ще чогось.

Яків Михайлович, забачивши на узліссі капітана Оксанічева і Хорла, погукав їх. Вони підійшли. Яків Михайлович поінформував їх про свою розмову з Качаном і про свою думку.

Оксанічев, вислухавши, звернувся до Качана:

— Ви хлопчисько, шановний товаришу! Вам треба скинути штани і дати березової каші. Товариш вам сказав правильно, таких статей я не допущу. Зараз війна.

— Чому не допустите?

— Чому? — Капітан Оксанічев колюче пройняв його очима.— А власне, з якого боку ви тут з'явилися? Я щось не бачив вас по дорозі, яка йде повз мій намет.— І, повернувшись до Віталія Борисовича, сказав:— Товаришу Хорло, доведіть до відома всіх ваших викладачів, що за порушення наших правил ми віддаватимемо до військового трибуналу. Все. Проведіть його, товаришу Хорло, аж на дорогу.

Віталій Борисович пішов з Качаном. Капітан Оксанічев вивірився на хлопців:

— А ви чого тут? Як ви сюди потрапили?

— Я до свого папи. Мій папа Хорло, коли знаєте,— тихо відповів Ігор з образою в голосі.

— Хорло! Я щось не знаю тут такого. Геть мені звідсіль, а то я вам дам такого Хорла, що тиждень не сядете.

Хлопці вдарили навтіки. Оксанічев весело сміявся їм вслід. Тоді повернувся до Якова Михайловича і поважно сказав:

— Дякую за службу, солдате. Ви правильно зробили. Через

дві години прийдїть до мого намету і розкажіть мені докладніше про цей випадок і про цього викладача.

Капітан пішов до свого намету.

За ровом він знову наткнувся на хлопців, які причаїлись за кущами.

— А ви й досі тут?

Коля підвівся з землі і з дуже серйозною міною віддав честь.

— Ми шукаємо його папу,— показав він на Ігоря.

— Киш звідсіль, гицлі!

Цього разу хлопці насправжки мусили тікати.

Розділ 26

— Сидиш, пудьверінку? — з якимось крижаним спокоєм і байдужістю питає Колю директор.

— Сиджу,— смирно відповідає Коля.

Це була правда. Він сидів у кріслі супроти директора й, увібравши в плечі голову, навіть зменшився ростом і вагою, як йому здавалося.

— І мовчиш, чортове опудало? — знову спитав Житній.

На це відповісти Коля не міг. Та й що ж він міг сказати, коли ще не чув жодного питання, крім цих двох.

— Сучий ти сину,— враз лагідно сказав Петро Петрович.— Я вже думав, що тебе й живого нема. А ти мовчиш.

Петро Петрович усміхнувся вже зовсім добродушно, простягнув до нього руку і сказав:

— Ну, давай.

Хлопець знітився.

— Що давати?

— Те, що писав. Ну?

Правду кажучи, Коля не мав чого показувати, що могло б будь-якою мірою називатись літературним твором. Не може ж він справді звати літературою ті скупі, зовсім сухі, ділові записи, які він зробив у блокноті. Далеко їм до отих кучерявих багатослівних описів, мудрих діалогів, монологів, які йому траплялося читати.

Ні, Коля ніяк не може рискнути видавати за літературу свої записи, нашвидку зроблені між роботою та клопотами «Союзу розвідників», у якому Коля став головним. А дії цього бойового «Союзу» і становили головний інтерес у його житті, найбільше його турбували. Морозко знітився і почував себе вкрай винуватим. Він дивився на простягнуту руку Петра

Петровича, як на важіль, котрим Коля має бути зараз ввергнутий в безодню дошкульного сорому. А рука вимагала, нагадувала, дорікала.

— Ну, давай.

Хлопець все ще вагався.

— Я не маю чого давати, Петре Петровичу,— прошепотів Коля.— Я нічого не написав. Хіба тільки так, бавився собі по троху...

— Бавився? Цікаво. А ну покажи як?

Схиливши голову, Коля подав свій блокнот. Петро Петрович почав його переглядати, перечитувати геть усі записи.

Це був невправно і незграбно оформлений щоденник, куди недосвідчений літератор записував різні події, окремі факти, імена, інциденти. Тут були записи денних завдань бригади, виконання їх, оцінка роботи окремих людей, час виходу на роботу, ставлення окремих людей до роботи, кількість і якість роботи, словом, усе, з чого складався колгоспний день бригади Варського. Це була точна стенограма дня, дуже виразна. Вона, як фотоплівка, відбивала все, що робилося в бригаді. Особливо акуратно там записано було невихід на роботу людей, причини невиходу, коли, хто і на скільки кудись відлучався і коли повертався.

Петро Петрович, дочитавши до кінця блокнот, поклав його перед собою і спитав:

— А записи твої, Колю, правдиві? Ти нічого не вигадав сам? Не додав фантазії?

— Ні, Петре Петровичу, я писав тільки те, що бачив.

— А те, що чув?

— Не записував, коли не перевіряв сам.

Петро Петрович дивився на Колю і в глибокій задумі тарабанив пальцями по столу. Помовчавши, нарешті обізвася:

— Література, брат, кумедна штука, щоб ти знав, Колю. Тут, брат, треба і триматись фактів та чуток, що відповідають фактам, класифікувати і тлумачити їх. Треба, брат, оцінювати факти, от як.

Коля слухав його навіть з острахом. Виходило так, що все написане не мало ніякої ціни. З усього сказаного директором Коля зрозумів тільки одне: далеко куцому до зайця.

Гірко було усвідомлювати це, але тут нічим не зарадиш. Коли нема таланту... Коля простяг руку...

— Ну, то давайте назад... Я знав, що не вмію писати.

Петро Петрович посунув блокнот до себе.

— Ні, Колю, не дам.

— Чому?

— Тому, що це все-таки штука цікава, дуже цікава. Ти не думай, що й справді марно працював. Ні, я, брат, ще раз перечитаю. Перечитаю, а потім ми з тобою поговоримо.

Але не так-то легко збити Колю з пантелику і заспокоїти.

Ні, Коля заспокоїтися не може. Він насуплюється і знову говорить:

— Давайте мені назад оте все... я нічого не хочу. Я знаю, що воно все нічого не варте.

У Колі на очах сльози. Голос його тремтить і рука дрижить. Та Петро Петрович поклав блокнот в кишеню, встав з крісла, підійшов до Колі, взяв його обома руками за голову і подивився йому в очі. Коля відчуває, як той погляд пройняв його всього теплом, приязню і чимось таким, що залоскотало в грудях, у серці. І Коля чує ласкаві й ніжні слова:

— Дурнику ти малий, Миколайчику! Та твоя робота, хлопчику, така цінна, що я тобі й сказати не вмію. Ти, Колю, хороший, чесний радянський хлопчисько, якому й ціни нема. А робота твоя чудова.

Коля бачить перед собою ласкаве обличчя Петра Петровича, чує його слова, відчуває на своїй голові його теплі долоні, і це тепло породжує в ньому ніжні й хороші почуття до Петра Петровича.

— А візьмете мене в винищувальний батальйон? — враз питає Коля.

— Візьму, Миколайчику. Тільки у мене треба буде говорити правду, завжди говорити правду.

— А хіба я не говорю правди?

— Не знаю, — усміхнувся директор. — Тобі видніше. Але в батальйон візьму.

— А Кузьку візьмете? Він дуже хороший хлопець.

— Кузьку? Це Грищенко? Не візьму. Хлопець він хороший, це правда. І Ігор Хорло хороший. Взагалі, всі вони хороші, але вони ще зовсім діти. А дітей у війну плутати не можна.

Коля враз спалахнув гордістю. Почуття самоповаги чітко освітило різницю між майбутнім бійцем винищувального батальйону і... дітьми. Безмежна подяка до Петра Петровича сповнила його серце. Але він не знав, як йому далі поводитись, і встав. Петро Петрович подав йому руку.

— До побачення, Миколко. Будь здоров. Ідь знову в колгосп, а як треба буде, я тебе покличу.

Коля вклонився і вийшов.

Повернувшись до столу, Житній вийняв блокнот, довго й уважно читав його, старанно підкреслював, робив висновки на окремому папері.

Тільки через дві години Житній закінчив писати і подзвонив. Увійшов дід Борунда. Житній коротко наказав:

— Викличте мені на сьогодні на десятю годину вечора доцента Варського. Передайте йому записку.

Дід узяв записку і вийшов. Петро Петрович зняв телефонну трубку.

— Станція? Дайте 36-20. Капітан Муралов? Говорить директор інституту. Мені треба з вами бачитись... Коли? О сьомій годині. Що?.. Дуже цікава справа. Так, так.

Він повісив трубку і, коротко передихнувши, знову подзвонив. Увійшов Борунда.

— Скажіть запрягти коня, поїду на окопи.

Замкнувши шухляди столу, Житній вийшов з кабінету.

Розділ 27

На цей раз залізничники запевняли, що вагони будуть у четвер вночі. Вони будуть вантажені хлібом та сільськогосподарськими машинами, переважно тракторами. Вивозитимуть їх у тил. Відібрані трактори мали бути приведені до полустанку й поставлені в гайку, що розрісся обабіч залізничної колії. Гайок той був на території колгоспу «Червоний Жовтень», отже, цьому колгоспові й належало вантажити машини разом з своїм хлібом.

Це завдання Петро Харитонович дістав від самого секретаря обкому партії Веприка на нараді, яка відбулася позавчора в міській партії.

На нараді людей було мало — ті, котрих викликав Веприк, і тривала вона недовго.

Веприк вислухав звіти і давав нові доручення. Петру Харитоновичу він сказав:

— Тобі, батьку, доручаю вивезти машини. Це фронтове завдання. На умовлений час забезпеч людей, робочу силу, транспорт і якнайшвидше. Розумієш?

Петро Харитонович кивнув головою, запитав:

— А майно інституту брати?

— Обов'язково брати. Не багато, півтора-два вагони на весь ешелон. А що саме, це вже хай вони самі відберуть. І чотирьох-п'ятьох провідників.

На цій нараді був і директор інституту. Йому Веприк доручив забезпечити доставку майна до колгоспу. Далі обговорювали кандидатури людей, які супроводжуватимуть вагони до місця призначення. Це питання докладно обмірковували, воно викликало найбільше суперечок. Суперечки припинив Веприк.

— Супровідних дає інститут. Поїдуть професор Цаль, доцент Варський, Тернина, професор Канін та ще двоє-трое, кого призначить Житній. З МТС можна взяти тільки двох механіків, трактористів — хлопців, це ще шість-вісім чоловік, от і всі. Старшим команди поїде Тернина, заступником Варський. Викладачі мусять забрати свої сім'ї.

Нарада на тому закінчилась. Зразу після неї Петро Харитонович зібрав тих, хто мав їхати, попередив їх про від'їзд, визначив кожному його завдання. І люди почали готуватися.

Володимир Максиміліанович особисто оглянув упакування майна, перевірів кількість місць і почав перевозити майно до колгоспу. Він особисто їздив з машиною, сам стояв в кузові, відмовившись їздити в кабіні. Професор хотів сам, своїми очима бачити, як майно перевозиться, як складається. Він нікому не передовіряв своєї роботи.

Майно перевозили вночі. Вантажили студенти. Комору, де складалі майно, доглядала Галина Петрівна, якій допомагав Коля Морозко.

Крім визначених людей, професор Цаль нікого й близько не підпускав ні до комори, ні до машини. Він всюди зорив своїм пильним оком, дивуючи всіх запопадливістю та витримкою.

Та сили старого професора явно були перенапружені. Серед викладачів і студентів виникла думка допомогти йому. Ініціатором був Качан.

Та щойно він підійшов до машини, як Володимир Максиміліанович відрізав:

— А ви, громадянине, як тут опинилися?

— Допомогти вам, професоре. Ви ж надриваєтесь.

— Дарма! — сердито обірвав його професор. — Ви маєте свою роботу? Робіть її, а я зроблю свою. Колю! — гукнув він гнівно. — Це що таке? Чому тут сторонні коло комори?

Коля відтиснув Качана з студентами і провів їх аж до воріт. Студенти з веселим гамором удавано втікали від Колі, жартували з ним, загрожували знову прорватись до комори.

— Тікайте, Дмитре Никифоровичу, а то Коля потягне вас лозиною.

Качан криво посміхнувся.

— Це може бути. Шановний професор у такому психічному стані, що може дати й таке розпорядження... І дива в тому не буде.

В цей момент на подвір'я колгоспу з різким і сухим тріском влетів мотоцикл. За його кермом сидів військовий інженер, а в колясці — секретар обкому Веприк. Обидва вони були закурені дорожнім пилом, і їх сіро-землисті обличчя скида-

лися на мертві маски. Веприк, що завжди піклувався справами інституту, знав особисто майже всіх викладачів і завжди був у курсі його роботи та неофіційно шефствував над виданням «Наукових записок інституту», не мінавав жодної нагоди допомогти інституту у ЦК і в області.

Але він знав викладачів і студентів у мирній обстановці. Знав їх уперту працю, знав і їх слабкості. І, знаючи це, не раз «давав хльосту» на зборах, нарадах і в бесідах, як з керівниками інституту, так і з студентами за недостатність громадсько-політичної, культурно-масової роботи, а особливо за недоліки в навчальній роботі.

Але ось вибухнула війна. Веприк, на якого з війною звалилося безліч нових і складних обов'язків, не забував про інститут.

— Золотий фонд республіки,— любив він говорити про колектив інтелігенції в інституті.— Треба його берегти. Країна, партія не простять нам жодної невинуватої втрати з цього дорогого фонду.

І після безлічі клопітних партійних, державних і військових справ Андрій Антонович Веприк не раз вночі зв'язувався телефоном з квартирою директора і питав:

— Як твої вчені мужі, Петре Петровичу?

Вислухавши коротенький звіт, Веприк щоразу говорив:

— Пам'ятай, товаришу Житній, їх життя і працездатність на твоїй партійній совісті. Доглядай і допомагай. Це золотий фонд республіки.

Веприк знав про інститут усе. Знав, скільки людей на вантажі, скільки в колгоспі, на військових спорудах. Знав, хто відповідальний за яку роботу, знав кожний крок інститутського колективу. Невідступно стежив і вимагав максимуму того, що міг цей колектив зробити в дні війни. До себе він був стільки ж вимогливий, як і до людей, і не міг дарувати собі того, що досі особисто не обізнався з їх роботою.

«Звіти — звітами, а свої очі певніші,— думав він не раз.— Які вони, мої інтелігенти? Що воно за люди в дні війни?»

Нарешті Веприк вибрав час, щоб самому пересвідчитись, все побачити. Він був на вантажах, на побудові оборонних споруд, в нових приміщеннях інституту, в бібліотеці, а зараз приїхав у колгосп, де працює найбільша бригада на чолі з доцентом Варським. Вилізши з коляски, Веприк зняв консерви-окуляри й обер рукавом обличчя. Привітався з юрбою студентів і увійшов у їх гурт.

— Ви це куди? Чого втікаєте?

Перебиваючи один одного, сміючись і жартуючи, студенти розповіли, як їх прогнав від комори професор Цаль.

— А цей ось дракон з лозиною за нами женеться,— сказав третьокурсник Устименко, показуючи на Колю Морозка.— Трохи не відшмагав викладача Качана.

В гурті вибухнув сміх.

— А йди-но сюди, хлопче,— покликав Веприк Колю.— Іди, йди, розбишако.

Коля підійшов і привітався. Він знав Веприка.

— Здоров, здоров, батьків сину. Ти чого до них причепився?

— Володимир Максиміліанович звелів. Він сказав нікого не пускати до його роботи, особливо Качана.

Качан спалахнув.

— А хто такий Качан? Я щось не знаю.

Качан підійшов і чемно відрекомендувався:

— Я недавно працюю тут, товаришу Веприк, і ви, звичайно, не могли мене знати. Я працюю один рік.

— Це мене не виправдовує... Як вас?

— Дмитро Никифорович.

— Це мене не виправдовує, Дмитре Никифоровичу. Рік — це великий час, щоб довідатись про нову людину в області. Та хай наше знайомство відбудеться зараз. Розкажіть, що у вас тут за незгода з професором?

Качан розповів про свій конфлікт з професором Цалем. Обережно, зважуючи кожне слово, висловлював він своє обурення, незадоволення з того, що його не допускають до тієї роботи, яка, очевидно, вважається важливою і до якої допущено багатьох, навіть Колю Морозка.

— Виходить, я не заслуговую на довір'я навіть у тій мірі, в якій довіряють якомусь там Колі Морозкові, посильному деканату. Це, як ви собі хочете, образливо для мене, асистента професора Горіна.

Веприк довгим уважним поглядом ковзнув по ньому і відповів:

— Мені здається, ви перебільшуєте. Особливо щодо Колі Морозка. Коля прекрасний хлопець, вартий всякої похвали і довір'я. А втім, я зараз поговорю з професором.

Веприк пішов до комори, де складалось інститутське майно. Там саме розвантажували машину. Володимир Максиміліанович стояв на ящику і керував роботою. Обличчя його було серйозне, рухи жваві, поривчасті. З-під навислих густих брів світилися двома блискучими цятками пронизливі очі. А пропотіла сорочка з засуканими рукавами та збитий на потили-

цю бриль з великими крисами надавали йому якогось романтичного й неприступного вигляду.

Веприк спинився за два кроки від професора і з цікавістю стежив за ним. А той, не помічаючи секретаря обкому, коротко, уривчасто командував.

— Поволі! Поволі! Обережно, не перекидай ривком, поволі перекидай. Так, держи!

Знімали з машини якийсь ящик. Великий і важкий, ящик ковзнувся і злегка стукнувся об борт машини. Професор Цаль прожогом скочив до незграбних вантажників і закричав на них:

— Ей, ви! Голови ваші з вухами, тут обережність потрібна.

Він сам схопив ящик, показував, як брати, повертати і тільки тоді вдовольнився, коли ящик з величезною обережністю був поставлений на інші.

— Дякую! — задихаючись, говорив професор.— Тепер моя душа спокійна за нього. Дякую ще раз.

Веприк підійшов до нього і привітався підкреслено приязно.

— І вам дякую, Володимире Максиміліановичу. Від свого імені, від імені партії дякую за зразок дбайливості.

— Ет, не варто. Це мій обов'язок, Андрію Антоновичу.

При цих словах Володимир Максиміліанович піймав оком Качана, який наблизився знову до комори, і, зло нахмурившись, гукнув:

— Коля! Знову тут сторонні вештаються? Я тобі що говорив?

Коля м'явся, не знаючи, як йому повестися в присутності секретаря обкому.

— Зараз мені всіх звідси випровадити! Чув?

— Чому це ви так, Володимире Максиміліановичу? Товариш Качан допомогти вам хоче,— сказав Веприк.

— Дякую. Я вже справився сам. А сторонні очі мені тут не потрібні.

Качан знову пішов десь у поле. З ним пішли й студенти. Веприк залишився наодинці з професором.

— Я щось не пам'ятаю вас невічливим, Володимире Максиміліановичу,— сказав Веприк.— Поясніть мені, будь ласка, в чому тут річ?

— Я й сам не знаю, Андрію Антоновичу. Не можу вам пояснити. Шосте почуття чи щось у цьому роді. Не довіряю йому і не люблю його. А коли я не вірю, то й не можу доручати своєї роботи, та ще й у війну...

Володимир Максиміліанович трохи м'явся і обірвав мову.

— Щось ви не договориєте, професоре.

— Договорюю... У мене якась інтуїтивна відраза до нього. Розумієте? Може, воно й не добре, може, я й не правий, може, я і грубий, але перемогти себе не можу. А я на посту.

Веприк ще якийсь час розпитував професора, той йому все розповідав, і Андрій Антонович переконався, що в душі старого вченого є якась тривога, збуджена швидше підсвідомими, ніж реальними збудниками настороженості.

— Не хочу я ризикувати, Андрію Антоновичу, в дні війни. Я заперечуватиму проти його присутності і на вантаженні вагонів.

Веприк потиснув руку професорові й відповів:

— Ваша воля. Ви й справді на посту. Не буду втручатись у вашу компетенцію, вам видніше, як діяти.

Попрощавшись з професором, Веприк разом з головою колгоспу, Галиною Петрівною та інженером сіли на машину й поїхали оглядати поле, полустанок, де Тернина з Варським готували до відправки трактори, сортували ящики з запасними частинами. Оглянувши всю роботу, поговоривши з керівниками та з робочими, Веприк, прощаючись з ними, казав Тернині:

— А знаєш, Олексію Івановичу, на цей раз я ні тобі, ні Цалю, ні комусь іншому з вас не можу та й не маю за що дати... «хльосту».— І в напливі теплого почуття Веприк додав: — Це тобі, брат, наша радянська інтелігенція в дні війни. Берегти її треба, як зіницю ока.

Розділ 28

Спостереження останніх днів давали підстави зробити висновок, в правдивість якого починав вірити Віталій Борисович.

І справді. Чому це німецькі літаки налітають щодня о дев'ятій годині ранку, саме в розпалі роботи? І чому саме вогонь бомбардування вони перенесли з рову, де працює багато людей, сюди на лісок, де нікого й не видно. Чому саме вони так пильно, так старанно прочісують увесь лісовий масив? Чому другим об'єктом бомбардування стала невеличка станційка одноколійної залізниці саме тоді, коли біля неї почали зосереджувати трактори, і, нарешті, в якому зв'язку з цими подіями стоїть напружена серйозність Ігоря, все частіше його зустрічі з мовчазним хлопцем з чудним прізвищем ЗІС-1 та з візитами Колі Морозка, особливої дружби з яким у нього ніколи не було. А що зв'язок є, це безсумнівно. Хлопці якось особливо гостро реагують на ці події, а одного разу Коля навіть висловився так:

— Я так і знав! Так і знав! І це буде продовжуватись, хлопці.

Чому він знав? Звідки він знав?

Віталій Борисович невідступно думав про це. Питання війни, інтереси фронту, а особливо його власна участь у війні, яку він несподівано взяв, як права рука і головна опора інженер-капітана Оксанічева, тепер стала основним об'єктом його мислення. Часто наодинці Віталій Борисович аналізував свою поведінку, думки, вчинки і не пізнавав себе.

Що спільного має професія літератора з війною? Яким способом літературні образи, в товаристві яких жив, мислив сугубо мирний викладач літератури Віталій Борисович Хорло, поступилися місцем, а потім і зовсім знітилися перед грізним кривавим образом війни? Як сталося, що інтелігент, який вважав затишок свого кабінету і творче дозвілля в ньому найвищим даром долі і метою життя, став військовим? Військовий спеціаліст Хорло! Ще чого не було!

Ось уже чотири рази поранений. Правда, легко, на щастя, але якась крапля крові, крові мирного, сугубо невоєнного літератора уже пролилася на рідну землю Батьківщини. На ту землю, яка зростила, виплекала своїми соками автора «Слова о полку Ігореве», Івана Вишенського, Прокоповича, Сковороду, Шевченка, Франка, Лесю Українку, Гоголя, Короленка, Коцюбинського,— гордість і славу цієї землі, зв'язкові ланки, які в'яжуть в братню сім'ю твій народ з народами всього Радянського Союзу. Ні, Віталію Борисовичу, ні, сугубо мирний літераторе, від своєї крові, пролитої на цій землі, не відмовишся! Ти, брате літераторе, в орбіті війни. І з неї ти вийдеш разом з усіма сотнями мільйонів людей — учасників війни.

Де общее добро в упадку,
Забудь отця, забудь і матку,
Біжи повинність ісправлять!

Так, від неї — війни — нікуди не дінешся. Це кров кличе. Кров попередніх, сучасних і майбутніх поколінь твого народу, кров твого Вогника, твоєї дружини, твоя власна. От тобі і вся філософія.

Віталій Борисович іде до намету в лісі, в якому поклали сьгоднішніх поранених трудармійців. У наметі він зустрічає насамперед глибокі, як вода в колодязі, очі Віри Антонівни Сачок, молоді аспірантки, роботою якої керував він до війни. Уламок бомби влучив їй в ногу, а другий зачепив плече й обпік її оксамитову щічку. Маленька, тендітна дівчина з кирпатеньким носом і серповидними бровами лежить непорушно

на постелі з соломи і, кусаючи губи, стоїчно бореться з болем. З очей, з обличчя ще не зійшов переляк.

— Болить, Віро Антонівно? — питає Хорло.

— Трохи,— шепоче вона.— Зовсім мало.

— Може, водички дати?

— Можна... Я питиму.

Кирпатенький носик морщиться, ніби по ньому лазить муха. З-під повік викотились дві великі сльози. Вони спиняються в западинах очей і міняться від проміння сонця, як два діаманти. Дівчина тихенько схлипує. Коротко, з перехватами. І затихає.

Віталій Борисович нахилиється і дає їй води. Вона п'є жадібно, зуби цокотять об металевий кухоль. Дівчина нервує, сердито бере кухоль з руки Хорла, затискає в своїх руках і п'є. Трохи заспокоюється і шепоче:

— Дякую... Мені легше.

З невимовною ніжністю дивиться він у хороше, зараз восткове обличчя з ледве помітним пушком на щоках. Жаль і ніжність змішуються в його серці, і на душі стає гірко.

— Ми перевеземо вас у лікарню, Віро Антонівно.

Вона заперечливо похитала головою.

— А куди ж ви хочете?

— Я хочу додому.

— У вас же нема нікого? Ви ж одна?

— Так, я одна. А все ж я хочу додому, а не в лікарню,— по-дитячому вередливо сказала Віра Антонівна.— У лікарні мені страшно.

Віталій Борисович бере олівець і пише записку.

«Моя маленька. Прийми поранену. Її нікуди більше подіти, і не кажи їй нічого. Подробиці потім. Вітик».

З цією запискою Віру Антонівну одвозять до нього додому. Перед тим як її взяли на лінійку, Віра Антонівна сказала:

— Віталію Борисовичу... Я, здається, плакала?

— Ні, я не бачив цього, Віро Антонівно.

— Дякую. Але то з досади, Віталію Борисовичу.

— Яка ж у вас досада в такі роки?

— А ви не смійтесь. Мені так хотілося бачити кінець нашої роботи, бути разом з усіма, коли роботу прийматиме капітан Оксанічев, почути, що скаже він, що скаже полковник Замгін...

— А ви заспокойтесь,— ласкаво сказав Віталій Борисович, бачивши, що вона готова знову заплакати.— Ми обов'язково передамо вам усе, до слова.

Дівчина стражденно покривила уста і примружила очі.

— Ах, то не те! Ви не розумієте мене, Віталію Борисовичу! — з досадою і жалем перебила вона. — Я жила, мріяла цією роботою. Я встигла полюбити її. Я ж досі нічогоїсь ще справді серйозного не робила! Це ж, коли хочете, романтика...

Тепер уже сльози котились безупинно з її заплющених очей, і вона не звертала на це уваги й не соромилась.

— Вам не треба хвилюватись, Віро Антонівно. Не треба впадати в розпач. Ми роботу закінчимо, а ви вибуваєте з ладу, як солдат на фронті. Поранений у першому бою є такий же законний спадкоємець переможців, як і той, хто залишався живим до останнього бою, де ворог був розгромлений. Ви собі уявіть це і згодьтесь, що це не поганий матеріал для романтичних узагальнень і припущень. А ви плачете, оце й не добре.

— Дякую ще раз. Ви добре сказали.

Віра Антонівна перемогла напад сліз і примусила себе усміхнутись. По хвилі тихо спитала Хорла:

— Вас, між іншим, не дивує систематичність нальотів ворожої авіації, націленість її ударів?

Віталій Борисович, вражений збігом її думок з своїми, відповів:

— Дивує, уявіть собі, Віро Антонівно. Ви вгадали. Ви теж так думаєте?

— Всі так думають. Мені здається, що ворога хтось інформує про наші роботи.

Віталій Борисович задумано м'яв у пальцях стебло трави.

— На те скидається... Треба подумати. Чогось конкретнішого не чули?

— Ні. — Вона взяла його за руку і, притягнувши до себе, тихо прошепотіла: — Поговоріть з вашим Ігорем. Тільки обережно, здалеку. У хлопців щось є. Можливо, це тільки дитяча фантазія, а можливо, і певне щось.

— Ігор? При чому він тут?

Дівчина не відповіла. Саме в цю мить до намету увійшов капітан Оксанічев. Схвильований інженер, проминувши Віталія Борисовича, підійшов до пораненої й опустився коло неї на коліно.

— Як справи? — лагідно спитав він Віру Антонівну. — Як себе почуваєте?

— Гарзд. Дякую.

— Тим краще. Лікар запевняє, що за пару тижнів будете ходити.

Увійшли санітари й винесли поранену. Слідом вийшли Оксанічев і Хорло.

— Не треба було її сюди брати,— сказав Оксанічев до Хорла.— Вона ж, як дитя, тендітна.

— Сама пішла. Вона домагалася сама.

— Заборонити треба...

Цю розмову почула Віра Антонівна і гаряче запротестувала:

— Це образа мені. Я не дитина. Я можу бути там, де й усі, на те — війна.

Віру Антонівну посадовили на дροжки і, підтримуючи з обох боків, повезли до міста.

— От завзяте дівча,— сказав капітан.— Не зрозумієш, з чого воно склеєне.

— З волі, любові й ненависті,— менторським тоном зауважив Яків Михайлович, який щойно підійшов до них і був свідком останньої сцени.— Я до вас, капітане, шукаю вас всюди. У мене технічна неув'язка, сам не розв'язу.

Вони обидва пішли. Віталій Борисович ще довго стояв і думав, яке відношення до останніх подій має його син.

«Чому вона сказала про Ігоря? Що може знати хлопець у цих справах?»

Розділ 29

Нарешті довгожданий день настав. Він почався чудовим сонячним ранком, світлим і радісним, як світло було на душі у Колі Морозка. Нарешті він сьогодні візьме всі свої папери, записи, візьме свого двометрового дерев'яного циркуля, виданого йому Галиною Петрівною, віднесе все це їй, віддасть і якнайшвидше чкурне з колгоспу прямо до міськкому партії, де сьогодні комплектується винищувальний батальйон. І Колин прихід буде, безумовно, помічений всіма. Він з'явиться туди вже напіввійськовим. Казенного зразка черевики, захисний костюм, сірі обмотки, пілотка і протигаз будуть достатньо авторитетною екіпіровкою, щоб рекомендувати його солідним і надійним бійцем. Коля з'явиться прямо до Петра Петровича Житнього, віддасть честь і за всіма військовими артикулами голосно, щоб усі чули, скаже:

— Микола Морозко, товаришу комбат винищувального, прибув у ваше розпорядження!

Колю найбільше зворушували саме слова «прибув у ваше розпорядження». Їх Коля повторював уже кільканадцять ра-

зів з глибоким задоволенням і смаком. Морозко був певен, що Петро Петрович не зможе знайти в собі сили протистояти його героїчній появі і тут же звелить видати Колі карабін. Так, саме карабін. Піхотна гвинтівка, Коля певен того, не так пасуватиме до його вигляду і вбрання. А карабін, то інша річ.

В цьому райдужному настрої Коля скочив із стіжка і став на вранішню зарядку. Зробивши всі тринадцять вправ, яких навчив його інститутський інструктор фізкультури, Коля метнувся до копанки, набрав велике відро води й вилив на себе. За ним ще одне, потім ще. Освіжившись таким способом, Коля Морозко повернувся до скирти сіна, забрав своє обліковське приладдя і рушив до двору колгоспу.

На полі ще нікого не було. Тільки коло самого колгоспного двору чулося гудіння слабосилої молотарки, над якою стояла хмара куряви і диму. Коля пішов, не оглядаючись, поринувши в свої думки. Дорога його слалася через знайомий перелісок, від якого починався неглибокий, порослий кущами шипшини, терну та глоду ярк. Цей ярк протягся майже до самого полустанка. І тільки-но Коля вступив у перелісок, як почув з кущів у ярку знайомий йому свист. Коля оглянувся. Ніде не було живої душі. Коля ще раз оглянувся, постояв трохи, шурхнув у ярк і зник у кущах. Пробираючись кущами, він проліз до знайомої заглибини в схилі ярка, над якою аркою спліталася гілля шипшини, повитої диким хмелем. Там у гроті Коля побачив Кузьку.

Кузя був явно схвильований. Звичним жестом Коля Морозко простяг Кузі руку.

— Здоров, Кузя.

Кузька мовчки тикнув йому свою руку й сів. Коля присів коло свого товариша.

— Ти чогось збентежений, Кузя? Що сталося?.. Чому мовчиш? Ну?..

Замість відповіді Кузька ЗІС-1 схопив Колю за руку і сильно її стиснув. Водночас другу руку він приклав до губів. Коля затаїв дихання і завмер в непорушній увазі. Кузя сидів, мов кам'яний, все дужче стискаючи руку Колі і злегенька здригаючись.

Не розуміючи, в чому річ, Коля обернувся до Кузі й зустрівся з його великими, сповненими відчайдушною рішучістю, блискучими очима. Кузя все ще держав палець на губах і ніби благав Колю мовчати.

Враз десь далеко зашелестіли кущі. Шелест повторився і стих. Хлопці надзвичайно обережно відповзли до самої

стілки заглибини і замаскувалися у високій кропиві. Кропива немилосердно жалила руки, обличчя, але хлопці не звертали на це уваги і, мов скам'янілі, сиділи, притулившись один до одного.

Над їхніми головами щебетали пташки. По руках, ногах повзли комахи. Тиша.

Нараз знову шелест у кущах і тріск сухої гілки під чийсь ногами. Хлопці звернули очі в той бік. Але нікого й нічого не було видно, крім стіни кропиви. Шелест повторюється. Він наближається. Вже виразно доносяться приглушені травою обережні кроки людини. Десь кроків за десять людина спинилася й затихла. Потім знову шелест кущів. Невідома людина вовтузиться, аж сопе. Нарешті затихла й почала пробиратися кущами кудись убік. Хлопці мовчки заждали трохі.

Кузька смикнув за рукав Колю. Коля Морозко глянув на свого друга.

— Пішли туди! Плазом...

Коля кивнув головою.

Безшумно, мов вужі, хлопці поплазували. Вони лізли і пильно прислухалися. За п'ятнадцять метрів наткнулись на галявину потолоченої трави. Принишкли й огледілися. Від галявинки вгору кущі шелестіли, погойдувалось віття. Кузька поплазував у тому напрямі, шепнувши Колі залишатись на місці. За хвилину він зник у кущах.

Коля прилип до землі й ловив вухом кожен найслабший звук, кожен шелест травинки. Та дарма!

Навколо мертва тиша. Коля випростав з-під себе заціпенілу руку, висунув її вперед і наткнувся на якийсь холодний металевий предмет у траві. Коля хотів узяти його. Але в цю мить над головою лунає знайомий гул німецького літака. Коля підносить голову вгору і намагається побачити його. Та літак високо шугнув стороною, і Коля чує тільки оглушливий тріск зеніток коло полустанка. Тоді Коля обережно обмацує предмет і підповзає до нього ближче.

Розгорнувши траву, Коля бачить невеличкий ящик з двома металевими ручками. Колю охоплює нестерпне бажання швидше довідатись, що воно за ящик. Але він боїться чіпати, бо гадає, що то якась смертоносна річ, і одводить од ящика руку.

Знову зашелестіли кущі. Хтось дуже швидко сповзає у ярк. Коля прислухається.

Аж ось знайомий свист попереджає Колю, що то плазує до нього Кузька. Коля полегшено зітхає.

Кузька швидко спустився до Колі і, довідавшись про знахідку, зауважує:

— Чіпати не треба, Колю... Ходімо звідсіль.

Коля заперечливо похитав головою.

— Дивак, понесемо зараз, буде до півдня всім відомо про знахідку, тоді той, хто поставив тут цього ящика, не прийде сюди,— сказав Кузя.

Коля згодився. Хлопці рушили назад до дороги.

Та не встигли вони ступити й кілька метрів, як кущі знову зашелестіли. Затамувавши дух, хлопці припали до землі, і шелест повторився. Коля підвів голову, щоб оглянутись.

В цю мить хтось дужий навалився на нього і безжально придавив до землі. Коля стрепенувся, рвонувся, але випростатись не міг. Напруживши свої сили, Коля закричав до Кузі:

— Тікай!

Та замість Колиного крику Кузька ЗІС-І почув тільки хрип, бо Колине обличчя було втоптане в землю.

Наступної хвили Коля відчув неймовірно пекучий біль у спині. Біль, що пройняв його серце і затуманив свідомість, в якій пронеслося в останню хвилю:

— Вмираю...

На Колин хрип Кузька встиг підвестися з землі й побачити перед собою двоє озброєних кинджалами людей. Один з них держав встромлений в Колину спину кинджал, а другий заніс свій кинджал над головою Кузьки. Кузька шарахнувся вбік. Та в ту ж мить відчув страшний пекучий біль у голові й в грудях і повалився навзніч. Падаючи, Кузька встиг крикнути й одразу затих.

Двоє людей мовчки оглянули свої жертви, себе і, вхопивши трупи, затягли їх у грот, де раніше сиділи хлопці. Потім вийняли з кишень фляги, старанно вимили руки, облили трупи, оббризкали навколо місце вбивства і притрусили його піском.

Тільки тоді, як усе було зроблено, убивця Колі повернувся до свого співучасника і, злісно заскреготавши зубами, сказав німецькою мовою:

— Пане лейтенанте, слід було б і вас прирізати разом, як дурну свиню. Ви зовсім нікчема, як виявляється.

— Я не винен, капітане. Ця свинота мене знає і ув'язалася за мною давно. Я вам казав, що мені загрожує небезпека провалу і просив перевести мене в інше місце, пам'ятаєте?

— Командування доручило вам цю ділянку розвідки...

— Але ж я не бог...

— І не німецький офіцер, а свинопас. Мені доведеться, як я бачу, прикінчити вас ще до приходу нашого війська, якщо ви будете так незграбно поводитись. Тепер зніметься шум, і нам доведеться кинути все. Ці щенята нароблять нам клопоту.

— Нам доведеться тільки перенести рацію...

— Але не раніше, як я зв'яжуся з командуванням.

Розвідники, ведучи цю розмову, перевдяглися в нову одягу і загребли скинуту в землю. Потім, ще раз оббризкавши місце з пульверизаторів задушливою рідиною, вони зникли в кущах.

Розділ 30

Головне було зроблене. Великі масиви пшениці, жита, ячменю, вівса, що буйно хвилювали під вітром до приходу інститутської робочої команди, тепер були скошені, пов'язані і заскиртовані. Робота зроблена в максимально короткий час і бездоганно чисто, чого не міг не визнати навіть Петро Харитонович, голова колгоспу. Приймаючи роботу від доцента Варського, Петро Харитонович з захопленням казав:

— Робота, товаришу, дійсно акуратна. Спасибі!

Михайло Семенович і собі хазяйським оком оглядає прибрані поля і з задоволенням відповідає Петру Харитоновичу:

— І вам спасибі, Петре Харитоновичу. Велике спасибі.

— За віщо?

— За науку. Ви навчили нас уміти робити те, що зараз потрібно нашій країні. Тут, Петре Харитоновичу, ви були для мене професором, а я вашим учнем.

З почуттям глибокого душевного зворушення Михайло Семенович потиснув руку голові колгоспу. Петро Харитонович, в такій же мірі сповнений благородного сердечного пориву, тиснув руку вченого, що став нині колгоспним бригадиром, і теж схвилювано відповідав:

— Я вам скажу от що, Михайле Семеновичу. Не вийде у німця побити нас. Сильно народ у нас беручкий, я вам скажу. Страх беручкий!.. І хліба свого, Михайле Семеновичу, я їм теж не дам. Краще спалю, а не дам. Не діждуть вони.

Розмовляючи так, Варський з Петром Харитоновичем наближалися до скирт, коло яких зараз завершувалась остання робота. Більшість людей уже справжнього діла не мала. Люди групами сиділи, лежали під скиртами, ждучи дальших розпоряджень.

В гуртках точилися розмови, лунав сміх, пісні. Подекуди тривали гострі дебати з приводу подій на фронті. Коло скирт Петро Харитонович залишив Варського і пішов до контори

колгоспу, куди він щохвилини чекав важливих гостей, а серед них і самого Веприка. Його приїзд був дуже ймовірним, бо він велів щодня чотири рази доповідати йому хід збиральної кампанії, а особливо обмолоту.

А останнього разу, якраз сьогодні вранці, Андрій Антонович Веприк, вислухавши телефонний звіт Петра Харитоновича, був дуже незадоволений з темпів обмолоту і сердито казав:

— Нікуди не годиться така справа. Хліб має бути відправлений у четвер-п'ятницю, а в тебе його нема. Чекай-но, я до тебе, батьку, доберуся.

З тим він повісив трубку. Годиною пізніше уже дзвонили з міськкому партії, приїздив уповноважений від Горового. З усього видно було, що прикрої розмови не минути. Цими своїми тривогами Петро Харитонович не поділився з Варським, але все ж сказав:

— Піду — гостей великих жду. Мабуть, і з вами говоритимуть. То ви вже, Михайле Семеновичу, не розпускайте людей, щоб були вкупі.

Михайло Семенович обіцяв придержати людей до повернення Петра Харитоновича. З цією метою він ішов до найбільшого гурту, в центрі якого серед студентів сиділа група викладачів. Варський підійшов до гурту й тихо опустився на купу м'якої соломи. Прислухався.

Розмова, видно, точилася давно, бо в той момент, як Варський сідав, він почув знервований голос літнього викладача Чабака:

— Коли їхня армія така могутня, як вам здається, то чому ж вона зазнала поразки в першій світовій війні? Чому ця армія, вживаючи й літаки, яких тоді майже не було у противників, і «Берту» з «чемоданами», і гази, все-таки... не добилася успіху?

Чабак напружено дивився на свого опонента і ждав відповіді. Опонент розважливо, навіть з відтінком зверхності та іронії, казав:

— Для мене, знаєте, проблема: їхати чи не їхати? Є рація рушати з місця в невідоме чи сидіти тут і чекати розв'язки? В армію я непридатний, загинути зі зброєю в руках не можу, де ж і при яких обставинах гинути? Чи в себе дома за письмовим столом, чи в дорозі, де мене однаково дожене німець, який наступає на машині? Дилема! Та й де той пункт, до якого їхати? Німці просуваються дуже швидко, і постає питання, де межа, на якій буде годі? Ось у чому для мене проблема.

— Що ж ви пропонуєте, Дмитре Никифоровичу?

Качан усміхнувся і невиразно потиснув плечима.

— Ви багато від мене хочете, товаришу Чабак. Легше спитати, що я пропоную, ніж відповісти на це запитання. Я можу тільки сказати одне: їхати в безвість так само безглуздо, як пробувати конем випередити машину. А проте я це завдання розв'язую тільки для себе і загального висновку, звичайно, не роблю.

— А тим часом,— озвався Варський,— порівняння коня з автомашиною само по собі вже висновок, Дмитре Никифоровичу. Ви вправляєтесь у софізмах, голубе мій.

— Мій висновок особистий, окремий, для окремо взятого індивіда. Мій висновок позбавлений найменших рис узагальнення. Цього мені не можна закинути.

Варський присунувся ближче і серйозно сказав:

— Можна. Та воно так і є. Це якраз узагальнення.

— Це неправильно сприйнята думка, товаришу Варський.

— Ні, правильно, Дмитре Никифоровичу. Ви свій висновок мотивуєте історичними аналогіями. Ви інтелігент, людина освічена, підпираєте слова такими аргументами, які виходять за межі тільки індивідуального інтересу, а мають претензію на узагальнення. Ви маєте уgruntовану концепцію, яку б я назвав, з вашого дозволу, концепцією морального капітулянтства, концепцією психологічного роззброєння. Проїнявшись такою думкою, такими переконаннями, ви психологічно являєте собою ґрунт і для капітуляції фізичної. Слухаючи вас, проста людина мусить зробити висновок: «Пускайсь, Макаре, на дно і рук не морозь!» Чи не так? А втім, у всьому цьому є чимала доза необізнаності з справами, чимала доза паніки, а ще більше ідолопоклонства. Ви всупереч заповіді «Не сотвори собі кумира» зробили з німецького солдата ідола та й поклоняєтесь йому. А головне, ви наше становище аналізуєте з критичним упередженням, а німців описуєте упереджено безкритично. Чому? Над вами тяжіє старий забобон: «Німець все може, бо він і мавпу вигадав». Звернімось до історії. Я щось не пригадую в ній німців-переможців в сутичці з нашим народом. Чому ви цього боку історичної правди не берете? Історію треба розуміти, а головне — правдиво тлумачити.

Качан примирливо схилив голову і лагідно озвався:

— Ще раз підкреслюю, Михайле Семеновичу, що мої слова — не узагальнений висновок, а тільки приватна думка. Та я й не історик, може, я й помиляюсь, проте мені здається, що й у ваших історичних концепціях не без прогалин.

— Яких?

— Мені здається парадоксом, наприклад, такий факт: двадцятього року, коли існуванню Радянської влади загрожувала інтервенція, інтелігенція тікала від Радянської влади, а в 1941 році інтелігенція збирається тікати з Радянською владою. Правда, гідна подиву метаморфоза?

— Метаморфоза справді гідна подиву,— різко відповів Варський.— Але й вона історично зумовлена. Яка, я вас питаю, інтелігенція тікала від Радянської влади? Це треба визначити. Мій батько був високого рангу чиновник і інтелігент старого гарту. І він справді побоювався Радянської влади як чужої йому по духу політичної концепції. Та й то він мав мужність рискнути залишитися вдома, а не їхати в еміграцію. І асимілювався. Саме асимілювався, бо пішов за патріотичним почуттям своєї невідривності від рідного народу. Ми ж — інтелігенція, яка не має ні коріння в минулому, ні світоглядної ідентичності з інтелігенцією колишньої Російської імперії. І ми не свідки, а самі учасники і творці сучасної радянської системи, і, само собою, є її репрезентантами.

Ми, інтелігенція, уже не прошарок між ворожими класами, а діти одного класу, який упевнено йде до суцільної інтелігентності — знищення різниці між фізичною і розумовою працею. Яка, подумайте, була б інтелігенція, соціальний курйоз, політичне чудовисько, коли б учорашній робітник, селянин, який пройшов усі етапи боротьби за Радянську владу, створив її, умирав за неї, нею виведений з безкультур'я знань, втікав би від Радянської влади? Куди? До кого? До того, хто його, цього нового інтелігента, учасника творення радянської системи, носителя її ідей, знищив би фізично?

Ні, філософе, ви говорите дурниці. А коли вже говорити про втечу, то тут може бути втеча тільки від самого себе. А в цьому разі інтелігент був би схожий на людину, яка тікає від своєї тіні. Навіть більше, загроза тут не тільки Радянській державі, а нам, народові Радянської країни, інтелігенції, навіть незалежно від її свідомості. Ми з вами ні духовно, ні фізично ворогу не потрібні. От у цьому ще одна відміна 1941 від 1920 року. Нам з фашистами робити нічого. Ми розходимося з ними навіть у поняттях права на фізичне буття, не кажучи про розходження політичні. Отже, навіть з грубо егоїстичних міркувань приблизно вашого порядку, і то наш шлях збігається з шляхом радянської системи, а не навпаки.

З гурту викладачів та студентів, свідків цієї розмови, зірвалися оплески. Володимир Максиміліанович, який досі лежав на соломі, враз підвівся і схвильовано звернувся до Варського, а разом і до всіх:

— Совість, честь, гідність велять нам бути вірними нашому народові, страждати з ним і, коли треба, умерти з ним разом. Вашу руку, колего Варський. Я думаю, як і ви. Так думають люди і мого покоління.

Вороже глянувши на Качана, старий професор встав і швидко пішов від гурту в напрямку до колгоспу. Але незабаром повернувся вже на машині, в якій приїхали Веприк, секретар міськкому Горовий та Петро Харитонович.

Веприк вийшов з машини, привітався й сів під скиртою. Чутка про його приїзд миттю облетіла всіх, і команда Варського за п'ять хвилин оточила секретаря обкому партії. Веприк почав прямо з мети свого приїзду:

— Приїхав я до вас, друзі мої, до викладачів і до студентів. Виручайте. Ми сьогодні ставимо дві потужні молотарки, хліб треба обмолотити, завантажити в вагони і вивезти. Такий наказ Центрального Комітету партії. Що ви на це скажете?

З гурту вийшла маленька на зріст студентка випускного курсу Надя Гаркуша. Зашарілася, зніяковіла і сказала:

— Андрію Антоновичу... Передайте ЦК, що студенти-випускники наказ виконують.

— А решта?

— Не гірше за випускників! — гукнув хтось з гурту.

— А ви, викладачі? Ваше слово? Як ви скажете, Володимире Максиміліановичу?

— Як я скажу? До війни я побоявся б фізичної праці. Але то до війни. Зараз важко тільки не зробити чогось для оборони Батьківщини. Я стаю до машини.

— Взагалі, Андрію Антоновичу, — повагом сказав Варський, — моя бригада працюватиме.

Андрій Антонович Веприк, усміхаючись лише очима, ніби суворим голосом обізвався до Петра Харитоновича:

— А ти, батьку, казав — мітинг потрібний. Навіщо мітинг? Став машини і молоти.

Веприк особисто поїхав за молотарками, і вони до вечора вже стояли на токах. Відпочивши й повечерявши, нічна зміна почала обмолот.

Розділ 31

Вичерпавши фізичні й моральні сили в безплідному чеканні повернення чи якоїсь звістки від Кузьки ЗІС-1 і поглянувши на сонце, Сашко Зеро подав умовлене гасло свистом і почув у відповідь такий же свист Бату-хана. Це означало, що

й Бату-хан, як і Сашко Зеро, нічого не бачив і не знав, що сталося та де зараз Кузька. Тоді Сашко вирішив зняти нагляд за місцевістю, яку доручив їм Кузька, коли ставив їх у засідку. Сашко Зеро мав намір зібрати військову нараду і пішов до старого глинища, де вже на нього чекали Бату-хан і Світлячок. Спустившись у глинище, Сашко суворо й заклопотано озвався:

— Перш за все — їсти.

Сашко дуже дбав про те, щоб бути уважним до людей начальником, і завжди клопотався про підлеглих. Хлопці сіли їсти. Вийняли з кишень їстівне і запропонували Сашкові. Він узяв у Ігоря два пиріжки і задумливо жував. Його мучило питання — куди подівся Кузька? Невже сам узяв «об'єкта»?

Ні, таку думку Сашко відкидав. Це було б не по-товариському.

Хлопець без смаку з'їв пиріжок і знову повернувся до цього питання: «Де ж він? Що з ним? Чому він не подає умовленого гасла або не з'являється? Адже минуло вже шість-сім довгих годин. За цей час не знати що можна зробити!»

Сашко уважно дивиться на пиріжок і вголос запитує:

— Як ти думаєш, де він?

Бату-хан мружить свої вузенькі монгольські очі й задумливо щидить крізь зуби:

— Мабуть, «об'єкт» повів його кудись далеко від цього місця. Кузька ж не відстане, не злякається — це ясно. От і пішов.

— А може, з Колькою в колгоспі сидить, — додає Ігор неспіливо. — Хто його знає.

Сашко категорично крутить головою.

— З колгоспу ми б мали відомості.

— Еге, а як старий дозволить йому під мікроскопом жучків та різні листочки розглядати... Вік там просидить, — заперече Ігор. — Знаю я його.

Було очевидним, що справа зайшла в тупик. Хлопці не знали, за що взятися. Зникнення Кузьки було незрозуміле.

— «Зник слід Тарасів!» — з досадою кидає Ігор і рішучим жестом витирає газетою руки й рота. — «Зник слід Тарасів», хлопці. Але ми повинні його знайти. Ми не можемо так його кинути.

Ігор рубонув долонею невидимий вузол задачі. Кропива бояле опекла йому руки, і він по-дитячому засунув пальці в рот.

— Ніхто й не кине,— солідно відповів Сашко Зеро.— Ми повинні зробити розвідку.

— Ясно,— згодився Бату-хан.— Так і зробимо.

— Ясно,— ствердив Ігор.— За всяку ціну. Знайдемо і Кузьку, й Кольку.

Сашко Зеро кинув у траву недоїдений пиріжок.

— Слухати мою команду як старшого після Кузьки!

Хлопці, затаївши дух, нашорошилися. Сашко Зеро чітко промовляє наказ:

— Я беру на себе перелісок, яр — праву, тобто північну частину поля, і виходжу до грейдера коло стовпа 168. Сюди більше ніхто не приходить. Ясно?

Обидва слухачі кивнули головою.

— Світлячок бере південну частину поля, колгосп, іде берегом річки на північ і виходить на грейдер. Приходить до стовпа 168 і там зустрічає або жде мене. Ясно тобі?

— Ясно.

— Бату-хан бере посадки, полустанок, іде повз окопи, завертає поволі на північ до грейдера і виходить до стовпа 168 і жде нас або прилучається до нас. Ясно?

— Ясно.

— Ми питаємо про Кузьку тільки в крайньому разі, коли певні, що маємо діло з своїми. Обстановка загадкова і вимагає обережності. Запитання є? Нема? Пішли.

Хлопці дружньо потиснули один одному руки. Але кожен ховав від інших свою тривогу й удавав заклопотану діловитість і спокій.

— Ну, пішли... По одному.

Бату-хан рушив у своєму напрямку. Ігор дивився йому вслід. Саша держав у своїй руці руку Ігоря.

— Тепер ти, Світлячок, іди.

— Іду, Сашко.

Постояв трохи. Копнув носком черевника землю і тихо прошелестів, не стримавши тривоги:

— А може, у нього щось трапилось з «об'єктом»?

— Вдень? Не зачепить, побоїться... Іди, Світлячок.

Ігор рушив у своєму напрямі. Сашко Зеро залишився сам у глинищі. Він довго стояв у задумі й дивився вгору на прозорі небо. І потрапив поглядом на сонце, бо очі враз заіскрилися, і з них викотилося дві великі сльози. Сашко не помітив їх. Наймовірно швидко й гучно билося серце.

«Годі! — спинив себе Сашко.— Годі, чутливість тут не потрібна». Він виліз із глинища і, байдуже насвистуючи, пішов полем до переліска. Він ішов то повільно, то враз зривався

бігти, знявши кашкета й ловлячи метеликів та коників, і склав їх у банку.

Наблизившись до яру в переліску, він оглянувся навколо і шурхнув у яр, між кущі. Прислухався, затаїв дух і поплазував дном яру.

Тихо й безвітряно в яру. Мертво стоять кущі шипшини, глоду і терну. Ані листочком не ворухнеться дикий хміль. Кожен рух Сашка далеко, мабуть, чути. І Сашко з усієї сили намагається плазувати якнайтихіше і не спускає з ока найменшої латочки землі.

Раптом Сашко припиняє. Перед його очима лежить безперечно знайомий предмет. Сашко бере його в руки і, забувши обережність, сідає і розглядає. Це був ніжик. Звичайний складаний ніжик з вищербленим лезом. Лише вчора Кузька цим ніжиком відкривав банку консервів і пощербив його.

Так, ніжик Кузьчин. Кузька був тут...

Сашко тихо імітує голос перепілки. Але в непорушному повітрі панує мертвий спокій самоти. Сашко по паузі рушає далі. Він минає яр, виходить у видолінок і сідає спочити. І раптом відчуває, як холод стис йому серце, мозок, перехопив горло. На штанях у себе він помічає дві плями — мабуть, кров. Мацнув пальцями, підніс до очей, навіть понюхав.

Жах стиснув усе його тіло. Вражений страшною думкою, Сашко Зеро швидко, не оглядаючись, побіг до грейдера, до стовпа 168. Він наблизився туди й побачив товаришів. Забачивши його, хлопці стали й по-військовому привіталися.

— Слухаю Бату-хана.

— Нічого... Ніякого сліду.

— А в тебе?

— У колгоспі ніхто нічого не знає... Галина Петрівна каже, що й Колі зранку нема. Вона думає, що Коля у винищувальний батальйон пішов. Він учора збирався. За ним бідається і професор Цаль. Він теж думає, що Коля пішов сьогодні у винищувальний батальйон. Директор інституту, каже професор, обіцяв його взяти.

Сашко вислухав товаришів, вийняв ножика.

— Відкіль у тебе Кузин ніжик? — спитав його Бату-хан.

Сашко аж жахнувся. Значить, ніжик Кузьчин, помилки нема.

Тремтячим голосом Сашко розповідає хлопцям про те, як знайшов ножика, і показує плями на штанях. Хлопці довго оглядають їх, мацають пальцями. Вони враз одводять очі вбік і схиляють голови.

— Що робити? — питає Сашко. — Мовчимо, чи...

— Сьогодні мовчимо... Завтра ще пошукаємо,— пропонує Бату-хан.

Ігор нічого не сказав, тільки низько похилив голову.

Хлопці йшли до міста мовчки. Кожен ніс своє юне серце, вщерть налите тривогою і неусвідомленим смутком. У місті попрощалися.

— Завтра о восьмій годині у мене,— сказав Сашко.

— Ні, у мене,— сказав Ігор.— Мені трудно вже обдурювати маму.

Розділ 32

Становище остаточно вияснилось. Нового навчального року інститут не починає. За вказівками Наркомосу вступникам повернуто документи. З студентів укомплектовано ще одну робочу команду і на вимогу командування фронтом відряджено в сусідню область на оборонні роботи.

Місто майже не виходило з тривоги. Життя до краю ускладнилося. Базари, магазини торгували з великими перебоями. Бомбардування міста, особливо залізничної станції, все частішали. Зростала кількість жертв. Фронт невблаганно наближався. Ворожа авіація посилено нападала на залізничні вузли. Постає реальна загроза — не можна буде виїхати з міста.

З обкому надійшла директива зробити повний розрахунок з викладачами інституту: видати зарплату до кінця місяця, вихідну допомогу, підйомні, за відпустку та інші види допомоги і негайно вирядити всіх на схід, в першу чергу жінок з дітьми, старих і хворих. Міськрада видала спеціальні посвідчення, в яких просила всі радянські і партійні організації сприяти проїздові евакуйованих до місця призначення.

Звістка про евакуацію внесла смуток і ще більшу тривогу. Люди готувалися до виїзду якось неохоче, спроквола, розгублено. Годинами дебатувалися питання: що, як і куди брати. Кожна дрібниця, нажита працею, любовно купована, ставала проблемою, складною і серйозною. Ламати створений уклад життя, кидати обжите місце, одриватися від любимої і рідних речей та звичок — здавалося неймовірним і неможливим. Десь з глибин душі, з нерозгаданих тайників істоти вставала квота, але приваблива надія, що трапиться якась поворотна подія, і виїздити не треба буде. Не треба буде чемоданів, рюкзаків, не треба буде кидати письмовий стіл, улюблених книг, конспектів лекцій, стін інституту, студентів...

І люди зволікали від'їзд. Радилися, обмірковували, по

кілька разів на день бували в інституті і один у одного. Особливо вечорами, коли звільнялися від оборонних робіт.

Керівництво евакуацією доручено Олександру Степановичу Грабу. Петро Петрович Житній був зайнятий винищувальним батальйоном і майже не бував дома.

Інна Павлівна турбувалася разом з іншими. Вона спочивала від цього клопоту і турбот тільки тоді, коли до краю стомлений, але завжди спокійний і врівноважений, приходив додому Віталій Борисович. Він ніби вносив з собою атмосферу спокою і впевненості. Та все ж цей спокій в загальній тривозі був відносний. Евакуація стала незаперечним і гнітючим фактом. А тут ще Віра Антонівна. Від самого дня поранення вона лежала у них. Нога її дуже боліла, розпухла.

Віра Антонівна останні дні теж дуже нервувала. Вона бачила, що ускладнює справи сердечного і добродушного Хорла.

— Віталію Борисовичу, я б не хотіла стати на перешкоді вашій родині. Вам пора подумати про Інну Павлівну та про Ігоря. Вам виїжджати треба, а я тут... заважаю...— якось наважилася сказати Віра Антонівна.

Віталій Борисович різко спитав:

— Чим же ви ускладнюєте мені родинні справи?

— Я хвора, а Інна Павлівна жертвує собою, вами та Ігорем заради мене. Мені це прикро, боляче.

— Не говоріть дурниць, Віро Антонівно, так буде краще. Інна Павлівна просто зараз не може їхати, а я не скінчив роботи, от і все.

Віра Антонівна зачепила справді дуже гостре питання. Чимало родин уже виїхало з міста, чимало виїжджає, а Інна Павлівна хотіла б і собі знати свою долю. Скориставшись з нагоди, що питання вже порушено, вона спитала:

— А як же воно справді буде, Вітику? Багато людей уже виїхало, а ми ж як? Залишатися далі стає небезпечно.

— Я знаю.

— І що ж?

— Нічого не можу сказати. Я не закінчив роботи,— відповів він.

Інна Павлівна любовно глянула на чоловіка. Схудлий, змарнілий, втомлений, він стояв перед нею такий же лагідний, тихий, добрий і... трохи дитинний. І їй раптом стало жаль його, захотілося зняти з нього хоч трохи втоми.

— Леонід Васильович казав мені, що тобі можна було б поїхати... Я питала його,— тихо сказала вона.

— Оксанічев? Ти з ним говорила?

— Не сердься, Вітику. Він часто заходить до Віри Антонівни, от ми й заговорили про це якось. Я так турбуюся за тебе, за сина... Боюсь, щоб чого не трапилося з нами.

Віталій Борисович раптом зблід.

— Я не впізнаю тебе, моя маленька. Мільйони чоловіків зараз на фронті, в армії. То їх теж треба повернути додому? Я ж на війні, Інночко, на війні. Ти розумієш? Я ж не можу кинути роботу, коли я там щохвилини потрібний. Це ж треба бути страхополохом і шкурником. Хто ж дає мені право нехтувати оборонну роботу? Втікати? Вся країна живе війною, а я?.. Ні, ти не подумала над цим. Правда? Я свої роботи не кину, і ти в цю справу не втручайся.

Віталій Борисович нервово пройшовся по кімнаті і наблизився до дружини.

— Ти, Інночко, боїшся?

— Ні, я не про себе. Я мала на увазі Ігоря.

А й справді, Ігор. Його таки треба було б якось ubezpieчити.

В цей час майже разом увійшли Граб і Яків Михайлович з жінками. Слідом за ними прийшов і капітан Оксанічев. При світлі каганчика-сліпачка у затемненій кімнаті зав'язалася розмова на злобу дня. Оксанічев сидів коло ліжка хворої і тихо розмовляв з нею. Віра Антонівна інформувала його про розмову, яка щойно відбулася тут. Оксанічев звернувся до Хорла:

— Є, між іншим, вказівка, що вас, науковців, я можу відпустити. Ви можете виїхати.

— Киньмо про це,— різко обірвав Віталій Борисович.— Я не поїду доти, доки робота не буде закінчена. Це мій обов'язок, і я його виконаю.

Оксанічев кивнув головою.

— Приємно чути. Тільки ви мені недовго вже й потрібні будете. Ще якихось пару днів, і я від вас сам відмовлюся. Справа доходить до того пункту, коли вже вступають до роботи тільки військові.

— Тим краще, Леоніде Васильєвичу. Тоді й повернемося до цієї розмови. Не раніше,— раптом додав Яків Михайлович.— Наш обов'язок довести справу до кінця.

Віталій Борисович, вдячно на нього глянувши, полегшено зітхнув.

— Я вас помирю, друзі,— озвався Граб.— Мені дзвонив сьогодні Веприк і сказав негайно організувати виїзд. Хорло, Кузь і я, грішний, у його списку.

Віра Антонівна радісно сплеснула в долоні.

— От вам, упертий!

Віталій Борисович хотів щось заперечити, але його спинив Граб:

— Дарма, не сперечайтесь. Двадцять шосте серпня — день виїзду. Я не рекомендую вам сердити Веприка. Ви його мало знаєте. Він лагідний, лагідний, а потім уже не ображайтесь.

Капітан Оксанічев підійшов до Віталія Борисовича й обняв його за плечі.

— Годі. Раз вам сказано виїжджати, значить, годі сперечатися. Веприк робить правильно. Нема потреби починати війну з втрати кадрів наукових працівників. На цей шлях уряд не стане. Наука до війни, під час війни і після війни потрібна мільйонам нашого народу.

Дебати швидко закінчилися. Граб, Кузь, Хорло умовились виїжджати 26 серпня. Граб і Кузь незабаром пішли. Капітан Оксанічев ще лишився на якийсь час. Посидівши трохи, він спитав Хорла:

— А що ви думаєте робити з нашою хворою?

— Забрати з собою, звичайно,— відповів той.

Оксанічев вдячно схилив голову.

— Дякую, Віталію Борисовичу. Я в цьому, правда, не сумнівався, але все ж... хотілося впевнитися. Ще раз дякую. Вона ж самотня тут.

Віра Антонівна одвернулася до стіни й тихо поклікала:

— Леоніде Васильовичу...

— Що там Леоніде Васильовичу! Ви їдете з ними, і все. А я вам допоможу виїхати.

Інна Павлівна приготувала чай, подала вечерю й запросила Оксанічева до столу. Та він, глянувши на годинник, відмовився.

— За чверть години я піду, Інно Павлівно. Я краще посиджу з хворою.

Коли всі вийшли до їдальні, Оксанічев швидко підійшов до ліжка, взяв руку хворої і поцілував.

— Не треба, Леоніде Васильовичу...

— Треба, Вірсю... Так треба.

Він ще раз поцілував руку хворої і вийшов.

Розділ 33

Капітан НКВС Муралов сидить у глибокому шкіряному кріслі й задумливо перегортає Джельберта Честертона. Цигарка давно вже загасла у нього в зубах, і капітан жував її

мундштук, дійшовши майже до тютюну. Проте він не знаходив розради.

— Чортзна-що ви зволили робити, преподобний отче,— звертається він до Петера Брауна.— Вульгарні і простолінійні розбійники, зажерливі аферисти та сластолюбні розпутники, якими ви займалися, не варті такої праці з психоаналізу та перевтілень, яку ви проробили.

Капітан зневажливо кидає на стіл Честертона і присуває до себе записи, зроблені ним у розмові з директором інституту, та блокнот Коля Морозка. Уважно перечитує те і друге. Він старанно аналізує поодинокі мотиви висунутої Петром Петровичем Житнім версії відносно Колиних записів і чуває, що в цій версії немає центру, ядра, того основного, що всяку найслабішу в деталях версію в основному робить правдоподібною, такою, що іноді сприймається навіть не розумом, а інтуїцією. Капітан переглядає увесь свій матеріал і не знаходить підтверджень.

— Таким чином,— робить висновок Муралов,— ключем до всього є тільки Коля Морозко та Кузьма ЗІС-І-Грищенко.

Капітан виймає пам'ятну книжечку з шухляди і знаходить там адресу Кузьми. Він професійно запам'ятовує, кладе книжечку назад в шухляду, замикає її і виходить з кабінету. Муралов поволі йде порожньою вулицею, негайно відгукуючись на оклики патрулів. Коло Кузьчиної хати постояв трохи і зайшов у двір. На порозі хати його зустрічає заплакана Кузьчина мати. Від неї Муралов довідується, що Кузька з учорашнього ранку додому не приходив, і вона не знає, де він.

— З ким же він пішов з дому? — питає капітан.

— З хати один виходив... А там, на вулиці, хлопці його ждали.

Більше Кузьчина мати нічого не знала. І, схлипуючи та витираючи сльози, висловлювала побоювання, що Кузька втік на фронт.

— Він давно, товаришу, про це натякав. Ще від початку війни. Та все вночі якусь ракету видивлявся. Навіть спати надворі почав.

— Ракету? Де ж він її бачив?

Та про ракету Кузьчина мати чула давно. Про неї він говорив хлопцям якось увечері. Зараз вона не могла пригадати, що саме, але пам'ятає тільки, що тоді до нього на ніч приходили Сашко, Серьога, Бату-хан та Ігор. Вони довго сиділи під грушею, про щось гомоніли, після чого Серьога й Ігор пішли, а Сашко й Бату-хан залишились.

— Ще тоді й ночували ті двоє, хай вони скиснуть,— з серцем сказала жінка.— З того вечора мов збожеволів хлопець, хати не держався.

Капітан поцікавився, що то за хлопці, де живуть і, заспокоївши матір, рушив з хати.

Аж тоді мати спитала:

— А хто ж ви будете?

— Учитель. Коли він прийде, скажете йому, що приходив Степан Тихонович.

Капітан Муралов вийшов з двору і пішов до управління. Звідти поїхав до колгоспу «Червоний Жовтень». Він навмисно поїхав кружною дорогою, щоб мати час обміркувати становище.

Одне було ясно: ключ до всього — Коля Морозко і Кузька ЗІС-І. Капітан Муралов рішуче додав газу і швидко вилетів на подвір'я колгоспу. Відшукавши Галину Петрівну, капітан Муралов вийшов з нею в поле і сів під деревом оддалік від двору.

Назвавши себе, капітан спитав:

— Що вам відомо про Колю Морозка?

Галина Петрівна аж тепер кинулася. Адже Коля Морозко з учорашнього дня не з'являвся до неї і не виходив на роботу. Навіть табелів не здав їй. За клопотами та напруженою роботою Галина Петрівна й не помітила його відсутності. Аж тепер вона спитала себе — справді, де він? Чому він не з'являється?

Галина Петрівна згадує останню зустріч з Колею, його бадьорій, піднесений настрій, розмову з ним.

— Так і е! — сплескує вона руками.— Так і е! От бісів хлопець, таки добився свого!

Галина Петрівна повертає до капітана обличчя і майже кричить йому:

— Так і е! Цей зайдиголова добився свого, товаришу капітан! Вів пішов у винищувальний батальйон.

Галина Петрівна розповідає капітанові Муралову, як Колю викликав до себе директор інституту, як Коля ублагав директора взяти його у винищувальний батальйон і з якою радістю про це розповідав Коля їй, Галині Петрівні. Він просив якнайшвидше відпустити його з роботи.

— Ну, звичайно ж, він там. Де ж йому ще бути? Навіть табелів не здав, шибеник.

— Ні, його там нема, Галино Петрівно. В тому-то й річ, що Коля туди не приходив.

Галина Петрівна здивовано дивиться на капітана і з недовірою перепитує:

— Ви це напевне знаєте?

— На жаль, точно знаю. Колі там не було й нема.

— Цікаво... Це цікаво,— прошепотіла вона.— Де ж він може бути? У нього нема ніякої рідні.

Капітан Муралов попросив Галину Петрівну розказати все, що вона знала про Колю Морозка.

Капітан слухав уважно, дещо перепитував, просив повторити. Відомості, видно, не задовольняли його. В цих відомостях, знов-таки, не було того, чого треба було капітану Муралову — ядра для створення версії.

— Де він у вас жив? — питає капітан.

— Він спав на скирті сіна в полі, там, де й професор Цаль.

— Ми підемо туди.

Капітан і Галина Петрівна пішли в поле до скирти сіна. Муралов оглянув її з усіх боків, виліз на неї, перевернувши сіно, але нічого з речей Колі не знайшов, крім коробки сірників. Поклавши в кишеню сірники, капітан зліз на землю і спитав Галину Петрівну:

— Морозко курив?

— Мені здається, не курив. Принаймні я ніколи не бачила.

— Ну, ходімо. Тут більше нічого робити.

Вони мовчки пішли до двору колгоспу. Капітан Муралов перебирав у пам'яті всі дрібниці, які встиг зібрати, і знову приходив до висновку, що добутого ним занадто мало для того, щоб зробити якісь хоч трохи певні висновки. Ясно тільки одне: Колька зник з колгоспу «Червоний Жовтень», очевидно, всупереч своїм намірам. Інакше він приніс би Галині Петрівні табелі, здав би їй відомості про роботу бригад, які він так акуратно щоранку приносив.

Втікати йому з колгоспу до винищувального батальйону теж не було причин, бо директор обіцяв його взяти. Навпаки, певніше було припустити, що Коля саме тепер прийшов би до Галини Петрівни похвалитися тим, що він іде в батальйон. Цього задоволення Коля себе не позбавив би ні в якому разі.

Значить? Значить, Коля пішов не туди, куди хотів, а навпаки... Куди ж? Куди ж поділися Коля Морозко і Кузька ЗІС-1?

Капітан Муралов ішов, твердо ступаючи і дивлячись собі прямо під ноги. Здавалося, що дорога, якою йшов капітан з Галиною Петрівною, невідомо яким чином мусила привести його до мети.

Виходить, Коля зник проти своїх намірів? Так. Значить, він керувався не своєю волею? Так. Значить, Колю треба шукати не в колгоспі. Безперечно, не тут. Не тут, не одного.

Попрощавшись з Галиною Петрівною, капітан Муралов сів на свій мотоцикл і повернув до міста. Але швидко зліз з мотоцикла й пішов пішки, не кваплячись і ведучи мотоцикл коло себе. Так він пройшов з кілометр. Тоді раптово сів на мотоцикл, дав газ і помчав до себе в управління. Там у кабінеті він сів до столу, взяв цигарку в зуби і вийняв з кишені сірники.

— Ах, так це ж коробка Колі. Цікаво, для чого вона йому, коли він не курив.

Капітан Муралов задумливо дивиться на коробку, потім висипає на стіл сірники. На дні коробки він знаходить акуратно складений папірець і розгортає його. На папірці простим олівцем і, мабуть, дуже поквапно виведено: «8—10, 19-VII 131».

Капітан придивляється пильніше й бачить, що в правому нижньому куточку теж ледве помітно олівцем дописано: «Зн... Світлячок, 17».

Капітан Муралов складає папірець, ховає в кишеню і замислюється.

Розділ 34

Валер'ян Михайлович Воронко обходив палати районної лікарні в супроводі новопризначеного лікаря — завідуючої лікарнею Горської. Він знайомив її з історією хвороби кожного хворого, з методами і способом лікування хворих і секунду-другу допитливо дивився на неї, чекаючи додаткового запитання. Тоді переходив до іншого ліжка.

Воронко квапився передати справи лікареві Горській. Він квапився, бо йому треба було розв'язати ще багато особистих справ. І до завтра, бо завтра об одинадцятій годині він мусить бути у військкоматі і, очевидно, негайно виїде в якийсь польовий госпіталь. А до того він мусить написати кілька службових і особистих листів, повідомити про свій виїзд деяких хворих, друзів, а головне, дати раду родинним справам. На все це потрібно багато часу, а його тільки день і ніч, не більше. І Валер'ян Михайлович побоюється, що може не встигнути виконати наміри і справи.

Валер'ян Михайлович квапиться і говорить коротко, уривчасто, не вдається в деталі. Надто, що його пройняли досада

й жаль, і він побоюється виявити свої почуття перед незнайомою людиною і викликати підозру в малодушності.

Річ у тому, що Валер'ян Михайлович лише два роки як працює тут на посаді завідуючого лікарнею. Коли він приїхав сюди, то лікарня містилася в маленькому й мало придатному для цієї мети будинку, мала всього десять ліжок для хворих та два ліжка для породіль. А з медичного персоналу у нього був лише один лікпом. Районна Рада і районний партійний комітет поставили перед ним завдання реорганізувати справу. З великим напруженням і наполегливістю, за його власним планом, збудовано лікарню на п'ятдесят ліжок для хворих та на двадцять ліжок для породіль. Устатковано бактеріологічну лабораторію, аптеку, малярійну станцію, пастерівський пункт. Воронко не спав ночей, але невимовно радів, що його робота успішно посувається. Колгоспи щедрою рукою сипали свою допомогу йому в процесі будівництва. Можна сказати, що саме коштом і силами колгоспів побудовано квартири для медичного персоналу, а це дало змогу запросити ще одного лікаря, лікпома та інший персонал. Лікарня розквітла, здобула великий авторитет серед селянства, і він, молодий лікар Воронко, став шановною людиною в районі.

І саме тепер, цього 1941 року, стояла на черзі реалізація його сокровенної мрії — рентгенівський кабінет, без якого він не уявляв собі існування солідного лікувального закладу.

— Що таке лікарня без рентгенівського кабінету? Це все одно, що людина без очей,— казав Воронко.

Рентгенівський кабінет став його невідступною ідеєю. І йому обіцяли. Обіцяли твердо й певно. Воронко вірив у те, що найпізніше в лютому-квітні він одержить рентгенівську установку, запросить лікаря-спеціаліста і тоді...

Але почалась війна. Дорога мрія розтанула, як дим на вітрі. Валер'ян Михайлович відчув спустошення в душі від цієї загибелі дорогої мрії багатьох років.

Тим-то зараз, коли він розлучався з плодом своєї мрії, він бажав та й потребував усамітнення. Він потребував такої обстановки, в якій міг би дати вихід своїм почуттям, що терзали його. Саме на самоті, без сторонніх речей, посидіти вічна-віч з своїм горем.

Валер'ян Михайлович був вдячний Горській за те, що вона відчула його бажання і тактовно пошанувала, уникаючи обтяжливих запитань. Він з полегкістю зітхнув, коли огляд був закінчений, і сів до столу писати акт про передачу лікарні. Та в цю хвилину до лікарні на великій швидкості підкотила військова машина. Два бійці виплигнули з кузова, а двоє

інших дуже обережно подали з машини хлопчика в закривавленій одежі. Бійці з своєю ношею направились до лікарні. Побачивши їх, Валер'ян Михайлович кинув акт і побіг назустріч.

— Прийміть,— коротко й суворо сказав один з бійців,— знайшли на дорозі.

— Живий? — спитав Воронко.

— Не знаю. Здається, живий,— відповів один з бійців.— Знайшли на дорозі кілометрів за тридцять відсіль. Лежав поперек дороги в ліску. Повертатися назад ми не могли, вирішили доставити по дорозі в лікарню. Це й усе, що нам відомо.

На цім обидва бійці вийшли, сіли на машину і за хвилину зникли. Валер'ян Михайлович залишився коло закривавленого хлопчика. Увійшла Горська. Лікарі вмиль роздягли хлопця й оглянули його. Огляд показав, що у хлопчини серйозне поранення в ліву частину грудей, значно вище від серця. Поранення було ножове. Поріз ішов майже вздовж плечової кості і глибокої травми не завдав, але спричинив велику втрату крові. Друга рана була в голову. Ударено чимось твердим. Проте череп не був розбитий. Лікарі вислухали серце. Воно ледь чутно билось.

Хлопчик був у небезпеці й потребував негайного медичного втручання.

За якихось дві-три хвилини він був на операційному столі. Операція тривала недовго. Але обоє лікарі прийшли до висновку, що пораненому лишився тільки один шанс на рятунок — переливання крові. Постало питання про донора.

Обізнавшись з аналізом на групу крові, Валер'ян Михайлович звернувся до Горської.

— Любов Павлівна, моя група підходить.

— Ну?

— Хлопця треба рятувати. У мене стане крові для нього. Горська мовчки кивнула головою і гаряче потиснула йому руку.

— Я їду в область за інструментами. Тут недалеко, я швидко справлюсь. Хлопця везти не можна, розтрясе в машині, він не доїде,— сказала Горська.

Валер'ян Михайлович згодився. Поглянув на хворого, який лежав тихо, з міцно склепленими очима, без ознак життя. Взявши пульс, Воронко серйозно промовив:

— Все залежить, колего, від швидкості. Тільки швидкість може тут допомогти. Вирішуватимуть хвилини. Вам треба негайно вирушати.

Покликавши лікпома і доручивши йому хворого, Воронко з Горською пішли до колгоспу. За чверть години Любов Павлівна Горська на колгоспному мотоциклі вирушила в область, а Воронко лишився біля хворого. Він опинився віч-на-віч із смертю, що міцно стискала в своїх обіймах худеньке тіло хлопчика. Вирвати у неї з рук хлопчину було справою честі лікаря.

Життя тихо пульсувало в його вкрай знесиленому тілі. А на сторожі його життя стояв впевнений в собі Воронко, молодий лікар.

Час плинув поволі. Лікаря невідступно переслідувало питання: де він дістав ножові рани. Яка жорстока, немилосердна рука наважилася підняти ніж на дитину? Хто злочинець? За що убивати хлопця?

Валер'ян Михайлович обдивився закривавлену одягу хлопця, вивернув кишені, де знайшов крихти хліба та шматочок сала. В кишені для годинника лежав патрон, а в патроні папірець, на якому було написано:

«Кузьма, об'єкт знову був у яру. Не спускати його з очей. Завтра Ігор і я будемо о четвертій годині. Треба поговорити з професором Цалем.

С а ш к о»

Валер'ян Михайлович ще двічі перечитав записку і спинився на прізвищі «Цаль».

Що за професор? Де я чув це прізвище?

Воронко згадав: його сусідка — студентка інституту, розмовляючи з ним, не раз називала це прізвище. І воно затрималось у нього в пам'яті.

Цаль! Безперечно, це він. Помилки не може бути. Та що спільного у хлопчини з старим професором? Про який об'єкт мав говорити невідомий Саша з професором? Яке відношення має професор до загадкового вбивства?

Валер'ян Михайлович силкувався знайти відповідь на ці питання, але щоразу натикався на нові труднощі.

Минуло кілька годин. Хлопець був непритомний і з ледве помітним пульсом. Валер'ян Михайлович підтримував живлення серця і нетерпляче ждав Горську з інструментарієм для переливання крові. Ходячи по палаті, Воронко думав про зв'язок цієї події з ім'ям професора Цаля.

Нарешті він почув гул мотоцикла і зрадів.

Двоє лікарів вправно взялися до операції і передихнули тільки тоді, коли закінчили її. Після операції Валер'ян Михайлович ліг і заснув. Але за якихось дві години прокинувся,

збуджений настирливою думкою про пораненого хлопця і професора.

Вставши з ліжка, Воронко пішов у палату, оглянув хворого і вийшов з лікарні на вулицю.

Рішення визріло остаточно. Він мусив знайти професора. Воронко завернув до колгоспу, попросив одвезти його в сусіднє місто до інституту. Умовившись про машину, Воронко повернувся в лікарню. Горську він застав коло хворого.

— Яка температура? — спитав він.

— Сорок і шість десятих. Підвищилась. Як ви, колего, надієтесь?

— Цілком,— відповів Воронко.— Хлопчина житиме. Тепер справа за доглядом та харчуванням хворого. Я вас прошу забезпечити йому все.

Залишивши хворого на Горську, Валер'ян Михайлович нашвидку зібрався в дорогу. Незабаром підійшла машина, і Воронко виїхав до міста побачитися з професором Цалем.

Розділ 35

Місто з кожним днем порожніло. Багато державних установ припинило свою діяльність. Евакуювавши робітників старшого віку, вивозили майно, цінності та архіви в тил, на схід. Промтоварна торгівля згорталася, тривала тільки торгівля продуктами харчування. Невоєнного характеру промислові об'єкти вантажили своє устаткування в вагони і разом з кваліфікованою силою виїжджали на схід. Піднімалися маси мешканців міста, сім'ї партійних працівників, радянського, профспілкового активу, робітники, інтелігенція міста, не призвані в Червону Армію. Вони заповнювали вокзал з дітьми, вузлами, мішками, чемоданами, вимагали від залізничної адміністрації вагонів, квитків для проїзду на схід.

Для керівництва евакуацією міськрада створила спеціальний відділ. Він працював дні й ночі в пекельному напруженні, ледве орієнтуючись у безлічі вимог, претензій, в гаморі лайливих, сварливих голосів, у потоках скарг і нарікань.

А ворог навідав. Фронт наближався. На захід і південний захід від міста по ночах можна було спостерігати заграви велетенських пожеж, які охоплювали місто вогненною дугою. І ця вогненна дуга все більшала. Більшав і потік евакуйованих. Він плинув на машинах, на конях, на велосипедах і навіть пішки. Валки евакуйованих, перепочивши в місті, як перелітні птахи, знімалися з місця і, розтягнувшись ключем,

сунулися на схід, на північний схід і зникали на довгих, курних і сумних дорогах відходу.

З журбою, сумом дивилися їм услід мешканці малого міста. Тривога стискала людські серця, бентежила душу, пропалувала мозок питаннями:

— Що робити?! Як бути?!

З цими питаннями зверталися один до одного не тільки знайомі, але й зовсім незнайомі між собою люди.

— Іхати, тільки їхати.

— Не можна залишатися при німцях.

— Ми повинні відходити, як і інші радянські люди.

І в тисячний раз обмірковувалися маршрути, напрямки, переглядалися речі, примірювалося взуття, одяг...

— Іхати!

— Кидати місто.

— До своїх, на схід.

— Не залишатися з ворогом.

Люди гуртувалися в групи, у валки, добували вози, гарби, біди, купувати коней, волів, умовлялися про спільний виїзд, про допомогу в дорозі і виїжджали в далеку путь на схід.

Сліз не було. Вони висихали в розпалених негасимою ненавистю серцях. Вони запікалися в душах людей, перетоплювалися в твердий сплав мужньої рішучості, яка передавалася навіть дітям.

— Не залишатися з ворогом! Не лишати нічого ворогові!

І люди нищили нажите працею добро, а самі з невеличкими пакунками, хто поїздом, хто на машинах, хто на підводах, а хто й пішки, включалися в потік евакуйованих і прямували на схід, туди, де не буде ворога.

З інститутом виїхали професори Врона, Дудник, Піддубний. З ешелоном верстатобудівного заводу виїхав професор Загорський. Виїхали сім'ї мобілізованих працівників інституту. З майном МТС та хлібом колгоспу «Червоний Жовтень» готувався їхати професор Цаль, доценти Варський, Тернина. Чимало викладачів придбали вже коней, вози і не сьогодні-завтра мали вирушати в дорогу.

Інна Павлівна з тривогою стежила за цим рухом на схід. Тоскне почуття самотності все частіше заповзало в її душу. Все частіше просиджувала вона ночі коло ліжка сина і, дивлячись на нього сонного, з тугою думала: «Що жде його, мого хлопчика?»

Думку про те, щоб їхати самій, залишивши Віталія Борисовича, вона рішуче відкидала. Він не раз пропонував їй їхати

з сином на схід, до сестри, але на його умовляння Інна Павлівна відповідала:

— Сама я— нікуди не поїду. Якби тебе взяли в армію, я б ні хвилини не вагалася. А так,— що буде з тобою, те і з нами. Інакше не може бути, Вітику.

Більше до цього питання не поверталися. Інна Павлівна, змовившись з дружиною Якова Михайловича, купила коня, воза й готувалася до виїзду, очікуючи тієї хвилини, коли чоловік буде вільний від роботи. Віталій Борисович поставився до її вчинку схвально і у вільні години лагодив воза, збрюу, готував коня і часто жартував з Яковом Михайловичем, який теж готував воза.

— Чумачку готуємо, Якове Михайловичу?

— Атож!

— Ну, ну! Глядіть тільки хомута на хвіст не надіньте, бо тоді загнuzдати коня ніяк буде.

Яків Михайлович відповідав теж стриманим жартом й укладав речі на своєму возі.

Та це вони робили тільки раннім ранком, до виходу на роботу, або увечері, після неї. А цілими днями з гарячковим напруженням працювали на оборонних спорудах, закінчення яких швидко наближалось. Залишалось, як казав капітан Оксанічев, всього на три-чотири дні напруженої роботи, і споруди будуть готові, а місія новоспечених військових спеціалістів Хорла і Кузя буде закінчена. І цього дня, коли їх зусилля увінчаються успіхом, вони обидва ждали з величезним моральним піднесенням, зберігаючи спокій і напружений темп у роботі.

Сьогодні якраз переддень закінчення робіт. Завтра, найпізніше післязавтра, Віталій Борисович здасть роботу і зможе приділити увагу своїй «маленькій», улагодити особисті родинні та службові справи і вирішити питання від'їзду, яке так хвилює його дружину. В цьому настрої моральної рівноваги й певності Віталій Борисович ішов увечері додому. Він поспішав принести Інні Павлівні радісну звістку і тому не зайшов навіть до Петра Петровича та Граба із звичайним рапортом, в якому, по суті, не було вже й потреби.

Дома він застав незвичайну картину. Схвильована Інна Павлівна стоїть коло столу і держить за руку насупленого й суворо зосередженого Ігоря, супроти неї в глибокому кріслі сидить такий же схвильований Володимир Максиміліанович Цаль з піднесеними стрілкуватими бровами, а за кріслом професора, спершись ліктями на спинку крісла, стоїть суворий і блідий незнайомий мужчина. Коли увійшов Віталій Борис-

вич, всі повернулися до нього і Інна Павлівна з полегкістю сказала:

— От і батько йде, він швидко розбере цю історію.

Професор Цаль привітався і представив Хорлу незнайомого:

— Валер'ян Михайлович Воронко, лікар райлікарні. Прибув у дуже пильній справі до вашого хлопчиська,— показав він на Ігоря.— Цілу годину ось морочимось і нічого не можемо від нього добитися, Віталію Борисовичу.

Віталій Борисович пильно глянув Ігореві в очі. Ігор витримав батьків погляд, підійшов до нього, поцілував, як звичайно, і тихо озвався:

— Папа, я не знаю, чого хочуть від мене: Володимир Максиміліанович і цей ось гість. Я нічого не розумію.

— Дурить, бісів шибеник,— заgrimів професор.— Дурить, та й годі. В записці ясно вказано на нього, згадано його ім'я, він сам сказав, що знає Сашка і всіх інших бандитів, які вбили хлопця.

Професор від хвилювання закашлявся і замовк. Віталій Борисович звернувся до гостя:

— Чи не будете ви ласкаві інформувати мене, в чому тут справа? Я не розумію.

Валер'ян Михайлович коротко розповів про знайденого тяжкопораненого хлопця, про записку з ім'ям Ігоря і професора Цалья. Віталій Борисович вислухав його і звернувся до сина:

— Що ти скажеш, Вогнику, в чому тут справа?

— Папа, мені нічого казати. Я нічого не знаю...

Зблідлий, схвильований Ігор благально дивився в очі батькові і гаряче тиснув йому руку. Щось надзвичайно тривожне і пристрасне світилося в його очах, горіло на збудженому обличчі. Та тривога, збудженість торкнули серце Віталія Борисовича, і він озвався до гостей:

— Мій син, Володимире Максиміліановичу, ніколи не говорите неправди. Я вірю йому. Він може й не знати, навіщо і хто згадує його ім'я в записці, як не знаєте й ви. Залишіть мені записку, я розберуся, в чому тут річ. Я добре знаю всіх цих хлопців. Справа з убивством, я переконаний, стоїть не так, як ви її викладаєте.

Валер'ян Михайлович згодився з цією пропозицією, віддав записку Хорлу і пішов. Професор Цаль, перепросившись, теж пішов додому. І віч-на-віч залишилися суворий і мовчазний батько та стривожений син. Між ними залягла довга пауза. Нарешті Віталій Борисович обізвався до Ігоря:

— Ходім, Ігоре, до мого кабінету.

Ігор важко зітхнув і з готовністю пішов за батьком. У кабінеті вони сіли на диван. Батько ніжно обняв сина і, прихиливши до своїх грудей його голову, сказав:

— Ну, Вогнику, я тебе слухаю.

Ігор пригорнувся до батькових грудей, голова його палала, тіло почало дрібно тремтіти. Він обняв батька за шию, притулився щокою до його щоки, і з очей його покотилися гарячі сльози.

— Що з тобою, сину? Що з тобою, Вогнику?

— Папа, не питай мене.

— Ні, я мушу тебе питати. Ти на хибній дорозі, Ігоре. Твій секрет гнітить тебе, ти десь заплутався. Я допоможу тобі, Вогнику, коли ти скажеш мені всю правду.

Ігор ще міцніше пригорнувся до нього.

— А ти перешкоджати не будеш? Це, розумієш, не тільки мій секрет, це секрет усіх хлопців.

— Ні, я не перешкоджатиму, коли це щось добре, а навіть допоможу вам, як старший товариш.

Ігор глибоко зітхнув і зашепотів батькові на вухо про «Союз розвідників». В міру розповіді він почував, як з душі йому спадає важкий тягар.

— І це, папа, він убив і Кузьку, й Колю Морозка. Кузька, мабуть, виліз живий, а Коля там.

Віталій Борисович дивився на сина, як на щось зовсім нове, що постало перед ним так несподівано.

— Дурні, дурні діти. Через вашу дурість один, мабуть, уже загинув, другий при смерті і сама справа може провалитися. Ви самі безсилі зробити це діло. Сам бачиш — ворог сильніший за вас.

— Папа, допоможи нам.

— Гаразд.

Віталій Борисович одягся і вийшов з Ігорем на вулицю. Десь далеко спалахували заграви боїв, високо гули літаки, пересувалися по небу білясті смуги прожектора. З літаків спадали червоні й білі ракети. Користуючись нічним пропуском, Віталій Борисович з Ігорем ішли до капітана Муралова.

Розділ 36

Натушний рев і завивання молотарок ні на хвилину не вгає. Хмара куряви, перемішаної з димом локомотива, стоїть над ними. А з неї ледве помітно вирізняються постаті барбанщиків. Вони виглядають якимись дивовижними ство-

ріннями. Цього фантастичного вигляду їм надають великі захисні окуляри, подібні до мертвотно-холодних очей якоїсь казкової істоти. Від соломотряса вгору на скирту безнастанно плине потік соломи. З поля, поскрипуючи і коливаючись на вибоях, їдуть гарби з снопами. Вони підходять до молотарок і стають у чергу. Втомлені коні носять змиленими боками і хрумають свіжу соломку. Ждучи своєї черги, потомлені погоничі лягають горілиць на снопи й задумливо дивляться в синє небо, де кружляють патрульні літаки.

Молотарки гудуть, ревуть. Іноді, коли потік снопів на якусь мить урветься, молотарка враз скажено завие, закладає залізними зубами і шалено помчить в кружинні маховик. Тоді від локомотива крізь рев і гудіння лунає голос доцента Варського:

— Гей, давай, давай!

І в голодну пащеку молотарки летять снопи. Шарудить, шелестить суха солома. Ненажерлива утроба молотарки мурчить в якомусь хижому й ласому задоволенні. Снопи на гарбах тануть, гарби порожніють і від'їжджають у степ за снопами. Коло молотарки виростають стоси мішків із зерном. Зерно добірне, важке.

Мішки приймає і штампує Володимир Максиміліанович Цаль, на якого Варський поклав обов'язок експедитора. Професор пильно стежить за тим, щоб мішки не були діряві, були добре зав'язані і до ладу складені. Найменший огріх — і суворий професор, сердито піднявши стрілкуваті брови, зауважує:

— Треба пильніше робити, товаришу,— це хліб...

І тут же сам виправляє недолатності. Професор при повному озброєнні. Він має блокнот з олівцем і записує кількість мішків, має трафаретку з фарбами, велику голку з шпагатом і купу мішковини, якою він іноді залатувє дірку на мішку. Все це він робить швидко, вправно, акуратно.

Володимир Максиміліанович страшенно стомився і схуд. Давно неголені щоки його обросли сивою хвилястою бородою, в яку набилося багато полови й пилу. Брови зовсім сховали під собою запалі очі. Ніс загострився, а з-під мішкуватого люстринового піджака особливо помітно випинаються кощаві схудлі плечі. Ноги ледве слухають його волю, а старечі руки зрадливо тремтять, змушуючи професора сердито фуркати і чмихати самому на себе.

Втома професора не сховалась від уваги Петра Харитоновича, Галини Петрівни, Варського. Уся бригада прагнула чим-небудь допомогти йому, щоб полегшити працю. Але ні-

кому й на думку не спадало пропонувати старому спочинок, надто після того, як він різко й безцеремонно прошпетив Варського й Галину Петрівну за пропозицію спочити. З невластивою йому різкістю професор відповів їм:

— Пильуйте свого носа і дайте мені спокій. Не заважайте мені робити своє діло.

Це було сказано вголос, в присутності багатьох викладачів, студентів і колгоспників. Варський був вражений, але не образився на старого. В цих словах йому вчулася відповідь на власні міркування й почуття. І він ще з більшою пошаною дивився на свого керівника кафедри, який і тут, на виснажливій роботі, був таким же невтомним, наполегливим і не поступним, як і в навчальній діяльності. А водночас Варський, як керівник бригади, був і вдячний старому професорові за приклад моральної стійкості. Цаль і тут залишався вірним педагогічній науці — бути прикладом для своїх вихованців. І поведінка його стала стимулом до ще міцнішої трудової дисципліни в робочій бригаді.

Реве, віє молотарка — гарчить, клацає голодними зубами. Ростуть ожереди соломи. Ростуть стоси мішків коло молотарки. Темп роботи доходить найвищого напруження, кульмінаційного піднесення. Стихли жарти. Не чути сміху, вигуків. В гулі локомотивів, у реві молотарок, в шелесті соломи немає жодного стороннього звуку. Лише зрідка лунає від барабанщика заохотливе:

— Давай! Да-вай! Давай!

— Даю! — відповідають йому.

— Не лови гав, давай!

І знову шелест соломи, рівний шум машин. Люди підкорилися швидкому ритмові роботи, зосередились на ній.

— Давай!

— Даю!

Втомний день наближається до кінця. Сонце косим промінням освітлює хмару, курява над молотарками червоно-огненним світлом відбивається в склі окулярів подавальників. Люди напружують всю енергію на останнє зусилля. Дві-три години роботи, і кінець. Голодні пащі молотарок поступово змовкнуть. Безнастанний потік соломи на соломотрясі урветься, розвіється юга куряви, загасне вогонь у топці локомотива. А тоді...

Тоді спочинок. Бажаний, заслужений спочинок перед останнім напруженням — відправкою зерна, яке почнеться не сьогодні-завтра. На полустанку вже стоять вагони. Їх чистять, провітрюють, готуючи до завантаження.

Нарешті, востаннє клацнувши зубами, стихла одна молодарка, за нею друга. Ще якусь хвилину-дві люди перебувають у трудовому напруженні і раптом м'якнуть, зітхають і сідають або лягають, де хто стояв.

— Кінець!

Розправляючи руки, обтираючи піт з чола, всі мовчки сидять якийсь час на соломі.

Варський підійшов до професора Цаля й сів на мішку.

— Втомилися? — співчутливо спитав він.

— Сильно втомився, колего. Критись не буду, втомився я дуже. А ви?

— Ледве на ногах стою... Здається, я став безплотним. Але ви надіньте піджака, Володимире Максиміліановичу, потягло свіжим вітром, ще застудитесь.

Варський дбайливо накинув на плечі професора теплу ватянку й одягся сам. Розмова не клеїлась. Хотілося їсти, а ще більше спати. Власне, не спати, а просто не рухатися, та й годі. Варський нагрів соломи до мішків, лягаючи, запросив професора:

— Прошу. Набирайте горизонтального стану й полинемо з вами в нірвану, Володимире Максиміліановичу.

Цаль охоче пристав на пропозицію і ліг. Та вони недовго лежали. До молотарок підійшли підводи з харчами. Галина Петрівна, Петро Харитонович та інші колгоспники розносили робітникам вечерю. До Варського і Цаля підійшла Галина Петрівна з мисками й хлібом. Бідон з кашею ніс незнайомий молодий колгоспник з дуже засмаглим обличчям. Подаючи миску Варському, Галина Петрівна нахилилася і пошепки сказала:

— Не спіть, Михайле Семеновичу. Не спіть і дивіться пильно, куди піде Качан.

— А хіба що?

— Треба. І ви, професоре, наглядайте. Для зручності вам слід розійтися. Коли що помітите, скажіть йому, — показала вона очима на колгоспника з бідонем каші. — Він ночуватиме тут. Іжте на здоров'я, — вголос закінчила вона, накладаючи професорові в миску.

Молодий колгоспник вийняв з кишені пляшку портвейну і подав професорові Цалю.

— Премія вам, професоре, від голови колгоспу.

Подякувавши, професор випив трохи вина, пригостив Варського і взявся до смачної каші з свининою. Професор напружено обмірковував слова Галини Петрівни. В чому ж справа? Що тут таке?

Спитати Варського або обмінятись думками він не наважувався. Лише допитливо й занепокоєно поглядав на нього.

Після вечері Варський підвівся з місця.

— Я пройдуся. Це просто цікаво, професоре.

Він поволі обходив гурти робітників. Кидав слово-друге тьму-іншому і йшов далі. В кінці ожереду натрапив на гурт, де сидів Качан з студентами. Варський ліг коло них на соломі й ніби заснув. Навколо теж поволі поснули. Тільки збоку ще гомоніли дівчата, яким розповідав якусь свою пригоду дотепний професор Цаль. Нарешті й там поснули. Ніч облягла поле. Зорі загадково підморгували землі. Дзвеніли, бриніли в повітрі нічні степові звуки. Вітер стиха шелестів соломою.

Варський дихав рівно і глибоко. Поруч спить Качан. Спить нервово, перевертається, стогне. Але потомлені люди не чують. Нарешті Качан прокидається, сідає і озирається навколо. Далі він обережно підводиться і йде в степ, за кущі, до канави. Варський повертає голову і стежить.

Раптом на ожереді зашелестіла солома. Варський ліг. З ожереду зсунувся колгоспник з засмаглим обличчям. Варський торкнув його за ногу. Колгоспник нагнувся.

— Пішов до кущів,— прошепотів Варський.

— Бачив. Найдіть професора і пильнуйте току.

Засмаглий колгоспник зник. Варський пішов туди, де чув голос професора Цаля. Та Володимира Максиміліановича там уже не було. Накинувши піджак на плечі, Михайло Семенович пішов током шукати професора.

Розділ 37

Штаб розвідників зібрався на нараду без свого ватажка. Прийшли — Сашко Зеро, Сergyога Тенькало, Нечай з Перебийносом та Бату-хан. Нарада вибрала собі для зборів далеке глинище в районі полустанку, далі від людських очей, пильно додержуючи законів конспірації. Цього вимагає не тільки неписаний закон «Союзу», а й сама обстановка. Належало розв'язати два великої ваги питання: куди поділися Коля Морозко та Кузька ЗІС-1? Як бути з «Союзом»? Хто його очолить та що робити далі?

Сашко Зеро як старший уже взяв команду на себе і заступив Кузьку й Колю. Проте, як вимагає той же закон, для закріплення його влади потрібна санкція всього «Союзу». Сашко має план дій. Але викладе його тільки після оформлення виборів. Сашко за себе спокійний. Він знає, що після Колі й Кузі він беззастережний кандидат, якщо виключити

Світлячка. Але то мало ймовірний конкурент. Світлячок обмежений домашнім режимом. Це всі знають, і ніхто не зважиться подати голос за того, хто в потрібний момент може опинитися під владою мами. Ні, такого не може бути.

Сашко почуває приплив певності й удавано байдуже по-свистує. Нарешті з досадою говорить:

— Пора починати. Так маминого синка немає.

Бату-хан блиснув крізь примружені повіки чорними очима і процідив:

— Свіглячок не такий... Це ти даремно, Сашко.

— Даремно чи не даремно, а сидіти ніколи. Світлячок за-пізнюється.

Бату-хан вийняв з кишені всім відомий годинник з написом «Сіта» на циферблаті і глянув на стрілку.

— Пропоную чекати десять хвилин. Не буде, почнемо,— говорить він і кладе годинника собі на коліна.

Всі зачаровано дивляться на годинник Бату-хана. Це був предмет заздрості всього товариства, і Сашко відчув у серці тривогу. Бо той, хто може вийняти годинник з написом «Сіта» на циферблаті і покласти його на коліна, як звичайну річ, несподівано може бути сильним конкурентом на командира в «Союзі». Не проста ж бо річ, вийняти годинника, подивитися на циферблат і сказати: «З'явитись точно в вісім нуль-нуль», як це вміє сказати Бату-хан.

Сашко іронічно кривить губи і зневажливо кидає:

— Сховай свою цибулину, вона бреше, як Федорин півень.

Бату-хан ніби й не чує. Він пильно дивиться на циферблат з чарівним написом «Сіта» і суворо-урочисто відповідає:

— Звіряв по радіо, хвилинка в хвилину.

Серьога Тенькало раптом підтримує Бату-хана:

— Як в аптеці, точно.

Сашко знітився. Називати «Сіта» ще раз цибулиною явно ризиковано. Він зітхає і каже:

— Пора.

— Ще шість хвилин,— не поступається Бату-хан.

В глинище посунулися грудочки землі. За ними спустився Ігор, а слідом... капітан Муралов.

Це приголомшило всіх. Бату-хан сховав годинника в кишеню. Сашко Зеро насуплено дивився на Ігоря.

— Здорово, хлопці! — привітався капітан Муралов.

Всі мовчали. Ігор здавленим голосом озвався:

— Хлопці, це капітан Муралов.

Ігор мав вигляд зрадника, який стояв перед судом зра-

джених ним жертв. Хлопці мовчали, вороже оглядаючи Ігоря і капітана Муралова.

— Хлопці, є відомості про Кузьку...— хрипло каже Ігор.— Він у лікарні, тяжкопоранений... А Коля, мабуть, убитий.

Всі стрепенулись. Сашко часто закліпав очима, Бату-хан переклав годинника в другу кишеню і шморгнув носом. Серьога Тенькало зняв кепку. Зняв чомусь кашкета й капітан Муралов. Хлопці, як по команді, встали.

— Відкіль це ти взяв? — тихо спитав Перебийніс.

— Ігор каже правду,— зауважив Муралов.— Коля, безпечно, убитий. Його ніде нема. Ми не знайшли його.

Хлопці сумно опустили голови. Бату-хан витер очі й одвернувся. Сашко Зеро безтямно м'яв у руках кепку, обличчя його нервово сіпалось. Серьога Тенькало, прихилившись до Перебийноса, сидів тихо й дивився поперед себе.

Запанувала глибока тиша. Ніхто не наважувався порушити її. Нарешті капітан Муралов надів кашкета і сказав:

— Мої юні друзі! Нема серед нас Колі Морозка, нашого геройського розвідника. Але є ваш бойовий «Союз розвідників». Є наші хороші піонери, наші славні діти, що готують достойну зміну Червоній Армії. На війні, друзі мої, як на війні. Бувають і вбиті й поранені. Бувають жертви і поразки. Бувають провали і невдачі. Але головне те, що через них ми все-таки прийдемо до перемоги. От що. Як ви вважаєте?

— Прийдемо,— твердо сказав Бату-хан.

— Правильно,— ствердив Муралов.— Значить, вище голову. Більше спокою. Давайте разом обміркуємо, як піймати злочинців.

Капітан Муралов сів. Навколо скупчилися хлопці. Капітан звернувся до них:

— Ви, друзі, не ображайтеся на Ігоря, що він мене привів. Він зробив правильно. Ви самі бачите, що без дорослих ви вже двох втратили, а нічого не зробили. Без нас ви втратите ще, а з нами — інша річ. Ми на зброю відповімо зброєю.

Капітан Муралов оглянув суворі обличчя хлопців і ледве помітно посміхнувся.

— Я вам заважати не буду. Ви будете нами командувати, а не ми вами. Ми тільки дамо силу.

— Еге, силу...— озвався Серьога.— Ви їх упіймаєте, а нас додому спроведите.

— Ні, цього не буде.

— Забожіться,— запропонував Нечай, хлопчина з вихрастим чубом і крапчастим обличчям.

— Як же то? — перепитує серйозно Муралов.

— Скажіть: «Чесне партійне, під салютом всіх борців!» — враз перефразував Сашко Зеро, якому страшенно сподобалася перспектива мати під командою капітана Муралова.

— У нас, партійців, правда, немає такої божби, — відповів капітан. — Але клянуся вам: Чесне партійне, друзі, що я вас не одішлю додому. Навпаки, мені дуже потрібна ваша допомога.

В напливі почуттів хлопці не помітили ні особливого тону капітана Муралова, ні слова «допомога», вжитого ним замість «командувати». Думка про те, що в їхній справі братиме участь «справжній» капітан, що вони будуть учасниками справжнього діла, затьмарила все інше, і хлопці запалали бажанням нарешті зустрітися з самою небезпекою, з тими невідомими ворогами, які стоять супроти них. Капітан зауважив це і сказав:

— У всякому ділі, друзі, перша умова — спокій і дисципліна.

— Єсть, — відповів Сашко.

— Ваш «об'єкт» не один. Коли б один, справа була б проста, ми б його забрали, та й годі. Нам важливо знати, хто його поплічники. Ви вистежили його, вистежуйте й далі їх.

Капітан Муралов витлумачив хлопцям їх обов'язки, місця, розповів, як зв'язатися з його людьми, де кому бути, і тільки тоді сказав:

— А головне, друзі, без мого відома чи дозволу не робіть жодного руху. Як скажу, так і робити. І пам'ятайте — обережність перш за все. Ми беремо під нагляд усю місцевість. Зв'язок зі мною матиме Ігор, з ним зв'язується Сашко. Всі останні підлягатимуть Сашкові.

Накресливши план стеження і ще раз перевіривши, як хлопці знають свою роль, капітан відпустив їх. Коли хлопці по одному розійшлися, Муралов сів, закурив цигарку і стиха промовив:

— Славні діти, дуже хороші діти. Але чи маю я право їх використовувати?

І внутрішній голос сумління його відповів: «Іншого виходу нема. Справа повернулася так, що й діти мусять брати участь у боротьбі».

За кілька хвилин до капітана в глинище спустилося двоє його людей. Капітан вислухав їх і зауважив:

— Все ж без хлопців не обійдемось.

— Не треба б їх... Жаль буде, коли ще одне нещастя трапиться, — відповів один з його людей.

Капітан Муралов строго промовив:

— Цього не треба допускати. Дітей слід берегти більше свого життя. Адже без них ми не зуміємо побачити того, що побачимо з ними. Вони наші очі, на жаль.

Капітан ще раз дав суворий наказ про обережність та охорону життя дітей, і вони розійшлися.

Розділ 38

Надвечір до ліска примчало дві машини. З них вийшли Веприк, високий генерал, два полковники артилерії, полковник Замгін та капітан Оксанічев. І після всіх вийшов, спираючись на палицю, молодий, але з вигляду хворий чоловік — член ЦК. Він кульгав на праву ногу. Генерал звернувся до капітана Оксанічева:

— Ну, капітане, покажіть свої споруди і героїв.

— Єсть, товаришу генерал, показувати споруди і героїв.

Капітан вийшов наперед і, тримаючи карту, почав доповідати про систему оборонних споруд, здійснених за його керівництвом. Провівши указкою по карті, де проходили протитанкові рови, гарматні, мінометні й кулеметні гнізда, він поперед них окреслив великий простір поля з мінними полями та дротяними перепонами і нарешті спинився на ліску.

— Центральна ділянка опору тут, товаришу генерал. Вона здійснена за наказом командування фронтом. Добре замасковані природними маскувальними засобами земляні споруди сполучені системою мінних ділянок. Вони становитимуть достатньо міцну опору для оборони виходу з системи рік і боліт цього району фронту.

— А як робота? Закінчена?

— Сьогодні кінчили. Забиваємо останній цвяшок...

— За графіком через два дні мали закінчити, товаришу генерал,— обізвався полковник Замгін.

— Хто командує саперами?

Замість капітана відповів Веприк:

— Командує, генерале, кандидат філологічних наук доцент Хорло, людина сугубо цивільна.

— Що ви сказали? — спитав генерал.

— Так, він викладач інституту, кандидат філологічних наук,— повторив Веприк.

— Не розумію, при чому тут кандидат наук?

— Це його докторська дисертація, товаришу генерал,— втрутився в розмову член ЦК, що був обізнаний із справою, якої не знав інспектор споруд.— Полковник Замгін закончив саперів, потрібних йому на іншій ділянці, і доручив

інститутській команді під керівництвом згаданого наукового працівника виконати роботу на цій ділянці. І він її виконав.

— З яким успіхом? Цікаво! — гукнув генерал.

— Успіх прекрасний, — відповів Замгін. — Я перевірів.

— Так чому ж я не в курсі справ?

— Це було до вашого призначення, товаришу генерал. Вам не встигли доповісти.

— Показуйте.

Всі рушили до лісу. Капітан Оксанічев ішов попереду. Коли увійшли в смугу споруд, Оксанічев гукнув на одного студента і звелів покликати Віталія Борисовича та Якова Михайловича. За кілька хвилин вони з'явилися.

— Кандидат філологічних наук, доцент Віталій Борисович Хорло, — представив його генералові полковник Замгін.

Віталій Борисович вклонився і потиснув генералові руку. А полковник Замгін обернувся до Якова Михайловича.

— А це Яків Михайлович Кузь, теж доцент, співробітник Хорла.

Генерал сердечно потиснув руки обом науковцям і разом з ними почав обходити роботи. Віталій Борисович обережно вів їх через складну систему ям, завалів, ровів, хитро замаскованих у лісі. Кожен об'єкт він показував на карті, на рисунках, сипав військовою термінологією, характеризував споруди, визначав їх призначення. Генерал мовчки слухав, роздивлявся, звіряв по своїх документах, картах, планах і йшов далі.

Огляд тривав добрих чотири години. Закінчивши його, генерал взяв за плечі Віталія Борисовича.

— Дякую, все бездоганно, — і, обернувшись до полковника Замгіна, продовжував: — Дякую і вам, полковнику Замгін, за ініціативу. І вам дякую, товаришу Веприк, за таких людей.

Віталій Борисович спокійно й упевнено дивився в очі генералові, цілком свідомий добре виконаного обов'язку.

— Я радий, генерале, чути вашу похвалу. Я радий передати її всім нашим людям, сказати про вашу оцінку, — з гідністю відповів він.

— Ми їм теж про це скажемо, — обізвався Веприк. — Зберіть-но ваших людей.

Хвилин за десять увесь великий колектив інституту був зібраний. Генерал звернувся до людей з короткою промовою:

— Товариші викладачі і студенти! Товариші інтелігенти радянської землі! За вашу доблесну працю велике спасибі вам від партії і командування!

За ним слово взяв член ЦК.

— Товариші радянські інтелігенти! Від імені партії, від

імені народу я хочу сказати вам — ви герої. Не може не здобути перемоги народ, який створив таку інтелігенцію. Не може не перемогти народ, в лавах якого така зворушлива єдність усіх верств населення. Ми переможемо! Запорукою тому наша наполегливість, прагнення перемогти, так прекрасно виражена у вашому достроковому закінченні оборонних споруд. Ми переможемо!

На цьому й закінчилась робота інститутської бригади.

Наостанці генерал сказав Хорлу:

— Ви варті нагороди. Я поставлю про це питання перед командуванням фронту.

Генерал попрощався, сів у машину.

Мащини зникли. Капітан Оксанічев звернувся до Хорла:

— Це вже не менше, як Червону Зірку я вам пророкую. Цей генерал — людина слова.

Він щиро привітав Хорла і Кузя.

— І на цьому точка. Ваша місія закінчена. Підпишіть рапорт про закінчення роботи, і я вас відпускаю.— І задумав додати: — Пора подумати про долю Ігоря та Інни Павлівни... Становище дуже серйозне. День-два — і може бути пізно виїздити. А їхати вам треба.

На цьому вони розійшлися. Віталій Борисович розпустив людей, звелівши на вечір зібратися до канцелярії інституту. Попрощавшись з Оксанічевим, Хорло пішов додому. З ним пішов і Кузь. Дорогою багато чого згадували про свою роботу на оборонних спорудах та накреслювали плани від'їзду.

— Значить, кінчили. Це дуже добре! — говорив Віталій Борисович.— Тепер можемо і про себе подумати. Ви коли думаєте їхати, Якове Михайловичу?

— Разом з вами та з Грабом.

— Чудово! Сьогодні розпустимо бригаду, а завтра і рушимо.

Проте в інституті вже чекали на них. Саме на завтра вся бригада Хорла мала йти до колгоспу і на полустанок вантажити хліб у вагони. Від'їзд відсунувся сам собою ще на день. Віталій Борисович охоче пішов на допомогу Варському.

Тільки пізно увечері Віталій Борисович прийшов додому. Інна Павлівна сиділа зажурена в кріслі і навіть не підвела голови.

— Що з тобою, маленька?

— Де Ігор?

— Ігор? А де ж він має бути?

— Його нема. Він десь пішов з Мураловим.

— Ах, так... З Мураловим. Ну і що ж? Він у нас хлопець з головою. Ти заспокойся, маленька.

І Віталій Борисович почав розповідати Інні Павлівні про те, як він здавав роботу генералові, ділився з нею планами від'їзду, говорив про завтрашню останню роботу. Але Інна Павлівна не слухала його. Та й сам він плутався в тому, що говорив. Коли спинився, Інна Павлівна знову запитала:

— Де Ігор?

— Ігор прийде, маленька. Чуєш? Наш хлопчик прийде,— твердо сказав Віталій Борисович і вийшов до кабінету.

В кабінеті посидів трохи за столом, нащось пересунув книжки на столі і, взявши аркуш паперу, почав креслити клітинки, ромби, спіралі. Далі відчинив вікно на вулицю і, вихилившись у нього, дивився в темряву. Інна Павлівна увійшла й сіла коло нього. Сперлася на його плече й неперушно сиділа поруч. Вони дихали одним диханням, мислили однією мислю.

— Цікаво, де зараз Ігор? — спитала мати.

Віталій Борисович невиразно повів рукою за вікно.

В небі блимали зорі. Високо над містом плинули літаки з трьома світлячками. З літаків падали ракети. Розсипаючись на безліч вогнів, вони поволі згасали.

Стояла тиха літня ніч.

Розділ 39

Володимир Максиміліанович, лежачи на соломі, як він сам казав, лічив зорі. Та це не було те звичайне безсоння, яке змагало його останні півроку. Навпаки, натружене тіло, зігрите ситою вечерею та склянкою доброго портвейну, вимагало спочинку. Та професор гнав від себе сон, силкуючись усвідомити собі причини стеження за Качаном.

«У чому тут річ?» — думав професор.

Він почав пригадувати все, що міг, з поведінки Качана. Але ніякої підозри вона не викликала. Правда, Володимир Максиміліанович відчував до нього якусь інтуїтивну відразу, говорити з ним завжди чомусь було для нього неприємно. Та це була лише неусвідомлена, ні на чому реальному не згуртована антипатія, пояснити яку він навряд чи й спромігся б.

Ні, він рішуче не міг ні на чому зупинитись і вирішив взяти найкраще — терпляче ждати розв'язки, ні на мить не спускаючи з ока Качана. За всяку ціну він мусить раз і назавжди розв'язати собі причину інтуїтивної відрази, яку почував до Качана.

Продумуючи те, що встиг запам'ятати з поведінки і слів

Качана, аналізуючи кожний його крок, Володимир Максиміліанович чомусь пригадав настирливість Качана, коли той намагався допомогти йому вантажити устаткування лабораторій, пригадав розмову з Веприком про нього і поведінку в тім випадку Качана. Весь цей день, всі деталі конфлікту раптом набрали для нього якогось таємного значення і загрозового змісту. Володимир Максиміліанович занепокоївся, занервував і раптом згадав і Колю Морозка.

«Адже і його не любив чомусь Качан,— подумав професор.— В чому справа? І, до речі, де той Коля? Чому він не подає про себе ніякої звістки?»

Згадка про інститутське майно, про Колю Морозка, про події, зв'язані з цим, позбавили сну професора. Він підвівся і, відчуваючи якийсь неусвідомлений страх за довірене йому майно, швидко, не оглядаючись, пішов до колгоспу. На ходу пригадуючи напрямок, професор узяв праворуч. Але збився з дороги, потрапив на рів, зачепився ногами за кущ і сторчака покотився вниз. Ця пригода видалася йому комічною, і Володимир Максиміліанович засміявся та вголос процитував Крилова:

Мартышка в старости
Слаба глазами стала...

Погладжуючи забиті місця, Володимир Максиміліанович сів на дні рову, намагаючись визначити напрямок до колгоспного току.

— Де я? Куди мені йти? А насамперед, як мені відсіля вилізти?

Раптом йому здалося, що хтось іде. Іде швидко, сквапно, але ступає обережно. Володимир Максиміліанович прислухався.

Хто б це?

Професор інстинктивно підтягся на руках під нависле гілля куща, припав до землі і застиг.

Кроки ближчають, виразнішають, професор щільніше припадає до землі. Він до болю стискає груди, щоб у критичну хвилину вони не зайшлися кашлем, як це часто трапляється з ним, коли нервує. Він міцно стискає зуби і з задоволенням відчуває, що спазма, яка щойно назривала в нього, тепер розрядилася.

Він спокійно, глибоко вдихає повітря. Прислухається. Нарешті кроки виразно чути коло самих кущів. Аж ось кущі зашелестіли і в рів зійшла людина всього на відстані п'яти-

шести метрів від Володимира Максиміліановича. Невідомий сів на дно рову і важко дихав, потім зашарудів руками навколо й затих. За якусь мить невідомий знову ворухнувся, і професор побачив, як з того місця, де він сидів, вихопилась смужка рожевого світла, простяглася вздовж рову і згасла. Через якусь хвилину вона знову проткнула темряву і знову згасла.

Ці своєрідні сигнали повторювались кілька разів. І раптом до слуху професора долинули нові звуки далекого руху людини. Хтось ішов, обережно, скрадаючись, ніби намацуючи землю ногою. Смужки світла знову замиготіли, немов крихітні вогники маяка. Зашелестіли кущі, і на дно рову спустилася нова невідома постать. Професор почув запитання німецькою мовою:

— Хто?

— Сто двадцять дев'ять. Хто?

— Сто тридцять один.

— Сюди. Обережніше, за нами, здається, стежать.

В руках того, що сидів на дні, блиснуло світло ліхтарика і ковзнуло по обличчю того, що спустився в рів. І в ту ж мить Володимир Максиміліанович почув тривожний і приглушений крик, страшне прокляття. Той, що сидів у рові, схопився на рівні ноги й кинувся на свого противника. Між ними зав'язалася боротьба. Обидва, важко дихаючи, хрипіли, качались на дні рову. Володимир Максиміліанович зрозумів, що тому, хто прийшов, загрожує небезпека, що то — свій, а той інший — ворог. Старий схопився з місця й кинувся до противників, щоб допомогти своєму в небезпеці. Він підбіг до них і на мить безпорадно спинився. Де свій? Де чужий?

Думка працювала швидко, гарячково. Професор помацав по кишнях. Сірників не було. Він нагнувся, щоб знайти ліхтарик, який безперечно мусив бути десь тут, на землі. Та саме в цю мить щось гупнуло з дерева, і різка смуга світла впала на сплетені в боротьбі тіла. Перед професором виринуло з п'ятьма спотворене злістю і дикою ненавистю знайоме обличчя Качана. Професор встиг ще кинути оком на джерело світла, помітив жовтаве, десь бачене обличчя хлопчика. І знову професор прикипів поглядом до противників, які лежали й боролися коло його ніг. Він бачив, як, стиснувши в неймовірному зусиллі зуби, Качан держав за горло людину, що напружувала всі свої сили, щоб вирватись з вовчих об'ємів напасника. Володимир Максиміліанович в одну мить скочив до противників і з несподіваною для себе силою ударив Качана

кулаком по очах. Слідом за ним Качан дістав удар ногою від хлопчика. Він тихо застогнав і затих.

Світло погасло. З землі підвівся невідомий мужчина і хрипко спитав:

— Хто тут?

— Я... Свої...— почувся дитячий голос.— Це я, Ігор.

Ігор підійшов до майже непритомного професора, який уже встиг сісти на землю й заклопотано спитав:

— Що з вами, Володимире Максиміліановичу? Ви поранені?

— Ні,— відповів професор. І, звертаючись до невідомого, зашепотів: — Беріть його швидше. Це він, він сигналізував ко- мусь.

— Це байдуже,— відповів незнайомий.— На сигнал ніхто не може прийти до нього. Ви краще допоможіть мені, шановний професоре. Посвіти нам, Ігоре.

Знову спалахнула смужка світла. Володимир Максиміліанович побачив мертвено-блідого Качана, що лежав на землі непритомний, побачив знайомого колгоспника, який частував професора вином, і зовсім блідого Ігоря. Колгоспник в'язав Качанові руки й питав Ігоря:

— Це він? Ваш «об'єкт»?

— Він,— відповів Ігор.

— Молодці, хлопці.

Операцію швидко закінчили. Колгоспник обтер піт на лобі й сів. Вийняв цигарку, закурив і аж тоді звернувся до професора:

— Скажіть мені, шановний професоре, як ви тут опинилися і до того ж так вчасно?

Володимир Максиміліанович розповів йому все, як було, і закінчив:

— Мені теж здається, що я вчасно опинився тут.

— Дуже до речі, мушу я сказати. Дуже до речі. Рідко трапляється, дорогий професоре, таке доречне втручання третього у справі інших двох. Я вам дуже вдячний. Ну, а тепер в дорогу,— закінчив колгоспник, почувши стогін Качана.— Наш компаньйон, здається, вже наслухався джмелів. Допоможемо йому підвестися на ноги.

Всі троє підхопили лежачого, поставили його на ноги, вилізли з рову і пішли за вказівкою колгоспника. Вони швидко прийшли до колгоспу. У дворі їх ждала схвильована Галина Петрівна, яка одразу одвела їх в освітлену кімнату, де сиділо двоє озброєних людей.

— Хто ж ви, товаришу? — спитав Цаль засмаглого колгоспника.

— Я капітан державної безпеки Кринко Григорій Іванович, до ваших послуг, професоре,— ввічливо відповів Кринко.

— Як же ви сюди потрапили?

— Я? З обов'язку, професоре. А от як ви сюди потрапили, це мені цікаво?

— А Ігор як потрапив? Де він був? — не вгавав професор.

— Ігор? Він теж з обов'язку, професоре. Правда, він не цілком виконав свій обов'язок. Але добре те, що добре кінчається.

Повернувшись до хлопця, капітан докірливо похитав головою:

— Пам'ятай, Ігоре, що дисципліна — перш за все. А ти її порушив. Я звелів тобі сидіти на дереві і тільки в крайньому разі, на мій наказ або запитання, обізватися світлом, а ти що зробив?

— Ви ж у небезпеці були, товаришу капітан. От я й не всидів, зліз.

— Тож-бо... «Не всидів»! А якби він стріляв? Що б я тоді сказав твоєму батькові?

Ігор стояв, винувато кліпаючи очима. Капітан посварився пальцем на нього, але раптом широко усміхнувся, вхопив у обійми хлопця, притяг до себе й гаряче поцілував.

— Дякую за службу, Світлячок! Дякуючи тобі і всім хлопцям, ми спіймали значного шпіона і диверсанта.

Капітан сердечно потиснув руку і професорові.

— І вам дякую. Дуже дякую, професоре. Якщо вам на віку доведеться ще заблудити колись, то бажаю — не з меншим успіхом і доречністю. Без вас мені б довелося круто. Він зовсім несподівано на мене напав.

Володимир Максиміліанович презирливо оглянув Качана.

— Так ви розвідник? Шпіон? Так, у нас шпигунство не минеться даром. Скажіть же мені, ви німець?

— Німець.

— Я так і думав. Не може бути, щоб серед нас була така погань, яка б продалася вам. І вам не панувати над нами! Не панувати! Цього не дозволимо ми: я, Ігор, капітан, Галина Петрівна, Петро Петрович. Ми вас знищимо, як чуму, бо ми сильні.

Професор повернувся до Ігоря і сказав:

— Ходім, хлопчику, додому. Там, мабуть, дуже турбуються за тебе.

Вони вийшли з хати, залишивши капітана Кринка з пійманим шпіоном.

...Професор зупинився під хатою. Твердо сказав:
— Хлопчику мій, будемо стояти до кінця так само сміливо і мужньо. За нами правда, а де правда, там і перемога.

Розділ 40

Першим до глинища за місто прийшов Бату-хан. Спустившись на дно, він сів, обнявши руками коліна, й застиг в урочистій непорушності. Примруживши повіки монгольських очей, уперто дивився в одну точку. Де зараз Коля? Що з Кузькою?

Бату-хан заплющив очі, і в його уяві постав кирпатенький Коля Морозко, а за ним образ хорошого, м'якої вдачі хлопця, допитливого, до всього цікавого, завжди зануреного в рисунки машин Кузьки Грищенка.

Де вони? Що з ними?

Бату-хан розплющив очі. Він дивиться у простір, ніби крізь рожеве павутиння. Хлопець протирає очі, часто кліпає повіками і знову протирає їх. Та рожевий серпанок знов і знов запинає перед ним світ, і Бату-хан ніяким напруженням волі не може здолати потоку сліз, що гарячими струменями котяться йому по щоках. Він перестає стримувати себе, дає волю сльозам і з мукою питає:

— Де Коля? Де Кузя? Що з ними?

Бату-хан опускається на землю, припадає до неї обличчям і ридає. Тяжко, безутішно, але тихо. Він весь віддається своєму невтішному горю. Перед ним одна тільки туга, страшна в своїй болючій, незмірній глибині.

Немов крізь сон Бату-хан відчуває на своїй голові чиюсь руку. Рука гладить його волосся. Бату-хан поволі підводить голову і зустрічається поглядом з засмученим Сашком Зеро, своїм щирим другом. Бату-хан довго дивиться на нього, мов не пізнає Сашка, і нарешті здавленим голосом каже:

— Що ж ти думаєш, Сашко?

— Помститися. Так я думаю.

— Це правильно, Сашко. Я теж так думаю. Наш «Союз» — нерушимий союз. За смерть Колі й Кузі ми мусимо помститися фашистам.

Бату-хан перестає плакати і гарячими сухими очима дивиться на Сашка Зеро.

— Ми будемо месниками, Сашко.

— Так, будемо, Павлику! — урочисто каже Сашко.

— Нам треба скласти присягу, Сашко.

Сашко Зеро зціплює зуби й напружено думає. Потім гаячково шукає по кишнях. Виймає свій знаменитий, з хужожно порізъбленою колодочкою ножик і подає другові.

— Хай я загину від цього ножика, Бату-хан, коли не відплачу за кров Колі і Кузі. Ти можеш взяти його собі на знак моєї присяги.

Бату-хан приймає ножик, ховає його в кишню гімнастерки, над самим серцем. Потім виймає свій не менш знаменитий годинник з написом «Сіта» на циферблаті й урочисто передає Сашкові.

— Візьми, Сашко, я дарую його тобі і даю тобі цим клятву. Хай моє серце стане, як незаведений годинник, коли я зраджу тебе в помсті.

Сашко Зеро лише одну мить вагається і бере годинник. Він кладе його в кишню й урочисто проголошує:

— Ми відплатимо їм!

День поволі згасає. Надходить вечір. Хлопці поринають у свої думи і сидять непорушно.

Раптом Бату-хан питає:

— А як капітан нас не візьме з собою?

Сашко Зеро заперечливо хитає головою.

— Цього не може бути. Без нас він нічого не зробить. Я ще не все сказав йому, Бату-хане. Найголовніше відоме тільки мені.— Подумавши, Сашко Зеро шепоче на вухо другові: — Я знаю ще одну криївку «об'єкта» коло полустанка, це вже я сам вистежив. Хлопцям я не сказав.

Бату-хан урочисто мовчить. Він навіть не ображається, не дорікає Сашкові за нетовариську поведінку. Навпаки, він осягнув Сашкову обережність і погоджується з нею. Особливо приємно з того, що Сашко звірив свою таємницю тільки йому.

А примерк нависає над глинищем. Сонце вже закотилося за далекий обрій, і в небі загоряються зорі. Сашко виймає годинника з маркою «Сіта» і, глянувши на нього, каже:

— Вісім нуль-нуль. Зараз має бути капітан Муралов.

І майже в ту ж мить до ями посипались грудки землі, а слідом зійшов і капітан Муралов.

— Здорово, хлопці! Як справи?

Сашко підвівся назустріч.

— Товаришу капітан, все як умовились. Вони там, ніхто з наших не приходив.

— Добре, Сашко. З чого ж ми почнемо? — мовив капітан.

Сашко Зеро коротко, але жваво інформує капітана про результати денного стеження за «об'єктами» та про їх по-

ведінку протягом дня. Свою інформацію він закінчив словами:

— Вони там, на місці, товаришу капітан. Треба поспішати, бо наші хлопці можуть прогавити. Вони ще... не підготовлені до таких операцій.

— А Ігор приходив? — питає капітан.

Цілком серйозно Сашко доповів:

— Ні, ми його сьогодні не бачили. Мабуть, його не пустила мама. Він — мамин син.

Капітан Муралов непомітно, самими очима усміхнувся.

— Ну що ж, обійдемося й без нього, кінець кінцем,— байдуже відповів капітан.— А тепер слухати мою команду.

Капітан Муралов пояснив хлопцям їх завдання. Кожен з них мав окрему ділянку місцевості, яку брав під контроль схований ним загін бійців, і повинен був розвести бійців так, щоб кільцем оточити цю ділянку і замкнути кільце. Тоді Бату-хан з хлопцями, яких він знайде по кривках, залишається в районі полустанка в сховищі, а Сашко веде решту бійців на оточення яру і теж залишається на одному з постів-крівок у полі.

— Місцем явки буде колгосп,— закінчив Муралов.— Сигнали явки скажуть вам мої люди.

Всі рушили з ями. Капітан Муралов ще на мить спинився й попередив хлопців:

— Слухати мого наказу. Дисципліна — перш за все.

Хлопці віддали салют і вийшли з глинища. Кроків за сто від глинища з-за куща виринула постать бійця. Капітан Муралов передав йому Бату-хана й пішов із Сашком у поле. Пройшовши трохи, капітан пірнув за куці й потяг за собою Сашка. Там вони знайшли ще двох бійців. І з цього місця Сашко Зеро вже йшов з іншими. Таким способом він пройшов чимало кривок і нарешті добрався до грейдера і до стовпа номер 167, де зустрів Бату-хана в компанії десятка бійців. Як тільки вони зустрілися, загін розсипався поодиноці, і хлопці поплазували в напрямку яру. На виході яру в полі хлопці залишилися з одним бійцем. Невдовзі до них приєдналися Нечай з Перебийносом і Серьога Тенькало. За прикладом бійця хлопці полягали на землю і принишкли.

Була вже ніч. Блимали ясні холодні зорі. Грейдером гуркотіли машини, іноді з ночі вихоплювався блискучий промінь світла з фар і зразу згасав. Було тихо і трохи моторошно. Сашко обняв за шию Бату-хана і припав до його вуха губами:

— Мені не подобається це лежання, Бату-хане.

— І мені, Сашко. Лежу і мучусь.

— Ніч темна, Бату-хане. Ніхто з нас нічого і не помітить. Перед нами ліс і яр, а в лісі Коля.

— Сашко, ти забув присягу?

Сашко умовкає і лежить, прислухаючись до ночі.

Час спливав дуже повільно.

Раптом з ліска в яру донісся тихий посвист перепела. Далі ще раз, ще. Сашко Зеро підводиться на лікті, прислухається, злегенька штовхає Бату-хана і шепоче:

— Його гасло, Бату-хане. Чуєш? Такий свист був і тоді, коли зник Коля.

Свист повторився ще кілька разів. Сашко підповз до бійця, який теж лежав та прислухався і, смикнувши його за рукав, тихо спитав:

— Перепела чули?

— Чув, синок.

— Це його гасло. Нам треба негайно рушати туди.

— Немає такого права, синок. Ми на посту. Ти лежи й не гарячись. Все прийде в свій час.

Сашко спересердя скрипить зубами, але мусить скоритися. Боець одвернувся од нього, нашорошився й уважно слухає. Сашко Зеро, уткнувшись носом у траву, лежав непорушно. Бату-хан притулювся до нього і мовчки жує травинку.

Час спливає дуже поволі. Хвилини тягнуться безконечно довго. Бату-хан нервує, гризе травинку, а Сашко часто нерво-во зітхає. Тільки боець лежить спокійно.

Аж ось у небі розсипалась зелена ракета. В ту ж мить боець підвів голову і сів. Хлопці й собі сіли. Прислухалися.

Тихо шелестіли кущі. Шелестіла трава. Шелестіла ніч. В шелест природи влітаються сторонні звуки. Їх трудно відрізнити із звуків ночі. Та вухо бійця, мабуть, ловить щось підозріле, бо він одним рухом руки пригинає голови хлопців до самої землі. І в ту ж мить лунає постріл, другий, чується тупіт ніг. Повз Сашка Зеро біжить і щось бурмотить якась людина. Сашко в мові ловить чужі слова. Він хапає невідомого за ноги, і той сторчака летить на землю. В ту ж мить щось важке вдарило Сашка по голові, і він знепритомнів.

Сашко швидко прокидається і чує схвильовану мову капітана Муралова:

— Обшукати весь лісок. Знайти його неодмінно, більше йому нікуди було діватись. Він тут, неодмінно.

Сашко вхопив за руку Бату-хана і стиснув її. Він розуміє, що той «він» — Коля Морозко.

За якийсь час з ліска доноситься гомін. Юрба людей

виходить з кущів і веде якогось чоловіка, а за ним несуть когось мертвого. Сашко Зеро догадується, кого то несуть. І відчуває, як його тіло враз похололо. Він тривожно шепоче своєму другові:

— Це він, Коля, Бату-хане...

— Так, Сашко, це він...

Капітан Муралов дає команду йти до колгоспу. Хлопці йдуть за бійцями. Вони йдуть побіч мертвого, якого несуть бійці. Лише там, у колгоспі, в освітленій кімнаті хлопці з жахом виразно бачать блідо-синє обличчя мертвого Колі і ящикрацію. Тут хлопці побачили і «об'єктів», за якими вони стежили.

Сашко стає в головах у Колі, тужно схилиє голову і, вже нікого не соромлячись, плаче. Плаче з безсилої люті і пекучої ненависті і Бату-хан.

Надворі тане ніч. Сіріє небо. Капітан Муралов підходить до хлопців.

— Вам спочити пора, діти.

Хлопці слухняно вийшли за ним. Він повів їх до повітки, де Галина Петрівна приготувала постіль. Хлопці лягли й обнялися. Вони мов закликали в глибокому відчутті трагічного.

Розділ 41

Олександр Степанович на світанні прийшов до Хорла. Він застав Інну Павлівну і Віталія Борисовича коло відчиненого вікна і стривожено спитав їх:

— Що з вами? Чого це ви сидите?

— Нема Ігоря,— глухо відповіла Інна Павлівна.— Цілу ніч не приходив.

— Де ж він?

Віталій Борисович стомлено підвівся з стільця і глянув на годинник. Була вже п'ята година.

— Мені пора, моя маленька. Я піду.

Інна Павлівна схилила голову на руки, з грудей мимоволі вирвався стогін.

— Тобі треба заспокоїтись, маленька... З Вогником нічого не трапилось, ми прийдемо додому вдвох, я це знаю.

Інна Павлівна ще нижче схилила голову. Вона зосереджувала всі сили, щоб заспокоїтись. Та глуха, безвихідна туга тиснула за серце, холодом сковувала всю її істоту.

Олександр Степанович з жалем дивився на своїх друзів, не наважуючись навіть спитати, як саме зник Ігор. Він розумів безмежну тугу матері і боявся вразити її зранене серце

якимсь необережним словом. Віталій Борисович обняв худенькі плечі Інни Павлівни і ніжно озвався до неї:

— Інно, Вогник прийде додому. Я це знаю. Тобі треба заспокоїтись.

— А й справді, Інно Павлівно, ви дуже перебільшуєте небезпеку. Ваш Ігор загулявся десь з товаришами і боявся вночі йти, от і все. Тепер він десь спить дитячим сном, а прокинеться, то й прибіжить до мами,— розважливо сказав Олександр Степанович.— Ви заспокойтесь. Не пізніше як за два дні ми поїдемо, і у вас більше не буде причин хвилюватись.

— Поїдемо? А Ігор? — раптом спитала Інна Павлівна.

— І Ігор з вами. Він же нікуди не дінеться.

Віталій Борисович був готовий йти до своєї роботи, але не наважувався залишити Інну Павлівну, свого вірного друга, в такому горі наодинці. Він благально дивився на Олександра Степановича. І Граб раптом відчув свою повинність перед друзями. Він звернувся до Інни Павлівни:

— А я за вами, Інно Павлівно. Марія Матвіївна дуже потребує вашої допомоги і послала мене по вас. Чи не будете ви такі ласкаві піти зі мною зараз?

На цю розмову ввійшла Віра Антонівна. Обличчя в неї було радісне, схвильоване:

— Ігор живий і здоровий, Інно Павлівно. Я дзвонила капітанові Оксанічеву і просила його дещо в'яснити. Він має відомості про Ігоря.

Інна Павлівна одним скоком опинилась коло Віри Антонівни і схопила її за руку.

— Віро Антонівно... Вірусю... Ви правду говорите? Пам'ятайте, мені не можна говорити неправду. Це буде великий злочин проти мене.

— Я говорю правду, Інно Павлівно. Ідїть до Марії Матвіївни, а я вас тоді покличу.

Інна Павлівна заплющила очі, хвилину постояла так, зітхнула і пішла до дверей. Олександр Степанович непомітно ткнув папірець в руку Віталію Борисовичу і пішов слідом за нею. Коли за ними зачинилися двері, Хорло розгорнув папірець. Це була записка від директора інституту, в якій Петро Петрович писав: «Негайно берїть усіх своїх людей. Хлїб, машини та інститутське майно треба завантажити в вагони. Закінчивши це, негайно виїздїть. Так розпорядився Веприк».

Після підпису стояло: «Будьте мужнім і спокійним до кінця. СтережітьсЯ відчаю».

Віталій Борисович стояв з запискою і напружено думав над її змістом. Через його плече в записку дивилася Віра Ан-

тонівна. Дочитавши записку, вона знеможено сіла в крісло й тужно заплакала. Віталій Борисович підійшов до неї.

— Скажіть, Віро Антонівно, ви справді говорили з Оксаянічевим?

Вона мовчала.

— Ви не маєте права мовчати. Віро Антонівно, ви говорили з Оксаянічевим чи ні? Я мушу знати.

— Ні... Але я вірю в те, що ваш Ігор прийде.

— Дякую... Я дуже вам вдячний за цю віру. І взагалі ви дуже добре зробили.

Віталій Борисович вийшов і майже бігцем подався до інститутської канцелярії. За півгодини він уже їхав на дροжках до колгоспу, доручивши вести бригаду Кузеві. На передку сидів дід Борунда. Старий дивився на Хорла зацікавлено і з тривогою. «Щось, мабуть, сталося»,— думав старий.

Він давно знав Хорла, але ніколи не бачив його в такому стані.

— Чи не занедужав хто?

— Швидше, Йосипе Артемовичу, швидше! — квапив він Борунду.— Швидше, мені дуже треба.

Дід Борунда засмикав коня, замахав батіжком, і дροжки котилися досить швидко.

Минали хатки з замаскованими вікнами. За ними не було видно життя, людського затишку, який має кожна обжита хата. Минули парк з віковими деревами, покаліченими бомбами. Поламане гілля нагадувало спотворених ранами людей. А ось уже й перші хати приміського села. Над ними вгору звивалися голубі димки.

Дрожки стали перед колгоспною канцелярією. Віталій Борисович прожогом вбіг у двір колгоспу і безтямно спинився. Просто перед дверима стояв стіл, накритий червоною скатертиною і прикрашений квітами. На білій подушці лежала голова з кучерявим чубом. Обличчя й непорушне хлоп'яче тіло було накрите червоним покривалом. Коло столу купчилось кілька дівчат і хлопчаків. Зігнувшись і підперши голову руками, сидів професор Цаль.

День мов згас. Сонце повилось туманом. Великі краплі холодного поту котяться по обличчю Віталія Борисовича. Обвисли руки. В грудях замлоіло. Тяжкий стогін виривається з його грудей.

Володимир Максиміліанович підвів голову. Він побачив страшно, спотворене відчаєм обличчя Хорла і важко встав із стільця.

— Я розумію вас, колего... Але це не ваш син.

— Не він? Чи я так вас зрозумів?

— Так. Цей герой, ця золота дитина — не ваш Ігор. Хоч і Ігор не менший герой, колего, даю вам слово честі старої людини. Я гордий з того, що знайомий з батьками славного хлопчика Ігоря.

— Хто ж це? — не слухаючи професора, спитав Хорло.

— Микола Морозко, патріот і герой. Він загинув на бойовому посту.

— Коля Морозко?

— Так. Це наш маленький Коля. Він вартий того, щоб зватись так. Але і ваш син вартий дружби з ним. Я хочу, колего, першим потиснути руку батькові Ігоря.

Володимир Максиміліанович потиснув руку Віталієві Борисовичу.

— Де ж Ігор?

— Я проведу вас до нього. Він спить.

Володимир Максиміліанович ще раз глянув на Колю і дрібними кроками пішов уперед. Віталій Борисович ішов за ним. Професор обернувся й заклопотано попередив:

— Ви ж глядіть, не скажіть одразу Ігореві про смерть Колі. Він ще не знає.

Віталій Борисович кивнув головою. Від хвилювання він не міг вимовити жодного слова. Професор Цаль ішов до повітки і зворушено, схвилювано говорив:

— Так, колего, ми б померли й не знали б своїх дітей, якби не війна. Вона стала сиротним каменем для всіх нас. Це вона виявила величний дух нашого народу, яким пройнято і покоління моє, і покоління Колі Морозка.

Вони підійшли до повітки, професор з надзвичайною обережністю відчинив двері, проміння сонця впало на сіно, вирізнивши, мов на фотоплівці, кожну деталь.

На свіжому сіні, застеленому рядом, горілиць з розкинутими руками лежало трое: Ігор, а по боках Сашко Зеро і Бату-хан. Темне волосся Ігоря відтіняло блідий його лоб, навкіс перев'язаний бинтом з жовтими плямами йоду.

— Поранений? — тривожно запитав Віталій Борисович професора.

— Ні, тільки дряпнув гілочкою. Ви заспокойтесь, колего, ваш Ігор не зазнав лиха.

Аж тепер сили кинули Віталія Борисовича. Він, як підкошений, сів на сіно й дивився в одну точку поперед себе.

Ігор прокинувся. Глянув на спину батька, швидко підвівся, прожогом кинувся і обняв Віталія Борисовича за шию. Притулившись до нього щочкою, хлопець винувато прошепотів:

— Папа, папочка мій...

— Сину, Вогнику...

— Дорогий...

Володимир Максиміліанович витирав рукавом спітнілі чоло, очі, щоки. Залягла довга пауза.

— Папа...

— Іди зараз же до мами, Ігорє. Вона дуже хвилюється. Він пригорнув до себе сина й міцно поцілував.

— Я зараз піду, папа. Я б і вчора прийшов, та нас не пустив патруль.

— Іди, синку, йди... Заспокой маму.

Ігор пішов з батьком до дροжок, що ждали на вулиці. Віталій Борисович провів його поза канцелярію і, посадивши на дροжки, наказав дідові Борунді гнати чимшвидше до дому.

Дрожки рушили. Віталій Борисович ще довго стояв і дивився вслід синові.

Розділ 42

Петро Харитонович нервово провів рукою по довгих вусах, по бороді і, прокашлявшись у кулак, зняв шапку. Потім ступив два кроки вперед і зійшов на поставлений в головах труни ящик. Затуманеним зором глянув на загострене обличчя Колі. Непорушне тіло Морозка лежало в труні під червоним покривалом, поверх якого лежали букети квітів, вінки з барвінку, чебрецю. Круг безкровного обличчя горіли під сонцем барвисті маки, півонії. Квіти мінилися на сонці...

Петро Харитонович тяжко зітхає і повагом хрипло вимовляє:

— Товариші...

Плин думок уривається, як німічна нитка, і Петро Харитонович силкується піймати завіяні вихром почуття кінці думок і з натуги потіє. Піт великими краплями стікає по скронях, обличчя наморщується.

— Товариші! Перед нами ось лежить мертвий Коля Морозко, Миколайко, наш рідний, дорогий хлопчик. Хто його вбив? Його вбив ворог. Ворожий ніж проткнув Колине серце. Коля вмер на посту, як воїн. Ворог і нас хоче вбити. Нас усіх. Вас, учених людей, молодь нашу, дітей наших, вас, колгоспники-селяни, вас, діти,— всіх! Всю нашу землю, державу нашу хоче вбити, а добро наше забрати собі.

Петро Харитонович облизав губи, перевів дух.

— Ви погляньте на цю квіточку, що лежить ось перед нами. Воно ж тільки розквітало, хотіло жить, хотіло вчитись, хотіло бачити світ, і от...

Петро Харитонович більше не думає, що казати, не шукає слів. В його душі зринув потік почуттів, гарячого, як вогонь, жалю до Колиного життя, обірваного ворогом, глибокої любові до Саші, Бату-хана, Ігоря — його товаришів. Говорив про героїзм Колі Морозка, його товаришів, про силу їх любові до Батьківщини, про вірність їх партії, Радянській владі, народові. Він говорив про них, називаючи їх кожного разу «наші діти», «наші дорогі діти», «наші рідні діти».

Петра Харитоновича слухали. Слухали похмурі сивобороді колгоспні діди, слухали зморщені зажурені баби, слухали посмучені молодиці, рожевощокі дівчата, діти. Слухали викладачі інституту, студенти.

— Кров його, нашого Колі, буде на нас,— гримів голос Петра Харитоновича,— якщо ми не помстимо лютому ворогові! Кров його буде на нас, на наших дітях, якщо ми не відплатимо фашистам за це вбивство. Не дамо ні зернини німцям, ні одної худобини, ні одної машини, ні одної краплі води з нашої рідної землі. Сьогодні ми вантажимо зерно. Все, все віддамо державі. Так нам велить Колина кров.

Петро Харитонович скінчив, ще трохи постояв і, схиливши голову, підійшов до труни. Нахилився над нею, поцілував холодний лоб Колі і аж тут закінчив:

— Колю, дитино моя, рідний мій хлопчику... Присягаюсь тобі, Колю, що вбиватиму ворога без жалю, як убив він тебе.

Петро Харитонович спазматично ковтнув повітря і одійшов. У ту ж мить на ящик став Володимир Максиміліанович Цаль. Він був без шапки. Довге сиве волосся його куйовдив вітер. Стрілкуваті брови упали низько, закривши очі. Професор підняв руку, потім голосно промовив:

— Петро Харитонович сказав добре. Ви плачете? Я теж плачу. З болю, з образи, з люті і бажання помсти. Та сліз цих не побачить ворог. Перед ворогом станьмо в суворім, мужнім мовчанні і благородній непохитності людей-воїнів, людей — рицарів правди, гуманності, людяності й краси. Ми над труною Колі маємо скласти присягу вірності Батьківщині. Будемо, як Коля,— безстрашні і невтомні. І тоді ворог не зломить нас. Ми сильні й непоборні, коли маємо таких дітей, як наші. Станьмо кожний на свій пост і стіймо, як Коля. І ні кроку від своєї повинності.

На імпровізовану трибуну сходили студенти, викладачі, колгоспники. Раптом усе стихло. На трибуну вийшов високий,

сивий дід Василь, найстаріший в області чоловік. Він мав сто чотири роки. Дід Василь підвів голову, скинув шапку і подивився на всіх зовсім нестаречими очима.

— Діти,— поважно і спокійно озвався він.— Діти мої, немає сили над людей. Одного можна вбити. Можна вбити сотню, можна й тисячу, і ще більше можна. Та всього миру не вб'єш. Німець пупа надірве, а нас не здолає. Я стою супроти нього. Ось і професор став, Коля став, і весь мир стане. Всі наші люди. Не візьме ворог, бреше. Багато воєн я бачив. Не було такої, щоб і старе й мале було в одному строю. А тепер так: я, і Коля, і професор в один стрій стали. І нас ніяка сила не здолає.

Дід Василь потряс рукою в повітрі і, зійшовши до труни Колі Морозка, низько йому вклонився і поцілував у лоб. Потім підійшов до Петра Харитоновича і діловито озвався:

— Командуй, сину, загадуй роботу. Тепер, синашу, мені вже з печі злазити треба. Куди люди, туди і я. На роботу піду.

— Та вам ця робота не по спині, діду, вантажити зерно будемо.

— Мішки зав'язуватиму, порядку догляну. Робота знайдеться.

Це стало гаслом. Враз усі заворушилися, кинулись кожен до свого гурту. Віталій Борисович, Яків Михайлович, доцент Варський, професор Цаль розподіляли людей на бригади, визначали завдання. Колгоспники запрягали коні, трактористи заводили трактори, чіпляли причіпні вози до тягачів, зносили мішки, шпагат, лаштували гарби.

В цей момент на подвір'я в'їхав верхи на коні молодий лейтенант артилерії. За ним чітким кроком увійшов взвод бійців, в'їхала відкрита машина, прийшов інститутський оркестр. Лейтенант дав команду. Навколо труни Колі стала почесна варта. Музика заграла похоронний марш.

Все, що було живого в селі, ринуло в двір колгоспу. З міста підійшли учні, зібрались юрби людей, дітей. З'явилися з траурними пов'язками Петро Петрович, Олександр Степанович, багато старих викладачів. Прийшла й Інна Павлівна. Увійшли Ігор, Сашко Зеро, Бату-хан, Серьога Тенькало та інші члени бойового «Союзу розвідників». Прийшов і капітан Муралов. Він про щось поговорив з лейтенантом артилерії, зібравши розвідників, поставив їх з бійцями в почесну варту.

До двору в'їхала машина. З неї вийшов секретар міськкому Горовий, а за ним капітан Оксанічев і полковник Замгін. Полковник узяв під козирок, стройовим кроком підійшов до труни Колі і став у почесну варту.

Горовий узяв слово. Він говорив недовго.

— Ворог убив Колю,— сказав Горовий.— Принеслася жертва і з наших лав. Уже багато є вбитих наших людей. І ще будуть. Але ми знаємо, за що приносимо жертви. Ми приносимо їх за щастя мільйонів таких, як Коля. І Коля знав це, тому і віддав так сміливо життя за свою Батьківщину. Ось стоять його сподвижники — наші діти. Вони ненавидять ворога і допомагають батькам. Слава нашим дітям! Слава батькам, що виростили їх на вічну славу і честь нашої Батьківщини.

Він підійшов до труни і вклонився Колі.

— Слава тобі, маленький герой! Всі ми будемо такі, як ти.

Знову заграла музика. Труну поставили на машину. Поперед неї пішли Сашко Зеро й Бату-хан. Вони несли кришку. Серьога Тенькало, Перебийніс з Нечаєм несли вінки. А попереду всіх ішов Ігор з червоним прапором, перев'язаним чорним крепом. За машиною пішов оркестр, за ним бійці на чолі з Горовим, полковником і лейтенантом артилерії. А за ними безупинним потоком лилися ряди дітей, стариків, жінок.

Процесія рухалася містом. Багатотисячний натовп проводив Колю Морозка в останню путь.

Короткий мітинг коло домовини. Останній марш. Грім залпу. І до труни підносять кришку, щоб схвати сонце від Колі назавжди.

Тоді з юрби швидко вибіг дід Йосип Артемович Борунда. Він упав на груди Колі й тяжко заридав.

Сашко Зеро, Бату-хан, Серьога, Нечай з Перебийносом, Ігор — усі члени «Союзу розвідників» підходили і прощалися з другом. Тремтячими руками вони поклали кришку на труну і стояли доти, доки над Колею виросла могила, доки всі розійшлися. І залишились тільки вони.

Горе шматувало їм серця, але сліз не було. Їх висушила ненависть до ворога.

Розділ 43

Веприк говорив своїм сухуватим, діловим тоном, дивлячись просто у вічі Варському:

— Розумієте, Михайло Семеновичу, справа обернулася так, що ви несподівано можете стати відповідальним за ешелон. Тернину викликано до ЦК партії, і він може дістати якийсь інше призначення. У нас немає кого послати іншого, кожний має своє завдання, і обком спиняється на вашій кандидатурі.

Варський слухав розмірений і хриплий від втоми голос Веприка, дивлячись у вікно, за яким блищала на сонці безконечна срібляста смуга ріки. Він думає про Коло, про Ігоря, про події останніх днів, про майбутню подорож і свою в ній роль, як думав не так давно про завтрашні лекції в аудиторії — спокійно, впевнено.

— Це накладає на вас, Михайле Семеновичу, додаткову відповідальність і додаткові обов'язки. Насамперед, вибрати собі помічників. Я не можу вам їх нав'язувати, ви тут вирішуйте самі. Так кого б ви взяли?

— Я б узяв професора Цаля, якщо дозволите, Андрію Антоновичу.

— Не заперечую. А ще кого?

— Якова Степановича Званцева.

— У нього мала і хвора дитина. В товарні вагони, завантажені всячиною, ми не можемо брати хворих дітей. Він поїде пасажирським.

— Правда. Тоді Каніна.

— Це того, що читає астрономію? Підходяще, беріть. Він досить енергійна і рішуча людина. Ці якості тепер найцінніші. Беріть ще двох-трьох молодих з кращих студентів та Галину Петрівну Лозову. Будьте їй опікуном, їй треба допомогти виїхати.

Варський кивнув головою на згоду.

— Цікаво, Андрію Антоновичу, яким чином ви знаєте нас усіх?

Веприк усміхнувся.

— А хто ж вас знатиме, як не я? Працювати ж з вами треба, Михайле Семеновичу. Така, виходить, моя служба, секретаря обкому. Своїх людей треба знати.

Веприк пройшовся по кімнаті, хруснув пальцями і закурив нову цигарку. Потім сів супроти Варського і поклав йому руки на коліна.

— Я не все сказав вам, Михайле Семеновичу. Слухайте мене уважно. Справа в тому, що сьогодні, як тільки стемніє, подадуть вагони. Завдання полягає в тому, щоб завантажити їх до ранку і не пізніше сьомої-восьмої години вирушити в дорогу. Всі знають, що вантажити будемо на полустанку. Ви й підтримуйте цю думку. А самі їдьте на станцію Кліни, звичайно, не оголошуючи про це, і підготуйте все до вантаження. Це всього п'ять кілометрів від полустанка на північ. О шостій вечора ведіть туди всіх людей, які будуть вантажити. Вантаження доручить Хорлу, транспорт — Кузеві, а нагляд за вивозкою — професорові.

Це міняло плани, і Варський спитав:

— А чому, якщо не секрет, ми міняємо диспозицію?

— Саме так — міняємо диспозицію, Михайле Семеновичу. І вам я скажу.— Він трохи нахилився до Варського і дуже серйозним тоном сказав:— Німецькому командуванню донесено, де ми будемо вантажити і що саме будемо вантажити. Отже, ми не можемо ризикувати таким цінним вантажем, як машини, зібрані з МТС багатьох районів, хліб та інститутське майно.

— Ясно.

— Ще одне. Німці, напевне, будуть бомбити полустанок, а може, й колю в цілому. Можлива паніка, а паніка може зірвати справу. Ваше діло організувати порядок, дисципліну, темп і безпеку. Розумієте? Контингент робітників — ваш, інститутський. Тому пильнуйте справи.

Веприк спинився, мовби давав час Варському зважити обставини. Він підійшов до вікна й дивився на ріку. А проте крадькома поглядав і на Варського, спостерігаючи кожний рух на його обличчі.

Варський машинально м'яв у руках газету, обдумуючи слова Веприка. Серйозність завдання стурбувала його і збентежила.

«Справлюсь чи ні? — думав Варський.— Чи вистачить у мене хисту підняти таку справу? Організувати людей перед лицем явної небезпеки, перед лицем навіть смерті?»

— Сумніваєтесь в собі, Михайле Семеновичу? — почув він голос Веприка.— Вагаєтесь? Ви говорите одверто, я не буду в претензії, для того й залишився з вами. Скажу більше, я сам знаю, що не всякий узявся б за таку справу.

— Ні, я не вагаюсь,— відповів Варський твердо.— А щодо сумніву, ви маєте рацію. Я дійсно сумніваюсь.

— В собі сумніваєтесь?

— Ні. Сумніваюсь в своїх здібностях керівника в обставинах небезпеки. Я сам не боюся. А от людей організувати і тримати в руках в час смертельної небезпеки, цього я не робив ніколи.

Веприк підійшов до нього, поклав руку йому на плече і сердечно зауважив:

— Ніхто з нас цього не робив, Михайле Семеновичу. Війни не було, потреби не було. Коля, Ігор, Саша теж не ловили шпівонів і диверсантів, вони вчилися в школі. А дивіться, почалася війна, і вони розумніші за нас стали. Ми, дорослі, Качана не вистежили, а вони вистежили і піймали. Прав-

да,— зітхнув він,— один з них голову за це поклав, на другого, Кузьку, теж надій мало, але це війна.

— Так ви думаєте, що я зумію?

— Я так думаю. І хочу чути від вас, чи зможете ви взятись за цю справу?

— Зможу.

— От і гаразд. Ви, Хорло, Кузь, Цаль, Канін, Лозова, Петро Харитонович — це ж сила і не мала.

Варський встав. Серйозно і рішуче промовив:

— Я берусь. Можете не сумніватись, Андрію Антоновичу, принаймні в тому, що віддам своє життя за цю справу.

— Цього саме й не треба. Нам, дорогий мій, ваше життя потрібне. Віддайте тільки силу вашого розуму, дисципліну й енергію і збережіть життя.

Веприк потиснув йому руку і вже іншим тоном, тоном дружньої зацікавленості, спитав:

— А сім'я до від'їзду готова?

— Ні, ще не готова. Не було часу за це взятись.

— В такому разі, Михайле Семеновичу, я сам скомантую зробити це. Завтра вранці у вас буде машина, забере вашу родину, речі, заїде додому до Цаля, Каніна, Лозової і повезе їх до станції. А зараз сідайте зі мною в мотоцикл, поїдемо до міста, і я, мабуть, стану вашим опікуном. Так буде краще. Через годину ви повернетесь сюди.

Веприк вийшов з хати, налагодив свій мотоцикл, дав останні вказівки Петру Харитоновичу і пішов у комору, де професор Цаль оглядав свій вантаж. Він застав професора дуже смутного. З-під стрілкуватих брів старого вченого котилися сльози. Наодинці він не соромився їх, навіть не стримувався, віддавшись цілком своєму глибокому горю. Веприк підійшов до нього.

— Що з вами, Володимире Максиміліановичу? Чого сумуєте? Що сталося?

Старий глянув затуманеними очима на Веприка. Шматова на горем душа його раптом благально зажадала полегшення, співчуття. Йому раптом захотілось вилити своє горе. Старий професор підійшов до Веприка і схилив свою сиву голову на його плече. Все його тіло здригалося в риданні. Потім він сів на ящик і сказав:

— Благаю, вислухайте і не ганьте старого.

— Що з вами, Володимире Максиміліановичу? Що з вами, мій друже?

— Тяжко мені. Дуже тяжко. Я полюбив його, як рідного сина. Я звик до нього і, коли хочете, жив ним. Славний, чис-

тий, хороший хлопчик Коля! Якби ви знали, як він хотів жити, як він хотів знати математику! Він був поетом математики! І талант його я хотів розвинути, це стало моєю мрією. І от... Він мертвий. Вранішня зоря згасла, а вечірня блимає... Це страшно несправедливо, Андрію Антоновичу.

— Вам треба заспокоїтись, Володимире Максиміліановичу! — лагідно сказав Веприк. — У кого міцніші нерви, той ближчий до мети. Війна, професоре, тільки починається, і Коля, на жаль, не остання жертва. Ми не маємо права тепер плакати, сльози туманять розум. Прибережім наші сльози до кінця війни і пред'явимо їх нашим противникам, як суворий рахунок.

Володимир Максиміліанович провів рукою по очах.

— Я не можу заспокоїтись. Мое серце не знатиме спокою до останньої хвилини, але плакати й справді не буду.

— Я до вас у справі, Володимире Максиміліановичу. Ви маєте завтра виїхати з ешеленом. Тернина затримався в Києві, начальником їде Варський, а ви — його заступник. Отже, збирайтесь у дорогу.

— Мої збори короткі. Родина у мене невелика, діти на війні. Коли ж їхати?

— Завтра о восьмій. А сьогодні вам доведеться ще попрацювати, професоре.

Веприк повторив завдання йому і додав:

— На вас, викладачів, покладаємо обов'язок — організувати людей, порядок, дисципліну. Зумієте?

— Сподіваюсь, що зуміємо.

— Сподіваюсь і я. Дякую, професоре. Від усього серця бажаю нашої зустрічі після війни.

Веприк дружньо обняв професора і притис до грудей.

— Щасливої дороги! Щасливого повороту, професоре!

Володимир Максиміліанович відповів йому такою ж задумшевністю. Затримуючи руку Веприка в своїй, професор збентежено говорив:

— Є в мене одна просьба... Так, вигадка, примха мого серця.

— А яка? У вашому благородному серці, професоре, можуть бути тільки благородні бажання.

— Я хотів би... поставити хоч скромний пам'ятник Колі. Я хочу знайти його могилу після війни і ще раз вклонитися їй. У мене є вже пам'ятник, тільки перевезти його.

— Гарзд, Володимире Максиміліановичу, я допоможу вам.

Володимир Максиміліанович знайшов за двором колгоспу гранітнийobelіск, невідомо ким і кому поставлений у граф-

ському саду. І його він вирішив поставити на могилі Колі. Цаль показав обеліск Веприкові.

— Що ж ви напишете на ньому, професоре?

— Мені хочеться зробити напис короткий і виразний: «Коля».

— А й справді, довшого напису не треба. Гаразд, професоре, я скажу, щоб допомогли вам це зробити.

Веприк ще раз потиснув руку старому і, забравши Варського, поїхав з ним до міста.

Розділ 44

Мертва тиша обгорнула всі сім кімнат канцелярії інституту. Починаючи з коридора, всі двері стоять відчинені навстіж. Гульвіса вітер, ускочивши до передньої кімнати, здмухнув зі столу головного бухгалтера аркушик паперу з двома рядками тексту, обірваного на половині думки, і поніс, повіяв його до дверей кабінету директора. Зачепившись за одвірок, аркушик тремтить, згинається, знову випростовується і нарешті шарудить по підлозі, прямуючи під стіл. Письмові столи стоять самотні, покинуті, на них уже осів чималий шар пилу. Одинок, забуто стоїть на столах письмове приладдя, лежать рахівниці, лінійки. На відривному календарі число п'ятиденної відсталості. Безладно поставлені стільці, крісла, порожні ящики, і всюди купи паперу, шматки газет, драні палітурки матрикулів, особистих справ студентів, викладачів, купи різних бланків та оголошень. Про колишнє життя, турботи, пристрасті нагадує тільки одинокий годинник на стіні:

Так-так! Так-так! Так-так! — монотонно, розмірено проказує годинник.

Звуки маятника лунко, мов удари молотка, гудуть в спорожнілих кімнатах. До цих звуків зрідка примішуються тяжкі зітхання діда Борунди. Він одинок сидить на посту коло кабінету директора, де його колись посадив Коля. Дід Борунда вже давно одержав повний розрахунок, йому давно вже сказав Петро Петрович, що нема потреби приходити на роботу. Та Йосип Артемович регулярно приходить сюди, сідає на стілець коло дверей і в абсолютно мертвій тиші порожньої канцелярії слухає такання такого ж одинокого годинника. Йосип Артемович сидить непорушно, втупивши погляд у вікно, за яким тріпоче на вітрі листя клена, і думає. Невеселі дідові думки. Вони снуються поволі, ніби аж зі скрипом. Снуються, обриваються і знову виникають. І все навколо одного сумного питання.

«Що ж далі? — думає старий.— Що далі? Інституту нема, студентів нема, викладачів нема. Обов'язків також нема. Немає й Колі...»

А далі? А далі тлін, порох, пил, небуття.

У діда нема нікого. Він самотній, як суха билина в осінньому полі. Нікого рідного. Нікого свого. Була у діда велика сім'я — студенти інституту, молодь, вони приходили, гомоніли, гули, як великий вулик, і дід лічив свої роки випусками студентів. Так було зручніше. А тепер? Тлін, порох.

На цьому місці виходить розголос у дідових думках. Ніяк не хочеться старому поринати в небуття, і він настирливо шукає отвору туди, у світ, який живе, страждає, радіє, надіється. Дідові страшно цього небуття, і він намагається в думках своїх обминуть хоч би десятків з півтора випусків.

Дід довго дивиться на годинник, переводить очі на календар. Потім підводиться, повільно, старечою ходою підходить до календаря і по одному поволі відриває листочки по сьогоднішнєму числу.

Що ж далі?

Тужно, тоскно старому на самоті. Відчай заповзає в одинокє старє серце.

Що далі?

За вікном шумлять під вітром дерева. В літньому жаркому вітрі дід ловить холодний осінній струм, в шелесті листя угадує осінь.

Дід опускає голову, згорблюється і сидить мовчки. Потім дістає аркушик паперу, присуває його до себе, придивляється. Надіває окуляри і починає читати написане. Це був подраний платіжний аркушик. На ньому кілька прізвищ, проти них сума, а далі підпис. Проти одного прізвища нема розписки. Дід читає прізвище: «Морозко М. А. 175,05».

«Коля Морозко не одержав зарплати,— думає Йосип Артемович.— Вона вже непотрібна Колі».

Дідові думається, що справедливіше було б, щоб він заступив Колю в холодній ямі.

Так-так! Так-так! — вистукує годинник.

Дідові заважають звуки маятника. Дивиною здається годинник там, де ніхто вже не цікавиться часом, де немає життя, немає руху. Але спинити годинника дід не наважується.

«Хай клацає. Покаже мені, коли вмирати,— з гіркою іронією каже він сам собі.— А недарма ж сказано старими людьми: «Коли не вмирать, то день терять».

Туга самотності гризе душу старого.

Що далі? Куди податись? Куди прихилитись? Де шукати розради? Один... в цілому місті один...

«Пора додому, задержався ти, Йосипе Артемовичу, на цім світі. Молодші тепер порозходились, а ти все стовбичиш».

Йосип Артемович хоче кинути все, піти до хати, лягти в бездумі на ліжку, накритись теплим Колиним одялом, махнути на все рукою та й ждати розв'язки.

Та щойно він підвівся, щойно ступив до дверей два кроки, як його рішучість мов вітром здуло. Він неспроможний був переступити поріг, кинути свій робочий пост, відмовитись від усього цього, забути все. Ні, бездіяльність — це вище його сил. Дід не може одійти від роботи. І він знову сідає у крісло.

Одиноко стоять припорошені пилом столи, самотньо лежать рахівниці, лінійки, шарудить папір на підлозі під подувом вітру і тоскно, тужно такає маятник годинника. Йосип Артемович поринає в свою тугу, як у хвилястий туман.

Нараз за дверима щось гуркає. Дід підводить голову і жде. До кімнати входить Олександр Степанович Граб. Дід страшенно радіє з його появи. Дід Борунда знає Граба давно, знає, що він є душа інституту, «головний гвинт» інститутського життя, і йому здається, що з появою Олександра Степановича, як у чарівній казці, все враз оживе, зашумить, засміється, закружить, запрацює. І він, Йосип Артемович Борунда, раптом стане знову коло вхідних дверей у вестибюлі, чистенький, охайно одягнений. Поважно глянувши по вестибюлю, він гукне:

— Знову у тебе, Галино, на килимі папірець валяється! Прибери мені зараз.

А прийде час, і Йосип Артемович Борунда впевнено натисне на кнопку електричного дзвоника, і він запорошить на всіх трьох поверхах, в кожній аудиторії, лабораторіях, кабінетах і коридорах. І всі студенти, професори, викладачі, асистенти, лаборанти, скоряючись його електричному голосові, підуть у аудиторії, і почнуться лекції, практичні й лабораторні роботи, запанує скрізь та особлива, священна тиша робочого часу, якої так ретельно завжди він додержував.

Та казковий сюжет, створений уявою діда Борунди, уривається на самому початку. Олександр Степанович Граб, сутулячись, підходить до діда і стомлено говорить:

— Здрастуйте, Йосипе Артемовичу.

— Здрастуйте...

— Сидите? Журитесь?

— Сиджу, журюсь, Олександрє Степановичу. Все думаю.

— А про що ви думаєте, діду?

— Про життя думаю, Олександрє Степановичу. Думаю, що буде далі? Що мені робити, Олександрє Степановичу. Ви йдете, це ясно, а я? Я старий, німецький... Та й не можу я кинути оце все...

Йосип Артемович Борунда повів навколо себе рукою і шумно зітхнув.

— Несила мені кидати це. Краще життя рішитись.

Дід ніби відкрив свою душу Олександрові Степановичу. Він ніби розв'язав туго набитий горем мішок і висипав те, що було у ньому. Він говорив довго, жалібно, з болісним горем, скаргами. І, скінчивши, повісив голову.

Олександр Степанович слухав мовчки, не перебивав діда. Слухав його скарги і відчував глибоке співчуття до його горя. Йому хотілося потішити, розважити старого, знайти таке слово, яке б загоїло його болючі рани. Та він не знав, як увійти до дідової душі.

— Не треба тужити, діду. Ми ще з вами дамо не один випуск державі. На цьому життя не кінчається, дідусю.

— Правда?

— Дамо, діду, дамо! Неодмінно даватимемо випуски, та ще й які!

Дід Борунда надійно глянув на Граба і серйозно сказав:

— Олександрє Степановичу, я буду ждати цього. Я сидітиму і ждатиму, аж доки ви повернетесь.

Граб узяв старого за руку.

— Діду,— сказав Граб,— ми будемо давати державі випуски. Тільки треба зберегти майно, яке ми залишаємо. Розумієте? Треба, щоб ми мали до чого вернутись.

Олександр Степанович пройшовся по кімнаті. Гулко дзвеніла луна його кроків в порожніх кімнатах. Потім він підійшов до діда Борунди і сказав:

— Петро Петрович просить вас перейти жити в бібліотеку. Займіть там квартиру, ми вам залишимо грошей, дамо ключі, і будьте хазяїном. Це буде вашою службою державі. Зумієте зберегти, слава вам, не зумієте, ніхто вам не дорікатиме. Згода?

— Згода, Олександрє Степановичу. А тільки... як же мені з жінками впоратись? Вони там будуть?

— Наші бібліотекарі, діду, чи будуть, чи ні, це невідомо. Та вони, жінки, боятимуться німців. А ви їх уже бачили.

Дід раптом відчув приплив енергії, рішучості. Він відчув себе потрібним. Зникла і розвіялась пуста, як туман зникає від сонця. Зворушений і схвилюваний старий задріботів по

кімнати, для чогось змахнув порох з двох столів і приставив стільці.

— Так беретесь?

— Берусь. Аякже? Якої ж мені лихої години не братись? А що ж мені робити?

— Ну, то замикайте, діду, канцелярію. Тут уже робити нічого, ходімо до бібліотеки.

Олександр Степанович пішов з дідом Борундою до бібліотеки, показав йому квартиру, показав найважливіші бібліотечні фонди, які треба було найбільш берегти, і віддав йому ключі.

— Ну, діду, бережіть.

— Берегтиму.

Олександр Степанович пішов додому, а дід Борунда, обійшовши круг бібліотеки, позамикав двері й ліг у вхідному коридорі на лавці спати. Вперше за багато днів і ночей дід заснув спокійним сном.

Розділ 45

Як Веприк і передбачав, Тернина з Києва не повернувся. Петро Петрович спішно виїхав на операцію з винищувальним батальйоном, і на його допомогу Варський сподіватися не міг. Щодо Граба, то про його допомогу не могло бути й мови. Олександр Степанович з ранку до вечора був зайнятий справами інституту.

Опинившись перед цим фактом, Варський дещо розгубився. Він ніколи не працював на адміністративній роботі, в армії не служив. Не міг же він серйозно оцінити своє коротке перебування в колгоспі бригадиром як серйозну керівну практику.

«Це ж смішно! — казав він собі. — Ну який з мене керівник під час війни, та ще в умовах небезпеки? Ні, я таки перебільшую свої сили».

Та факт залишився фактом. Відповідальність за евакуацію машин, зерна, інститутського майна, а надто людей покладена на нього, і він мусить на те зважити. А головне, що обмежений в часі. Не пізніше як завтра о восьмій годині ранку ешелон повинен рушити в дорогу. Держава бере паровоз, може, з фронтового завдання, значить, тут припізнитися ніяк не можна.

Михайло Семенович похапцем складає речі. Книги, рукописи, одягу, взуття, білизну. Їх він має забрати з собою в ешелон. Але все те, що відібрав Михайло Семенович, скидає-

ться на купу жужмом накиданого мотлоху. А головне, все це робиться механічно, неосмислено, як уві сні.

Катерина Дмитрівна, дружина Варського, бліда і хвороблива жінка, сидить на стільці, склавши на грудях руки, і з іронічною посмішкою дивиться на метушливі рухи свого чоловіка. Нарешті вона питає Михайла Семеновича:

— Михасю, скажи мені на ласку, що з цього вийде?

— З чого?

— З усієї цієї купи всякого шмаття?

Михайло Семенович спиняється, оглядає те, що він накидав, і безпорадно усміхається сам.

— Катю, ти жорстока зі мною. Ти ж сама знаєш, що у мене часу нема. Я мушу поспішати в колгосп.

Катерина Дмитрівна зауважує:

— Якщо ти так складатимеш вантаж у вагони, то тобі, друже мій, не стане одного ешелону. Ти й половини не забереши, Михасю. Ти, очевидно, нервуєш, а тобі треба заспокоїтись.

Михайло Семенович розуміє справедливість цієї поради, але йому ніяково визнати, що його настрої справді тривожний, що його збентеженість так виразно видно. Він одвертається і строго каже:

— Ти говориш дурниці, Катю. Я зовсім спокійний.

— Неправда, Михасю, я бачу. Ти ж не можеш назвати нормальним те, що свій рукопис поділив на дві частини, одну з яких для чогось кинув під шафу.

Михайло Семенович оглядається навколо і бачить, що це й справді так. Одну половину рукопису він поклав куди треба, а другу жбурнув під шафу.

«Значить, факт,— думає він,— хвилююся. Це погана ознака».

Він сідає на підлогу і деякий час мовчить. Потім встає, підходить до дружини й винувато каже:

— Розумієш, Катю, для мене це нове. Така серйозна, відповідальна справа, і я один мушу вирішувати. Я ще ніколи не був у такому становищі й не знаю своїх сил.

— Не треба хвилюватись,— відповідає Катерина Дмитрівна.— І це перша умова. А друга — вір у себе, як завжди вірив, от і все.

Ці слова благотворно вплинули на Варського, і він трохи заспокоївся.

— Збирайся, Катю, сама, а я поїду в колгосп. Збирай дітей, не забудь нічого, машина за тобою заїде.

Варський нагнувся й поцілував дружину в лоб. Катерина Дмитрівна затримала його руку.

— Михасю...

— Що, Катю?

— Ти батько двох дітей, Михасю... І ти знаєш, що ти для нас... Будь обережний.

— Це війна, Катю.

— Знаю, Михасю.

Михайло Семенович поцілував їй руку.

— Добре... Я буду обережний в тій мірі, яку можна назвати розумною і чесною. Я не можу обіцяти більшого, Катю. Я відповідальний за всіх.

Катерина Дмитрівна образилась.

— Ти погано зрозумів мене, Михасю. Я говорю про обережність саме розумну. Я б не поважала тебе, якби ти зробив щось безчесне.

Михайло Семенович ще раз поцілував дружину і пішов з хати. Машина вже ждала його. Він оглянувся на вікно, в якому стояла Катерина Дмитрівна, усміхнувся їй і сів у машину.

Вирядивши чоловіка, Катерина Дмитрівна враз осунулася, зблідла, очі затуманились слізьми, і вона з тугою оглянула свою квартиру. Кожна річ нагадувала якусь подію і мала глибокий зміст. А найголовніше, Катерина Дмитрівна так любила свою квартиру, свій домашній затишок, наповнений світло-радісним щастям людини, дружини, матері.

І от все це власними руками треба ламати, зачинити за собою двері і їхати кудись у безвість — від усього дорогого, рідного, свого.

А потім?

Вона закинула руки за голову і до болю зціпила зуби.

Катерина Дмитрівна затуманеними очима обводить свою квартиру, прощальним поглядом спиняється на кожній речі.

Рішуче встає з стільця:

— Всього взяти не можна, ясно. Але й лишати не можна. Ніщо не повинно потрапити до ворожих рук.

Катерина Дмитрівна йде на кухню, розводить у варистій печі вогонь і повертається до кімнати. Вона відкладає те, що братиме з собою, а решту носить на кухню і безжально кидає в піч.

Горять дитячі іграшки, які роками зберігалися в шафі в спеціальному ящику. Морщаться і спалахують дитячі зошити з малюнками старшого сина Володі, довго димлять і нарешті спалахують малесенькі валянки Зої, які носила вона, коли їй було два роки. Горять дитячі книжечки, картинки, тліє заводна Володина машина. Одна по одній летять у вогонь ляль-

ки померлої доньки Валі. Обертаються в попіл фотографії знайомих, родичів. Згоряє стара білизна, різні аплікації, панно, серветки, писемне приладдя, різні прикраси, пуфи. І тільки тоді, коли в хаті, крім ліжок, залишились спактованими призначені до вивозу речі, Катерина Дмитрівна сіла і, схиливши голову на стіл, дала волю сльозам. Плакала вона довго, нестримно, виливаючи в сльозах біль та образу, що осіли на серці за довгий час воєнних тривог і безсоння. Плакала з жалю до себе, до дітей, що сплять он одягнені, до попалених своїми руками речей. Плакала з безсилою злості до невидимого ворога, що спричинив усі її страждання.

Нарешті заспокоїлась і згадала: де зараз Михась? Уже друга година.

За вікном шумів вітер. Катерина Дмитрівна погасила світло й відчинила вікно. У прочинене вікно долітають звуки моторів.

Наші? Ні... Це їхні.

Звуки сильнішають. Десь далеко гримнули зенітки. Розриви снарядів спалахують у небі й гаснуть. Далі з неба зви-сають яскраво-жовті вогні. Зенітки гримлять все дужче, ближче. Ось вони заговорили по всьому місту, ударили з інститутського парку, з набережної, звідусіль. Місто сповнилось громом, гулом, брязкотом. Десь летіли з страшним ревом машини, гриміли танкетки винищувального батальйону, тарабанили вози, тачанки. Чулася команда військових, крики жінок, дітей.

Катерина Дмитрівна кидається од вікна до дитячих ліжок. Вона обережно будить дітей і в темряві одягає їх. Вони мовчки, посапуючи, квапливо взуваються, і Володя питає:

— Мамо, підемо?

— Вийдемо в коридор. Там безпечніше.

Там вузенька кімната і кругом капітальні стіни.

Вона хапає чемоданчики з документами, грішми та торбину з харчами. Володя хапає рюкзак, і вони всі разом виходять в коридор і сідають на лаву. Мати обіймає дітей і застигає. Вона притискає до себе дітей, чує їхнє дихання, тепло їхніх тіл, і серце її щемить. Де Михась?

Володя ніби вгадує її думки і тихо говорить:

— Мамо, ти не думай, що німці будуть бомбити полуста-нок. Вони зовсім не там.

— Я цього й не думаю, хлопчику. Та вони ще й не кидали бомб.

Але в ту ж мить розляглося оглушливе сичання, страшний рев, і будинок заколихався, аж ніби затріщав. Посипалися

з брязкотом шибки, штукатурка з стелі та стін. Хитнулася підлога. Катерина Дмитрівна міцніше притиснула до себе дітей.

За першою бомбою впала десь друга, третя, четверта... Бомба за бомбою летять на місто. Дрижить, стугонить земля під страшними вибухами бомб. Гупають зенітки, тріщать зенітні кулемети. В проміжках між вибухами бомб чується гавкіт собак, крик людей, іржання коней. Десь протяжно реве корова.

Катерина Дмитрівна залишає дітей і виглядає в двері. Поперед неї стоїть заграва пожежі. Один за одним спалахують вибухи бомб.

«На полустанку!..— усвідомлює вона.— Який жах! Який це жах! Краще б ми були всі вкупі!»

Безсила щось вчинити, Катерина Дмитрівна вертається знову до дітей і міцно стискає їх в своїх обіймах. Діти, тремтячи, горнуться до неї.

«Де Михась?» — проноситься в голові думка, і Катерина Дмитрівна втрачає свідомість, підкинута вгору неймовірною силою, і падає на підлогу. В ту ж мить розлягається страшний, нелюдський зойк:

— Мамо! Матусю!

Перелякані діти шарять тремтячими руками по підлозі, кличуть матір, не знаходять її і знову тикаються в стіни, як сліпі, в чорній пільмі коридору.

В що мить темряву прорізав синенький промінь світла. Промінь поплазував по стіні і впав на обличчя Катерини Дмитрівни, що лежала непритомна, оглушена струсом від розриву бомби. Діти кинулися до неї з страшним лементом. Синя смужка світла уперлася коло неї в стіну й застигла.

— Хто тут? — з жахом питає Володя.

— Свої,— відповідає стурбований чоловічий голос.— Ану, пусти, я подивлюся.

Над Катериною Дмитрівною нагинається якийсь чоловік, підводить її і виносить на свіже повітря. Вона поволі опам'ятовується й слабим голосом питає:

— Де я? Що сталося? Де діти?

— Ви дома, Катерино Дмитрівно. А сталася з вами всього тільки легенька неприємність,— відповідає незнайомий голос.

— Хто тут?

— Це з міськкому партії, Чечіль. Мене Горовий прислав за вами.

Це й справді був Чечіль, секретар по кадрах міськкому партії. Йому під персональну відповідальність Веприк дору-

чив вивезти родини Варського, Каніна, Цаля на полустанок і допомогти виїхати.

— Я приїхав сказати вам, що за годину-півтори у вас буде машина і ви поїдете на станцію.

— Ви бачили Варського? Що з ним?

— Все в порядку, Катерино Дмитрівно. Варський живий і здоровий, заспокойтесь. Ви готові до від'їзду? Може, вам допомогти в чому?

— Дякую... Я готова.

Катерина Дмитрівна знесилено сіла. Чечіль заспокоїв її і поїхав. Катерина Дмитрівна перевірила речі, винесла їх у коридор і ждала машини.

За вікном гупали зенітки, рвалися бомби, палали пожежі.

За годину з чимось прийшла крита машина з двома бійцями. Речі були завантажені, і машина помчала в п'їтмь, туди, звідки гупали зенітки і де рвалися бомби.

Розділ 46

Повернувшись у колгосп, Михайло Семенович Варський зразу знайшов Петра Харитоновича, Галину Петрівну, викликав Хорла, Каніна, Цаля, Кузя та десятох хлопців-студентів. Всі вони зійшлися негайно й зібралися в канцелярії колгоспу. Михайло Семенович мовчки дивився на них, не знаючи, з чого починати. Мовчанку порушив професор Цаль.

— Ви нащо кликали нас, Михайле Семеновичу?

— Кликав я вас,— долаючи хвилювання, відповів Варський,— поговорити про дещо.

— Є якісь важливі питання?

— Є, Володимире Максиміліановичу, справа в тому, що мені обком партії доручив провадити вантаження і відправку ешелону.

— Ну то й що? — спитав Петро Харитонович.

— Ешелон має відійти завтра, не пізніше восьмої години ранку. Часу мало, роботи багато. Нам доведеться сильно попрацювати, друзі. І я не знаю, чи вистачить людей.

— Людей вистачить,— запевнив Хорло.

— А транспорту? — спитав Варський.— Тари? Шпагату? Як воно там, Петре Харитоновичу?

Петро Харитонович запевнив, що й тари і шпагату вистачить, що можна починати роботу. Тоді Варський зауважив:

— Пам'ятайте, що ні на півгодини пізніше, тільки о восьмій, усе має бути готове. Паровоз приїде точно о восьмій годині.

Михайло Семенович оглянув присутніх допитливим поглядом і твердо закінчив:

— Становище складніше, ніж ви вважаєте. Не виключена можливість тривоги. Чи готові ви держати людей в дисципліні й порядку?

— Будемо держати, колего. Раз дали дзвоник, аудиторії мусять працювати,— відповів професор.— Розкладу порушувати не можна.

Варський приязно усміхнувся своєму учителеві.

— Правильно, професоре. Та ви забули про зміни в розкладі і в навчальному плані. А зміни ці такі. Я, Віталій Борисович, Яків Михайлович, Канін та п'ять-шість студентів їдемо на станцію. Ви ділите команду по п'ятнадцять чоловік на вагон, і кожен з вас бере по чотири вагони, Петро Харитонович, Галина Петрівна та професор Цаль з рештою людей залишаються в колгоспі вантажити зерно та інститутське майно. Петро Харитонович командує зерном. Галина Петрівна — транспортом, професор — інститутським майном. Кожен знає свою ділянку, своїх людей і відповідає повністю.

— Правильно,— відповів Хорло.— Нам треба пильно додержувати цього порядку.

Петро Харитонович теж схвально поставився до цього плану і пропонував зараз же починати. Михайло Семенович згодився.

— Я пропоную доручити студентам на чолі з товаришем Каніним зараз же ділити людей на групи. А ми тут за інше візьмемося.

І коли Канін із студентами вийшли, Варський серйозно сказав:

— Я не цілком ще висловився. Справа в тому, що вантажити будемо не на полустанку, а на станції Қлини, п'ять кілометрів далі.

На здивовані запитання всіх присутніх, чим викликана така зміна, Варський заявив:

— Так треба. Це викликано деякими серйозними передбаченнями, а головне, про цю зміну нікому не треба до вечора знати.

— Але чому так? — спитав професор.

— Війна, міняємо розташування сил,— відповів Варський.— Адже можливо, що й вантажити будемо під акомпанемент нальоту фашистів. Така можливість не виключена. Ми мусимо на неї вважати і вжити заходів проти можливої паніки.

Присутні зосереджено мовчали. Володимир Максиміліанович низько опустил свої стрілкуваті брови, Хорло водив пальцем по запорошеному столі, виписуючи дивовижні вензелі. Кузь зачаровано дивився в вікно, за яким високо літала пара голубів, перекидаючись у повітрі.

— Чого ж ви мовчите, друзі? — тривожно спитав Варський. — Я хочу почути вашу думку.

— Думка тут може бути тільки одна, — заговорив завжди мовчазний Яків Михайлович Кузь. — Негайно йти до людей, організувати, вивезти. На місці оголосити про зміни. Попередити. Підготувати людей психологічно. Пояснити завдання і попередити про небезпеку. Неготові люди гірше піддаються дисципліні.

На цю думку пристали всі. Володимир Максиміліанович перший підтримав пропозицію Кузя.

— Загальне керівництво на станції — ваше, у колгоспі — Петра Харитоновича. Більше начальників не треба, тоді буде порядок — от і все.

На цьому нарада скінчилась. І зараз же кожний узявся до роботи. З комори повиносили лантухи, брезенти, упряж, налагоджували вози, і перша валка поїхала вантажитись.

Петро Харитонович направив трактористів і цистерну з паливом на полустанок, і до заходу сонця майже всі сільськогосподарські машини були прибрані з території полустанка й вивезені в степ, в напрямку станції Клини. Петро Харитонович розпорядився розкидати машини на велику відстань група від групи, але так, щоб кожна з них була недалеко від станції.

Викладачі і студенти розписували людей по бригадах, пояснювали порядок роботи, і кожен із своєю групою надвечір вирушив з двору колгоспу. Ішли швидко, не зупиняючись. Коли вийшли на перехрестя доріг, ведучі завернули вбік від полустанка в напрямку станції Клини і повели за собою бригади. На станції їх вже ждав Варський. Він вийшов назустріч людям і, ставши на платформі коло пакгауза, звернувся до них:

— Товариші викладачі і студенти. Наш план дещо змінився. Ми будемо вантажити не на полустанку, а тут. Працюватимемо всю ніч до кінця роботи. І це остання наша робота. Завтра всі студенти й викладачі вільні. Груповоди-викладачі пояснять вам детально, а зараз до роботи.

Груповоди вийшли наперед, кожен до своєї групи, і повели людей до вагонів, які стояли вже на коліях. Коротка бесіда проведена. Люди сидять, стоять у вагонах, ждучи вантажу.

В полі загули трактори, заскрипіли вози, загриміли машини. Незабаром надійшла перша валка машин. Їх зразу ж завантажили на платформи і платформи відкотили на запасну колію. Ця робота забрала на диво мало часу. Перший успіх підбадьорив людей, особливо ж був задоволений Варський.

— Не осоромимсь, Віталію Борисовичу! — гукнув він до Хорла.

— Скажемо гоп, як перескочимо, Михайле Семеновичу. Ніч покаже.

Ніч поволі насувалася на степ, обгорнула темним покривалом спочатку перелісок, накинула темну вуаль на вокзал, на колії і звисла царешті над пакгаузами та платформами, відокремивши чорною завісою групи одна від одної. Люди, предмети ніби пірнули у темну воду. Разом з тьмавим серпанком приповзла тривога. Вона охопила душі людей; вона приглушила сміх, жарти, співи, люди швидко хапали важкі лантухи, несли до вагонів, сквапно клали їх у стоси і знову бігли до возів.

До вокзалу валка за валкою сунулися підводи, тракторні причепа з горами лантухів, назад сунулися спорожнілі валки.

Тиша. Загальне мовчання. Тільки зрідка чується крик:

— Віра! Давай!

— Даю!

Гудуть трактори. Іржуть коні. Скриплять вози. Брязкають машини. А люди, важко дихаючи, носять вантаж до вагонів.

На автомашиних привезли інститутське майно. Привезли все зразу. Володимир Максиміліанович зіскочив з машини.

— Колего Варський, де мої вагони?

Йому показали. Володимир Максиміліанович сам керує вантаженням свого майна. Він ретельно перелічує місця, мацає кожний ящик і безперестанку квапить людей:

— Гарзд... давайте, давайте.

На заході знімається легенький гул. Віталій Борисович ловить вухом цей чужий ночі гул і дає свистком умовлене гасло: «Бути на сторожі». Тоді шум зовсім стихає і чується напружене дихання людей, які носять і носять лантухи та ящики до вагонів.

А гул із степу виразнішає, щоразу наближається. Кожен з груповодів звертається до своєї групи і кричить:

— Слухати мою команду! Я — номер два! Я — номер два! Я — номер три! Я — номер чотири.

Ворожий загрозливий гул наближається. Але він іде стороною, десь над містом. І над містом спалахнули вибухи зенітних снарядів у небі, й аж тоді долетіли звуки вибухів. Залпи. Розрізнені постріли, залп... Знову залп.

Ворожі літаки ревуть. Гримлять залпи. Груповоди попереждають своїх людей:

— Слухати мою команду, я — номер сім. Я — вісім. Давай, давай веселіше.

Ревуть трактори. Скриплять вози. Сунуться валки. Важко дихають люди, що безупинно снують з мішками од возів до вагонів.

Шумить ніч у деревах. Вгорі гулко ревуть десь збоку ворожі літаки. Раптом у небі спалахують вогні. Вони звисають над землею, освітлюючи все фантастичним жовтим світлом. За дві-три хвилини земля віддає далекий розрив бомби. Далі ще одна, ще. Бомби падають десь далеко в місті й на полустанку.

— Полустанок бомблять,— говорить Володимир Максиміліанович до студентів.— Давайте, давайте, діти.

Ворожі літаки бомбили полустанок, місто та селище коло полустанку. Цілі ешелони літаків ішли відтіль понад колією залізниці до станції. Ось уже перші з них закружляли над головами. Вони виписують кола, знижуються. Кидають освітлювальні ракети. З поля зору ворожих пілотів все живе зникає в лісок. Залишаються тільки жовті вагони, колір яких зливається з жовтавим світлом ліхтарів. Повітря стрясається страшним виском, і слідом за ним вибухає бомба.

— Збоку,— відзначає Варський.

За першою — друга. Далі ще. Ця вже ближче. Грудки землі долітають до вагонів. Вагони ледь-ледь устояли перед ударною хвилею. З вагонів долітає нелюдський крик дівчат. Його покриває знову гул розриву бомби. Знову крик, і з широко відкритими, налитими страхом очима з вагонів прожогом вибігають дівчата, а поперед усіх поранена.

— Ма-мо!

Цей крик віддається в кожному серці. Він досягає свідомості кожного.

— А-ай! Ма-мо!

Крик впливає, як електричний струм. Вже стрімголов летять прямо під удар бомби дівчата.

Варський спостеріг паніку. Він схоплюється на ноги, вибігає з кювета і, випроставшись на весь зріст, владно кричить:

— Я — номер перший! Слухати...

Ба-ах!

— ...Мою команду! Назад! Лягай!

— Я — номер дев'ять. Лягай! — кричить Кузь, що з'явився біля вагонів.

З'явився Хорло, Канін та інші груповоди.

Бомби падають поруч з вокзалом. Уламок цеглини з страшним свистом проноситься над головою Цаля, зриває з нього кашкет і, пробивши стіну вагона, заривається в пшеницю.

— Я — номер дванадцять! Я — Цаль! Лягай!

Літаки один за одним пролітають далі. Нарешті гул моторів стихає.

— Я — номер перший! Всі номери до мене!

Варського оточують груповоди. Він лічить їх і з тривогою питає:

— Де Канін? Де професор Цаль?

І в темряву ночі летить тривожне:

— Канін! Професор!

Всі кинулись шукати Каніна й Володимира Максиміліановича.

— Ми тут! — почувся голос професора.— Живі й здорові. Всі полегшено зітхнули.

— Носили поранену на вокзал, до медпункту,— каже Канін.

— Але... Померла...— з сумом додає професор.

Варський дає розпорядження перелічити людей і приступити до роботи.

— Відомості про втрати подати негайно. Я буду тут,— командує Варський.

І робота відновлюється. Знову закрипіли вози, заторокотіли трактори. Важко дихали люди. Потекли потоком до вагонів лантухи з зерном.

На заході тривожно гули нові ешелони літаків.

Варський стояв на посту. Стояли на посту люди. Перша хвиля нальоту була найстрашніша, друга і третя пройшли майже повз, бомбили полустанок.

На сході зажеврив світанок. Чорне покривало ночі розкололося й упало в прірву. Настав день.

На вокзалі вщух гомін. Стихли трактори. Кутаючись, горблячись, сиділи потомлені люди. Професор спав на ящику, підклавши під голову кашкет. Варський писав рапорт:

«Убито двох, тяжко поранено сім, легко поранено одинадцять.
Ешелон до відправки готовий.

В а р с ь к и й»

В цю мить підійшла машина, і він радісно обняв Катерину Дмитрівну та приголубив дітей. Приїхав Горовий. Він підійшов до Варського і потиснув йому руку.

— Дякую.

— І вам. За увагу до рідних.

Розділ 47

Засідання «малого хуралу», як жартома звав такі наради Віталій Борисович, проводила Інна Павлівна. Строго регламентуючи промовців і вимагаючи точності у формулюванні пропозицій та заперечень, вона з невблаганною наполегливістю і залізною логікою довела всім, що їхати треба завтра і не пізніше.

— Чого ми маємо ждати? — спитала вона Віталія Борисовича. — Які ще додаткові причини в тебе є вичікувати і гаяти час? Чи не тобі казав Горовий, що справи всі закінчені, ти вільний і повинен негайно покинути місто? Залізницею вже не можна їхати. Надходить осінь, підуть дощі, а тоді не можна буде виїхати й кіньми. Доведеться залишитися і ждати німців тут. Тобі подобається така перспектива? Отож, бачиш!

Віталій Борисович розгублено оглядав свою квартиру, улюблені книжки — розумних і чесних своїх товаришів і порадників. З глибоким жалем, із скрутою в серці думав він про неминучу розлуку з ними і підсвідомо намагався ще хоч на кілька годин відсунути рішення. Він знав, що досить йому сказати вирішальне слово, як повороту вже не буде.

Ні! Це над людські сили. Було б краще, якби скажена бомба вдарила в будинок, запалила його, обернула на попіл.

Безпорадно оглядається Віталій Борисович, шукаючи підтримки, і зустрічається з поглядом Олександра Степановича Граба. Граб задумано крутить в руках батіжок, якого щойно купив на вулиці у хлопчика, і цьвохає ним злегенька по підлозі. Випадково натрапивши поглядом на Віталія Борисовича, Олександр Степанович кладе батіжок собі на коліна й розважливо каже:

— Інна Павлівна говорить правду. Наша місія закінчена. Тут більше робити нічого. З цим треба погодитись.

— Розумно сказано, — схвалює Інна Павлівна. — Я дуже рада, що ви до цього додумались.

— З цим треба погодитись, — повторює Граб. — Я заперечень не маю.

— Але від'їзд зволикаєте. А на вас дивлячись, і Віталій Борисович сидить,— уже сердито сказала Інна Павлівна.— Ви доведете мене до того, що я на обох вас поскаржусь Горотовому. Ви порушуєте директиву секретаря обкому Веприка, і я вас не пошаную.

Інна Павлівна сердилась на обох. Віталій Борисович уже й не пробував заперечувати. Він тільки не наважувався сказати вирішальне слово, щоб віддалити тяжку хвилину остаточної руйнації свого затишку.

Яків Михайлович Кузь, що сидів коло письмового столу в навушниках, раптом зняв їх і, поклавши на стіл, повернувся до Інни Павлівни.

— Ми, Інно Павлівно, їдемо завтра. Ніна просила вам це передати.

Граб встав, ступив два кроки до дверей і спинився. Глибоко перевів дух і рішуче сказав:

— Ми засиділись. Настала пора і нам. Завтра на світанні ми теж їдемо.

Олександр Степанович попрямував до дверей. На дверях ще затримався і спитав:

— А ви, Віталію Борисовичу?

— Звичайно, їду... Чого ж нам сидіти?

При цих словах він рвучко відклав том Щедріна, який лежав перед ним, і ще з більшою рішучістю повторив:

— Ну, звичайно ж: їдемо, моя маленька. Ти тільки дарма хвилюєшся. Я й сам розумію, що треба їхати, але ж от...— Він безпорадно повів рукою по кімнаті.— Тяжко мені, моя маленька, от і все. І ти повинна розуміти це, мій друже.

— Я й розумію, Вітику. Але далі відкладати не можна.

— Гарзд. Завтра о п'ятій годині ми їдемо.

Віталій Борисович відкинув усі вагання й рішуче взявся за шапку з наміром піти до воза, до коня, взагалі з цієї кімнати, де все шматувало його серце. Та в цю мить він побачив Віру Антонівну. Вона самотньо сиділа в другій кімнаті, опустивши голову. Йому стало безмежно жаль її, самотню і всіма забуту, таку безпорадну, як немовля. Віталій Борисович нерішуче кашлянув і показав Інні Павлівні на неї очима. Інна Павлівна зрозуміла його. Вона швиденько підбігла до Віри Антонівни, обняла її за плечі й весело сказала:

— Я їх таки перегризла, Віро Антонівно. Завтра виїжджаємо. Зараз же починаємо складати речі.

— А я ж куди, Інно Павлівно? У вас своя родина,— сумно відповіла вона.

— Так, своя. Я, Віталій Борисович, Ігор та ви, от і всі.

І ви мені не вигадуйте дурниць. Зараз же збирайтесь, та й годі.

— Але ж у вас один тільки кінь? Ми ж усі не можемо сісти, він не повезе.

— Ну ясно ж, не повезе всіх, кінь не паровоз. Ми однак розраховували йти пішки. Речі покладемо, по черзі будемо йти, по черзі їхати. А там десь по дорозі купимо ще одного чи двох коней та й поїдемо. Не треба тільки втрачати надії, Віро Антонівно. Та це попереду, а зараз за роботу.

Віра Антонівна взяла за руку Інну Павлівну й поцілувала її.

— Я буду вас звати мамою. У мене, на жаль, мами нема. Та якби й була, то не стала б ріднішою.

— Не говоріть дурниць,— сердито сказала Інна Павлівна, поцілувавши в лоб Віру Антонівну.— Ви дуже сентиментальна особа, я бачу. Просто з повістей Карамзіна.

Настала розрядка. Віталій Борисович вільніше зітхнув і вийшов лагодити воза, готувати зброю. Інна Павлівна клопоталася коло речей, харчів, пакуючи все потрібне в дорогу. Йй допомагала Віра Антонівна, виносила речі на віз, дбайливо складала і вшнуровувала.

О дев'ятій годині до двору прийшов дід Роман з оранжереї. Він був дуже серйозний, якийсь підтягнутий і незвичайно поважний. Привітавшись, побалакав про всяке стороннє, закурив. Попихкуючи цигаркою, примруженим оком поглядав на Віталія Борисовича, як той порався коло воза. З дідового обличчя було видно, що господарські дії Хорла не заслуговували на його похвалу і навіть увагу. А водночас з жалем і співчуттям світилися його добрі сірі очі.

Нарешті дід Роман не витримав. Виплюнувши цигарку, він рішуче підійшов до воза й, усміхаючись, спитав:

— У чумаки, Віталію Борисовичу? По тараню в Крим?

— У чумаки, діду, чумачку справляю.

— Воно й видно. Ось дивіться-но сюди, товаришу науко, може, я вам лекцію прокажу.

Дід узяв голоблі в руки, підняв їх, здавив до середини і повчально сказав:

— Бачите, ліва отоса крутіша. Бачите? Отож вона вам коня і тягтиме вбік. Натре кінь плече і стане. І ви стоятимете. Вирівняти треба, а ви той...

Швидко, вправно налагодив він воза Віталію Борисовичу, потім Якову Михайловичу, покидав усе з возів і звелів вивести йому клейону з столів.

— Навіщо, діду?

— Шатра напнути треба. Ви ж з дітьми їдете, а воно задохить. Що ж тоді?

Дід нарізав верболозу, нагнув дужок, поприбивав їх до возів і нап'яв над ними халабуди.

Все це він робив швидко, вправно і любовно. Не більше як за три години вози Якова Михайловича і Віталія Борисовича нагадували собою циганські вози. Тоді дід Роман показав, як запрягати коней у голоблі, як випрягати і, пере-свідчившись, що обидва учні засвоїли науку, заспокоєно сказав:

— Ну, тепер поїдете. Чумачка ваша готова. Кзамент ви здали, товариші наука. Рушайте з богом.

Дід дав ще додаткові інструкції, коли та як годувати коней, скільки їм чого давати, і діловито спитав:

— А корма ж у вас є?

— Ні, немає, діду,— ніяково відповів Хорло, поглянувши на Якова Михайловича.

— Бісової пари чумаки! А чим же ви будете коней годувати? Чи ви їм книжок візьмете? — глузливо гукнув дід Роман.

Віталій Борисович безпорадно розвів руками.

— Голови ваші лихі. Кінь, то ж штука делікатна. Йому насамперед корма. Без кормів коні подохнуть у вас,— повчально сказав дід Роман.

Не питаючи їх, дід запряг коня і поїхав до себе. За якісь півгодини він вернувся з двома мішками вівса та мішком ячменю.

— Ось вам сухий бензин. На цьому ці машини підуть краще. А то — зібрались у дорогу.

Віталій Борисович подякував дідові за турботи. Дід махнув рукою.

— Ет, про що там говорити. Дай вам боже доїхати і вернутись.

— Спасибі. Дуже вам дякую.

Яків Михайлович теж подякував дідові. Та дід Роман уже не слухав. Він махнув рукою і пішов з двору. Але за двором ще раз спинився, оглянувся, зняв шапку, махнув нею і пішов геть.

Віталій Борисович укладав воза, Яків Михайлович теж. Вони обидва мовчали. Серця їх, що пережили вже всілякі страхіття, були поійняті тривогою і сумом. Нарешті, коли все вже було укладено, зв'язано, відра в задках умощені, казанки, каструлі приготовлені, обидва вони сіли коло возів і замислились. По кількох хвилинах мовчанки Віталій Борисович задумливо сказав:

— Поїхали, Якове Михайловичу?

— Авжеж, поїхали.

— Цікаво, Якове Михайловичу, що ви зараз відчуваєте?

— Образу. Головне, образу почуваю я, Віталію Борисовичу. Страшенну образу за нас усіх. Це, здається, головне в моїх почуттях.

Віталій Борисович хитнув головою.

— Правильно. Образа.

Вони сиділи коло воза й дивилися в простір очима, сповненими німої люті й образи. Яків Михайлович підвівся.

— Живого рака, Віталію Борисовичу, не вигадаєте. Земля крутиться, от і все.

Вони розійшлися, і тільки тоді, як усе вже було готово, Віталій Борисович звернувся до Інни Павлівни:

— Де це Ігор? Їсти пора.

— Не знаю.

— Як то так?

Інна Павлівна сама здивувалась, що не помітила протягом дня відсутності сина. І тепер вона занепокоїлась.

Розділ 48

Володимир Максиміліанович прокинувся так само раптово, як і заснув. Розгублено дивився навколо, намагаючись відтворити у стомленій пам'яті причини незвичайної обстановки, в якій він прокинувся. Ящики, пакунки та мішки, обмотані вірвочками, його власний письмовий стіл, чотири чемодани, його любиме крісло, в якому він сидів за своїм столом у кабінеті, на кріслі халат, кімнатні пантофлі. На столі різьблена шкатулка гуцульської роботи і на ній настінний календар. В кутку вагона стоїть його невеличка книжкова шафа, а в ній на полиці розрада його дозвілля — акордеон.

«Як це все тут опинилося? Чому це все стоїть у вагоні? Хто його поставив сюди?» — подумав професор, оглядаючи речі.

Професор підходить до столу, бере з стільця халат і добуває з його кишені невеличке дзеркальце, яке завжди там лежало. Він дивиться на своє неголене й замащене сажею обличчя, на закоптіле сиве волосся, стрілкуваті брови, в які набилосся пороху та соломки. Потім оглядає свої брудні руки, ноги у подраних і брудних черевиках і помічає, що штани на ньому теж брудні, драпі, замащені мазутом.

«Що за казія? — в думці вигукує Цаль. — І як оце я такою проявою став?»

Зі стомленої пам'яті, як з каламутної води, поволі виринула згадка про вчорашнє, за нею друга. Перед внутрішнім його зором враз постала ціла картина вчорашнього дня і минулої ночі, і професор Цаль щасливо усміхнувся.

«Обійшлося краще, ніж ми сподівалися,— думає він.— Видимо, нам не дано знати, на що ми здатні. Це приходить само по собі, живе своїм окремим життям і з'являється в потрібний час».

Професор аналізує свою поведінку під час бомбардування, поведінку своїх колег, студентів і не знаходить в ній нічого такого, що могло б заплямувати їх честь.

І Хорло, і Кузь, і Қанін, і сам керівник Варський, і студенти мужньо, сміливо сприйняли атаку ворога, не розгубилися, не піддалися паніці.

На цьому місці професор обриває свої спогади й високо підносить стрілкуваті брови.

— Як же так можна? Як я міг забути?

Володимир Максиміліанович почував, як він червоніє від сорому й досади. Він кидає дзеркальце на стіл, жбурляє халат, пантофлі і пржегом кидається з вагона. Біля платформи стоїть машина, що привезла речі Варського. Коло машини немає нікого, тільки шофер, схилившись на бік до дверцят, спить у кабіні. Володимир Максиміліанович влізає до кузова і, постукавши шоферові, кричить:

— У колгосп! Живо! Одним духом.

Шофер заводить мотор, дає газ, і машина мчить до колгоспу. У дворі машину зустрічає Петро Харитонович. Професор бурхливо його обнімає і благально звертається до нього:

— Я дуже, дуже вас прошу... Це питання честі, питання життя... допоможіть.

Від Петра Харитоновича професор кидається до гурту студентів, гарячково благає їх і веде гурт за собою. Він веде їх до повітки, де лежить гранітний обеліск з висіченим написом: «Қоля», і аж там уже пояснює, в чому річ:

— Мені, друзі мої, треба це одвезти й поставити. Я любив цього хлопця і хочу знайти його могилу після війни.

Очі професора горять, палають, і він так благально дивиться на всіх.

— Допоможіть.

Студенти беруть на дрючки обеліск, кладуть на машину і сідають самі. Володимир Максиміліанович кладе дві лопати і сідає теж. Шофер, зняковілий цими приготуваннями і тим, що він, невідомо як, опинився в колгоспі, мнеться, не хоче їхати. Тоді підійшла Галина Петрівна і поважно сказала шоферові:

— Товариш Горовий сказав негайно це зробити. А потім привезти професора на вокзал.

Шофер завів мотор, і машина рушила. За машиною знялася курява. Галина Петрівна дивилась їй вслід і тихо плакала.

— Ти коли бачила Горового? — спитав її Петро Харитонович.

Вона взяла батька за руку й гаряче відповіла:

— Я, тату, зовсім його не бачила... Та якби він був, він би не відмовив професорові. Може, він... уже й не побачить Колиної могили. Не можна завдавати йому горя.

Машина підійшла до кладовища на світанні.

Володимир Максиміліанович квапливо йде навпростець, обминаючи могили, туди, де вчора поховали Колю. Ось і розлогий клен, ось і кущ бузку, а за ним місце спочинку покійного Колі. Професор затримує дихання і, уповільнивши крок, тихо підходить до могили.

Але професор був не один із своїм горем та любов'ю до Колі Морозка. Сашко Зеро, Ігор-Світлячок, Бату-хан, Нечай з Перебийносом і Серьога Тенькало з суворо нахмуреними обличчями закінчували прибирати могилу. Вирівняна, пригладжена, оперезана зеленим бордюром могила Колі різко відрізнялася від інших.

В голові могили було посаджено кущ троянд. Він з землею перенесений сюди хлопцями. На могилі лежав великий вінок з білою стрічкою, на якій чорнів напис:

«Славному Колі Морозку від вражених горем товаришів. Спи спокійно, дорогий друже».

Володимир Максиміліанович підходить до могили і вклоняється їй. Діти скинули шапки. Професор каже:

— Ви, діти, прекрасно зробили. Я дуже радий, що у ваших маленьких серцях живе така велика любов до товариша. Бажаю вам щастя. Будьте завжди такими чистими і прекрасними, як зараз.

Бату-хан ступає крок наперед і урочисто відповідає:

— Завжди будемо!

І вони всі почали копати яму для постаменту.

Студенти принесли обеліск і встановили на приготованому місці.

Закінчивши роботу, професор ще раз оглядає обеліск, могилу, шепотом вимовляє дороге ім'я «Коля» і, взявши жменьку землі з могили, зав'язує в хусточку.

До станції він приїхав, як уже подали паровоз. З дверей вагонів виглядали люди. Професор мовчки увійшов у свій вагон і сів на ящик. До нього увійшов Горовий.

— Щасливої долі, професоре,— схвильовано сказав секретар міськкому.— До побачення.

— Прощайте...

— Ні, до побачення,— і, взявши за руку професора, Горовий сказав: — Я знаю, де ви були, професоре. І я дуже вдячний вам, що ви там були.

Він раптом обняв старого і поцілував його в суху зморщену щоку.

Поїзд рушив. Горовий вискочив з вагона. Він довго стояв на платформі й дивився вслід поїздові.

Розділ 49

Після тривалої відсутності капітан Оксанічев знову з'явився. Він був поголений, акуратно одягнений, в начищених чоботях і навіть в рукавичках. Порипуючи чобітьми, Оксанічев елегантно вклонився Інні Павлівні і сів на запропонований йому стілець з високою спинкою. Запаливши тонку з довгим мундштуком цигарку та пускаючи кільця диму, він жартома спитав Хорла:

— Ну, шановний літераторе, як же воно,— інформуйте? Я одірвався од вас і занудьгував. Не знаю, чим ви мене приворожили, Віталію Борисовичу, але без вашого товариства я нудьгую.

— Ви нещирий, Леоніде Васильовичу,— обізвалася Інна Павлівна.— Знаю я, без чийого товариства ви нудьгуєте...

Капітан Оксанічев поклав недокурок у попільничку і ближче присунувся до столу.

— Інно Павлівно, якщо ви не хочете відповідати перед судом за смерть капітана Червоної Армії, негайно ж дайте чогось попоїсти. Про випити не дбайте, візьміть там у коридорі, я поставив. Але їсти давайте, я смертельно голодний.

— Зараз подам, Леоніде Васильовичу. Я зовсім не хочу клопоту — хоронити вас.

Інна Павлівна вийшла. Оксанічев устав, взяв під руку Віталія Борисовича і пройшов до його кабінету. Там він щільно зачинив за собою двері й заклопотано спитав:

— Про від'їзд ви що-небудь думаєте, Віталію Борисовичу? У вас сім'я.

— Думаю,— відповів Хорло.— А хіба що?

— Я мушу вам сказати, звичайно в межах дозволеного і можливого, що їхати треба негайно. Ви вже все зробили і зробили блискуче. Я щойно з штабу фронту. І там, між іншим, довідався, що подання полковника Замгіна генерал підтримав,

штаб фронту представив вас до нагороди. Мені не слід було вам говорити про це. Та я надто схвильований і радий за вас.

— Дякую, друже.

— Киньмо про це. Хто кому дякуватиме, після війни буде видно. А зараз не про це мова. Вам негайно треба виїхати відсіля. Я, правду кажучи, стурбований тим, що ви цього не зробили раніше.

— Хіба небезпека така близька?

— У війні кожна небезпека близька і можлива. Я бачив вас під бомбами, в обстановці атаки, і я знаю вам ціну. Ви повинні діяти і тут, як там, на укріпленнях.

Капітан Оксанічев серйозним тоном почав умовляти Віталія Борисовича, що виїздити треба негайно. І на заперечення Хорла, що йому треба ще день, аби довести до відома обкому про закінчення роботи, заявив:

— Всі справи передайте мені. Я тільки три години як з обкому. Веприк дуже занепокоєний тим, чи виїхали ваші викладачі й ви особисто.

— Та що ви залякуєте?

— Вас, Віталію Борисовичу, не залякаєш. А те, що я кажу, є тільки тверезі міркування. І... набридли ви мені, шановний літераторе,— міняючи тон, сказав Оксанічев.— Батько людини, яка дала нам до рук ключ до таємниць ворога, сам блукає в п'їтми.

Капітан коротко засміявся.

— Який ключ? Що ви маєте на увазі?

— Що, що? Ваш син, ваш Вогник зробив подвиг, дав до рук розвідки таких катів, що днями матиме орден. Так у наказі й написано: «Вогник-Світлячок», а не Ігор Хорло, Сашко Зеро, Бату-хан, Кузька ЗІС-І і т. д. А тому і т. д. представити і т. ін. А ви своє: «Що, що?»

Капітан Оксанічев дружньо поплескав Хорла по плечу.

— Дайте мені спокій і не прикидайтеся. Справа в тому, що... ми вже не прифронтава, а фронтова смуга. І що менше буде тут жінок, дітей, вчених, то легше буде на серці нам, солдатам. От і все. Так коли їдете?

— Завтра, на світанку. Кину все і їду.

Капітан Оксанічев добув із своєї сумки карту, розгорнув її на столі й, показуючи Віталію Борисовичу олівцем по карті, говорив:

— Їдете?.. Це добре. Тільки їдьте все на північний схід, на Воронеж. На поїзди не рвітьсся, як буде дорога. На поїздах тепер залізно. Ваш маршрут такий.

І капітан ще раз провів олівцем по карті, замовк і замислився. А далі взяв за руку Віталія Борисовича.

— У мене до вас питання особисте. Вас воно ні до чого не зобов'язує, ви так його і приймайте. Звичайно, я знайду спосіб розв'язати його сам, але мені приємніше було б, якби ви допомогли мені. Ви на себе нічого не беріть проти доброї волі.

— Чи не могли б ви коротше?

— Зовсім коротко. Ви не знаєте, що думає робити Віра Антонівна?

— Знаю,— усміхаючись, відповів Хорло.— Вона їде з нами.

— Дякую. Це й усе. Я хотів, щоб воно так було. І вона знає?

— Знає і вже складається. І нічого вам турбуватись. Як каже народна приказка: «І без Гриця вода освятиться».

Капітан встав. Ніяково й розгублено обсмикнув гімнастерку, знову сів і знову встав і почав ходити по кімнаті.

— Я цього ніколи не забуду,— казав Оксанічев.— І ви, я вас прошу, нікуди від себе її не відпускайте. Прямо не відпускайте, і все. Збережіть її для мене, прошу. Я не маю кого просити, тільки вас.

Віталій Борисович дивився на капітана з щирим співчуттям.

— А як вона не захоче моєї опіки?

Оксанічев рішуче заперечив:

— Захоче.

— Тоді надійтеся на мене, Леоніде Васильовичу.

Капітан раптом згадав, що Хорло має їхати одним конем, і затурбувався.

— А ходімо подивимось вашого воза та коня.

Вони вийшли надвір. Оксанічев критично оглянув воза, коня і сумко похитав головою.

— Техніка справді жалюгідна. Такою шкапою далеко не заїдеш. Доведеться міняти, шановний літераторе. Та ви не турбуйтеся, дайте мені на годину-дві ваш велосипед.

Оксанічев узяв велосипед і поїхав. Через якихось дві години він вернувся з добрим возом, запряженим парою добрих коней. Віз був з будкою, критою брезентом. На возі був корм для коней, вірówki, відро, сокира та інші дорожні причандали. З капітаном приїхали двоє бійців. Вони, зразу ж перепакуювши віз, показали, як обходитися з зброєю, і зібралися йти. Але Оксанічев затримав їх.

— А куди ви свого коня подінете? — спитав він Хорла.

— Підпряжу Грабові. У нього родина велика, а кінь один.

Капітан схвалив такий намір.

— Так одводьте ж коня і зараз вертайтеся.

Віталій Борисович пішов і за кілька хвилин повернувся. Інна Павлівна накрила на стіл, вся родина сіла до столу, крім Віри Антонівни. Вона сиділа в себе в кімнаті на ліжку в глибокій задумі. Інна Павлівна не могла її умовити і, вернувшись до столу, сказала Оксанічеву:

— Ідть кличте ви, мене вона не слухає.

Капітан вийшов.

— Ви чому не йдете до столу, Віро Антонівно? — спитав капітан, зачинивши двері.

— Мені чогось тяжко на серці. Я почуваю себе дуже самотньою, Льоню.

— Це неправильно, Віро, невірно. Вони люди хороші.

— Річ не в тому... Нам не треба було зустрічатися в такий час, от що.

Він обняв її і пригорнув до себе.

— Нам в будь-який час треба було зустрітись. Ходім до людей, у них хороші, чулі серця. Ходім.

Вони вийшли до столу й сіли поруч. Оксанічев налив у склянки вина і підняв тост.

— Інно Павлівно, Віталію Борисовичу! Ось ми перед вами, як рослина проти сонця. Живіть нас своїм теплом, не давайте зів'язнути радості. Я прошу вас взяти її до себе. Я пройду війну і не загину. З такою радістю люди для смерті недоторкані. Я вернусь, а ви віддасте її мені. І ми обоє будемо ваші діти, як Вогник.

Вони випили вина.

По обіді Інна Павлівна заклопоталася зборами, забрала до себе Ігоря й Віталія Борисовича. Вони поринули в клопоти з головою і не помітили, як минула ніч, як зарожевів далекий обрій. Ігор давно спав. Віталій Борисович сидів на возі і думав свої думки. На заході загули літаки. Інна Павлівна прокинулась, прислухалась і, зітхнувши, сказала:

— Пора, Вітику, будити Ігоря.

— Що ти сказала?

— Пора будити Ігоря. Уже світанок.

— Пора... Так, пора,— видихнув він.

Віталій Борисович дивився на свій будинок, повитий виноградом, на двір, на сарай, на невеличкий садок. Тут минуло чимало років життя. Тут народився Ігор. Тут він сам став доцентом, кандидатом наук. Тут народжувались, зріли його твори, тут живе його душа. Тут кожен предмет — історія, подія, згадка. І все це залишиться тут, позаду, в минулому, а може, й зовсім зникне.

Віталій Борисович обійшов навколо будинку, пройшовся садом, оглянув усе й вернувся до дружини.

— Пора.

Рішучим кроком пішов він до хати, розбудив Ігоря, а потім почав запрягати коней. Інна Павлівна готувала сніданок. І коли сіли до столу, увійшли Оксанічев і Віра Антонівна. Вони сиділи поруч мовчазні й схвильовані. Інна Павлівна іноді поглядала на них і зітхала.

До хати увійшли Олександр Степанович, Марія Матвіївна і Яків Михайлович з дружиною.

— Пора,— сказав Кузь.

— Пора.

Всі вийшли на ганок. Стояли деякий час мовчки. Дивилися на свої вози, на спаковані речі, на дітей, що сиділи на возах, і гірке почуття піднімалося з дна серця. Жінки плакали. Принишкли діти непорушно сиділи на возах.

— Пора,— сказав Граб, ідучи до свого воза.

— Так, вам пора,— підтвердив Оксанічев.

Віз Олександра Степановича хитнувся й рушив. За ним виїхав Яків Михайлович Кузь. Тоді рушив Хорло, незграбно смикаючи віжками і цмокаючи губами. Коні рівним кроком пішли з двору. Інна Павлівна вернулася, зачинила двері хати, замкнула їх і віддала ключі Оксанічеву.

— Якщо матимете час, розпорядіться хатою.

Оксанічев поклав ключ у кишеню.

— Я ще з тиждень тут житиму.

На розі вулиць стояли дід Роман і дід Борунда. Вони сумно дивилися на валку й гірко усміхалися самі до себе.

— Хоч би щасливо доїхали...— кинув дід Роман.

— Доїдуть... Вони не пропадуть,— відказав Борунда.— Розум не гине.

Вози котилися далі. Іхали порожніми вулицями, завулками, пересікли порожній базар.

Капітан Оксанічев та Віра Антонівна ішли позад возів.

Він ніжно держав під руку Віру Антонівну й дивився на рожевий світанок.

— Зароджується новий день, Вірусю...

— Так, новий... ясний. Він весело вітає мою радість.

— Ти егоїстка. У мене радості не менше.

— Ні, менше, Льоню. В мені зароджується нове життя, Льоню, і ти про це ніколи не забувай.

Оксанічев ще ніжніше стис їй руку.

Вони вийшли за місто, перетнули залізницю. Вози стояли далеченько в степу. На залізничній колії Віра Антонівна сказала:

— Стий тут, Льоню, на високому місці. Я довго буду оглядатися, щоб тебе бачити.

Вони обнялися й довго так стояли. Сонце нетерпляче заглянуло між них, і вона сказала:

— Пора. Мене ждуть.

Віра Антонівна побігла наздоганяти вози. Оксанічев стояв на висипі колії і дивився їй вслід.

— Мила... дорога... коли знову побачу тебе?

Віра Антонівна йшла оглядаючись. Ось вона дійшла до воза. Сіла. Вози рушили з місця, покотилися. Ось вони дійшли до групи верб і пірнули в зелень...

Капітан Оксанічев ще довго самотньо стояв і дивився вслід.

Розділ 50

Десять днів підряд лікар Горська мужньо вела поєдинок із смертю за молоде життя Кузьки. Капітан Муралов часто навідувався до неї та регулярно двічі на день дзвонив по телефону й довідувався про стан здоров'я Кузі, привозив або кимсь передавав йому продукти. В цьому поєдинку Горська мала союзників — своє людяне серце, дбайливість капітана Муралова та ще непереможну і саможертвенну любов матері Кузі, яка уже вісім діб не одходить від синового ліжка. Вона сидить коло його ліжка на стільці, не зводячи очей з худого безкровного обличчя сина. Вона стежить за кожним рухом на його обличчі, ловить його дихання, стук його серця. Вона знає, коли саме треба влити йому в рот ложечку води, коли дати мікстуру, порошки, нервово совається на стільці, коли наближається час робити впорскування, а лікар ще не йде. Вона багато разів питає санітарок, чи скоро годуватимуть хворих; вона за вісім днів знає напам'ять температуру хворого сина. Всю силу, всю пристрасть материнської любові мобілізувала вона на те, щоб нею, якщо не знайдеться у лікаря потрібних ліків, вирвати у невблаганної смерті синове життя.

— Один син у мене, один, як сонечко в небі. Без нього мені непотрібне життя,— сказала вона лікареві Горській, коли та порадила їй спочити.— Видужає, коло нього спочину, не видужає, разом з ним у землі спочиватиму...

— Варваро Григорівно, ви заспокойтесь, тепер уже небезпека минула,— втішала її Горська.

Та мати уперто, невідступно сиділа коло ліжка, стерегла свого сина від найменшої випадковості, що могла б зашкодити йому.

Десятого дня надвечір Кузька ЗІС-І вперше свідомо розплющив очі і слабим, ледве чутним голосом прошепотів:

— Пити...Мамо, пити... Я хочу пити.

Цей шепіт Варвара Григорівна швидше вгадала, ніж почула. Тремтячими руками вона схопила чашку, ложечку, силкувала-ся набрати води. Але руки тремтіли, перед очима все скакало; кружляло, вертілося. В голові стодзвоним гуло, дзвеніло, з неймовірною швидкістю калатало серце. Варвара Григорівна не має сили зачерпнути води, як зацькована, оглядається навколо.

— Мамо, пити...— шепоче Кузя.

Нелюдським зусиллям вона перемогла себе, зачерпнула води і піднесла йому до губів. Спраглий рот ловить вологість, пошерхливий язик лизнув губи.

— Ще води...

Мати підводить обережно голову сина, вливає з чашки йому в рот воду. Він жадібно п'є. Потім ледве помітним рухом одводить голову. Вона обережно кладе його на подушку і прикладає вухо до серця. Вона ловить ледве чутну, але рівну його пульсацію. Потім дивиться на любе обличчя сина, на якому помітно проступає рум'янець.

Увійшла Горська. Побачивши в такій незвичайній позі Варвару Григорівну, злякано підбігла до хворого й поклала руку на серце. Воно билось рівно, спокійно, розмірено. Поклала руку на голову й радісно відзначила:

— Температура упала. Житиме.

Горська звертається до Варвари Григорівни, торкає її за плече, але Варвара Григорівна не обзивається і не підводиться. Виснажена безсонням і врадувана воскресінням сина, мати заснула.

Горська кличе санітарок і велить віднести Варвару Григорівну до себе додому й покласти в ліжко. А замість неї коло Кузьчиного ліжка сідає санітарка.

Надвечір приїхав капітан Муралов. Накинувши білий халат, він входить в палату і зустрічається з Горською.

— Як хворий? Як мати?

— Все в порядку,— з полегшенням відповідає Горська.— Хворий житиме. Зараз він вперше заснув своїм сном, мати теж спить у мене.

Ця вістка радує і капітана Муралова. Він також полегшено зітхає і привітно киває Горській.

— Дякую, дуже дякую, докторе. Ви зробили прекрасне діло. Безмежно радий я, докторе.

— Я теж рада, капітане. У моїй практиці, скажу вам одверто, це перший такий складний випадок. Це мені як екзамен.

— І ви витримали його чудово. А тепер командуйте, докторе, що, коли, в якому асортименті і якої якості треба йому привезти.

Горська продиктувала асортимент потрібних продуктів. Капітан Муралов записав усе в блокнот і взявся за кашкет. На відході він звернувся до Горської:

— Я дуже вас прошу, докторе, подзвоніть мені ще сьогодні. Краще всього о дванадцятій нуль-нуль. Прямо в управління.

— Добре, але скажіть, що вас так обходить в долі цього хлопчика? Чи він вам не син?

— Ви вгадали, докторе,— серйозно сказав капітан.— Син. Мій рідний син. І ваш також. І брат ваших дітей, докторе. Він нам усім рідня, цей сміливий і хоробрий хлопець.

— Не розумію.

— Я вам поясню. Вам треба знати, кого ви лікуєте.

Лікар Горська провела його за двір до мотоцикла і з величезним інтересом вислухала оповідання капітана про Кузьку ЗІС-1 та його друзів.

Скінчивши свою коротку розповідь, капітан Муралов зауважив:

— Мені важливо, докторе, привести його в такий стан, в якому було б безпечно транспортувати його кудись далі в тил.

Горська серйозно похитала головою.

— Це зараз виключається. Ще тижнів два рушити його з місця смертельно небезпечно.

— Тоді пізно буде, докторе. Нікуди вже буде везти його. Це треба робити швидше.

— Хіба небезпека така близька?

— Близька, дуже близька. Вам теж треба кидати не сьогодні-завтра ці місця. У вас якраз, крім нього, немає небезпечних.

Лікар Горська відповіла:

— Я не можу ризикувати його життям. Тканина ледве затяглася, вона ще тонша павутини. Достатньо найменшого струсу, невеликого повороту, і всі мої зусилля будуть даремні. Тоді його вже ніщо не врятує.

Капітан Муралов ще раз попросив лікаря обміркувати можливість евакуації хлопця якнайшвидше.

— Тим паче, що хлопцеві в цих місцях лишатися не можна. Тут можуть довідатись, хто він, і ваші зусилля, докторе, так само будуть даремні.

Капітан Муралов сів на мотоцикл, готовий рушати. Але ще затримався і спитав Горську:

— А скажіть, ви самі збираєтесь їхати?

— Звичайно. Але от... не можу зараз.

Капітан завів мотоцикл.

— Готуйтесь до від'їзду.

Він дав газ і швидко зник за горбком у полі.

Лікар Горська вернулася до хворого в палату. Помацала пульс, послухала серце і задоволено подумала: «Життя забезпечене».

Горська йде до свого кабінету, щоб там наодинці повністю віддатися почуттю гордості й пережити солодкий момент творчого вдоволення. Замкнувшись у кабінеті, вона сіла в крісло, закрила обличчя руками і довго сиділа мовчки. Потім взяла свій лікарський щоденник і записала:

«26. VIII. 41. Нарешті ясно. Пацієнт Кузя житиме. Капітан Муралов познайомив мене з біографією хлопця. Я горда з того, що саме я рятувала його життя. Героїчний хлопець став мені цим ще ближчий, дорожчий, як рідний син. Але нова мука, мені треба його вивести, небезпека щодень зростає, а я боюсь рискнути. Що робити? Я неспроможна вирішити цього питання».

Горська замислюється. Довго сидить мовчки. Потім зважується і записує:

«Рискну. Якщо Муралов дасть машину — поїду. Мені важливо довести його кудись до станції, щоб здати на санітарний поїзд. Рискну».

Горська закриває щоденник і виходить у палату. Вона підходить до Кузі й бере пульс. Кузя відкриває очі, обводить ними палату і щось шепоче. Горська нахиляється до його губ. Напружено вслухається в ледве вловиму мову Кузі:

— Їсти... Я хочу їсти.

Горська разом з санітаркою Катєю кинулися вдовольнити бажання Кузі. Перед їжею дали йому випити води з вином, дбайливо нагодували, і Кузя зразу заснув. Глибоко, рівно дихаючи, Кузька ЗІС-1 вперше за багато днів заснув міцним сном людини, що видужує.

Тільки пізнього ранку Кузя розплющив очі. У вікно лилися потоки сонячного світла, пахощі степу.

Коло його ліжка сиділа бліда, але світла й радісна мати. Вона усміхнулася до Кузі й ніжно прошепотіла:

— Лежи, синочку, спокійно... Тобі ще не можна говорити, хлопчику. Ти лежи собі й видужуй, а я сидітиму, й дивитимусь на тебе, і не дам тебе нікому, і хворобу від тебе прожену...

Кузька кивнув головою і прошепотів:

— Дай мені свою руку, мамо.

Мати дала йому руку. Він підніс її до своїх посмаглих губ і притиснувся до неї довгим ніжним поцілунком.

— Мамочка...

— Тихо, тихо дитинко... Тихо, хлопчику... Не треба говорити, лікар ляатиме нас обох, і мене сюди не пустять більше.

Кузька опускає повіки. З-під них викочуються дві великі сльози. Кузька знову відчув себе живим і поринув у спогади. Першим з них був спогад про бойовий «Союз розвідників» і його начальника Колю Морозка.

Розділ 51

Бойовий «Союз розвідників» зібрався на старому, традиціями овіяному місці — в глинищі за містом. Так велів упертий Сашко Зеро, всіма визнаний начальник і командир. І, як правило, він прийшов за п'ять хвилин до призначеного часу. Спустився у глинище, вийняв з кишені годинник, подарований йому Бату-ханом, і дивився на стрілки.

Ждав він недовго. Весь наявний склад бойового «Союзу розвідників» за п'ять хвилин зібрався, і Сашко Зеро оглянув його з неймовірним жалем і болем. У «Союзі» залишилося... двоє. Він, Сашко Зеро, командир і його безстрашний начальник, і Бату-хан. Решта хлопців уже була поза межами його, Сашкового, виліву. Сашко з болем слухає рапорт свого начальника штабу:

— З усього складу бойового «Союзу розвідників» в наявності є двоє. Решта відсутні з поважних причин, а саме:

1) Коля Морозко (хлопці підносять руки в піонерському салюті) убитий на бойовому посту.

2) Кузька ЗІС-1 (той же жест) тяжкопоранений лежить у лікарні.

3) Вітячок, Нечай з Перебийносом виїхали з міста разом з батьками.

4) Серьога Тенькало убитий бомбою під час повітряного нальоту на місто.

З рештою не можна встановити зв'язку. Жду розпоряджень.

В останньому реченні Бату-хан свідомо випускає слово «твоїх». На думку Бату-хана, воно знизило б зміст до вульгарного панібратства в офіційних відносинах з начальником, а «ваших» звучало б неприродно.

— Вільно, сідай.

Бату-хан сідає, Сашко мовчки дивиться на циферблат, де в безнастанному колі бігає секундна стрілка, і напружено шукає способу почати нараду. Йому боляче усвідомлювати розвал «Союзу розвідників», боляче бачити його в такому жалюгідному стані, але він не уявляє способу направити діло так, як воно було напочатку.

— Ми зазнали великих втрат, Бату-хане, розумієш? Залишилися тільки ми з тобою. Ми останні.

— Останні, Сашко,— сумно підтвердив Бату-хан.— І клятва наша не буде виконана.

Сашко розуміє, про яку клятву йде мова. Так, він поклявся помститися німцям за смерть Колі й за Кузьку. Сашко ніколи цього не забуде. Не з такого тіста зліплений. Недарма ж хлопці його прозвали Зеро. Сашко суворо дивиться на свого друга й докірливо говорить:

— Клятву завжди виконувати треба, Бату-хане. Інакше совість заїсть,— з притиском промовляє Сашко.

— Певна річ, Сашко. Слово — велике діло,— згоджується Бату-хан.

— Велике діло, Бату-хане. Краще його зовсім не давати ніколи, ніж потім не виконати.

Хлопці замовкли, поринувши в свої невеселі думи.

— Ти про що думаєш, Бату-хане?

— Думаю я, Сашко, що буде далі?

— І що ж?

— Нічого не видумав. Рак давно вже існує, і заново його вигадувати, то дурна робота,— так казав мені мій папа. Він любив висловлюватись прикладами та приповідками,— сумно говорив Бату-хан.

Сашко Зеро достеменно знає, що Бату-хан нічого придумати не може. Нещасливо складалося життя його. Батько, який безмежно любив свого сина, загинув у перших боях на Західному фронті. А мати тільки два тижні тому вбита осколком бомби в поїзді, коли поверталася з Києва. Лишилася у нього лише напівсліпа бабуся. Добра, славна бабуся, але дуже стара і зовсім мало бачить. В таких умовах доволі трудно «вигадувати живого рака». Це Сашко знає з власного досвіду.

І Сашко глибоко співчуває своєму другові. Він розуміє трагізм становища Бату-хана — Павлика. Знає, що йому лишився тільки один вихід — влаштувати своє життя так, як сам зуміє.

Правду кажучи, у Сашка становище таке саме: Сашко втратив матір ще до війни і тепер живе у тітки. Батько — кадровий офіцер, з перших днів війни на фронті і невідомо, де зараз. А тітка все нездужає. Надто тепер, коли почастишали повітряні атаки, що позбавили її спокою, сну, нормального живлення. Тітка дуже захворіла, хворіє і зараз. Сашко чим може допомагає їй, але його допомога неістотна, малоефективна. Кінець надходить невблаганно, все частіше Сашко лягає спати голодним.

Друзі все знають один про одного. Кожному з них хочеться поговорити про це, обміркувати, розв'язати настирливе й страшне питання. Що ж далі? Як далі бути?

Фронт наближається, війна поруч, люди виїжджають, місто наводнюється військами, штабами, артпарками та іншим, чого тут ніколи не було.

Хлопці задумливо мовчать і дивляться собі під ноги.

— Учора,— каже Сашко,— останні крамниці зачинено. Ще тільки хліб продають, та й годі.

— Значить, близько вони, Сашко,— сумно зауважує Бату-хан.

— Виходить, близько, Бату-хане,— гірко проказує Сашко.

Помовчали. Сашко заговорив знову.

— Бачив сьогодні вранці капітана Оксанічева. Він тепер житиме у Світлячка. Він їх виряджав аж за залізницю. Поїхали. Капітан казав, щоб ми приходили до нього.

Сашко киває головою. Він починає думати, що побачення з капітаном Оксанічевим цілком доречне. Він обертається до свого друга і серйозно говорить:

— Пішли до нього зараз, це ідея.

Хлопці вийшли з глинища і швидко попростували до квартири Хорла. Вони увійшли в знайомий будок. Безвихідна туга опанувала їхні душі. І хлопці на мить спиняються і стоять серед двору, ніби ждуть, що з-за тієї альтанки вийде привітний Світлячок. Далі вони підходять до дверей. Бату-хан спиняється і пильно дивиться на підлогу. Там, коло самих дверей, лежить покинутий любий томик Фенімора Купера «Слідопит». Бату-хан піднімає його і рішуче стукає в двері.

Ім відчиняє капітан Оксанічев. Він без кітеля, в одній безрукавці.

— Входитье, хлопці. Спасибі, що прийшли.

Хлопці входять. Капітан саме готував полуднувати і запросив до компанії хлопців. Він був такий свій, такий привітний, що хлопці одразу розговорились. Капітан Оксанічев, який довго не був тут, обережно став випитувати історію Колі й Кузьки.

Хлопці розповіли все, що знали про шпівнів. Капітан слухав уважно, не перебиваючи.

— А тепер ми не знаємо, як нам виконати своє слово,— закінчив Сашко.

— Я думаю,— озвався Бату-хан,— що нам найкраще піти в армію, стати розвідниками.

Оксанічев заперечливо похитав головою.

— В армію, хлопці, вас не візьмуть. В армії дітей не треба.

— А капітан Муралов брав нас на операцію! — перебив Сашко.

— Капітан Муралов не мав іншого виходу. Він без вас тільки б розігнав шпівнів. Ні, хлопці, ваш план не годиться. Вам учитися треба, а не воювати,— сказав капітан Оксанічев.

Вони ще довго говорили. Спинилися на тому, що сьогодні капітан Оксанічев зайде до капітана Муралова, і вони спільно вирішать, як бути хлопцям далі.

— Вам усім треба виїхати звідси, хлопці. І Кузьку забрати. Поїдете? — питає капітан Оксанічев.

Хлопці згодилися. Капітан постелив усім на підлозі і скомандував:

— Лягайте і ждїть мене. Я зараз піду до Муралова, а потім вернуся сюди, і ми все влаштуємо.

Капітан одягся і вийшов. Хлопці довго лежали й дивилися на двері.

Розділ 52

Капітан Муралов сидів у спорожнілому кабінеті й розбирав папери та документи останніх справ, готуючи свій архів до евакуації. Справи всі були давно знайомі, імена людей не викликали жодного інтересу, як етапи давно пережиті, де нема вже нічого нового, несподіваного. Навіть справа останніх днів уже стала архівною, документом історії. З допитів стало ясно, що лаборант хімічної лабораторії Качан є німецький розвідник, був зв'язковим цілої системи шпигунських постів, організованих генеральним штабом. В зізнаннях він скаржився на особливі труднощі роботи в Радянському Союзі. Ці труднощі полягали насамперед у незрозумілій йому байдужості радянських людей до грошей.

— Мені ніколи й нікого не пощастило підкупити, як це було в Данії і Голландії,— казав він.— У вас люди зовсім втратили поняття цінності грошей. Не люди, а якісь байдужі до всього істоти.

Капітан Муралов тоді весело сміявся.

— Чого ви радієте, капітане? Мені здається, я б перестав поважати свою націю, якби вона опустилася до такого низького ступеня культури.

— Не опустилася, Курте Клебер, а піднялася,— весело відповів Муралов.— У вашому визначенні є тільки одна хиба, а саме: ви мали справу не з байдужими істотами, позбавленими поняття цінності грошей, а навпаки, ви не могли знайти цих байдужих істот, громадянську честь яких можна було б

купити за гроші. Взяти хоча б хлопчаків — Колю Морозка і Кузьку. Вони, як ви всі знаєте, належать до найменш матеріально забезпеченого кола мешканців. А ви, однак, побоялися пропонувати їм гроші. Чому ж це, дозвольте спитати вас?

Лейтенант Клебер розповів, як він помітив, що за ним стежать, як сам почав стежити за хлопцями, як він маскувався, одводив підозру і мусив викликати собі на допомогу капітана з другого поста. Але й помічники потрапили «в фокус» бойового «Союзу розвідників». Кінець кінцем прийнято було рішення знищити хлопців, принаймні таких, як Коля Морозко і Кузька ЗІС-1, Сашко Зеро, Світлячок та Бату-хан.

Капітан Муралов пригадує ці зізнання.

Він хотів було покласти справу в шухляду, але знов затримався на ній поглядом. Аркуш за аркушем він перегорнув її всю, прочитав окремі місця протоколів, документів, проглянув фотографії і відчув якесь внутрішнє, не цілком усвідомлене незадоволення. Воно не давало йому спокою, не дозволяло кинути справу в шухляду.

— Що за чорт? В чому ж річ?

Капітан знову кладе справу на стіл і читає.

Ні, все ясно. А втім? Цікаво, як же Курт Клебер дізнався, що хлопці його вистежували, де збиралися? Ні, сам Курт Клебер не міг знайти таких деталей.

Муралов взявся за трубку телефону. Він викликав інститут. Та центральна станція відповіла, що інститут уже весь виїхав, всі його телефони мовчать.

— Чорт забери! Як же я міг це прогавити?

Капітан Муралов кидає трубку і в роздумі сідає на стілець. Йому залишався єдиний вихід — ждати, доки можна буде говорити з хворим Кузькою. Капітан Муралов дзвонить комендантові і просить зачекати з відправленням диверсантів. Потім просить центральну з'єднати його з лікарнею, де лежав Кузька ЗІС-1. Поговоривши з Горською, капітан незадоволено вішає трубку. Виявляється, що з Кузькою можна буде говорити без шкоди для його здоров'я тільки через три — д'ять днів.

Це термін занадто довгий. Чи не запізно буде? Може, й зовсім не доведеться поговорити з Кузькою.

Капітан Муралов аж тепер усвідомив, що Курт Клебер сказав далеко не все. Він відкрив не всі карти, хоч і дуже готовно передавав шифри, явки, запевняючи, що він, побачивши програш, роззброюється. Саме ця готовність і викликала тепер підозру у Муралова,

Муралов складає папки, документи, думаючи, як розгадати хід Курта Клебера. В цей момент у двері постукали.

— Увійдіть, хто там? — відгукнувся Муралов.

До кабінету увійшов капітан Оксанічев. Привітавшись, він сів коло столу й заклопотано зітхнув.

— Пробачте, капітане, я до вас у філантропічній справі,— сказав Оксанічев.— Знаю, що вам ніколи, але сподіваюсь, ви зрозумієте і допоможете, бо ця справа і вас дещо обходить.

— Прошу, я вас слухаю.

— Справа в тому, розумієте, що є, мені здається, потреба допомогти двом, власне трьом живим душам, які не можуть самі впоратися з своєю долею. Дуже можливо, що я говорю неясно, але я буду конкретнішим. Мені здається, що треба допомогти вашим хлопцям виїхати з міста.

— Яким це «моїм хлопцям», капітане? — здивовано спитав Муралов.

— Саме вашим хлопцям,— відповів Оксанічев.— І ви їх прекрасно знаєте. Це Сашко Зеро, Бату-хан і Кузька ЗІС-І. Я не знаю, як там їхні справжні прізвища, але напевно знаю, що вони чудові хлопці і стали вам у великій пригоді.

— Та хіба ж Сашко Зеро й Бату-хан тут? Ще не виїхали? — аж скрикнув капітан Муралов.

— Ні, не виїхали. У них дуже скрутно з виїздом.

Капітан Оксанічев розповів про одвідини хлопців, про їхній настрій і розгубленість.

— А вони у вас? — спитав Муралов.

— У мене.

— І ви про це мовчите, капітане?

— Ні, не мовчу, як бачите, а заявляю це вам.

— Слухайте, капітане, ви прийшли дуже вчасно! Більше того, ви прийшли саме в критичну хвилину! — гукнув Муралов.— Я дуже й дуже вам вдячний. І ви можете мені зараз сказати, де ці хлопці?

— Я можу зробити вам таку приємність. Ці хлопці своїми власними персонами сидять у мене дома,— сміючись, відповів капітан Оксанічев.

— Ну, ходімо! Ходімо зараз до них. Вони мені потрібні, як повітря! — крикнув капітан Муралов, замикаючи шухляду.— Ходімо негайно.

Капітан Муралов замкнув кабінет і вийшов з Оксанічевим на вулицю. Він так квапився, що Оксанічев ледве встигав за ним.

Хлопці були дома. Побачивши капітана Муралова, вони

підвелися і по-військовому привітали його. Муралов озвався до Оксанічева:

— Капітане Оксанічев! Ви, здається, забули поваксувати ваші чоботи, чи не так? А вам сьогодні до генерала йти. Чистильник сидить тут недалеко.

— Ваша правда, капітане, я таки піду,— відповів Оксанічев.

— Тільки швидко вертайтеся, я не можу довго стерегти вашу хату.

Коли капітан Оксанічев вийшов, Муралов серйозно заговорив до хлопців:

— Хлопці, наша робота з вами ще не кінчилася. Мені треба ще дещо. Прошу відповідати абсолютно точно, з усіма подробицями. Говоріть усе, що знаєте, і навіть те, про що тільки догадуєтесь.

Муралов витяг блокнот, олівець і поставив перше запитання. Він найбільше цікавився тим, коли, де, в якому саме місці хлопці збиралися, про що говорили, хто їх міг бачити або чути. І в міру їхніх відповідей капітан ставав все серйознішим. Він у думці вслід за ними повторював:

— У Ігоря. Потім в бур'янах та в очереті міського розсадника, поряд з помідорними плантаціями. Рано-вранці...

Сашко Зеро уточняв.

Отам, саме в перехресті двох ровів, в кущах шипшини.

Намалювавши приблизну схему дослідного господарства, розсадника, позначивши на ній будівлі, капітан з подивом оглянув хлопців і докірливо зауважив:

— Ай-ай-ай! І які ж ми з вами дурні! Але не журіться, хлопці, серед нас усіх найбільший дурень — це я.

Розмова на тому й кінчилася. Капітан Муралов, попередивши хлопців, щоб мовчали про розмову з ним, сказав:

— Ідьте, хлопці, та збирайте свої речі. Вам і справді треба негайно виїздити. Завтра-післязавтра я вас відправлю.

— А Кузьку? — спитали хлопці разом.

Капітан Муралов з задоволенням відповів:

— І Кузьку теж. І Кузьку відправлю, не бійтесь. Ви його самі й повезете.

Вернувшись до себе, капітан Муралов домалював в уяві те, що відбувалося минулими днями. Хлопці збиралися у Ігоря, криючись від батьків. Вони приходили через пролом у паркані, який він сьогодні бачив, розмовляючи з хлопцями. Так вони проникали в розсадник. Крадучись, пробиралися в шипшинник, забуваючи стерегтися сторонніх людей.

Кущі шипшини, що ростуть на перехресті двох ровів, стоять якраз проти вікон лабораторії головного садівника Дмитра Адольфовича Бунге, колись австрійського німця по батькові, у якого щоденно брав молоко Курт Клебер. Звідтіля у вікно, як на долоні, видно кущі шипшини і стежку до них. Бунге міг бути явкою. Це одна можливість. Клебер міг випадком бачити хлопців. Це— друга можливість. За першою— Бунге міг вистежити хлопців, підслухати їх розмову, інформувати Клебера. За другою— Клебер сам міг встановити стеження за хлопцями.

«Перша версія мені здається певнішою. Чому? Бунге німець з походження. Бунге байдуже ставиться до особистої евакуації. Бунге не радить їхати й іншим».

Муралов аж спітнів.

«Я йду за першою версією. Бунге — шпiон. Так!»

Капітан покликав бійця, виписав ордер і сказав:

— За півгодини принести мені розкішний букет. А потім привезти Курта Клебера.

За годину до кабінету капітана Муралова привели Курта Клебера. Капітан підвівся йому назустріч, дуже елегантно вклонився і простягнув чудовий букет квітів.

— Прийміть, будь ласка, цей прекрасний букет.

Курт Клебер аж відступив на крок.

— Це що за містифікація, капітане? — спитав він.

— Ніякої містифікації, лейтенанте. Мене просили передати вам привітання і цей букет,— сказав він, простягаючи букет Клеберу.

— Від кого ж це?

— Не догадуєтесь? Це від Бунге. Він просив мене вітати вас як свого колегу і найближчого сусіду по камері.

Курт Клебер ступив ще крок назад. Широко відкритими очима якусь мить дивився на Муралова, а потім спокійно сказав:

— Не знаю такого.

— Знаєте. Я його покличу, і він вам скаже — що ви його прекрасно знаєте. Ви ж його постійний клієнт, молоко брали.

Капітан Муралов подзвонив. До кабінету увійшов боєць.

— Покликати Бунге.

Клебер безнадійно зітхнув.

— Все. Більше не треба. Не треба кликати Бунге.

Муралов написав протокол. Клебер підписав.

Бунге того ж дня був заарештований, а в нього ще двоє.

Розділ 53

Ставши єдиним володарем бібліотеки з кількістю до півмільйона книжок, всього музейного майна та устаткування багатьох кабінетів і лабораторій, зваленого в кімнатах першого поверху бібліотеки, дід Йосип Артемович Борунда відчув себе до краю відповідальною особою, зобов'язаною до певних норм поведінки. Які ці зобов'язання, які то норми поведінки, в чому вони конкретно полягають,— цього дід Борунда не міг би до пуття витлумачити навіть самому собі. Але він знав, почував, що з того моменту, як Олександр Степанович Граб передав йому бібліотеку і ключ від неї, в його житті стався різкий злам. Від цього моменту дід уже не міг собою розпоряджатись. Ці численні томи великих і малих книжок заповнили його життя, прикували до себе.

Вирядивши в дорогу Граба, Хорла, Кузя та інших викладачів інституту і залишившись сам-самісінький, дід Йосип Артемович Борунда насамперед ретельно оглянув усі кімнати бібліотеки. Набравши з інститутського сарая дощок, він позабивав усі вікна з двору, а на вікна з вулиці поробив грубезні внутрішні віконниці.

— Так певніше буде,— сам собі говорив дід.— Щоб, бува, чорт не приніс когось сюди вночі.

Після того дід обійшов усі кімнати й обдивився устаткування лабораторій. Набравши газет, він позастеляв ними ящики всередині, поскладав туди, що вважав ціннішим, поносив у підвали й замкнув. Металеві ж речі змастив жиром і позакопував у підвалі. Лише по тому, як упорався, дід Борунда пішов ще раз оглянути свої володіння. Ретельно позачиняв дверцята в шафах, позамикав столи, поносив в одну кімнату письмові приладдя і, повимітавши всі кімнати, сів у робочому залі за великим столом і замислився.

«Боже мій! — думав дід.— І скільки ж то вчені люди попрацювали над цими книгами, скільки ж то понаписували! І скільки їх? Про що в них написано? І чи є десь така людина, яка все те поперечитувала і все те знає?»

А сам же він прослужив тут сорок три роки, знає колишніх пастухів, наймитів, що приходили в інститут з «сидорами» за плечима і стали вченими професорами! Він позичав їм, бувало, грошей на цигарки, і навмисне забував про кредит. І ці вчені його боржники самі вже пишуть книжки, а він, Борунда, навіть не читав того, що вони написали.

І дід встає, бере з полицки порівняно невеличку книжку і читає: «Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?»

— Еге,— думає дід,— не ревуть воли, як ясла повні. Якщо ж то чорта їм і ревати, наївшись?

Надівши окуляри, дід починає читати.

...Дід прокинувся пізно вдень і відчув голод. Замкнувши бібліотеку, Борунда пішов на базар купити щось попоїсти. Повернувшись, він застав коло дверей кількох студентів і двох викладачів. Вони стояли, держачи під пахвами пакунки книжок.

— Вам чого треба? — спитав дід.

— Поздавати книжки,— відповів один.— Це бібліотечні, я брав їх читати, а тепер здаю.

— А я свої на схов приніс,— сказав другий.

Дід поприймав книжки і строго сказав:

— Перекажіть там і іншим, хай здають. Я прийматиму щодня до самого вечора.

До бібліотеки посунули люди. Дід приймав усе і складав у вільні шафи, на полиці, просто на підлогу. За цією роботою минув день. Аж надвечір дід скінчив приймання, узяв першу-ліпшу книгу, надів окуляри і почав знову читати.

Цього разу він натрапив на новели Стефаника.

— Боже, як страшно мучаться люди! Яка нещасна людина цей Гриць Летючий! — казав дід сам собі.

Схвильований дід Борунда приймав другого дня книжки, як у тумані. Він нетерпляче ждав, коли кінчить прийом, щоб знову сісти за читання.

Читав художні твори, історію, географію, зоологію, анатомію. Пробивав читати хімію, фізику і математику. Але не втнув, кинув і знову шукав художніх книжок.

І от знайшов: Іван Франко, «Захар Беркут».

Дід з захопленням прочитав і цей роман.

Роботящий, добрий і щирий народ — тухольці. Сміливий і хоробрий старий Захар Беркут. Він не втрачає віри в силу свого народу, не боїться навали, супроти злого й зажерливого запроданця боярина Тугара-Вовка. І сила його незламна. Захар Беркут здолав ворога.

Дід гірячково шукає ще чогось у цьому роді. І натрапляє на «Тараса Бульбу» Гоголя, «Марка Проклятого» Стороженка.

Під впливом прочитаного в душі старого діда родилося бажання бути подібним до героїв з книжок.

— Може, і мое життя тут на щось пригодиться?

Йосип Артемович задумливо дивиться на вулицю, по якій проходять військові, поспішають по домівках цивільні, швендяють галасливі діти і без кінця мигають в очах машини.

— Куди воно ото летять усі?

Мимо діда проходять два заклопотані хлопчакки. Дід пригадує, що він бачив їх на похороні Колі Морозка, і згадує: Сашко.

Як звати другого, дід не знає. Хлопчакки збуджують в дідові гострий напад болю, і він покликав:

— Сашко!

Сашко Зеро підходить до діда Борунди.

— Сумуєте, дідусю? — питає Сашко.

— Сумую, дітки... Посидьте трохи зі мною, розважте старого,— просить дід.

Хлопці сідають, довго сидять мовчки.

— Нема вашого отамана... Немає Колі,— з сумом говорить дід Борунда.— А другий вояка, Кузька, живий?

Хлопці стрепенулись.

— Живий, дідусю, живий! А ви пригадуєте його?

— Пригадую. Атож, пригадую і його.

Дід докладно розпитує хлопців про долю Кузьки.

Він цілком приєднується до думки, що їм треба виїхати і вивезти Кузьку.

— Уб'ють його німці, уб'ють... І вас поб'ють, як довідаються!

— Про що довідаються? — байдуже питає Бату-хан.

Дід скоса дивиться на хлопців і крутить головою.

— Дурні ви, хлопці. Та всі ж люди знають, що ви піймали шпівнів, а ви прикидаєтесь.

Вони обговорюють різні способи виїзду, але кожного разу спиняються на одному:

— Кузьку небезпечно везти далеко, помре. А близько залізничі вже геть побомбили. Та й хто улаштував би його у військовий санітарний поїзд?

Дід раптом щось згадує:

— Чекайте, діти, чекайте.

Він пропонує одвезти Кузьку до його онука Олекси в судню область. Там здати у військовий госпіталь, і квит.

Ця думка всім подобається. Хлопці вхопилися за неї і почали старанно обмірковувати.

— А Олекса до того й сам лікар. Може, навіть там у госпіталі й працює,— каже дід.

І хлопці почали писати з дідом листа до його онука Олекси.

Засиділися пізно. Вже було коло півночі, і хлопцям довелося йти додому городами.

Евакуація всього, що визначено було до вивозу, нарешті закінчилася. Підсумок у цій роботі підведено на засіданні бюро міськкому партії, на яке прибув і секретар обкому Веприк. Розв'язували останнє питання: кому залишатися в тилу у ворога для організації партизанського і диверсійного підпілля в районі. Веприк, як головний керівник партизанського підпілля в цілій області, ще раз пильно переглядав поданий йому список членів партії, на яких мало бути покладено це завдання. Зсунувши брови, він обмірковував та зважував кожну кандидатуру. Нарешті звернувся до присутніх:

— Більше у нас засідань не буде. Нам треба організаційно оформити підпілля, а тому... я просив би одверто висловитися з приводу найдрібніших деталей. Ну, що ти скажеш, товаришу Горовий?

Секретар міськкому партії Горовий сказав:

— Багато людей ми не можемо виділити. У нас мало залишилося таких, які могли б стати в ряди партизанів. Та все ж півтора десятка залишити можемо. Керівництво доручимо людині, яка знає військову справу і має інший досвід.

— Кого ж ти пропонуєш? — спитав Веприк.

— Пропоную капітана Муралова, якщо заперечень не буде. Кращої кандидатури я не знаю.

— Як ти на це, Муралов? — спитав Веприк. — У тебе заперечень нема?

— Я згоден, звичайно, — відповів Муралов, — якщо ви мені доручаєте цю справу. Але я ставлю свою умову.

— Кажі — яку?

— Я можу взяти на себе відповідальність тільки за тих людей, яких я сам собі підберу.

Веприк дав свою згоду і запропонував назвати прізвища тих, кого хоче мати собі за помічників капітан Муралов.

Один по одному були названі кандидати підпілля. Вибрали всього дванадцять чоловік, окремо вісім призначили в групу підрильників, що мали висадити в повітря ті промислові об'єкти, які ворог міг використати для себе. Виконавши своє завдання, ця група повинна була негайно покинути місто. Для потреб підпілля та для виїзду групи підрильників Муралов одержав три машини з відповідними документами на них.

Призначивши собі помічників, визначивши явки та час зустрічі, Муралов звелів своїм підпільникам використати два дні на влаштування родинних справ, а сам виїхав до штабу командування фронтом у справі налагодження зв'язку.

Перед тим, як виїхати з міста, Муралов зайшов до Оксаничева. Того не було дома. У хаті коло книжок Хорла порався дід Борунда. Він укладав книжки в пакунки, щоб перевезти їх у бібліотеку. Дідові допомагали Сашко Зеро та Батухан.

— От і добре, хлопці, що ви тут,— сказав капітан Муралов.— Ви мені потрібні.

Хлопці знову нашорошили вуха. Капітан Муралов усмінувся до них.

— Нічого таємничого у мене немає, хлопці. Справа дуже проста. Ти, Сашко, бери мій велосипед і коти в лікарню до Кузьки. Там попередиш лікаря Горську та Кузьчину маму, що за два дні я їх вивезу відтіль. А ти, Павлику, біжи додому і сам збирай речі, бо й ви поїдете з Кузькою.

— Самих і пошлете в світи? — кинувши книжки, запитав дід Борунда.— Що ж вони, такі малята, робитимуть між чужими людьми?

— Ні, дідусю, не самих,— заспокоїв його капітан Муралов.— Пошлемо з ними одну надійну людину, яка до кінця війни буде їм як рідна мати. Про це ви не турбуйтеся.

Дід Бурунда схвально покивав головою.

— Добре діло робите. Хай бог помагає. І вам хай пошле щастя та здоров'я, товаришу,— сказав дід Борунда.

Капітан Муралов попрощався з хлопцями. Потім вийняв п'ятсот карбованців і подав дідові.

— Погодуйте їх, діду, два дні, поки я вернуся. Та й у дорогу щось приготуйте. Чи не мало? — спитав капітан.

Дід узяв гроші й, затримавши руку капітана Муралова, зворушено сказав:

— Спасибі, синок. Як за рідних дітей дякую. І я дуже прошу,— майже з сльозми на очах говорив Борунда,— і того ж, Кузю нашого. Не кидайте. Самі знаєте, не дай бог чого, тоді ж смерть хлопцеві.

— Не кину, дідусю. Ні за що не кину,— заспокоював його Муралов, потискуючи руку.

— А я й місце йому намацав, Кузі нашому. Хлопці не казали? — спитав дід.

І дід Борунда докладно розповів капітанові, куди він хоче спровадити Кузьку. Капітан Муралов слухав діда, підтакував йому і зацікавився:

— А онук же ваш, діду, зараз не в армії?

— Ні, не може бути. Він, не вам кажучи, без лівої ноги. Ще у фінську війну підбили. Тепер дома сидітиме, кликав і мене до себе, але я не поїду.

— А чому б вам, діду, й не поїхати? — спитав капітан.—
І Кузьку б одвезли туди.

Дід заперечливо похитав головою.

— Нікуди я і так не поїхав би, а тепер і поготів. Не можу тепер. На мене бібліотеку залишено, товаришу. Так я вже в ній сидітиму, доки й наші вернуться,— рішуче сказав дід.

— А вернуться, діду, як ви гадаєте? — закинув капітан.

— Так що вернуться, товаришу. Наші повсякчас німця били. То дарма, що він швидко сюди йде, назад ще швидше бігтиме.

— І я так думаю, діду,— сказав капітан Муралов.—
А онук ваш комуніст?

Дід здвигнув плечима і заявив:

— Не знаю, синку, чи він комуніст, знаю тільки, що добрий хлопець. Там змалку був такий песиголовець, такий заводіяка, страх! Яку хоч штуку утне. Сам і на лікаря вивчився, сам і всякі книжки пише... Може, й комуніст,— подумавши трохи, додав дід.

Капітан подякував дідові за його піклування про хлопців і попрощався з ним. На відході ще раз сказав:

— Спасибі, діду, обов'язково туди хлопців направлю. Прощайте.

Капітан Муралов того ж дня виїхав. Його не було дві доби. Тільки третього дня вранці капітан з'явився в місті і зразу прийшов до діда Борунди в бібліотеку. Цього разу він був у цивільній одежі. Увійшовши до діда, він одразу спитав:

— Ну, де мої хлопці?

— Хлопці? А де ж їм бути? Сплять у мене серед книжок, як коти в попелі,— відповів дід.— Ось я їх зараз поколошкаю.

Дід розбудив хлопців, і вони увійшли. Сашко Зеро перший простяг руку капітанові. За ним Бату-хан. Хлопці приготувалися слухати.

— От що, орли. Завтра на світанку ви поїдете на машині до Кузьки. Ви забираєте його з матір'ю і їдете до дідового онуки. Вам більше залишатися в місті не можна.

— А ви як? — спитав Сашко Зеро.

— Я ще трохи залишуся в місті. Мені завтра їхати ще не можна,— сказав капітан.

Хлопці посерйознішали.

— Ми теж залишимося, товаришу капітан,— раптом заявив Бату-хан.

— Дурниці. Ви не можете залишатися тут. Фашисти вас перших же й повісять. Це одне. А по-друге, хто ж тоді повезе

хворого Кузьку, вашого товариша? Ні, вам не можна залишатись,— категорично відповів капітан Муралов.

Питання було вирішено. Хлопці побігли додому за речами і надвечір з'явилися до бібліотеки. Разом з ними прийшла хвора Сашкова тітка і говірка бабуся Бату-хана. Вони діждалися капітана Муралова і довго його розпитували про те, куди він має намір везти хлопців, з ким повезе та як їх забезпечить. Капітан сказав їм, що відряджає хлопців в особливу дитячу колонію, отож турбуватися про них немає причин.

Жінки довго плакали, цілували дітей, давали їм поради. Кінець кінцем хлопці теж заплакали, обіцяли часто писати. Нарешті жінки пішли, а хлопці залишилися з капітаном.

— От що, синки,— сказав капітан.— Я доручаю вас одному нашому працівникові, командированому за Урал начальником спецшколи. Він вас доведе туди, улаштує, і ви там будете жити до кінця війни. Слухайте ж його, як і мене. А головне, заберіть Кузьку, доведіть його, влаштуйте добре і доглядайте.

Зворушені хлопці давали капітанові чесне піонерське ніколи не забути і просили його посидіти з ними якнайдовше. І капітан сидів з хлопцями майже до ранку. На світанні до бібліотеки підкотила машина. З неї вийшов високий літній чоловік і постукав у двері.

Йому відчинив дід Борунда. Капітан привітався з чоловіком і заклопотано спитав:

— Чи все забрали? Супутники з вами?

— Забрав все. Супутники зі мною.

— Ну, рушайте. Глядіть, не попадайтеся, якщо на десант наскочите. Дітей, глядіть, рятуйте, а машину... висадіть у повітря на випадок чого. Самі ж знаєте, що робити.

Чоловік знизав плечима і розважливо відповів:

— Е, капітане Муралов, якщо я наскочу на десант і висаджу машину у повітря, то що в цьому веселого! Я мушу привезти все на місце, бо інакше й рушати в дорогу нічого. Я своє діло знаю, і все буде в порядку. Чи ви готові, хлопці?

— Готові.

Хлопці вийшли з клунками в руках, з рюкзаками за плечима. Слідом за ними й Борунда. Прощання було коротким і стриманим. Капітан міцно потиснув хлопцям руки і обняв їх. Дід довго дивився на них і, поклавши їм на плечі руки, урочисто сказав:

— З богом. За домашніх не турбуйтеся, догляну. А ви себе бережіть, синки.

Хлопці влізли в кузов. Там на ящиках сиділо троє чоловіків і дві жінки. В передку машини впоперек була прилагоджена постіль з носилок для Кузьки.

Шофер дав газ. Машина рвонула з місця. Будинок бібліотеки, дід Борунда на її дверях і капітан Муралов з піднятою рукою швидко зникли в світанкових сутінках. Машина взяла курс на схід.

Незабаром вони підїхали до лікарні, де лежав Кузька ЗІС-1. Санітари обережно винесли Кузю і поклали його в постіль. Кузина мати сіла у нього в головах, а лікар Горська в ногах. Винесли ще якісь пакунки, вузли. Але хлопці вже того не помічали. Вони жадібно кинулись до Кузьки, який радісно оглядав ранкове небо і дорогі обличчя товаришів.

Машина рушила. Вона йшла на середній швидкості. Шофер щоразу виглядав з кабіни й заклопотано питав, чи можна «двинути» швидше. Але лікар Горська заперечливо хитала головою. Шофер явно нервував, але вів машину стримано. Нарешті виїхали на грейдер, і шофер дав газ. Машина рвонула вперед.

За цілий день спинялися тільки двічі по півгодини. Не спинялися надовго й вночі.

Минали села, хутори, міста, колгоспи, радгоспи. Минали череди худоби, валки евакуйованих. А до мети було ще досить далеко. Не спускаючи очей з хворого, Горська кілька разів уже готова була сказати «стоп», але все вичікувала. Нарешті вона стривожено нагнулась над Кузькою і, помітивши його смертельну втому, постукала в кабіну до шофера.

— Стоп! Далі не їдемо. Хворому зовсім зле.

Шофер зменшив газ. Ледве посуваючись, вїхали в містечко, куди давав адресу дід Борунда. Знайшли Олексу, дідового онука, там спинилися. Кузька знову знепритомнів. Горська безпорадно розвела руками.

— Ні, далі везти його не можна.

Провожатий від капітана Муралова швидко налагодив справу, і дідів онук, лікар Олекса Іванович Швидкий, залишив у себе хворого.

Розділ 55

Поминули приміське селище, виїхали на вигін і спинилися під вербами погодувати коней. Там уже стояли інші інститутські підводи. Коло підвід диміли багаття. Люди гріли чай, мили й годували дітей, варили сніданки, прали пелюшки. Навколо вогнів сиділи сумні чоловіки з цигарками в зубах. Вони

гомоніли між собою, зрідка й уривчасто перемовляючись з жінками та дітьми, оглядали свої вози, що стояли під вербами навантажені всяким домашнім добром, коней, прив'язаних коло возів, с'як-так розвішану зброю на дишлях, голоблях та так кинуту просто на землю.

Віталій Борисович випрягав коні. Випрягав довго, незграбно, плутався в упряжі. Не справившись з упряжкою, він кинув коням два снопи немолоченого вівса і стомлено схилився на віз. Стояв непорушно й бездумно. В серці ворухнулася глуха туга: до чого це все? Нащо?

Десь плакала маленька дитина. Коло неї по-домашньому воркотіла мати.

— А-а-а, люлі, люлюсіньки! Не плач, не плач, сонечко! Не плач, малесеньке! А-а-а! Люлі!..

Поряд хрумали й шаруділи соломкою коні. За возом в за-тишку шумів примус. Там Інна Павлівна говорила до Віри Антонівни:

— Ви, Вірусько, грійте чай, а я начищу картоплі. Пюре зваримо. Наші мужчини вже їсти, мабуть, похотіли.

Шумів примус і за возом Граба. А Яків Михайлович Кузь роздмухував вогонь під казанком. За кожним подувом угору злітав попіл. Він сипався в казанок і на голову Якову Михайловичу. Кузь трусив головою, витирав спітніле обличчя рукавом і стиха чортихався. А мати примовляла над дитиною:

— А-а-а-а! А-а-а! А-а-а! Не плач, сонечко, не плач, маленька.

Вигинаючись під вітром, шумів очерет на болотах. Шуміли примуси між возами. Нудно й тоскно на душі від того шуму.

Над головою з оглушливим ревом промайнув з десятків літаків. Рев моторів заглушив на мить усе і стих.

«Камо грядеші?» — питав себе Хорло.

На це болісне питання не було відповіді.

Яків Михайлович Кузь тріумфально виголошує:

— Горить! Горить! Роздмухав-таки!

Хорлові раптом страшенно захотілося їсти, і він майже сердито гукнув:

— Інно, чи готове вже там у тебе? Страх їсти хочу.

Вона вискочила з-за воза і звернулася до Кузя:

— Що там горить, Якове Михайловичу? Що ви запалили?

— Горить під казанком! — урочисто вигукнув Кузь і розмазав по обличчю сажу.

Інна Павлівна глянула на нього і засміялася. Яків Михайлович дивиться на неї й теж сміється. І її обличчя було в сажі. В брови, у волосся набилось солом'яної потерті.

— Це жах, Вітику, на вітрі примус палити,— скаржитесь Інна Павлівна.— Тобі треба зробити дужку до казанка, як у людей. Будемо в казанку на вогні варити. А так ми ніколи не будемо їсти гарячого.

Інна Павлівна з огидою відставила вбік замащені сажею руки й дуже натурально зобразила на обличчі жах і розпач. Тільки в куточках губ, десь у глибині голубих очей миготіли стримувані іскорки сміху та ледве помітно тремтів кінчик носа.

— Чи бач, яка я зараз? Правда, кошмар?

Інна Павлівна жартома завжди переносила наголос у слові «кошмар» на перший склад. По цьому і вгадувався в неї жартівливий настрій.

— Ти й справді виглядаєш кумедно, моя маленька,— сказав Віталій Борисович, усміхаючись.— Просто циганка з драного шатра. Не моя дружина, а циганка Аза. Не вистачає тільки рясної спідниці та колоди карт.

— Правда? Сьогодні ж переберуся. Коли вже по-циганськи жити, то треба й циганкою бути.

Вийшла й Віра Антонівна.

— Прошу до столу, високоповажні гості. Їсти подано.

Після сніданку присіли біля Кузєвого багаття. До них підійшли інші чоловіки. Закурили, і зайшла розмова.

— Ви куди, між іншим, прямуєте? — спитав сутулий і страшенно худий Іван Трохимович Занько.

— Північний схід, Воронеж,— відповів Хорло.

Занько пропонував інший напрямок — Білгород. З'явилася карта. Зав'язалась суперечка між прихильниками різних маршрутів. Пропонувались найрізноманітніші плани. Чоловіки гарячилися, багато курили, машинально шукаючи руками попільничку, і, не знайшовши, згадували, що вони в полі під вербами, й кидали недокурки в вогонь. Жінки дослухалися до чоловічих розмов, іноді вкидали слово-друге в загальну розмову і втихомирювали дітей. Все це справді скидалось на циганський табір. Інна Павлівна так і назвала це зборище: «Останній табір».

В суперечках гору брали логіка і красномовство. Власне, не так логіка мислення, як логічність речень. Віталій Борисович, отже, швидко встановив домінуючий мотивів за воронезький напрям, і стали запрягати коні. Загриміли відрами, коритами, посудом, зашаруділа солома. Перекладали на возах розкидані речі. Чоловіки вчили один одного правильно запрягати коней. Жінки пильнували розміщення речей. Над табором стояв гомін голосів та брязкіт посуду.

Нарешті шум стих, ушухли крики дітей, матерів. Залягла очікувальна пауза. Аж ось хтось перший гукнув:

— Но-о-о, пішли! Но-о-о!

Віз Віталія Борисовича хитнувся, скрипнув. Дзенькнули втулки коліс. Коні взяли рівний, широкий крок. Підвода вийшла на шлях, що простягся геть у степ, проміж хлібами та клеверищами, то зникаючи на поворотах, то знову з'являючись перед очима. Дванадцять однокінних та парокінних підвід ішли валкою на північний схід.

Обабіч розлігся степ. Стоять скирти складених снопів. А найчастіше — лани, всіяні снопами, що лежали, мов трупи солдатів на полі бою. Ще стояли, ждучи коси, медоносні гречки. Цілими масивами стояв нескошений хліб. Сипалося рясно на землю зерно, його клювала жирна птиця, точив хробак, прибирав до своїх нір ховрах, присипав вітер шаром пилу.

Люди не йшли косити. Вони знали — от-от увійде ворог, кому косить? Кому запасати?

По полях пустопаш блукала скотина. Табуни коней, череди рогатої худоби, овець, свиней ішли не шляхом, а ланами, бо на шляху не вміщаються.

Валка мандрівників сунеться шляхом. Минає лани потолочених хлібів. Незіbrane добро навиває на душу тугу й жаль.

Віталій Борисович іде коло воза. З ним поряд сумний і зажурений Ігор. Йому незручно сидіти з жінками на возі.

Грабова підвода — другою у валці. Він наздоганяє Хорла і йде поруч.

— В мінорі, Віталію Борисовичу? Журитесь?

— Ні, більше прострація, — відповів Хорло.

— Чому так?

— Природно. Я жив напруженим життям. І раптом — стоп. Енергетичну базу виключено, а рушійна сила діє. І от я випав з орбіти, ще не знайшов перспективи. Тільки от безконечний шлях під ногами та сумні оці, понівечені скотиною, лани. І розумієте, з глибини душі моєї щось кричить мені трагічно: «Камо грядеші?»

— Так, так... Пізнаю вашу ліричну душу з нахилом до ідеалізації та гіперболічних узагальнень. І що ж ви відповідаєте на те трагічне запитання? — зацікавлено питав Граб.

— Не знаю, — розгублено відповів Хорло. — Нічого не знаю. Відмовчуюсь. Удаю байдужого. Я ще не ставив собі мети.

— А все ж? Без мети і жук не лазить.

— Не знаю.

До них підійшов Яків Михайлович. Догнав і Занько, далі Ересько. Граб удався до Кузя:

— А ви, Якове Михайловичу, ставили собі питання: «Камо грядеші?»

Яків Михайлович показав рукою на схід.

— Там буде все ясне.

— Хто ж там пояснить? — спитав Граб.

Яків Михайлович розважливо заговорив:

— Розвиток війни. Мені здається, всякі філософські побудови зараз вадять, як молоко після олії. Філософія можлива тільки в одній площині: «Мое місце у війні»,— серйозно сказав Кузь.

— Питання все-таки стоїть гостро,— різко сказав Граб.— В наш час питання «Камо грядеші?» є політичною перевіркою для інтелігенції, спробний камінь для її громадянського сумління, честі.

Розмова заглиблювалась, охоплюючи все ширше коло питань, зв'язаних з ставленням до війни, місцем у війні.

Коні ступали повагом. Валка доганяла обаженні підводи, отари овець, табуни коней, гурти іншої худоби, що ішли на схід. Дорогою їхали, ішли люди. Молодих чоловіків майже не було видно.

Віталій Борисович дивився на ці потоки людей і думав: «Цікаво, що нас усіх жде?»

Сонце хилилось до землі, від придорожніх стовпів лягали довгі тіні. Повіяв холодний вітер з півночі. Віталій Борисович одяг пальто.

Ночувати спинилися в школі. Віталій Борисович ледве упорався з кіньми і швиденько ліг у класі на підлогу. Укрився пальтом і поринув у забуття. Злякана Інна Павлівна поставила термометр. Він показав температуру 40,2. У неї похололи руки й ноги. Відчай пройняв холодом душу.

— Що буде? Що буде? — шепотіла вона.

Коло неї встав Ігор з насупленими бровами і міцно стуленими вустами. Він твердо взяв її за руку.

— Мамо, ми поїдемо... Папі не можна лежати тут.

— Що ж буде в дорозі, дитино?

— Ми з ним. Я і ти. Ми поїдемо.

— Звичайно, синку,— з готовністю відповіла Інна Павлівна.

Ігор пішов до коней, дав їм корму, напоїв і ліг спати на возі. Віталій Борисович зрідка бурмотів:

— Камо грядеші?

Коло нього сиділа Інна Павлівна і клала на лоб холодні компреси. Відчай тиснув її душу.

Розділ 56

Погода раптом змінилася. Небо вкрилося важкими сірими хмарами. Повіяв вогкий холодний вітер. Почала докучати дрібна мжичка.

Температура повітря різко знижувалась і ночами спадала майже до нуля. А вранці прокидався холодний вітер і настирливо залазив у всі щілини будок на возах, пронизував своїм холодним диханням бездомних людей.

Пішли дощі. Вони то вибухали бурхливими зливами, від яких по лощинах утворювались величезні озера, то переходили в рівний, настирливий дощовий туман, що стіною води одгороджував подорожан від усього живого. Промокали речі на возах, промокала одежа на людях, збруя на конях. Вода юшла з коней, з возів, з дощовиків та плащів, капала з шапок, цівками цвіркала з черевиків і калош. А дощ все йшов, йшов, йшов. Безконечно, уїдливо тарабанив по будках, по дощовиках, плащах. Колеса грузли в розмоклій землі, терлися об драбини возів, утруднювали пересування. Болото розтікалося по хомутах, вивалені в болоті віжки вислизали з рук. Болото було на хлібові, в каstrулях, казанах, болото було на обличчях, на руках, на одежі.

Давно неголені чоловіки враз постаріли, споганіли. Чуби покошлатіли під насуненими аж на вуха шапками. Вночі спарене теплом немите тіло та непрана білизна давали важкий дух, від якого люди прокидалися, відчуваючи нудоту.

В таку негодь подорожани ховалися в селянських хатах, і шлях порожнів. Тільки де-не-де під розлогими деревами в степу одиноко стояв віз невдахи-подорожанина, в якого пристав слабосилий кінь.

У хатах люди оживали, жінки прали й латали білизну, пришивали гудзики, поворозки до шапок, мили дітей. Чоловіки мовчки курили й з нудгою визирали у вікна. Посидівши так, виходили чистити вози, підмазувати колеса, кувати коней.

Вогник перестав бути Вогником. Після того, як захворів Віталій Борисович і Вогник мав розмову з матір'ю, всі враз почали його звати власним його ім'ям — Ігор. А Яків Михайлович в особливих обставинах величав його навіть по батькові. Він непомітно увійшов в коло дорослих.

І Вогник — Ігор теж сидить коло вікна в селянській хаті, дивиться на дощ і думає. Думи його різні. Насамперед він думає про батька. Потім про маму. Батько вже одинадцятий день хворий на запалення легенів. Спочатку одна сторона,

потім друга. Знесилений недугою, з високою температурою, батько лежить пластом на возі. Він засмаглий, чорний і нерухомий. Іноді маячить, іноді ледве чутним голосом покличе Ігоря і потисне йому руку. А більше мовчить, заплющивши очі, й облизує потріскані губи, спазматично вдихає повітря.

Ігор сидить коло вікна і тужливо думає: «Що буде з папою? Невже...»

Він боїться додумувати до кінця цю страшну думку. Він жене її від себе, відмахується від неї і натрапляє на другу.

«Мама... Що буде з нею без папи? Така тендітна, така слабенька, вона ж сама...»

Ігор і тут не доходить до краю думки. Він з острахом заплющує очі, мов перед безоднею, що дихнула на нього морозом смерті. Та десь з глибини, з самого дна його істоти раптом зринає якість не знане ніколи раніше відчуття своєї значності в цьому складному світі. Адже він — певна сила, на яку мама в злигоднях може й опертися.

«В крайньому випадку,— думає Ігор,— на двох я зароблю. Мама може надіятись... А папу жалко».

Ігор поволі встає з лави, поволі відходить од вікна і, кашлянувши баском, знімає дощовик і шапку. Одягається і по-важно каже до матері:

— Ти, мамо, готуй чогось попоїсти папі й нам, а я навідаюсь до коней.

— Не барися, простудишся,— говорить мати.

— Не турбуйся, мамо, я буду обережний. Ти не забудь папі аспірин дати,— додає він і виходить на двір.

Ігор виходить у клуню, де стоять вози. Їхній, Грабів і Якова Михайловича. На дверях спиняється, оглядає небо і серйозно каже:

— А дощу завтра не буде. Треба підмазувати колеса. Під обід завтра рушимо.

Напружуючи ще дитячі сили, Ігор мастить колеса, направляє віз, чистить, витирає зброю, рівняє посторонки. Потім напуває коней і веде їх на клеверище пасти на паші.

— Виріс Ігор,— підморгує Граб.

— Змужнів,— коротко відповідає Кузь.

— Сувору школу проходить хлоп'я. Стоятиме на своїх ногах,— замилувано говорить Олександр Степанович.

— Він на них твердо став ще в справі з Качаном,— відповідає Яків Михайлович.— Цікавий хлопець. А найцінніше те, що він мовчить, ні звуку. Цінна риса вдачі!

Упоравшись, Ігор йде до хати, мие руки й підходить до батька. Кладе холодну руку йому на лоб. Віталій Борисович розплющує очі й пильно дивиться на сина.

— Вогнику...— ледве чутним шепотом кличе він.— Сину.

Ігор нахиляється, заглядає батькові в очі й раптом жахається. Його душу обіймає неймовірний жах. Там, в глибині рідних, дорогих батькових очей він бачить безодню страшної муки й розпачу. І хлопець на мить кам'яніє, потім відчуває, як його обсіпає холодом, як тісно стало серцю в грудях.

— Невже? Невже? Ні! Ні! Я не хочу...

— Вогнику... Сину мій... Ігоре...

— Що, папочка? Що тобі, любий?

— Чи все у нас в порядку, хлопчику?

— Папа, я ж за всім доглядаю. Ти лежи спокійно, рідний... Завтра буде погода, можна б і їхати.

— І поїдемо, хлопчику. Поїдемо, маму везти треба. Тебе везти треба.

— Я везу вас обох,— впевнено каже Ігор.— Ти не турбуйся, папа, надійся на мене. Я вже не малий.

Ігор не витримує батькового болісного погляду. Він угадав розпач чоловічого серця в момент душевної кризи, викликаної безсиллям нести дальшу відповідальність за долю своїх близьких і рідних. Він вийшов за двері й дав волю сльозам. Потім побіг на клеверище, знайшов своїх коней і обняв за шию смирну Каштанку. Припавши до її гриви, він шепотів їй благально в саме вухо:

— Виручай, дорога Каштанко. Виручай папу й маму...

Каштанка дихала на нього теплим духом і оглядала тендітну фігуру хлопчика добрими, розумними очима. Вона ніби співчувала йому і стала губами перебирати полу його дошовика.

Віталій Борисович помітив хвилювання Ігоря. Він помітив і сльози в його очах, і серце його стислося великим жалем. Обводячи навколо очима, він побачив тонку фігурку Інни Павлівни. Вона стояла в сусідній кімнаті і чистила картоплю на вечерю. Схудла, обвітрена, з блискучими бистрими очима, Інна Павлівна скидалась на злякану пташку, яку щойно накрили сіткою. «Що буде з ними, як я не встану? Одні в степу, між чужих людей, без даху над головою, без свого кутка...»

Він на мить заглянув у майбутнє і здригнувся.

— Любі мої... дорогі!..

В серці родиться непереможне бажання: «Жити! Ні, жити обов'язково, неодмінно!»

З напруги він ворушиться, повертається на постелі і стогне. Інна Павлівна враз кидає картоплю, вбігає до нього в кімнату, нахилиється над ним. Він судорожно обнімає її за шию, притягає до себе і просто в обличчя з непереможною вірою шепоче:

— Жити! Я буду жити, моя маленька. Я хочу жити!

Інна Павлівна припадає до його запалих грудей, гладить рукою його голову, неголені щоки і впевнено відповідає:

— Ну звичайно ж, Вітику. А хто ж сумнівається в тому? Ясно, ти будеш жити.

І вона вирить у свої слова. Вона розуміє, що його віра переможе смерть. Вона безмежно щаслива з того, що він уже відчуває цю силу. Ні, це запорука того, що бадьорість бере гору над недугою. Дарма що схуд так він, на живій кості м'ясо наросте. Його воля до життя, його любов до них у ньому є. А це головне.

— Так, ти будеш жити! Я знаю, Вітику. А тепер спи. Спи спокійно.

Віталій Борисович знесило заплющує очі й лежить нерушно. Він дослухається, як чимось шарудить Інна Павлівна й обережно ступає по кімнаті.

«Наче маленька, ляклива мишка»,— думає він.

І його серце наливається любов'ю до неї.

Минає майже дві години. До хати входить Ігор. Він трохи простудженим баском діловито каже:

— Погода вирівнюється. Уже й сонце пробивається. Завтра під обід, мабуть, рушимо.

Віталій Борисович кидає погляд на сина. Хлопець повагом роздягається, вішає шапку, дощовик, миє руки і обережно питає:

— Ну, як наш хворий, мамо? Аспірин дала? Годувала його?

— Краще, синку, краще, Ігоре. Зараз нагодую вас обох.

Ігор озирається по хаті і строго питає:

— Віра Антонівна де? Знову по гриби пішла? Коли б вона не простудилася. Треба її від цього відчувати.

— Вона для папи пішла, Ігоре,— примирливо каже мати.

— То хай хоч би калози взула.

— Взула... А як коні?

— Напас, напоїв, на ніч приготував усе. Ти про це не думай, мамо, я своє діло знаю, не маленький.

Віталій Борисович слухав цю мову, як музику, і, заслухавшись, він спокійно й міцно заснув.

Від залізничної станції пологим схилом село спускається вниз до маленької річки з жовтавими піскуватими берегами і вибігає до неї кількома вузькими вулицями. Одна з вулиць виходить на шлях, що повився геть у далечінь, за річку, на схід, і зникає десь у зелених травах лугу. Село всіма своїми чепурненькими хатками пірнуло в гущавину вишневих, яблуневих садів, уже по верхах вкритих червінню близької осені. Високі тополі, мов чатові вежі, височать над садками й хатами. Вони ніби виглядають когось здалека і поволі погойдують гострими верхівками, мов закликають у гості.

Тихо на селі. Де-не-де тільки грюкнуть двері, пролунає заспаний голос ретельної хазяйки, бовкне знічєв'я якийсь пес, і знову западає передранкова тиша. Темрява ночі тане майже непомітно для ока. Блідне, світлішає небо. Аж ось якось непомітно сходить сонце.

На тепло виткнулась бджола. Забриніла в повітрі й закружляла довкола квіточки. Не хочеться їй замочити сухенькі лапки в росяній квіточці, та ба! — вона аж надто звабливо пахне, і не втримується трудівниці, припадає до соку.

А сонце вже висить на верхівці тополі, грайливо переморгується з річкою, голубить трави, шепочеться з ними, грає в листі вишняку.

Враз у цей легітний шепіт дисонансом вривається сирена з залізничної станції. За дві-три хвилини почувся далекий воркотливий гул. Гул ближчає, виразнішає. На залізниці свистить паровоз, мов кличе на допомогу.

Яків Михайлович підводить вгору голову і пильно вдивляється в небо. Але піймав оком сонце на вершку тополі, мружитья, опускає очі. Він бачить на лугу підводи, попутаних коней, на возах людей, які також дивляться в небо. То подорожани. Він навіть пізнає вози Віталія Борисовича і Занька. За ними, він це знає, стоїть його драбинчаста гарба.

Яків Михайлович одводить очі й дивиться на рожевеньку любо-дорогу ручку світловолосої голубоокої Льолі-сонечка. Вона безтурботно спить на розкладному ліжечку, спеціально для неї зробленому в дорогу. Яків Михайлович щоранку в добру погоду виносить Льолю-сонечко на повітря і, сівши коло неї, або читає книжку, або просто мовчить. Сьогодні аж надто ретельно оберігає він спокій своєї доні Льолі-сонечка. Вона прихворіла в дорозі і потребує його подвійно.

Поруч спить її втомлена мама. Яків Михайлович дуже непокоїться, щоб їх не розбудив гул моторів у небі, і притьмом

кидається відчиняти двері в хату, щоб занести туди Льолю-сонечко. Але в ту ж мить спинився, кинувся до Льолі й обмахнув її личко, проганяючи муху. Льоля усміхається уві сні. Яків Михайлович ловить всім серцем ту усмішку і біжить відчиняти двері в хату.

Коло самих дверей він помітив розкішну айстру на товсто-му стеблі. Саме таку, як любить Льоля-сонечко. Він простягає руку, обхоплює пальцями стеблю айстри і стискує вологе тільце рослини.

В цю мить на хату падає тінь. Довгий оглушливий зойк, мов рев якогось страшного чудовиська, потряс повітря і захитав хату, розітнувся страшний оглушливий вибух. Якова Михайловича штовхнула невидима могутня сила, і він навзник летить у квітник і на якийсь час непритомніє.

Опам'ятався він од задушливого смороду, що дряпав у горлі. Розплющив очі, глянув круг себе. Зовсім поруч палала хата й повітка. Люди бігали, кричали, носили якісь речі. На вокзалі гупали зенітки. В голові, мов блискавка, сяйнула думка: «Льоля-сонечко!»

Надлюдським напруженням волі він встає і, хитаючись, біжить до хати.

На піску лишився свіжий слід ніжок розкладачки. Трохи далі лежав пошматований кожух, під яким спала його дружина.

— Де Льоля-сонечко?

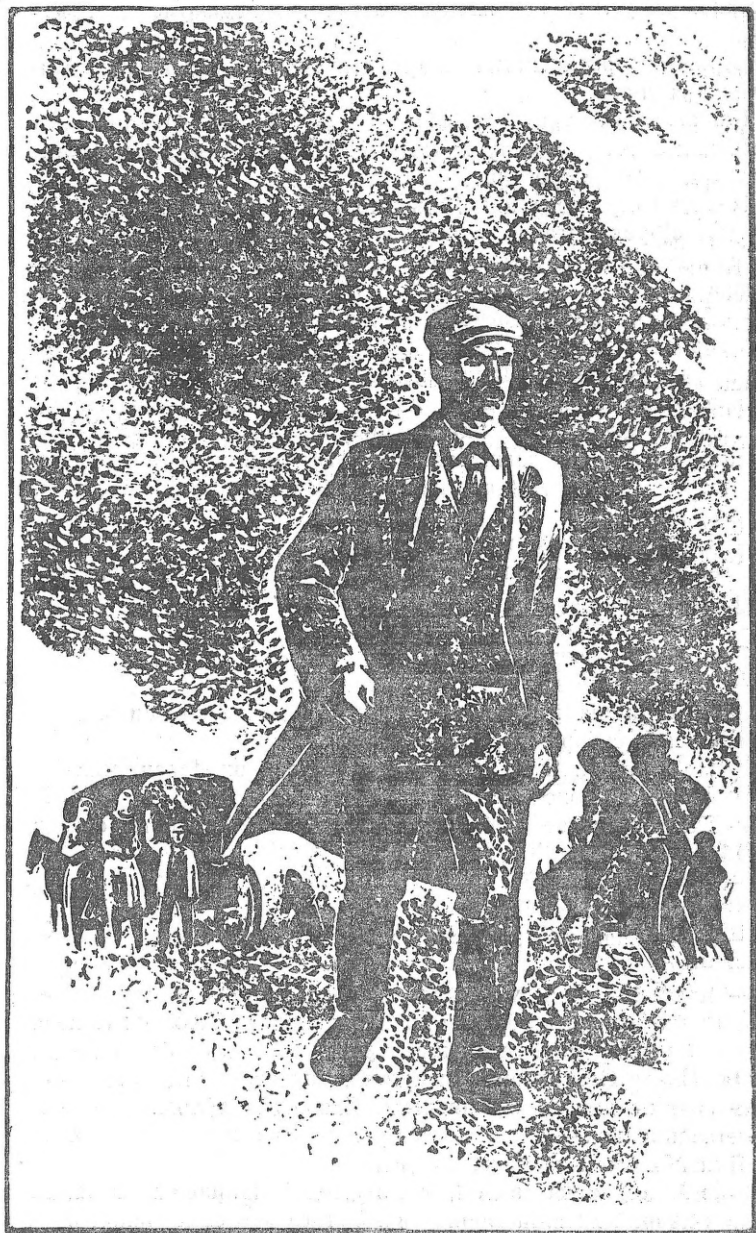
Він блукає поглядом по садку, навколо себе. Натрапив на розтрощену розкладачку. Вона лежала під проламанною стіною хати, в якій вони опинилися. Під самою призьбою, зім'яте в криваву масу, лежало тільце його Льолі-сонечка. Окремо на клумбі, серед барвистих настурцій і білих айстр лежала безкровна, з синіми прожилками дорога ручка Льолі-сонечка. І майже поряд голова його дружини Ніни.

Він не плакав. Не стогнав. Скам'яніло сидів, а у його скривавленому серці народжувалася люта, невгамовна ненависть і жадова помсти.

Над головою гули літаки, десь гриміли зенітки, бахкали по колії, по селу, в річку бомби. Земля двигтіла від шаленого гулу. Палали хати навколо. Дим заступив сонце, вкрив чорним покривалом день. Кричали люди, ревла худоба, з тріском валились будівлі.

Яків Михайлович устав рвучко.

— Ей, ви, кати! Вампіри! Людоїди! Чуєте? Я не боюсь вас! Чуєте, ви, недолюдки! Клянусь її кров'ю, клянусь її

останньою усмішкою, клянусь останнім подихом її, я вас знайду!

Страшний розкотистий вибух струсив землю, і Яків Михайлович упав.

Коли нальот ущик, розвіявся дим, Якова Михайловича знайшли в тому ж саду коло хати. Він сидів на піску і безтямно дивився в простір.

По довгому мовчанні Яків Михайлович встав. Обтрисив одержу, зібрав останки рідних і поховав під вишнею. Скінчивши це, Яків Михайлович постояв над могилою і промовив:

— Так-то, Льолю-сонечко... Не довів я вас.

І заривав, упавши на могилку. Він лежав довго, непорушно, як мертвий. Інна Павлівна і Олександр Степанович не наважувалися на слово. Вони ждали цілий день і ніч. Тільки ранком він підійшов до них. Чорний, схудлий, страшний, з запалими очима, але зовні спокійний. Він довго стояв коло воза, потім відкрив чемодан, взяв відтіль фотографії і целулоїдну ляльку й поклав їх у кишеню.

— От і все...— глухо сказав він.

Олександр Степанович підійшов до нього й поклав йому руку на плече.

— Що ви надумали, Якове Михайловичу?

Яків Михайлович похилив голову.

— Що ви думаєте робити? — повторив Граб.

Інна Павлівна й інші жінки плакали, одвернувшись. Яків Михайлович суворо звернувся до них:

— Не плачте... Я не плачу, не плачте й ви. Плач, між іншим, нічого не пояснює.

— Що ви маєте робити, я вас питаю? — втретє сказав Граб.

— Що, ви питаєте?

— Так, я питаю.

— Я піду назад,— сказав Яків Михайлович.

— Чого?

— Я знайду того, хто кидав бомби. Я приведу його сюди, я нагодую його землею, змішаною з кров'ю Льолі-сонечка і Ніни. Без цього мені не можна вмерти.

Олександр Степанович стиснув його плече.

— Вам не вадило б відпочити, Якове Михайловичу.

— Відпочинок — шлях до забуття. Я не можу, я не хочу забувати цього й на мить.

Яків Михайлович попрощався з усіма і підійшов до воза, де лежав хворий Віталій Борисович. У того був саме напад про-

пасниць, і він ледве впізнавав людей. Але він упізнав Якова Михайловича й подав йому довгу схудлу руку.

— Я розумію вас, друже... Але куди ви тепер? — прошепотів Віталій Борисович.

— Віталію Борисовичу, прошу розпорядитись моїми речами і всім, що на возі. Мені нікуди й нічого їхати далі. Прощайте. Ви були моїм справжнім другом. Прощайте, Інно Павлівно, прощай, Ігоре. Ми ще побачимось після війни.

Він потис усім руки, ще раз оглянув їх і швидко, широко ступаючи, пішов на захід. Ішов він тією самою дорогою, якою їхав сюди. За годину далеко, аж коло самої станції на горі, Яків Михайлович спинився, ще раз оглянувся, махнув рукою і зник.

Подорожани запрягли коней. До возу Віталія Борисовича підійшов Занько. Він постояв, пом'явся і нерішуче сказав:

— Я далі не їду.

— Чому?

— А куди? Як? Що з нами буде? Не можу я.

Віталій Борисович одвернувся од нього і прошепотів:

— Воля ваша. Запрягай, Ігоре.

Ігор запряг своїх коней, запряг і коней Якова Михайловича. Він пересадовив на його віз жінок, доручив правити кінсьми матері, а сам залишився коло батька.

Віталій Борисович знепритомнів і знову маячив. Ігор з тривогою дивився на батька і правував кінсьми на схід. Він ішов крок у крок за кінсьми спокійний і серйозний. Часто поглядав на хворого батька, на маленьку, як підліток, маму, на смутну Віру Антонівну, на змарнілого, з хворобливим обличчям Граба.

А десь в глибинах серця вже пробуджувалися надії і віра, що дорога на схід стане дорогою повернення до всього, відібраного війною.

З М І С Т

Голгофа 5

Люди 317

ЛЕСЬ ГОМИН

(Королевич Александр Дмитриевич)

ГОЛГОФА. ЛЮДИ.

Романы

(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *Р. К. Каруцян*
Художник *М. С. Пиїнка*
Художній редактор *І. М. Гаврилук*
Технічний редактор *Б. С. Грінберг*
Коректори *Н. І. Прохоренко, Т. Г. Соломаха*

Надруковано з матриць
Головного підприємства
на Київській книжковій фабриці
республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига»
Держкомвидаву УРСР,
Київ, Воровського, 24.

Здано на виробництво 26. II. 1975 р.
Підписано до друку 6. VIII. 1975 р.
Папір № 1. Формат 84×108¹/₃₂.
Фізичн. друк. арк. 17,25.
Умовн. друк. арк. 28,98.
Обліково-видави. арк. 34,542.
Ціна 1 крб. 25 коп. Тираж 100 000.
Замовл. 663.

ЛЕСЬБЪ ГОМИН

ГОЛГОФА • ЛЮДИ

1 крб. 25 ноп.